

Η ΚΥΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ: ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Γ' Ημερίδα Ιστορικού Αρχείου
Τράπεζας Κύπρου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Η ΚΥΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ: ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΕΚΔΟΣΗ ΣΥΓΚΕΝΤΡΩΝΕΙ ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΠΟΥ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΤΗΚΕ ΣΤΗΝ
Γ' Ημερίδα Ιστορικού Αρχείου Τράπεζας Κύπρου:
«Η Κύπρος τον 20ό αιώνα: Κράτος, κοινωνία και οικονομία»

Σάββατο, 28 Μαρτίου 2015
Αίθουσα Ανδρέας Πατσαλίδης
Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου

ΣΥΝΔΙΟΡΓΑΝΩΤΕΣ

Πανεπιστήμιο Κύπρου
Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου
Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου

ΟΡΓΑΝΩΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Γιώργος Καζαμίας
Σωφρόνης Κληρίδης
Αλέξανδρος Αποστολίδης
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου

ΕΚΔΟΣΗ

Γενικός συντονισμός: Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου
Επιμέλεια κειμένων: Αθανασία Ντέρη-Καζαμιά
Σχεδιασμός/Στοιχειοθεσία: Άκης Ιωαννίδης

© 2016, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου

Απαγορεύεται η αναδημοσίευση ή αναπαραγωγή, ολική ή μερική,
του περιεχομένου με οποιοδήποτε τρόπο, μηχανικό, ηλεκτρονικό,
φωτοτυπικό, ηχογράφησης ή άλλο, χωρίς προηγούμενη γραπτή
άδεια του εκδότη.

Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου
Φανερωμένης 86–90, 1011 Λευκωσία
Τ.Θ. 21995, 1515 Λευκωσία
www.boccf.org

ISBN 978-9963-42-964-6

Η ΚΥΠΡΟΣ ΤΟΝ ΕΙΚΟΣΤΟ ΑΙΩΝΑ: ΚΡΑΤΟΣ, ΚΟΙΝΩΝΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Γ' Ημερίδα Ιστορικού Αρχείου
Τράπεζας Κύπρου

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ, ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ

Περιεχόμενα

- 9 Εισαγωγή
ΓΙΩΡΓΟΣ ΚΑΖΑΜΙΑΣ
- 17 Η Οθωμανική Τράπεζα και ο ρόλος της στην Κύπρο: Αναζητώντας το κομμένο νήμα της Οικονομικής Ιστορίας της Νήσου
ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΗΣ, LORANS TANATAR BARUH
- 37 Ιωάννης Οικονομίδης (1864–1934). Ένας Πρωτοπόρος Τραπεζίτης
ΓΙΩΡΓΟΣ ΓΕΩΡΓΗΣ
- 71 Το Ενωτικό Δημοψήφισμα του 1950. Η αποστολή πρεσβείας για διεθνοποίηση του Κυπριακού – Η οικονομική πτυχή
ΚΥΠΡΙΟΣ ΓΙΩΡΓΑΛΛΗΣ
- 83 Βρετανική αποικιοκρατία στα Επτάνησα (1815–1864) και τη Μεσόγειο (1800–1960) και η σημασία της για την ελληνική ιστοριογραφία
ΣΑΚΗΣ ΓΚΕΚΑΣ
- 105 Η έκθεση Κυπριακά Χαρτονομίσματα στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου
ΕΛΕΝΗ ΖΑΠΠΗ
- 117 Τραπεζική πίστη στην Κύπρο προς τα τέλη του 20ού αιώνα
ΣΩΦΡΟΝΗΣ ΚΛΗΡΙΔΗΣ

- 135 Νικόλαος Π. Λανίτης & Γαβριήλ Π. Κουδουνάρης
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ ΚΟΥΔΟΥΝΑΡΗΣ
- 141 Ο δασμολογικός προστατευτισμός της Οττάβα (1932) και η εκβιομηχάνιση
της Κύπρου μέσα από τη μελέτη των εβραϊκών επιχειρήσεων
ΜΑΤΘΟΠΟΥΛΟΥ ΕΥΑΓΓΕΛΙΑ
- 161 Μια τομή στην Κυπριακή οικονομία της περιόδου 1960 – 1985
ΣΥΜΕΩΝ ΜΑΤΣΗΣ
- 191 Δημοσιονομική διαχείριση της Κύπρου, 1878 – 1927: η περίπτωση των
δημοσίων επενδύσεων
ΜΑΡΙΑ ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ
- 207 Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του Β'
Παγκοσμίου Πολέμου
ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΥΣ
- 223 Η Σπογγαλιεία στην Κύπρο. Συμβολή στην οικονομική ιστορία της
μεγαλονήσου στην περίοδο της Αγγλοκρατίας
ΚΥΡΙΑΚΟΣ ΣΤ. ΧΑΤΖΗΚΥΡΙΑΚΙΔΗΣ
- 249 Κυπριακά χαρτονομίσματα με «γκράφιτι»
ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ Α. ΧΑΤΖΗΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ
- 257 Πρόγραμμα Ημερίδας
- 261 Οι συγγραφείς

Η ΚΥΠΡΟΣ
ΤΟΝ
ΕΙΚΟΣΤΟ
ΑΙΩΝΑ:

ΚΡΑΤΟΣ
ΚΟΙΝΩΝΙΑ
ΚΑΙ
ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Εισαγωγή

Γιώργος Καζαμίας

Εξομοιούμενοι προς Κράτος χρηματιστών, θα παρακμάσωσι ταχέως [...] Διεφθαρμένοι ήδη και έρημοι αισθημάτων, σκληροί την καρδίαν και αφιλοσόφητοι, θ' αποκτηνωθώσιν εν τω κράτει των, θα χάσουν και την θρησκείαν και, αυτήν την φοράν τελείως, θ' αφανισθούν!... Έσται τούτο η τελευταία έκφανσις της Μεγάλης Κατάρας!.... Και η απολύτρωσις των Κοινωνιών από των επικινδύνων αυτών χρηματιστών.

εφημ. *Φωνή της Κύπρου*, 4/16.2.1900¹

Αυτά έγραφε η εφημερίδα *Φωνή της Κύπρου*, το Φεβρουάριο του 1900, πριν δηλαδή 115 χρόνια. Τα συμφραζόμενα δεν είναι όπως μπορεί να φαίνονται: το άρθρο αυτό καταφερόταν κατά της (φημολογούμενης στην αυγή του 20ου αιώνα) εγκατάστασης αποίκων εβραϊκού θρησκευύματος στην Κύπρο. Επιτρέψτε μου να σταθώ σε ένα μόνο χαρακτηριστικό του: την συλλήβδην καταδίκη των «χρηματιστών», λέξη που φαίνεται να αποδίδει όχι τόσο το επάγγελμα, αλλά εν μέρει και την απαξίωση των ασχολούμενων με τα οικονομικά.

Το απόσπασμα τους ονομάζει επικίνδυνους χρηματιστές και τους αποδίδει, άδικα πιστεύω πολλά ακόμη αρνητικά χαρακτηριστικά. Φαινομενικά, αυτά θα μπορούσαν να θεωρηθούν επίκαιρα και σήμερα, μετά το κούρεμα των καταθέσεων και τον πρόσφατο θόρυβο για θέματα οικονομίας με την πιο ευρεία της έννοια.² Για την οικονομία — και τον σκληρό της πυρήνα αλλά και για τους συναφείς χώρους της, το μήνυμα του κειμένου μπορεί να ακούγεται εξόχως σύγχρονο. Είναι αυτό μια απόδειξη της κυκλικής πορείας της ιστορίας; Αλλά, πρώτα, είναι αυτό το αληθινό περιεχόμενο της λέξης; Μήπως ο ορισμός των οικονομικών πρέπει να επικεντρώνεται πρώτα στον προβληματισμό για τη λειτουργία της οικονομίας (για τη σπουδαιότητα της οποίας δεν χωρεί αμφιβολία) και έπειτα για τον σχεδιασμό οικονομικής πολιτικής που να ενθαρρύνει την οικονομική δραστηριότητα;

Στην Κύπρο της παρελθούσης οικονομικής ευμάρειας, οι οικονομικές επιστίμες (ή τουλάχιστον κάποια έκφανσή τους) πέρασαν μια χρυσή εποχή. Βεβαίως, οφείλουμε να παρατηρήσουμε ότι το κύριο βάρος δινόταν και δίνεται σε θέματα οργάνωσης και διεύθυνσης της οικονομίας, όχι τόσο στην ιστορία της. Δεν θα μπορούμε εδώ στις αιτίες ή στα αποτελέσματα του γεγονότος αυτού. Πολύ αρμοδιότεροι έχουν ασχοληθεί και ασχολούνται και στον ανά χείρας τόμο με τους λόγους της ανόδου και της απότομης πτώσης της οικονομίας της Κύπρου.

Αυτό που μπορούμε να επισημάνουμε είναι ότι η οικονομική ιστορία δεν αποτέλεσε αντικείμενο το οποίο η ακαδημαϊκή κοινότητα στην Κύπρο επέλεξε κατά κύριο άξονα να υπηρετήσει. Οι λόγοι είναι, πιστεύω κυρίως ιστορικοί, αλλά άπτονται και της ανάγκης για εξειδίκευση που ζητά κάθε χώρος. Η ιστορία πάλι

είναι ένας χώρος δημοφιλής, που πολλοί συμπολίτες μας υπηρετούν (ή νομίζουν ότι υπηρετούν), αν και όχι πάντα με τρόπο μεθοδολογικά άρτιο.

Από την άλλη, όπως συμβαίνει και με άλλους κλάδους με διφυή χαρακτήρα, ο συνδυασμός ιστορίας και οικονομικών νομίζω συχνά φοβίζει τους πολλούς (μαζί και τους περισσότερους φοιτητές μας). Το ίδιο και οι επιστημονικές απαιτήσεις του χώρου αυτού: οι οικονομολόγοι συνήθως αποφεύγουν τη συλλογή των στοιχείων που είναι απαραίτητα για την ενασχόληση με την οικονομική ιστορία σε επαρκές χρονικό βάθος. Οι ιστορικοί πάλι βρίσκουν τα οικονομικά στοιχεία «στεγνά», χωρίς ζωή και αποφεύγουν και εκείνοι την ενασχόληση με τέτοιους χώρους. Έτσι η οικονομική ιστορία, ένας ενδιάμεσος χώρος μεταξύ Ιστορίας και Οικονομικών, μένει μετέωρη.

Η οικονομική ιστορία στην Κύπρο δεν είναι ιδιαίτερα δημοφιλής. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, υπάρχουν πολύ πιο ελκυστικά θέματα, η ενασχόληση με τα οποία φαίνεται πιο θελκτική. Κλασικό παράδειγμα κοντά στους περισσότερους από εμάς είναι το Κυπριακό, εθνικό θέμα για όλο τον Ελληνισμό και σημαντικό διεθνές ζήτημα, που τραβά την προσοχή πολλών από τους θεράποντες του χώρου των κοινωνικών επιστημών. Έτσι άλλη μια μερίδα επιστημόνων απομακρύνεται από το χώρο της οικονομικής ιστορίας.

Κι όμως, στην Κύπρο υπήρξαν στο παρελθόν λαμπρά δείγματα οικονομικής (συχνά και κοινωνικής) ιστορίας του νησιού. Όμως η συνέχεια φαίνεται να έχει διασπασθεί. Αν μείνουμε μόνο στα έργα που γράφτηκαν για πτυχές της οικονομικής ιστορίας της Κύπρου βλέπουμε αρκετό διεθνές ενδιαφέρον τόσο για την συνολική κυπριακή οικονομική ιστορία³ όσο και για ειδικές μελέτες επιμέρους πτυχών της.⁴ Όπως θα αναμενόταν, η δίδυμη διαπραγμάτευση κοινωνικής και οικονομικής ιστορίας της Κύπρου προκαλεί περισσότερο ενδιαφέρον στην επιστημονική κοινότητα.⁵

Τα τελευταία χρόνια, εν πολλοίς τυχαία γεγονότα έφεραν κοντά έναν πυρήνα ιστορικών και οικονομολόγων. Επίκεντρο ήταν το Πολιτιστικό Ίδρυμα της Τράπεζας Κύπρου και το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας. Η συμβολή πολλών ανθρώπων ήταν καθοριστική για το εγχείρημα αυτό. Πρέπει να αναφερθούν ο Αναπληρωτής Καθηγητής του Πανεπιστημίου Κύπρου Γιώργος Γεωργής, (η θεσμοθέτηση της Ημερίδας ήταν ιδέα δική του), ο Νικηφόρος Ορφανός, ως το 2014 Διευθυντής της Υπηρεσίας Μετοχών και Χρεογράφων της Τράπεζας Κύπρου και η Ναδίνια Παφίτου, τέως διευθύντρια του Ιστορικού Αρχείου. Ειδική μνεία πρέπει να κάνουμε επίσης για τον συνάδελφο Καθηγητή Βασίλη Καρδάση του Πανεπιστημίου Κρήτης που μας ενθάρρυνε να προχωρήσουμε και τον φίλο αρχαιολόγο Δρ. Χριστόδουλο Χατζηχριστοδούλου που μαζί μας έδωσαν το αρχικό έναυσμα και συμμετείχαν ενεργά στην προσπάθεια.

Έτσι άρχισε να αναπτύσσεται στην Κύπρο από μια ολιγομελή ομάδα ένας πυρήνας ανθρώπων που ενδιαφέρονται για την οικονομική ιστορία. Εκτός από τον

γράφοντα η ομάδα αποτελέσθηκε από τον Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Οικονομικών του Πανεπιστημίου Κύπρου Σωφρόνη Κληρίδη, τον Επίκουρο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Λευκωσίας Αλέξανδρο Αποστολίδη και βεβαίως τον Χριστόδουλο Χατζηχριστοδούλου. Οι Γιώργος Καζαμίας, Σωφρόνης Κληρίδης και Αλέξανδρος Αποστολίδης έφεραν, ως τώρα, το βάρος της επιστημονικής οργάνωσης των εκδηλώσεων οικονομικής ιστορίας: τέσσερα εργαστήρια οικονομικής ιστορίας (το 2012, 2013, 2014 και 2015) και μια ημερίδα (το 2013) και τέλος το συνέδριο αυτό. Η ακαδημαϊκή σύζευξη των χώρων της Ιστορίας και των Οικονομικών και η ανάπτυξη της Οικονομικής Ιστορίας από την ομάδα αυτή στην έρευνα και στη διδασκαλία είναι, πιστεύουμε το φυσικό αποτέλεσμα.

Ο τόμος αυτός είναι ένα πραγματικά διεπιστημονικό αλλά και ‘διαγενεακό’ γεγονός: με χαρά καλωσορίσαμε στο συνέδριο, που απότοκό του είναι ο τόμος αυτός, ώριμους επιστήμονες αλλά και υποψήφιους διδάκτορες και νέους ερευνητές που τώρα ξεκινούν την έρευνά τους. Άσχετα με το χώρο από όπου καθένας έχει ξεκινήσει, μπορούμε να δούμε ότι τελικά οι διάφοροι χώροι βρίσκουν τη θέση τους και αλληλοσυμπληρώνονται μέσα στο μωσαϊκό της επιστημονικής έρευνας. Μια συνάντηση λοιπόν πείρας και εμπειριών, γνώσης και πράξης, που φτιάχνει μια εικόνα μαγική, μια εικόνα που φωτίζει όψεις του παρελθόντος που δεν τις είχαμε δει ίσως με τον τρόπο αυτό και η οποία εμπλουτίζει την εμπειρία μας με νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Αυτό που μπορούμε να παρατηρήσουμε, είναι ότι η απαραίτητη παρουσία της ιστορίας δίνει βάθος κατανόησης και ενσυναίσθηση σε ένα κλάδο με έμφυτη («ενσωματωμένη», θα μπορούσαμε να πούμε) πρακτική διάσταση, όπως τα οικονομικά.

Για να επιστρέψουμε στο συνέδριό: είδαμε όψεις της οικονομικής ιστορίας της Κύπρου και της μετάβασής της από τον προ-νεωτερικό στον μετά-νεωτερικό κόσμο. Στην Κύπρο του 19ου και 20ου αιώνα, η μετάβαση έγινε σχετικά γρήγορα, ακόμα ίσως και βίαια, μέσω των γενικότερων εξελίξεων που διέτρεξαν το διάστημα αυτό. Το πλαίσιο ορίζεται από την έναρξη της αγγλικής κυριαρχίας (1878) και εκτείνεται ως μετά την Ανεξαρτησία (1960).

Η βασική συγκριτική διάσταση δόθηκε από τον πρώτο κεντρικό ομιλητή μας (keynote speaker) τον Αθανάσιο Γκέκα, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Πανεπιστήμιο York του Καναδά, που έθεσε τις βάσεις της συζήτησης, με αναφορά στα Επτάνησα – που ήταν συγχρόνως μεσογειακή βρετανική κτήση αλλά και εθνικό και αυτοκρατορικό σύνορο τον 19ο αιώνα. Αυτό μας έδωσε μια διεθνή διάσταση, που νομίζουμε είναι απαραίτητη, αν δεν θέλουμε να γίνουμε υπερβολικά κυπροκεντρικοί. Η κυπροκεντρικότητα σε έναν εξ ορισμού παγκοσμιοποιημένο χώρο όπως η οικονομία είναι μάλλον αχρείαστη.

Ο δεύτερος κεντρικός ομιλητής, ο Συμεών Μάτσης, έκανε μια σε βάθος ανάλυση του σχεδιασμού της οικονομίας, σε μια περίοδο που ο σχεδιασμός και η

κρατική παρέμβαση δεν είχαν τόσο ιδεολογικοποιηθεί (και δεν είχαν αποκτήσει κακό όνομα στην πορεία προς την ιδεολογικοποίηση...). Στα συμφραζόμενα αυτά, ο σχεδιασμός της οικονομίας από τεχνοκράτες (με πολλή ίσως εξωτερική καθοδήγηση) μαζί με τις κρατικές και πολιτικές δομές, διατηρούσαν την εμπιστοσύνη μεγάλου μέρους του κόσμου. Αυτός ο σχεδιασμός ήταν εκτός της πολιτικής αντιπαράθεσης, με ότι πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα έχει αυτή η προσέγγιση. Είναι ο σχεδιασμός της οικονομίας υπεύθυνος για τις επιτυχίες που ακολούθησαν τις τεράστιες προκλήσεις στην Κύπρο μετά το 1974; Αυτό είναι ένα θέμα που αναδείχθηκε στο συνέδριό μας. Πιστεύω ότι οικονομολόγοι και ιστορικοί χρειάζεται να μελετήσουν την οικονομική ιστορία της Κύπρου σε περισσότερο βάθος και με μεγαλύτερη μεταξύ τους συνεργασία.

Από τους συμμετέχοντες που ακολούθησαν μετά τις δύο εναρκτήριες ομιλίες, αναπτύχθηκαν όψεις του σχεδιασμού της οικονομίας στην Κύπρο, διαδικασίες εκσυγχρονισμού της οικονομίας (θα ήθελα να ρωτήσω εδώ: και της κοινωνίας;), η οικονομική ανάπτυξη και φορολογία, αλλά και το κλειστό χρηματοπιστωτικό σύστημα της Κύπρου. Είδαμε θέματα σχετικά με δημόσιες επενδύσεις (Παναγιώτου), τα βάρη του αποικιακού προϋπολογισμού (Γιωργαλλής), τράπεζες (Αποστολίδης και Baguch), μαύρη αγορά (Χαραλάμπους), σπογγαλιεία (Χατζηκυριακίδης), ξένες επιχειρήσεις και τον εκσυγχρονιστικό τους ρόλο (Ματθοπούλου) και τον προστατευτισμό του χρηματοπιστωτικού συστήματος της Κύπρου (Κληρίδης). Άλλοι συγγραφείς εξέτασαν επίσης ιστορικές και εν πολλοίς σήμερα λησμονημένες προσωπικότητες της οικονομικής ζωής της Κύπρου (Κουδουνάρης, Γεωργής). Από ένα χώρο όπως η Τράπεζα Κύπρου, δεν θα μπορούσαν να λείπουν βεβαίως παρουσιάσεις για τα χαρτονομίσματα (Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη).

Αν μέρος του λεξιλογίου που προηγήθηκε (εκσυγχρονισμός, ανάπτυξη, φορολογία) ηχεί οικεία, αυτό ίσως οφείλεται στο γεγονός ότι σήμερα η κοινωνία ίσως γνωρίζει περισσότερο από ότι στο παρελθόν το λεξιλόγιο αυτό. Οφείλεται όμως και στο γεγονός ότι η οικονομική και πολιτική συγκυρία μας ζητά, ξανά σήμερα, παρόμοια πράγματα. Ποιος λέει λοιπόν ότι η ιστορία έχει να κάνει μόνο με το παρελθόν; Ποιος λέει ότι τα οικονομικά αφορούν μόνο το παρόν και το μέλλον; Θα βρεθούμε ίσοι των προκλήσεων που βρίσκονται απέναντί μας, χωρίς να γνωρίζουμε το παρελθόν μας (ειδικά το παρελθόν της οικονομίας μας);

Η απάντηση του ιστορικού είναι, «θα δούμε». Ο ιστορικός πρέπει να είναι οπλισμένος με υπομονή απέναντι στις εξελίξεις, όσο πιεστικές και να είναι, και δεν πρέπει να υποκύπτει στον πειρασμό να μετατραπεί ανέξοδα σε προφήτη των μελλόντων με βάση τα παρελθόντα. Το ανθρώπινο φαινόμενο έχει τεράστια πολυμορφία και σπανίως παράγει, νομίζω, απολύτως μοναδικές (ή τελείως απροσδόκητες εξελίξεις). Κάποιος, κάπου, κάποτε έχει εισάγει στη σκέψη μας ψήγματα των εξελίξεων που ίσως μας εκπλήσσουν σήμερα.

Θα ήθελα να κλείσω με κάποιους από τους θεματικούς κύκλους της οικονομίας και το ρόλο της ιστορίας, που προβάλλονται στον ιστορικό χώρο και χρόνο. Πώς προσαρμόστηκε η οικονομία και η κοινωνία της Κύπρου στις προκλήσεις που αντιμετώπισε στο παρελθόν; Μήπως υπάρχουν δομικές ανισορροπίες, που 'χαλούν' την (καλή ή όχι τόσο καλή) εικόνα που έχουμε σχηματίσει; Μήπως η συμβολή μιας πιο ιστορικής προσέγγισης θα βοηθήσει να εντοπιστούν τουλάχιστον τα σημεία αφετηρίας απ' όπου ξεκίνησαν οι ανισορροπίες που βλέπουμε να εκδηλώνονται σήμερα; Μήπως έτσι, με βαθύτερη γνώση των ιστορικών παραμέτρων που όρισαν την πορεία των εξελίξεων, μπορούμε να καταλάβουμε καλύτερα το παρόν και να οπλιστούμε για τις προκλήσεις που θα αντιμετωπίσουμε στο μέλλον;

Πιστεύω πως ναι (και η κοινωνία φαίνεται να συμφωνεί), αλλά μόνο το μέλλον μπορεί να το δείξει. Ιστορική έρευνα και οικονομική γνώση φτιάχνουν μια εικόνα μαγική, μια εικόνα που φωτίζει όψεις του παρελθόντος που δεν είχαμε δει με τον τρόπο αυτό και που εμπλουτίζει το παρόν με νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

Κλείνοντας, θέλω να υπογραμμίσω τη συμβολή του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου που στήριξε και αυτήν και τις άλλες εκδηλώσεις οικονομικής ιστορίας που προηγήθηκαν. Το γεγονός ότι η δημοσίευση της επιστημονικής παραγωγής του συνεδρίου που δημοσιεύεται, γίνεται με δαπάνη του Πολιτιστικού Ιδρύματος της Τράπεζας Κύπρου σε εποχές δύσκολες και για τον οργανισμό αυτόν, δείχνει την προσήλωσή της στον σκοπό. Σε δύσκολους καιρούς όπως αυτοί που περνούμε, η στήριξη τέτοιων δραστηριοτήτων είναι πολύτιμη και για τον ακαδημαϊκό χώρο αλλά και γενικότερα για την κοινωνία.

Λευκωσία, Νοέμβριος 2015

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Η διπλή ημερομηνία αφορά το γρηγοριανό (παλιό) και ιουλιανό (νέο) ημερολόγιο και χρησιμοποιείται από αρκετές ελληνόγλωσσες κυπριακές εφημερίδες έως το 1924.
2. Στο πλαίσιο αυτό, η δημόσια συζήτηση για την οικονομία συχνά καταλήγει να ασχολείται με θέματα τραπεζικής ή χρηματοοικονομικής. Η διάκριση μεταξύ των τριών, αν και είναι εύκολα ορατή, δεν γίνεται πάντα αυτόματα στη γενική συζήτηση στην κοινωνία.
3. Ενδεικτικά αναφέρονται τα D. Jenness, *The economics of Cyprus, A survey to 1914*, (Montreal 1962), A. J. Meyer, S. Vassiliou, *The economy of Cyprus*, (Cambridge 1962), D. Christodoulou, *Inside the Cyprus Miracle, The Labours of an Embattled mini-economy*, (Minneapolis 1992) V. Karageorghis, D. Michaelides (eds), *The Development of the Cypriot Economy, from the prehistoric period to the present day*, (Nicosia 1996), και βεβαίως τα βιβλία του G. S. Georgallides, A

- Political and Administrative History of Cyprus: 1918-1926, with a survey of the foundation of British Rule*, (Nicosia 1979) και G.S. Georgallides, *Cyprus and the Governorship of Ronald Storrs, the causes of the 1931 crisis*, (Nicosia 1985). Η ενδεικτική παράθεση των στοιχείων αυτών και όσων ακολουθούν στις επόμενες υποσημειώσεις, δεν περιλαμβάνει τα πολυάριθμα επιστημονικά άρθρα ούτε και τα βιβλία γενικής ιστορίας της Κύπρου που αναλύουν σε επιμέρους κεφάλαια οικονομικά ζητήματα (ανάμεσά τους το θέμα του λεγόμενου «Φόρου Υποτελείας»).
4. Εξέταση επιμέρους όψεων της οικονομίας της Κύπρου βρίσκονται επίσης στα J. B. Surridge, *Επισκόπησις της εν Κύπρω Αγροτικής Ζωής*, (Λευκωσία 1930), Γ. Γεωργής, *Η Λάρνακα των Μαυροϊδηδων και του εμπορίου, 1878-1937, Σπουδές και προσεγγίσεις στη μικροϊστορία μιας πόλης*, (Λάρνακα 2009), K. Phylaktis, *The Banking System of Cyprus, Past, Present and Future*, (London 1995).
 5. Περισσότερη έμφαση στην κοινωνική παρά στην οικονομική ιστορία δίνεται στα R. Katsiaounis, *Labour, Society and Politics in Cyprus during the second half of the nineteenth century*, (Nicosia 1996) και στο πιο πρόσφατο βιβλίο του A. Rappas, *Cyprus in the 1930s, British Colonial Rule and the Roots of the Cyprus Conflict*, (London and New York 2014). Η ενδεικτική παράθεση των στοιχείων αυτών δεν περιλαμβάνει τα πολυάριθμα επιστημονικά άρθρα. Σε ένα δημοσίευμα όπως αυτό η συμπερίληψη τους θα έκανε το κείμενο κουραστικό.

Η Οθωμανική Τράπεζα και ο ρόλος της στην Κύπρο: Αναζητώντας το κομμένο νήμα της Οικονομικής Ιστορίας της Νήσου*

Αλέξανδρος Αποστολίδης
Lorans Tanatar Baruh

* Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον Αλέξη Αντωνίου που μας βοήθησε να εξασφαλίσουμε στοιχεία για την τράπεζα στα κυπριακά αρχεία, τον Δημήτρη Δημήτριου που μας έφερε σε επαφή με άτομα που δούλευαν για την τράπεζα, τον Tuncer Hüseyin Bağışkan που μας βοήθησε να εντοπίσουμε το υποκατάστημα στη Λευκωσία και τον Ορέστη Τρινγκίδη για τη βοήθειά του. Είμαστε ευγνώμονες στη Ναδίνα Παφίτου, η οποία οδήγησε την Lorans Tanatar Baruh στη Λάρνακα και τη σύστησε στον πρώην δήμαρχο της πόλης, Αλέξη Μιχαηλίδη. Ο ίδιος της διηγήθηκε τις αναμνήσεις του από την Οθωμανική Τράπεζα της Λάρνακας, στις 22 Μαΐου 2014.

Η Οθωμανική Τράπεζα εισήλθε στην οικονομική ζωή της νήσου κατά την προσπάθεια μεταρρύθμισης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η έλευση της τράπεζας ήταν καταλυτική για την διεθνοποίηση της κυπριακής οικονομίας, και νευραλγική για την εμπορική ζωή του τόπου μέχρι και την αποχώρησή της από την Κυπριακή αγορά το 1969. Δυστυχώς η συλλογική μνήμη των Κυπρίων προς το ρόλο της τράπεζας έχει διαβρωθεί. Μια τυχαία φωτογραφία στο βιβλίο *“Old Nicosia Revealed”* στο facebook μας ώθησε να δουλέψουμε το καλοκαίρι του 2014 και συλλέξαμε στοιχεία για την Οθωμανική Τράπεζα στην Κύπρο, τα οποία παρουσιάζουμε στην ανακοίνωσή μας αυτή. Όμως υπάρχει ακόμη μεγάλη ανάγκη για περαιτέρω έρευνα. Διαγράφοντας μια πορεία 105 χρόνων, η Οθωμανική Τράπεζα και ο ρόλος της θα πρέπει να ερευνηθεί εις βάθος.

Εισαγωγή

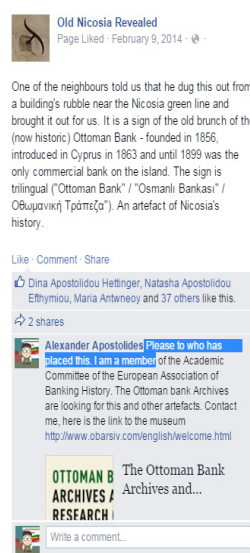
Τα υποκαταστήματα της Αυτοκρατορικής Οθωμανικής Τράπεζας ήταν σημαντικά εμπορικά κέντρα των κυπριακών πόλεων για περισσότερο από έναν αιώνα. Όμως, η ανάμνηση της Οθωμανικής Τράπεζας στην κυπριακή καθημερινότητα είναι θολή. Ως αποτέλεσμα, η οικονομική ιστορία της Κύπρου να είναι φτωχότερη, καθώς η σημαντική νευραλγική θέση της τράπεζας στην ανάπτυξη του χρηματοπιστωτικού τομέα της Κύπρου δεν έχει ερευνηθεί επαρκώς.

Μια φωτογραφία που απεικονίζει μία πινακίδα της Οθωμανικής Τράπεζας (διάτρητη από σφαίρες – βλέπε εικόνα 1) της ομάδας “Old Nicosia Revealed” στη σελίδα κοινωνικής δικτύωσης Facebook, μάς ώθησε να αρχίσουμε μία προκαταρκτική έρευνα των ιστορικών πηγών, κτιρίων και αντικειμένων. Το παρόν κείμενο αποτελεί την πρώτη αξιολόγηση αυτών των στοιχείων, κτιρίων και αντικειμένων σε Κύπρο, Τουρκία και Αγγλία, και φιλοδοξεί να αποτελέσει το εφαλτήριο για μελλοντικές ερευνητικές προσπάθειες.

Η τράπεζα

Η Αυτοκρατορική Οθωμανική Τράπεζα, η οποία ιδρύθηκε αρχικά ως εμπορική και αργότερα αναβαθμίστηκε σε κρατική τράπεζα του τουρκικού κράτους, είχε ένα μοναδικό ιστορικό προφίλ και ήταν νευραλγικής σημασίας για την ανάπτυξη της ευρύτερης Μέσης Ανατολής. Η σημασία της τράπεζας για την ευρύτερη περιοχή περιγράφεται καλύτερα ως ένα χρηματοπιστωτικό ίδρυμα που συνέδεσε το Παρίσι και το Λονδίνο με την περιοχή της Ανατολικής Μεσόγειου. Κρίνεται σκόπιμο επίσης να τονίσουμε ότι, αν και με το τέλος του Πρώτου Παγκοσμίου Πολέμου η τράπεζα είχε υποκαταστήματα και εκτός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Ωστόσο η ίδρυσή της οφείλεται στην Οθωμανική κυβέρνηση. Έτσι, είχε μια ιδιαίτερη σχέση με το Οθωμανικό καθεστώς, παρόλο που παρέμεινε ουσιαστικά αυτόνομη.¹

Η τράπεζα ιδρύθηκε, μετά από τρεις αποτυχημένες προσπάθειες, στις 4 Φεβρουαρίου 1863.² Η οθωμανική κυβέρνηση συμφώνησε στην ίδρυση της τράπεζας τόσο για τη συνέχιση της χρηματοδότησης από ξένους επενδυτές όσο και για την οικονομική σταθεροποίηση. Η αυτοκρατορία ήλπιζε ότι η τράπεζα θα εργαζόταν για να μετριάσει την οικονομική αναταραχή, που δημιουργήθηκε από την επεκτατική δημοσιονομική πολιτική της τελευταίας δεκαετίας. Ακόμη με την ίδρυση της, θα αναλάμβανε μέρος των νομισματικών λειτουργιών αλλά και τον ελεγκτικό ρόλο στο δημόσιο ταμείο της αυτοκρατορίας, σύμφωνα με τα πρότυπα της συνήθους ευρωπαϊκής πρακτικής του 19ου αιώνα. Επίσης, η νέα τράπεζα θα έφερνε χρηματική σταθεροποίηση, θέτοντας τέλος στο νομισματικό χάος που

1

1. Φωτογραφία της πινακίδας της Οθωμανικής Τράπεζας από την ομάδα “Old Nicosia Revealed” (Πηγή: Facebook Group, “Old Nicosia Revealed”, ανάρτηση 9 Φεβρουαρίου 2014)

προέκυψε από την οικονομική αναταραχή στην οποία βρισκόταν η Αυτοκρατορία. Ο αυξανόμενος πληθωρισμός, ως επακόλουθο της υπέρογκης έκδοσης του χαρτινού νομίσματος της αυτοκρατορίας κατά τον πόλεμο της Κριμαίας, προκαλούσε αστάθεια στην οικονομία.³ Η τράπεζα θα αντιμετώπιζε με επιτυχία την πληθωριστική κρίση αποσύροντας τα *καϊμέ*, τα οθωμανικά χαρτονομίσματα που είχαν εκδοθεί σε τεράστιες ποσότητες και τα οποία είχαν χάσει κατά πολύ την αξία τους.

Ίσως ο πιο σημαντικός λόγος που οδήγησε στη συγκατάθεση της κυβέρνησης για τη δημιουργία της τράπεζας, ήταν η διασφάλιση της συνεχιζόμενης χρηματοδότησης της αυτοκρατορίας από ξένους επενδυτές. Ως εκ τούτου, υπήρχε η εντύπωση ότι η ίδρυση της τράπεζας θα αύξανε την πιστοληπτική ικανότητα και την αξιοπιστία της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, ιδιαίτερα σε σχέση με τους υφιστάμενους δανειστές της, διασφαλίζοντας έτσι μια συνεχή ροή κεφαλαίων με χαμηλότερο επιτόκιο από τη Δύση.⁴

Από την ίδρυση της, η Οθωμανική Τράπεζα διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ανάπτυξη και μετάλλαξη της οθωμανικής οικονομίας και κοινωνίας. Η τράπεζα δημιούργησε ένα εκτενές δίκτυο υποκαταστημάτων στην προσπάθεια της να εξυπηρετήσει έναν αυξανόμενο αριθμό εμπόρων, προωθώντας έτσι τις οθωμανικές επαρχίες στο ευρύτερο παγκόσμιο εμπόριο. Με την έναρξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου, η τράπεζα είχε ανοίξει πάνω από εκατό υποκαταστήματα στα οθωμανικά εδάφη.⁵

Η τράπεζα και η Κύπρος

Ένα από τα πρώτα υποκαταστήματα της Οθωμανικής Τράπεζας λειτούργησε στο λιμάνι της Λάρνακας το Μάιο του 1964.⁶ Με τον πληθυσμό της Λάρνακας να ανέρχεται στα 7,593 άτομα στα τέλη του 19ου αιώνα, το λιμάνι της πόλης ήταν τότε το κύριο λιμάνι της Κύπρου.⁷ Αποτελούσε το πρώτο τραπεζικό υποκατάστημα στην Κύπρο και η τοποθεσία του ήταν στρατηγικής σημασίας για την τράπεζα, λόγω της εγγύτητας της Λάρνακας με τη Βηρυτό και την Αίγυπτο. Το άνοιγμα του πρώτου υποκαταστήματος τράπεζας στη Λάρνακα φαίνεται να έρχεται σε αντίθεση με τα όσα ισχυρίζεται η κυπριακή ιστοριογραφία, η οποία ως επί το πλείστον παρουσιάζει την Κύπρο ως ένα περιθωριοποιημένο και υποανάπτυκτο κομμάτι της Αυτοκρατορίας. Το γεγονός αυτό τονίζει την ανάγκη περαιτέρω έρευνας και κατανόησης της οικονομικής ιστορίας της νήσου κατά την τελευταία περίοδο της τουρκοκρατίας.

Η λειτουργία του υποκαταστήματος στην Κύπρο είναι συνδεδεμένη με τον Hamilton Lang, που έπαιξε επίσης σημαντικό ρόλο στην προσάρτηση της Κύπρου, ως βρετανικό προτεκτοράτο το 1878. Ο Lang είχε εμπειρία στα εμπορικά και τραπεζικά θέματα στη Βηρυτό από το 1856 και έτσι η Τράπεζα του ανέθεσε την έρευνα της κυπριακής αγοράς πριν την έναρξη των εργασιών της τράπεζας στην Κύπρο. Ο Edward Gilbertson, τότε Διευθυντής του συμβουλίου της Οθωμανικής τράπεζας και αργότερα αναπληρωτής Γενικός Διευθυντής της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας, είχε πολύ φιλικές σχέσεις με τον επικεφαλής της εταιρίας που εργοδοτούσε τον νεαρό Lang και μετέπειτα έγινε στενός φίλος με τον ίδιο τον Lang. Όταν ο Gilbertson περιόδευσε στην περιοχή και έφτασε στην Κύπρο, είδε τον Lang που βρισκόταν στο νησί για επιχειρηματικούς λόγους και τον ρώτησε εάν υπήρχε η δυνατότητα για ίδρυση αντιπροσωπείας της τράπεζας στην Κύπρο. Το 1862 ο Lang εισηγήθηκε τη δημιουργία μίας αντιπροσωπείας και αμέσως μόλις η τράπεζα απέκτησε την ιδιότητα κρατικής τράπεζας, ιδρύθηκε το υποκατάστημα της Λάρνακας (εικόνα 2).

Ο ίδιος ο Lang και η εταιρία, στην οποία μετέπειτα έγινε συνέταιρος, ενεργούσαν ως αντιπρόσωποι της Τράπεζας στη Λάρνακα. Η κύρια δραστηριότητά τους ήταν η παραλαβή των φορολογικών εσόδων του νησιού και η αξιοποίηση τους στην ευρύτερη περιοχή.⁸ Η διαχείριση των δημόσιων λογαριασμών της νήσου αποτελούσε έτσι ένα σταθερό ρόλο της τράπεζας στην Κύπρο, κατά τη διάρκεια και της οθωμανικής και της βρετανικής αποικιακής περιόδου, και αυτό, παρά τις αποτυχημένες προσπάθειες από άλλες διεθνείς τράπεζες να αναλάβουν αυτή τη δραστηριότητα.

Από την πλευρά της Οθωμανικής Τράπεζας, το υποκατάστημα της Λάρνακας διαδραμάτισε έναν δευτερεύοντα ρόλο στη κερδοφορία του συνολικού τραπεζικού δικτύου της εταιρίας. Η οικονομία της Κύπρου δεν προσέφερε μεγάλες προ-

2

2. Η Τράπεζα στην Λάρνακα. (Πηγή: Φωτογραφία των συγγραφέων, 2014)

οπτικές στην ανάπτυξη της τράπεζας. Δεν υπάρχει, ωστόσο, καμία αμφιβολία ότι η ύπαρξη μιας τράπεζας ενίσχυσε την εμπορευματοποίηση των βασικών εξαγωγικών αγροτικών προϊόντων της Κύπρου, όπως τα χαρούπια. Η συνετή διαχείριση κατέστησε δυνατή την υλοποίηση μικρών αλλά τακτικών κερδών για το υποκατάστημα της Τράπεζας στη Λάρνακα.⁹

Εντούτοις, η ρευστότητα της Λάρνακας ενδεχομένως να έπαιξε ρόλο στην ικανότητα επενδύσεων σε Βηρυτό και Αίγυπτο. Έτσι το υποκατάστημα της Λάρνακας, πιθανόν να έπαιξε ένα σημαντικό ρόλο στην άντληση ρευστότητας σε ένα νόμισμα, (την κυπριακή λίρα, που ήταν εγγενώς συνδεδεμένη με τη στερλίνα) που δεν ήταν τόσο επιρρεπές στον πληθωρισμό σε σχέση με το οθωμανικό χαρτονόμισμα. Η επιμονή της τράπεζας την περίοδο του μεσοπόλεμου (1918–1938) στο να διατηρήσει τους δημόσιους λογαριασμούς της Βρετανικής αποικιακής κυβέρνησης, αντικατοπτρίζει το ρόλο που διατελούσε η Κύπρος για την τράπεζα σαν κέντρο άντλησης ρευστότητας σε νόμισμα συνδεδεμένο με τη στερλίνα.

Παρά την αλλαγή της διοίκησης στην Κύπρο δεν άλλαξε ο ρόλος της τράπεζας με την τοπική εξουσία. Οι Βρετανοί παρέλαβαν την Κύπρο με τη σύμβαση που υπογράφηκε μεταξύ Βρετανίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στο Βερολίνο την 1η Ιουλίου 1878, σύμφωνα με την οποία παραχωρήθηκε η διοικητική εξουσία (αλλά όχι η κυριαρχία) του νησιού στη Μεγάλη Βρετανία, με αντάλλαγμα την υποστήριξη της τελευταίας κατά της Ρωσίας, εάν παρίστατο ανάγκη. Στο συνέδριο του Βερολίνου οι μεγάλες δυνάμεις θα επαναπροσδιόριζαν το χάρτη της συνθήκης του Αγίου Στεφάνου μεταξύ Ρωσίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Το νησί θα παρέμενε μέρος της Βρετανικής Αυτοκρατορίας ως προτεκτοράτο και όχι

ως αποικία του Στέμματος μέχρι την προσάρτησή του από τη Βρετανία με την έναρξη των εχθροπραξιών κατά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η αβεβαιότητα για το καθεστώς της Κύπρου ως μέρος της Βρετανικής αυτοκρατορίας, σε συνδυασμό με τη μειωμένη στρατηγική αξία του νησιού μετά την Βρετανική ανάληψη ελέγχου της διώρυγας του Σουέζ, σήμαινε ότι το νησί αποτελούσε μια σχετικά ασήμαντη αποικιακή κτήση χωρίς ιδιαίτερη επενδυτική δραστηριότητα.

Μέρος του πακέτου συμφωνιών της Βρετανίας με την Οθωμανική κυβέρνηση για την ανάληψη εξουσίας στην Κύπρο, ήταν η μεταφορά ενός ποσού προς την Οθωμανική Αυτοκρατορία έναντι της απώλειας εισοδήματος από τη νήσο. Η ξεχωριστή συμφωνία που αποσκοπούσε στην αποζημίωση της Υψηλής Πύλης για την οικονομική ζημία που υπέστη λόγω της κατοχής της Κύπρου από τη Βρετανία, η βρετανική κυβέρνηση συμφώνησε να καταβάλλει ετησίως 92.799 στερλίνες. Ωστόσο αυτό το ποσό είχε λανθασμένα ονομαστεί από τον Τύπο της εποχής σαν φόρος υποτελείας της Κύπρου. Το ποσό αυτό περιορίσε την ικανότητα των αποικιακών αρχών να προχωρήσουν σε σημαντικά αναπτυξιακά έργα. Αξίζει να σημειωθεί πως το ποσό συλλεγόταν, αλλά ποτέ δεν δόθηκε στην Υψηλή Πύλη. Αντίθετα, ο φόρος χρησιμοποιούνταν για την αποπληρωμή των τόκων του ανεξόφλητου οθωμανικού ομολόγου του 1855, εγγυήτρια για το οποίο ήταν και η Βρετανία.¹⁰ Ως αποτέλεσμα, η Οθωμανική Αυτοκρατορία δεν λάμβανε αποζημίωση για τη μετατροπή της Κύπρου σε βρετανικό προτεκτοράτο, ενώ το βρετανικό Υπουργείο Οικονομικών χρησιμοποίησε τα κεφάλαια για την πληρωμή του τόκου προς τους κατόχους του ομολόγου, αλλά και για χρηματοδότηση άλλων έκτακτων αποικιακών δαπανών που δεν είχαν σχέση με την Κύπρο. Η ανάγκη άντλησης αυτού του ποσού από την αποικία εμπόδιζε την ανάπτυξη αναγκάζοντας «τον κυβερνητικό μηχανισμό ... να λειτουργεί σε χαμηλά επίπεδα.».¹¹ Παρά τις προσπάθειες τον Βρετανών αποικιοκρατών, η αποικία σπάνια κατάφερε να πληρώνει το συνολικό ποσό και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δοθεί από το 1907 και μετά μια μόνιμη επιχορήγηση στήριξης (*grand-in-aid*) £50.000 για να μπορεί η κυβέρνηση της Κύπρου να κάνει της αναγκαίες οικονομικές μεταρρυθμίσεις. Η μεταφορά του ποσού των £42,799 συνέχισε να πιέζει τα δημοσιονομικά της Κύπρου ακόμη και μετά την προσάρτηση του νησιού από τη Βρετανία το 1914 και τη μετατροπή του, σε αποικία του Στέμματος το 1925, καθώς το Υπουργείο Οικονομικών της Βρετανίας υποστήριζε ότι τυπικά η Κύπρος ήταν ακόμα μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας μέχρι το 1914 και επομένως έπρεπε να πληρώνει το μερίδιο που της αναλογούσε από το ανεξόφλητο χρέος της Αυτοκρατορίας.¹²

Ο ρόλος της τράπεζας και ιδιαίτερα του Lang (εικόνα 3) στην κατοχή της Κύπρου από τη Βρετανία είναι ένα ακόμη ανεξιχνίαστο κομμάτι στην ιστορία της Κύπρου. Πριν την κατοχή της Κύπρου, ο Lang ήταν σημείο αναφοράς για τους Βρετανούς, καθώς ήταν στο νησί έντεκα χρόνια. Έτσι η Βρετανική Κυβέρνηση ζήτησε από τον Lang, που εκτελούσε χρέη υποπρόξενου της Βρετανίας, να δώσει

3, 4

3. Ο Σερ Hamilton Lang. (Πηγή: Αρχείο SALT, Κωνσταντινούπολη) 4. Το προσωπικό του υποκαταστήματος της Λευκωσίας, 1895. (Πηγή: Αρχείο Salt, Κωνσταντινούπολη)

στον Υπουργό Εξωτερικών Λόρδο Salisbury και στον Πρόεδρο της Βουλής των Κοινοτήτων Sir Stafford Northcote κάποιες πληροφορίες σχετικά με το φορολογικό σύστημα του νησιού και επιπλέον να τους μεταφέρει τις αντιλήψεις του για να πιθανές αντιδράσεις των Κυπρίων εξαιτίας της κατάληψης του νησιού.

Η άφιξη των Βρετανών στο νησί έτυχε θερμής υποδοχής αρχικά,¹³ καθώς οι κάτοικοι προσδοκούσαν ότι σταδιακά θα επερχόταν ευημερία. Η Οθωμανική Τράπεζα παρέμεινε ο συνεργάτης της κυβέρνησης σε τραπεζικά θέματα. Έτσι, εκτός από το προϋπάρχον υποκατάστημα στη Λάρνακα, μετά από αίτηση των βρετανικών αρχών, άνοιξαν υποκαταστήματα της τράπεζας στη Λευκωσία το 1878 και ακολούθως, το 1879, στη Λεμεσό, το λιμάνι της οποίας σταδιακά αντικατέστησε αυτό της Λάρνακας ως το κύριο λιμάνι του νησιού. Η κατάληψη της νήσου έφερε τον ανταγωνισμό από εταιρία βρετανικών συμφερόντων. Το επόμενο έτος, η Αγγλο-Αιγυπτιακή Τράπεζα,¹⁴ μια υπεράκτια τράπεζα εγγεγραμμένη στη Βρετανία με δίκτυο υποκαταστημάτων στην Αίγυπτο, άνοιξε υποκατάστημα στη Λάρνακα και στη συνέχεια στη Λευκωσία, καθώς και αντιπροσωπείες στη Λεμεσό, στην Πάφο και στην Κερύνεια, πιθανότατα σε μια προσπάθεια να πείσει τη βρετανική κυβέρνηση να σπάσει τη μονοπωλιακή της σχέση με την Οθωμανική Τράπεζα.¹⁵ Αν και απέτυχε να επιτύχει αυτόν τον στόχο της, η εγκατάσταση της Αγγλο-Αιγυπτιακής Τράπεζας ευνοήθηκε και από τη σταδιακή αύξηση των εμπορικών συναλλαγών μεταξύ του νησιού και της Αιγύπτου. Η μονοπωλιακή σχέση

της οθωμανικής τράπεζας και της κυβέρνησης ήταν αξιοζήλευτη και θα γινόταν στόχος και άλλων τραπεζών κατά την περίοδο της βρετανικής αποικιοκρατίας.

Ο ανταγωνισμός της Αγγλο-Αιγυπτιακής Τράπεζας δεν κατάφερε να εκθρονίσει την Οθωμανική από τη θέση της ως κύρια τράπεζα του εξαγωγικού εμπορίου. Το 1882, το 75% του εξαγωγικού εμπορίου του νησιού εξυπηρετούνταν από τη Οθωμανική Τράπεζα, η οποία παρέμεινε σε δεσπόζουσα θέση στην αγορά.¹⁶ Το 1890 κάτω από άγνωστες συνθήκες η τράπεζα ανέλαβε τις δραστηριότητες της Αγγλο-Αιγυπτιακής Τράπεζας παραμένοντας για λίγα χρόνια ξανά η μόνη τράπεζα στο νησί.¹⁷ Αν και ο μεσοπόλεμος έφερε νέο ανταγωνισμό από διεθνείς τράπεζες και τοπικά ιδρύματα, όπως η Τράπεζα Κύπρου, η Οθωμανική Τράπεζα όντας σε δεσπόζουσα θέση κυριάρχησε στην οικονομία και την κοινωνία του νησιού για τουλάχιστον ογδόντα χρόνια, καθώς τα τοπικά τραπεζικά ιδρύματα παρέμειναν πολύ μικρά μέχρι το 1948.

Τράπεζα και Χρηματοδότηση

Η οικονομία της Κύπρου ήταν κυρίως αγροτική αλλά η χρηματοδότηση γεωργικών δραστηριοτήτων δεν αποτελούσε προτεραιότητα για την τράπεζα. Αντίθετα η Οθωμανική Τράπεζα, όπως και άλλες διεθνείς τράπεζες, ενδιαφερόταν κυρίως για τη χρηματοδότηση του εμπορίου και όχι του γεωργικού τομέα.¹⁸ Με αποτέλεσμα να μην υπάρχουν σημαντικές ευκαιρίες ανάπτυξης των εργασιών της τράπεζας στην Κύπρο. Παρά το γεγονός ότι η Οθωμανική ήταν η τράπεζα της βρετανικής κυβέρνησης στην Κύπρο, τα κέρδη της παρέμεναν μικρά. Έτσι, το Δεκέμβριο του 1897 ο Hamilton Lang, που είχε γίνει Γενικός Διευθυντής της τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη, πήρε την απόφαση να κλείσει τα υποκαταστήματα στη Λεμεσό και στη Λευκωσία και πρότεινε να αφήσει μόνο ένα υποκατάστημα στο νησί, το οποίο πίστευε ότι είχε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει ικανοποιητικό κέρδος συγκεκριμένα αυτό στη Λάρνακα.

Στις συζητήσεις για το θέμα σημειώθηκε ότι τα άλλα δυο υποκαταστήματα θα μπορούσαν να συνεχίσουν να λειτουργούν, υπό την προϋπόθεση η βρετανική κυβέρνηση να τα επιδοτεί με $\frac{4}{5}$ ή τουλάχιστον $\frac{2}{3}$ των εξόδων τους.¹⁹ Το κλείσιμο των υποκαταστημάτων προκάλεσε κατακραυγή στην Κύπρο, ιδιαίτερα ανάμεσα στους εμπόρους, οι οποίοι κάλεσαν (ανεπιτυχώς) την κυβέρνηση να παρέμβει και να επιδοτήσει την Οθωμανική Τράπεζα προκειμένου να παραμείνουν τα υποκαταστήματα ανοιχτά.²⁰ Η απόφαση πιθανόν να ήταν συνδεδεμένη με την ύφεση της οικονομίας της Αίγυπτου, και την κατ' επέκταση μείωση της ελκυστικότητας της κυπριακής ρευστότητας, σε νόμισμα συνδεδεμένο με τη στερλίνα.

Η τράπεζα, ωστόσο, σύντομα άνοιξε ξανά το κατάστημα στη Λευκωσία το 1899 (εικόνα 4), και ένα χρόνο αργότερα και το κατάστημα στη Λεμεσό. Περί τα

5

5. Το κτίριο της Τράπεζας στην Αμμόχωστο σήμερα. (Πηγή: Φωτογραφία των συγγραφέων, 2014)

τέλη Νοεμβρίου του 1901, η Λάρνακα ανέφερε στην Κωνσταντινούπολη ότι αυτά τα υποκαταστήματα κάλυπταν τα έξοδά τους και, παρόλο που τα κέρδη που απέφεραν ήταν πολύ μέτρια, συνέβαλλαν στο αυξανόμενο μερίδιο αγοράς του υποκαταστήματος στη Λάρνακα.²¹

Τα νέα δεδομένα που έφερε στο προσκήνιο η κατασκευή του λιμανιού στην Αμμόχωστο και η σύνδεση της πόλης μέσω των σιδηροδρόμων με τη Λευκωσία το 1905 παρακολουθούνταν προσεκτικά από τους διαχειριστές της Οθωμανικής Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη. Λόγω της επιχειρηματικής επέκτασης στην περιοχή και των επίμονων προσπαθειών του Γενικού Παραλήπτη να πείσει την τράπεζα να έρθει στο λιμάνι, η τράπεζα αποφάσισε τελικά να ανοίξει υποκατάστημα και στην Αμμόχωστο τον Απρίλη του 1906.²² Η βρετανική κυβέρνηση ανέμενε να έχει τελωνειακούς δασμούς για τα αγαθά που έρχονταν στο λιμάνι με τρένο και ήθελε να υπάρχει η δυνατότητα για κατάθεση των εισοδημάτων στην Αμμόχωστο.

Όσον αφορά την τοποθεσία του υποκαταστήματος της τράπεζας στην Αμμόχωστο κάθε άλλο παρά σύμπτωση ήταν η εγκατάσταση του γραφείου της, δίπλα ακριβώς από το σιδηροδρομικό σταθμό και κοντά στα κτίρια της βρετανικής κυβέρνησης (εικόνα 5). Εκτιμάται ότι οι έμποροι θα ζητούσαν από τους ανταποκριτές τους στο εξωτερικό να στέλνουν τα εμπορεύματα στην Αμμόχωστο αντί στη Λάρνακα λόγω του σιδηρόδρομου, γεγονός που η επιτροπή στην Κωνσταντινούπολη θεώρησε ότι θα μείωνε τις εισαγωγές στη Λάρνακα κατά 75%.²³

Έτσι, αν και οι επιχειρηματικές δραστηριότητες άρχισαν να μεταφέρονται στο τρίγωνο Λεμεσός – Λευκωσία – Αμμόχωστος, η τράπεζα αποφάσισε αρχικά να μην μετακινήσει το μεγαλύτερο υποκατάστημα της από τη Λάρνακα.²⁴ Τον Ιανουάριο του 1907, η γενική διεύθυνση ζήτησε από τον γαιοκτήμονα Abdul Vahid Effendi ένα συγκεκριμένο κτίριο, το οποίο θα κάλυπτε τις ανάγκες στέγασης του υποκαταστήματος της Λάρνακας. Ο τελευταίος συμφώνησε να ενοικιάσει το κτίριο στην τράπεζα. Ακόμη και όταν το κύριο υποκατάστημα θα έπρεπε αργότερα να μεταφερθεί στη Λευκωσία, το νέο μεγαλεπήβολο κτίριο θα συνέχιζε να φιλοξενεί το υποκατάστημα Λάρνακας.²⁵

Ο διευθυντής της τράπεζας στη Λάρνακα υπενθύμισε στο διοικητικό συμβούλιο στην Κωνσταντινούπολη, ότι θα ήταν καταλληλότερο να μετακινηθεί το κεντρικό υποκατάστημα της Κύπρου στη Λευκωσία και ότι το κτίριο που θα φιλοξενούσε το υποκατάστημα θα μπορούσε να ανεγερθεί σε γη του Εβκάφ.²⁶ Η Κωνσταντινούπολη αποφάσισε να περιμένει μέχρι να λάβει την αξιολόγηση των επιθεωρητών που θα επισκέπτονταν την Κύπρο.²⁷ Φαίνεται ότι το έργο αναβλήθηκε για λίγο. Τον Ιούλιο του 1909 ο διευθυντής του υποκαταστήματος στη Λάρνακα πληροφόρησε την Κωνσταντινούπολη ότι συμφωνήθηκε με το Εβκάφ η ανέγερση ενός κτιρίου, για τη στέγαση του υποκαταστήματος στη Λευκωσία. Το ετήσιο ενοίκιο του θα στοίχιζε 84 στερλίνες, δηλαδή 36 στερλίνες περισσότερες από ότι πλήρωναν μέχρι τότε.²⁸

Τράπεζα και Αποικιακή Κυβέρνηση

Η Οθωμανική Τράπεζα, που στα αρχικά στάδια ήταν η μόνη τράπεζα στην Κύπρο, ενεργούσε επίσης ως Τράπεζα της βρετανικής αποικιακής κυβέρνησης όπως έχει προαναφερθεί. Μετά από τη σύσταση της τράπεζας, το 1880 εισήχθη στην Κύπρο μία νομισματική μεταρρύθμιση. Το σύστημα που υιοθετήθηκε ήταν αυτό του «χρυσού κανόνα *δια αντιπροσώπου*» (*gold standard by proxy*). Η συναλλαγματική ισοτιμία της αγγλικής στερλίνας στην κυπριακή λίρα ορίστηκε ως 1 προς 1 με περιορισμένη δυνατότητα διακύμανσης και με την κυπριακή λίρα να διαιρείται σε 180 κυπριακά γρόσια.²⁹ Κατά συνέπεια, τα ασημένια και τα χάλκινα νομίσματα έχασαν την αντικειμενική τους αξία και μετατράπηκαν σε υποδιαίρεσεις της λίρας, με αποτέλεσμα η πιθανότητα κέρδους από συναλλαγματικές πράξεις μεταξύ αυτών των μεταλλευμάτων και του χρυσού νομίσματος να εξαφανιστεί. Ο ρόλος της τράπεζας στη συναλλαγματική μετατροπή των παλαιών νομισμάτων στο νέο νόμισμα παραμένει άγνωστος.

Καθ' όλη τη περίοδο της Αγγλοκρατίας, υπήρχε η εκτίμηση ότι η Οθωμανική Τράπεζα ήταν η μόνη τράπεζα που θα μπορούσε να παρέχει τις απαραίτητες εγγυήσεις ασφάλειας και να προσφέρει ικανοποιητική εξυπηρέτηση στην κυβέρ-

νηση. Μέχρι το 1920, η Οθωμανική Τράπεζα, εκτός από τη μονοπωλιακή σχέση με την κυβέρνηση, είχε πελάτες τις κυριότερες εξαγωγικές εταιρίες, όπως τις νεοϊδρυθείσες εταιρίες εκμετάλλευσης ορυχείων, οι οποίες εξόρυσσαν αμίαντο και θειικό χαλκό. Έτσι, η τράπεζα έγινε ο κυριότερος παράγοντας διευκόλυνσης του διεθνούς εμπορίου στην Κύπρο.³⁰ Το 1921 η τράπεζα, για να εξυπηρετεί ακόμα καλύτερα την κυβέρνηση, άνοιξε δύο ακόμα υποκαταστήματα στην Πάφο και στο Τρόοδος.³¹ Το τελευταίο παρείχε υπηρεσίες κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού στην κυβέρνηση, η οποία μετέφερε κάποιες υπηρεσίες της στα βουνά κατά τη θερμή θερινή περίοδο. Αν και η τράπεζα κατά τη διάρκεια του μεσοπολέμου ήταν διατεθειμένη να εξυπηρετεί τις ανάγκες της κυβέρνησης με επιπρόσθετα καταστήματα, η κυβέρνηση έπαιρνε πολύ χαμηλή απόδοση για τις συσσωρευμένες καταθέσεις που είχε στην τράπεζα, επιτρέποντας την τράπεζα να αξιοποιήσει τα αποθέματα της Κύπρου στην Αίγυπτο με πολύ χαμηλό κόστος.

Κατά το μεσοπόλεμο υπήρξε αύξηση στον ανταγωνισμό των τραπεζών εξαιτίας των αυξανόμενων εμπορικών σχέσεων με την Αίγυπτο, που είχε ως αποτέλεσμα να ιδρυθούν υποκαταστήματα στο νησί από τις διεθνείς τράπεζες της περιοχής. Πρωταρχικός στόχος των ανταγωνιστών ήταν η διάλυση του μονοπωλίου της Οθωμανικής Τράπεζας, και την εκμετάλλευση των κυβερνητικών καταθέσεων. Οι μεγάλες καταθέσεις της κυπριακής κυβέρνησης σε στερινές θα μπορούσαν να επενδυθούν αλλού (π.χ. στην Αίγυπτο) επικερδώς.

Προκείμενου να αποφευχθεί ο ανταγωνισμός από άλλες τράπεζες για τη ρευστότητα που προσέφεραν οι καταθέσεις της κυβερνήσεως, η Οθωμανική Τράπεζα εισήλθε απρόθυμα στην αγορά των γεωργικών δανείων, εκπληρώνοντας έτσι μια από τις μεγαλύτερες επιθυμίες της αποικιακής κυβέρνησης. Το 1925 συστάθηκε από κοινού με την Οθωμανική Τράπεζα και την κυβέρνηση, η Αγροτική Τράπεζα, η οποία χορηγούσε δάνεια σε συνεργατικά πιστωτικά ιδρύματα (ΣΠΙ) και στο Εβκάφ, τα οποία με τη σειρά τους δάνειζαν στους αγρότες. Η τράπεζα είχε πάρει εγγυήσεις από την αποικιακή κυβέρνηση ότι θα αναλάμβανε της πιθανές ζημιές. Η Αγροτική Τράπεζα σε σύντομο χρονικό διάστημα συνάντησε σοβαρά οικονομικά προβλήματα, εξαιτίας της μη αποπληρωμής των ενυπόθηκων δανείων από τους αγρότες στα ΣΠΙ, με μεγάλο κόστος για την κυβέρνηση.

Το 1927 η Ιονική Τράπεζα, η οποία είχε πρόσφατα εισέλθει στην κυπριακή αγορά, έκανε μια προσπάθεια να αναλάβει τους λογαριασμούς της κυβέρνησης προσφέροντας ευνοϊκότερους όρους και επιτόκιο.³² Ωστόσο, η Ιονική Τράπεζα δεν κατάφερε να πετύχει τον κύριο στόχο της στην είσοδο της στην αγορά της Κύπρου, να γίνει δηλαδή ο Τραπεζίτης της Αποικιακής Κυβέρνησης.³³ Για να αντιμετωπίσει την πρόταση της Ιονικής Τράπεζας το 1927, η Οθωμανική Τράπεζα προσέφερε βελτιωμένη απόδοση στις καταθέσεις της κυβέρνησης και προειδοποίησε ότι ο τερματισμός του ρόλου της, ως μοναδικός τραπεζικός οργανισμός που εξυπηρετούσε την κυβέρνηση, θα έθετε σε κίνδυνο την ύπαρξη της Αγροτι-

κής Τράπεζας.³⁴ Έτσι, η διοίκηση του νησιού διατήρησε τους λογαριασμούς της στην Οθωμανική Τράπεζα χρησιμοποιώντας το αίτημα της Ιονικής Τράπεζας μόνο ως μοχλό πίεσης, για να εξασφαλίσει καλύτερους όρους.

Επιπλέον, λόγω της στενής συνεργασίας της τράπεζας με την κυβέρνηση, η Οθωμανική Τράπεζα ανέλαβε και το ρόλο της τράπεζας των τραπεζιτών σε περιόδους κρίσεως, μία συνήθης πρακτική κατά τον 19ο αιώνα. Οι νέες τοπικές τράπεζες που δημιουργήθηκαν διατηρούσαν ορισμένα αποθέματα στην Οθωμανική Τράπεζα, αφού δεν υπήρχε κεντρική τράπεζα. Επίσης, η Οθωμανική Τράπεζα παρείχε διευκολύνσεις για την εκκαθάριση επιταγών, καθώς ανέλαβε το διατραπεζικό συμψηφισμό αναλήψεων και καταθέσεων.³⁵

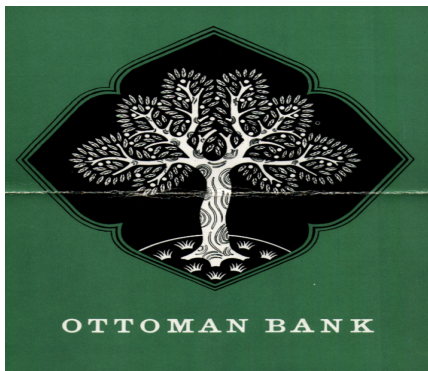
Παρά την ευνοϊκή σχέση που είχε η τράπεζα με την κυβέρνηση, ο ανταγωνισμός στην αγορά κατάφερε να περιορίσει τον ρόλο της Οθωμανικής Τράπεζας στη χρηματοδότηση του εμπορίου και στη συλλογή καταθέσεων. Μετά την ίδρυση της Τράπεζας Αθηνών το 1910 και της Τράπεζας Κύπρου το 1913,³⁶ η Οθωμανική Τράπεζα δεν κατέφερε να κρατήσει το μερίδιό της (σε μορφή συνολικών καταθέσεων) σε μια αγορά που αυξανόταν με ραγδαίους ρυθμούς. Κατά τη μεγάλη οικονομική ύφεση της Κύπρου (1929–1934) η τράπεζα υπέστη σοβαρές απώλειες, αφού οι μεταλλευτικές εταιρείες εξόρυξης, που ήταν από τους μεγαλύτερους πελάτες της, αντιμετώπισαν σοβαρή μείωση της ζήτησης των προϊόντων τους, κατά την περίοδο της παγκόσμιας Μεγάλης Ύφεσης.

Παράλληλα, οι μικρότερες τοπικές τράπεζες είχαν τη δυνατότητα να αποκτήσουν ένα μεγαλύτερο μέρος των αυξανόμενων τραπεζικών καταθέσεων, που δημιουργούνταν από την αναδυόμενη μεσαία τάξη της Κύπρου. Ως αποτέλεσμα το μερίδιο αγοράς της Οθωμανικής Τράπεζας, που το 1920 ήταν 62%, μειώθηκε περίπου στο 30% το 1938, αν και παρέμεινε ο μονοπωλιακός πελάτης των σημαντικών κυβερνητικών καταθέσεων.³⁷

Δυστυχώς δεν γνωρίζουμε πολλά από τα αρχεία της ίδιας της τράπεζας γι' αυτήν την περίοδο. Η Οθωμανική Τράπεζα Λονδίνου ήταν υπεύθυνη για τα καταστήματα της Κύπρου μετά το διαχωρισμό της τράπεζας. Η ίδια μετά τον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο λειτουργούσε ως ξεχωριστός τραπεζικός όμιλος συνυπάρχοντας με το Παρίσι ως μια ενιαία νομική οντότητα, παρόλα αυτά δεν τήρησε καθόλου αρχεία για τις δραστηριότητές της στην Κύπρο μετά το 1920.³⁸

Το έμβλημα και η πινακίδα

Κάποια σημειώματα που επιβίωσαν με ημερομηνία 2 Σεπτεμβρίου 1958 με το γνωστό έμβλημα της Τράπεζας, το δέντρο ελιάς, το οποίο χρησιμοποιούταν και στην Κύπρο, αποτέλεσαν την αφορμή για να αρχίσουμε τη διερεύνηση του ρόλου της στην Κύπρο. Το έμβλημα αυτό που υιοθετήθηκε από την τράπεζα χρονολογείται

6, 7

8

8

6. Ένα από τα αρχικά σχέδια του νέου σήματος. (Πηγή: Αρχεία Οθωμανικής Τράπεζας, Λονδίνο). 7. Η πινακίδα σήμερα όπως βρέθηκε από την Lorans Tanatar Baruh (Πηγή: Φωτογραφία των συγγραφέων, 2014). 8. Το μεγαλεπήβολο κατάστημα της Λευκωσίας, τώρα ερειπωμένο στην πράσινη γραμμή. (Πηγή: Φωτογραφία των συγγραφέων, 2014)

από το 1947. Όταν ο όμιλος του Λονδίνου αποφάσισε να υιοθετήσει δικό του διακριτικό σήμα, συμβουλευτηκε τον γνωστό καλλιτέχνη, σχεδιαστή γραμματοσήμων και χαρτονομισμάτων αλλά και ειδήμονα της τέχνης της Ανατολής, Edmund Dulac. Το έμβλημα που τελικά επιλέχθηκε, έπειτα από ανταλλαγή απόψεων και υποβολή ποικίλων σχεδίων, ήταν το δέντρο της ελιάς (εικόνα 6). Αυτό έγινε για διάφορους λόγους: πρώτον, επειδή η ελιά ήταν ένα φυτό ντόπιο σε όλες τις χώρες

«επικράτειας» της τράπεζας. Δεύτερον, στις χώρες της Μέσης Ανατολής η ελιά είχε ιδιαίτερη συμβολική σημασία και συνδεόταν με τις ιδέες της παραγωγικότητας, λόγω του καρπού της, της προστασίας λόγω της σκιάς του δέντρου, της χρήσης της ως σύμβολο ειρήνης, αλλά και λόγω της επιμονής και της προσαρμοστικότητας των ριζών και του κορμού της. Ακόμη ιδιαίτερη σημασία έχει το δέντρο της ελιάς της Οθωμανικής Τράπεζας αφού απεικονίζει τρεις ρίζες, υποδηλώνοντας έτσι το τριπλό θεμέλιο της Τράπεζας: την Κωνσταντινούπολη, το Λονδίνο και το Παρίσι.

Επιπλέον υπάρχει μια αναλογία πως η τράπεζα, όπως και το δέντρο, απλώνουν τα κλαδιά τους στο εξωτερικό. Τέλος, το τετράπλευρο κοιλόκυρτο πλαίσιο γύρω από το δέντρο είναι ένα σχήμα που χρησιμοποιούσαν ιδιαίτερα στην αραβική και περσική τέχνη: βρίσκεται σε αμέτρητες παραλλαγές σε χαλιά, μινιατούρες, οθόνες, κεντήματα και σε εσωτερικές και εξωτερικές αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες.³⁹

Η Οθωμανική Τράπεζα ενέκρινε την ελιά ως σύμβολο του Ιδρύματος. Ωστόσο, το έμβλημα μάλλον δεν χρησιμοποιήθηκε αμέσως από όλα τα υποκαταστήματα. Αν και στα αρχεία της Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη δεν υπάρχει καμία επίσημη αναφορά για την πρώτη χρήση του εμβλήματος στην Τουρκία, κοιτάζοντας τα σχέδια των φυλλαδίων της τράπεζας, που είχε σχεδιάσει ο οικονομογράφος İhar Hüfusi, θα μπορούσαμε να πούμε ότι ήταν σε χρήση στα τέλη της δεκαετίας του 1950.⁴⁰ Αντίθετα, το δίκτυο του ομίλου στο Λονδίνο υιοθέτησε το έμβλημα της ελιάς αμέσως. Το 1948 το σύμβολο αυτό τυπώθηκε στην πρώτη σελίδα του βιβλίου *Η Οθωμανική Τράπεζα στη Μέση Ανατολή*, εκδότης του οποίου ήταν ο Vassal Adams, γραμματέας του ομίλου στο Λονδίνο, ο οποίος είχε εμπλακεί προσωπικά στη διαδικασία της επιλογής του εμβλήματος.⁴¹

Η πινακίδα που βρέθηκε στη Λευκωσία και απεικονίζει το σύμβολο περιήλθε στην αντίληψη μας, μετά από ενέργειες του Ορέστη Τριγγίδη και του Δημήτρη Δημητρίου, κατά τη διάρκεια μιας φωτογραφικής περιήγησης στην Παλιά Λευκωσία τον Φεβρουάριο του 2014, κοντά στο κτίριο της τράπεζας στη Λευκωσία (εικόνα 7). Η πινακίδα είχε πιθανότατα σχεδιαστεί από έναν τοπικό καλλιτέχνη, για το υποκατάστημα της Λευκωσίας, στα τέλη της δεκαετίας του 1940.

Αυτή η δίπλευρη πινακίδα πόρτας χρησιμοποιούνταν μέχρι το 1963, τη χρονιά που ξεκίνησαν οι συγκρούσεις μεταξύ Τούρκων και Ελλήνων της Κύπρου, οι οποίες φαίνεται ότι είχαν επηρεάσει την επιχειρηματική δραστηριότητα της τράπεζας. Η τράπεζα έπρεπε να κλείσει αυτό το υποκατάστημα και να ανοίξει νέο στο νότιο τμήμα της πόλης. Το κτίριο παρέμεινε κοντά στη στρατιωτική ζώνη μετά το 1974 και έκτοτε έχει μετατραπεί σε ένα ερείπιο (εικόνα 8).

Η επιγραφή είχε βρεθεί από έναν Τούρκο έποικο, ο οποίος το 1974 ενοικίαζε ένα κατάστημα από το Εβκάφ απέναντι ακριβώς από την τράπεζα. Ο ίδιος πήρε την πινακίδα η οποία εξακολουθεί ακόμα να έχει ίχνη από σφαίρες και την κράτησε στο κατάστημά του, στα σύνορα της στρατιωτικής ζώνης.⁴²

Ο όμιλος του Λονδίνου που λειτουργούσε τα υποκαταστήματα στις χώρες

της Μέσης Ανατολής και της Αφρικής ήρθε αντιμέτωπος με την εθνικοποίηση των κεφαλαίων και την επιβολή περιορισμών από επαναστατικές κυβερνήσεις, ιδιαίτερα μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Σε αυτό το νέο πλαίσιο της μειωμένης κερδοφορίας και εθνικισμού, η Οθωμανική Τράπεζα πούλησε το 1969 τα υποκαταστήματα της στο Λονδίνο, στην Κύπρο, στο Σουδάν, στην Ιορδανία, στα Εμιράτα, στην Ανατολική Αφρική και στη Ροδεσία. Αγοραστής ήταν η National and Grindlays Bank, η οποία αργότερα έγινε η Grindlays Bank και εξαγοράστηκε από τη Λαϊκή Τράπεζα το 1983.⁴³

Σήμερα λίγα στοιχεία της ύπαρξης της Οθωμανικής Τράπεζας απομένουν στην Κύπρο. Ειδικότερα το κτίριο στη Λάρνακα θα μετατραπεί σε σύγχρονο πολιτιστικό κέντρο⁴⁵, ενώ στη θέση του καταστήματος στη Λεμεσό είναι τώρα μία καφετέρια. Δυστυχώς παραμένουν ελάχιστες αναμνήσεις από πρώην εργαζόμενους ή πελάτες της τράπεζας, καθώς και λίγα αρχαιακά έγγραφα ανευρέθηκαν στο εθνικό αρχείο στη Λευκωσία, σε αρχεία στην Κερύνεια, στα αρχεία του Εβκάφ και στο ιστορικό αρχείο της Τράπεζας Κύπρου, η οποία απέκτησε το αρχαιακό υλικό μετά από τη συνένωση με την Λαϊκή Τράπεζα, κατά την οικονομική κρίση του 2013. Είναι συγκλονιστικό το πόσο λίγα παραμένουν στη συλλογική μνήμη των απλών Κυπρίων από μια τράπεζα, η οποία βρισκόταν στην κορυφή των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων της Κύπρου για περισσότερο από έναν αιώνα.

Αυτό το σύντομο άρθρο προέκυψε μετά από μια επίσκεψη της Lorans Tanatar Baruh στην Κύπρο το Μάιο του 2014, μετά από πρόσκληση του Αλέξανδρου Αποστολίδη, καθώς είμαστε και δυο μέλη στο European Association of Banking History (EABH b.v.). Το αποτέλεσμα δεν θα μπορούσε να είναι τίποτα περισσότερο από μία πρώτη παρουσίαση της ιστορίας της Οθωμανικής Τράπεζας της Κύπρου. Ωστόσο μία πιο ενδελεχή ιστορία της τράπεζας στην Κύπρο αναμένεται ακόμη να γραφτεί, μέσα από τη μελέτη περεταίρω αρχαιακού υλικού στα αρχεία της βρετανικής αποικιακής διοίκησης, και στα αρχεία της Οθωμανικής Τράπεζας στην Κωνσταντινούπολη. Νέες έρευνες ως προς το ρόλο που έπαιξε η τράπεζα και οι υπάλληλοί της στην ιστορία της Κύπρου θα μπορούσαν να επαναφέρουν στη μνήμη των κατοίκων του νησιού την πρώτη τράπεζα της Μεγαλονήσου. Θα αποτελούσε επίσης ακόμη ένα λιθαράκι στην προσπάθεια να ενταχθούν τα ιστορικά γεγονότα της κυπριακής οικονομικής ιστορίας στο ευρύτερο πλαίσιο των οικονομικών εξελίξεων της ανατολικής Μεσογείου, καθώς και στις οικονομικές και κοινωνικές αλλαγές στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του 19ου και του 20ου αιώνα.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. E. Eldem, *A 135-Year-Old Treasure: Glimpses From the Past in the Ottoman Bank Archives* (Κωνσταντινούπολη, 1998), σ. 19.
2. Birdal, Murat, *The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in Late Nineteenth Century* (IB Tauris, London, 2010) p. 32
3. S. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press, Cambridge, 2000), p. 211
4. Eldem. *Glimpses From the Past*, σ.17. Για το νομισματικό ρόλο και τις λειτουργίες της τράπεζας, δείτε επίσης Edhem Eldem, *A History of the Ottoman Bank* (Κωνσταντινούπολη, 1999).
5. Δείτε τον πλήρη κατάλογο των γραφείων και αντιπροσωπειών Autheman, A. *The Imperial Ottoman Bank* (Κωνσταντινούπολη, 2002), σ. 280.
6. Phylaktis, Kate, *The Banking System of Cyprus, Past, Present, Future* (Λονδίνο, 1995), σ. 5.
7. OBA London, LA24035002, Περιγραφή των Καταστημάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας, April 1899.
8. Sir Robert Hamilton Lang KCMG, *A Preliminary draft copy of the Private Print out of Information from the Thelwall Family*, Thelwall Family History. 2009.
9. Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, σ.61. Εκθέσεις για τα Οικονομικά Έτη 1864 και 1865.
10. Για μια εκτενή ανάλυση του Οθωμανικού Φόρου, βλ. Georghallides, G.S., *A Political and Administrative History of Cyprus* (Λευκωσία, 1979).
11. Georghallides, G.S., *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis* (Nicosia, 1985) σ. 181.
12. Georghallides, *A Political ...*, σ. 36. *Op. Cit.*, σελ. 57. Το βιβλίο του Lang, *H Cyprus: Its History, Its Present Resources and Future Prospects* (Λονδίνο, 1878) είναι μια μαρτυρία για τις συνθήκες που επικρατούσαν εκεί κατά τη διάρκεια των τελευταίων δεκαετιών της Τουρκοκρατίας, όπου δίνει χρήσιμες συμβουλές για τη βελτίωση της διοίκησης και την αξιοποίηση των δυνατοτήτων της.
13. Ο Ρολάνδος Κατσιαούνης αμφισβητεί τον ισχυρισμό αυτό στο βιβλίο του *Labour, Society and Politics in Cyprus during the Second Half of the Nineteenth Century* (Λευκωσία, 1996).
14. Η Αγγλο-Αιγυπτιακή τράπεζα ήταν μια υπεράκτια αγγλική τράπεζα που ιδρύθηκε το 1864 υπό την αιγίδα της τράπεζας Agra and Masterman's Bank, με λειτουργίες στην Αίγυπτο και τη Μάλτα. Tschoegl, Adrian E. 'Financial Integration Disintegration and Emerging Reintegration in the Eastern Mediterranean, c.1850 to the Present', *Finance Markets Institutions & Instruments*, τόμος 13, αρ. 5 (2004), σ. 252.
15. Βλ. *Banker's Almanac and Year Book*, 1880; και το *Cyprus Blue Book*, 1888. Phylaktis, *The Banking System...*, σ. 6.
16. Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, σ.100. Εκθέσεις για τα οικονομικά έτη 1880 και 1882.
17. Βλ. «Οι κυπριακές τράπεζες και οι τραπεζικές τους δραστηριότητες», *Κυπριακόν Λεύκωμα «Ο Ζήνων»*, Έτος Β, (1918), σ. 53. Βλ. επίσης *Η Φωνή της Κύπρου*, 3/15 March 1890. Προφανώς η απόσυρση της τράπεζας ήταν σταδιακή. Η παρουσία της μειώθηκε πριν από την εξαγορά (ό.π.).
18. Δείτε τα πρακτικά της Επιτροπής της Κωνσταντινούπολης σχετικά με την εμπειρία του υποκαταστήματος της Λάρνακας για τις απλήρωτες προκαταβολές που δίνονταν στους αγρότες και τις δυσκολίες που αντιμετώπιζονταν με την πώληση ιδιοκτησιών που κατασχέθηκαν από την τράπεζα από παραβάτες δανειολήπτες. CDPV012, Πρακτικά της Επιτροπής 1903–1904. Συνεδρίαση της 30ης Αυγούστου 1904, σσ. 153–154. Βλ. επίσης Phylaktis, *The Banking System...*, σ. 78. Το 1925, με βάση το Νόμο περί Αγροτικών Τραπεζών που ψηφίστηκε την ίδια χρονιά και ο οποίος ξεκίνησε μια νέα εποχή όσον αφορά τη χρηματοδότηση της γεωργίας, καθώς και το εμπόριο των γεωργικών προϊόντων με τη σύσταση της Γεωργικής Τράπεζας. Η τράπεζα ιδρύθηκε υπό την κοινή αιγίδα της κυβέρνησης και της Οθωμανικής Τράπεζας. (Phylaktis, *The Banking System...*, σ. 10).

19. OBA, CDPV006, Πρακτικά της Επιτροπής 1897–1898, Συνεδρίαση 9ης Δεκεμβρίου 1897, σ. 248.
20. *Η Φωνή της Κύπρου*, 25/6 Φεβρουαρίου 1899. Phylaktis, *The Banking System ...* σ. 6.
21. OBA, CDPV010, Πρακτικά της Επιτροπής 1901–1902. Συνεδρίαση 7ης Νοεμβρίου, 1901, σσ. 35–36.
22. OBA, CDPV013, Πρακτικά της Επιτροπής 1905–1907, Συνεδρίαση της 2ης Απριλίου 1906, σσ. 163–164. Επιστολές προς την Επιτροπή του Παρισιού 1905–1906, CDCPCA00901933, Γενική Διοίκηση στην Επιτροπή του Παρισιού, επιστολή 4ης Απριλίου 1906. Εγκρίθηκε από την Επιτροπή του Παρισιού στις 14 Απριλίου 1906. CDCPCP00801497, Επιστολές ελήφθησαν από την Επιτροπή του Παρισιού, 14 Απριλίου 1906.
23. OBA, CDPV013, *ό.π.*, Συνεδρίαση στις 29 Οκτωβρίου 1906, σσ. 413–414.
24. OBA, CDPV013, *ό.π.*, Συνεδρίαση της 16ης Οκτωβρίου 1906, σσ. 398–399.
25. OBA, CDCR01200561, Απόσπασμα από τα Πρακτικά της Επιτροπής 1907, Συνεδριάσεις από 12 έως 18 Ιανουαρίου 1907, σσ. 2–3.
26. Το Εβκάφ, είναι ένα φιλανθρωπικό καταπίστευμα κατά τον ισλαμικό νόμο με μεγάλη επιρροή στις αποφάσεις του από την κυβέρνηση “Wakf”, *Εγκυκλοπαίδεια του Ισλάμ*, τομ. XI, σ. 5999. Δείτε ιδιαίτερα το άρθρο για την Οθωμανική περίπτωση, του Randi Deguilhem σσ. 87–92.
27. OBA, CDPV013, *ό.π.*, σσ. 413–414.
28. OBA, CDCR01400690, Απόσπασμα από τα Πρακτικά της Επιτροπής 1909, Συνεδριάσεις από 3 έως 9 Ιουλίου 1909, σ. 4.
29. Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, σ. 99.
30. Αρχεία της Ιονικής Τράπεζας, London School of Economics. Αρχείο 6/64 “Cyprus Branches” Επιστολή από τον Γενικό Διευθυντή προς το Luard, 11 Φεβρουαρίου 1927.
31. *Ibid.*, σελ 280. Σύμφωνα με το αρχειακό έγγραφο, το υποκατάστημα της Πάφου άνοιξε την 1η Μαΐου, 1918, *National Archives of Nicosia, British Colony 1 91 01 949, Imperial Ottoman Bank 37/1 1 /B, Imperial Ottoman Bank Opening Branch at Troodos 960/21 and Ottoman Bank Cyprus branch (opening of branch at Paphos) 698/1 8*. Εκτός από τα παραπάνω υποκαταστήματα, άνοιξε ένα γραφείο στη Μόρφου στις 28 Οκτωβρίου 1946. Το γραφείο θα λειτουργούσε και στη Λεύκα εναλλάξ. Το γραφείο της Μόρφου θα άνοιγε Δευτέρες, Τετάρτες και Παρασκευές ενώ η Λεύκα θα λειτουργούσε Τρίτες, Πέμπτες και Σάββατα (*ό.π.*).
32. Η Ιονική Τράπεζα έδρευε στο Λονδίνο με τις κύριες της δραστηριότητες στην Ελλάδα, Τουρκία και Αίγυπτο. Ωστόσο, μετά τον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο οι κυβερνήσεις αυτών των χωρών έγιναν πιο διεκδικητικές για την ανεξαρτησία τους με την αύξηση των ελέγχων των ξένων τραπεζών που λειτουργούσαν στις χώρες τους και η τράπεζα αντιμετώπιζε ολοένα και πιο αβέβαιο μέλλον. Το γεγονός ότι η Κύπρος ήταν βρετανική αποικία φαινόταν ότι πρόσφερε προστασία από τον οικονομικό εθνικισμό που προβλημάτιζε τις δραστηριότητες της τράπεζας σε άλλες χώρες, αφού το νησί ήταν ακόμα κάτω από μια κυβέρνηση η οποία θα μπορούσε να είναι ευνοϊκή για τα συμφέροντα βρετανικών επιχειρήσεων. Apostolides A and Gekas A., “Banking Expansion, Success and Failure in the British Mediterranean; The Ionian Bank 1840s – 1920s” in Garbiel Tortella, John Consiglio, Juan Carlos Martinez Oliva, (eds.) *Banking in the Mediterranean: A Historical Perspective* (London: Ashgate Publishing, 2012), σ. 183–185.
33. *op cit*, σ. 185.
34. Αλέξανδρος Αποστολίδης, ‘Foreign Banking Entry in Cyprus: History Lessons in Strategy’, *Proceedings of the 25th EABH conference: The critical function of History in Banking and Finance* (2009).
35. Autheman, *The Imperial Ottoman Bank*, σ. 44.
36. Η πρώτη Κυπριακή Τράπεζα Ταμειυτηρίου Λευκωσίας, η οποία αργότερα έγινε η Τράπεζα Κύπρου το 1913, άρχισε να λειτουργεί το 1899 ενώ η δεύτερη, το Λαϊκό Ταμειυτήριο Λεμεσού, άνοιξε το 1901. Το 1907 η Εθνική Τράπεζα Ελλάδος επέλεξε την Κύπρο για το πρώτο της υπεράκτιο υποκατάστημα. Tschoegl, ‘Financial Integration...’, σ. 252. Η Τράπεζα Αθηνών ιδρύθηκε το 1893 και λειτουργούσε στα Βαλκάνια και στην ανατολική Μεσόγειο μέχρι που η Εθνική Τρά-

πεζα Ελλάδος την απέκτησε το 1953. Για τον ανταγωνισμό της Τράπεζας Αθηνών βλ. επίσης OBA, CDCR01800879A001, Απόσπασμα των Πρακτικών της Επιτροπής 1912, Πρακτικά από 17 έως 29 Φεβρουαρίου 1913, σ. 2.

37. Βλ. τον πίνακα 1.1. Μερίδιο αγοράς των εμπορικών τραπεζών στην Κύπρο 1878–1859 (ποσοστό του συνόλου των καταθέσεων). Phylaktis, *The Banking...*, σ. 11.
38. Η μόνη καταχώρηση στον κατάλογο των αρχείων της Οθωμανικής Τράπεζας του Λονδίνου που διατηρείται στο Τμήμα Χειρογράφων στη Βιβλιοθήκη Guildhall είναι ένα βιβλίο καθημερινού ταμειακού ισοζυγίου του υποκαταστήματος της Οθωμανικής Τράπεζας στη Λεμεσό, που χρονολογείται από το 1882–1883, με τον κωδικό Ms. 24,041.
39. LA 2404, Το Οθωμανικό Έμβλημα 1958. Βλ. επίσης Edhem Eldem, “The (Imperial) Ottoman Bank, Istanbul, *Financial History Review*, 6, 1999, σσ. 85–95.
40. OBA, ECDIV00001, Projets pour affiches et dépliants présentées par İhap Hulusi, 1958. Βλ. επίσης Edhem Eldem, “Osmanlı Bankası Reklam Kampanyaları (1956–1959)”, *Toplumsal Tarih*, (2000), σσ. 8–17.
41. J. Vassall Adams, *The Ottoman Bank in the Middle East*, (London, 1948).
42. Συνέντευξη με τον Zihni Selvi από το Δημήτρη Δημητρίου κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του τελευταίου στο κατάστημα του στο βόρειο τμήμα της Λευκωσίας (Lefkoşe), ημερομηνία 21 Μαΐου, 2014.
43. André Autheman, *History of the Ottoman Bank*, (Istanbul, 1988), σ. 32.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχειακές Αναφορές

Ottoman Bank Archives, London

LA24035002, Περιγραφή των Καταστημάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορικής Τράπεζας, April 1899.

LA2404, Το Οθωμανικό Έμβλημα 1958.

Projets pour affiches et dépliants présentées par İhap Hulusi, 1958

OBA, ECDIV00001, Sir Robert Hamilton Lang KCMG, A Preliminary draft copy of the Private Print out of Information from the Thelwall Family, Thelwall Family History. 2009.

Ionian Bank Archives, London School of Economics

6/64 “Cyprus Branches”

Εθνικό Αρχείο Κύπρου, Λευκωσία

SA1:

Imperial Ottoman Bank 37/1 1 /B.

Imperial Ottoman Bank Opening Branch at Troodos 960/21.

Ottoman Bank Cyprus branch (opening of branch at Paphos) 698/1 8.

Αρχείο SALT Κωνσταντινούπολη:

Εκθέσεις για τα Οικονομικά Έτη 1864 και 1865.

OBA, CDPV006, Πρακτικά της Επιτροπής 1897–1898.

OBA, CDPV010, Πρακτικά της Επιτροπής 1901–1902.

OBA, CDPV012, Πρακτικά της Επιτροπής 1903–1904.

OBA, CDPV013, Πρακτικά της Επιτροπής 1905–1907, Συνεδρίαση της 2ης Απριλίου 1906.

CDCPCA009, Επιστολές προς την Επιτροπή του Παρισιού 1906–1907.

OBA, CDCPCP008, Επιστολές προς την Επιτροπή του Παρισιού 1905–1906.
 OBA, CDCR012, Πρακτικά της Επιτροπής 1907.
 OBA, CDCR014, Πρακτικά της Επιτροπής 1909.
 OBA, CDCR018, Πρακτικά από 17 έως 29 Φεβρουαρίου 1913.

Άλλες πηγές και εφημερίδες

Κυπριακόν Λεύκωμα «Οι κυπριακές τράπεζες και οι τραπεζικές τους δραστηριότητες»,
Κυπριακόν Λεύκωμα Ο Ζήνων, Έτος Β, (1918).
Η Φωνή της Κύπρου, 3 με 15 Μαρτίου, 1890, 6 με 25 Φεβρουαρίου 1899.

Βιβλιογραφικές πηγές

Apostolides A, “Foreign Banking Entry in Cyprus: history Lessons in Strategy”, In Ikonen, V. and Ross, D., (Eds.) *The Critical Function of History and Banking in Finance*.
 Series: Studies in Banking and Financial History. Proceedings of the 25th EABH conference (European Association for Banking and Financial History: Frankfurt am Main, Germany, 2014), σσ.13–28.
 Apostolides A., Gekas A., “Banking Expansion, Success and Failure in the British Mediterranean; The Ionian Bank 1840s–1920s” in Garbiel Tortella, John Consiglio, Juan Carlos Martinez Oliva, (eds.) *Banking in the Mediterranean: A Historical Perspective* (London: Ashgate Publishing, 2012).
 Apostolides A., Tanatar Baruh L., Kibris'ta ilk Banka Bank-I Osmanî-i-Şahane, *Toplumsal Tarih*, σσ. 54–55 (2015).
 Autheman A., *The Imperial Ottoman Bank* (Istanbul, 2002).
 Bankers Almanac, *Banker's Almanac and Year Book*, (London, 1880).
 Birdal, M., *The Political Economy of Ottoman Public Debt Insolvency and European Financial Control in Late Nineteenth Century* (IB Tauris, London, 2010).
 Cyprus, *Cyprus Blue Book*, (Government Printing Office: Nicosia, 1888).
 Eldem, E., *A 135-Year-Old Treasure: Glimpses From the Past in the Ottoman Bank Archives* (Istanbul, 1998).
 Eldem, E., *A History of the Ottoman Bank* (Istanbul, 1999).
 Eldem, E., “The (Imperial) Ottoman Bank, Istanbul”, *Financial History Review*, 6, (1999), σσ. 85–95.
 Eldem, E., “Osmanlı Bankası Reklam Kampanyaları (1956–1959)”, *Toplumsal Tarih*, (2000).
 Georghallides, G.S., *A Political and Administrative History of Cyprus* (Nicosia, 1979).
 Georghallides, G.S., *Cyprus and the Governorship of Sir Ronald Storrs: The Causes of the 1931 Crisis* (Nicosia, 1985).
 Katsiaounis R., *Labour, Society and Politics in Cyprus during the Second Half of the Nineteenth Century* (Nicosia, 1996).
 Lang, H., *Cyprus: Its History, Its Present Resources and Future Prospects* (London, 1878).
 Pamuk, S., *A Monetary History of the Ottoman Empire*, (Cambridge University Press, Cambridge, 2000).
 Phylaktis, K., “Banking in a British Colony: Cyprus 1878–1959”, *Business History*, Vol. 30, No. 4, (October 1988).
 Phylaktis, K., *The Banking System of Cyprus, Past, Present, Future* (Palgrave; London, 1995).
 Tschögl, A. E., ‘Financial Integration Disintegration and Emerging Reintegration in the Eastern Mediterranean, c.1850 to the Present’, *Finance Markets Institutions & Instruments*, τόμος 13, αρ. 5 (2004).
 Vassall-Adams, J., *The Ottoman Bank in the Middle East*, (London, 1948).

Ιωάννης Οικονομίδης (1864–1934)
Ένας Πρωτοπόρος Τραπεζίτης

Γιώργος Γεωργής

Ο Ιωάννης Οικονομίδης (1864–1934), υπήρξε μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της κυπριακής ιστορίας στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Πολιτικός, νομικός, μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου, υπήρξε ο ιδρυτής από το 1899 της Τράπεζας Κύπρου (που άρχισε τις εργασίες της ως Ταμιευτήριο Λευκωσίας) και ο θεμελιωτής του Κυπριακού Συνεργατισμού.

Ο ΙΩΑΝΝΗΣ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ (1864-1934), υπήρξε μια από τις σημαντικότερες προσωπικότητες της κυπριακής ιστορίας στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Πολιτικός, νομικός, μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου, υπήρξε ο ιδρυτής από το 1899 της Τράπεζας Κύπρου (που άρχισε τις εργασίες της ως Ταμειυτήριο Λευκωσίας) και ο θεμελιωτής του Κυπριακού Συνεργατισμού.

Υπήρξε ανάστημα του Μητροπολίτη Κιτίου Κυπριανού. Ενωρίς στάληκε στη Λεμεσό κοντά στο μητροπολίτη θείο του για να συνεχίσει τα γράμματα στην Ελληνική Σχολή Λεμεσού. Στη μητρόπολη ήλθε σε επαφή με ένα άλλο προστατευόμενο του Κυπριανού, τον Βασίλη Μιχαηλίδη, γεννημένο και αυτό στο Λευκόνοικο. Ο Κυπριανός επέδρασε ιδιαίτερα στην πρώιμη διαμόρφωση του ποιητή και του νεαρού Οικονομίδη. Σ' αυτόν οφείλονται η πολιτική και κοινωνική ευαισθησία, και η έγνοια του για τον Κύπριο χωρικό, που ήταν υποχέριο των τοκογλύφων. Δεν είναι τυχαίο που το πρώτο ποίημα του Βασίλη Μιχαηλίδη στο κυπριακό ιδίωμα, δημοσιευμένο το 1873, στο περιοδικό *Πυθαγόρας* της Σμύρνης, έχει τίτλο «Η τοκογλυφία», που αποδίδει μ' ένα παραστατικό τρόπο την παγίδευση του γεωργού από τους τοκογλύφους. Ξεκινά με μια παρομοίωση για τον τρόπο που οι κυνηγοί παγιδεύουν τους λαγούς μ' ένα κομμάτι ψωμί και τους πιάνουν στην παγίδα, τη τσάκρα. Παρόμοια ο τοκογλύφος, στήνει τσάκρα στο γεωργό:

...

*Έτσ' είναι τζ' η τοκογλυφία:
Εν ο πολίτης τσακροστάτης
Τζιαί τσάκρα η ομολοϊά·
Τζιο' ο λαός εν ο χωρκάτης.*

*Άνταν πεινάσει ο χωρκάτης,
Πηαίνει να 'ρκωθεί να φάει.
Μυρίζεται το ο τσακροστάτης,
Βκαίννει στην στράταν του που πάει.*

...

*Αμμ' αν του δώσει δκυο σιλιάδες,
Γεννούν του χρόνου, κάμνουν πέντε
Πιον εν του αρτιρούν παπαράδες
Μήτε σιτάριν μες το σέντε.*

*Του κακορίζικου του Γιάννη
Σηκώννει του το που τ' αλώνιν,
Κριθθάριν, ρόβιν τζ' ότι κάμνει·
Ούλλα πκιον κάμνει του τα σιόνιν.¹*

Το ποίημα είναι ενδεικτικό της κατάστασης που επικρατούσε στην Κύπρο στα τέλη της Τουρκοκρατίας και στις αρχές της Αγγλοκρατίας, αλλά και της ρήξης που εκπορευόταν από τους κύκλους της Μητρόπολης με τη μεγαλοαστική τάξη που ασκούσε συστηματικά την τοκογλυφία, σε μια εποχή που ο τοκογλύφος ήταν σεβαστό πρόσωπο της κοινότητας, εθεωρείτο ευεργέτης και οι χωρικοί του φιλούσαν το χέρι.

Ο Κυπριανός Οικονομίδης, πρωτοπόρος εκκλησιαστικός ηγέτης, με ρηξικέλευθες απόψεις ήταν αυτός που ανανέωσε την εθναρχική παράδοση και αγωνίσθηκε συστηματικά για κοινωνική πρόοδο και ανακούφιση των λαϊκών μαζών. Αναμείχθηκε συνειδητά στην πολιτική, εκλέχθηκε βουλευτής στην πρώτη κυπριακή βουλή, στο Νομοθετικό Συμβούλιο και αγωνίστηκε για την υπεράσπιση της ελληνικότητας του λαού και την κοινωνική δικαίωση, γεγονός που το έφερε σε ρήξη με τον μετριοπαθή και ισορροπημένο Αρχιεπίσκοπο Σωφρόνιο. Είναι χαρακτηριστική η στάση του στην πρώτη συνεδρία του Νομοθετικού όταν ο άγγλος κυβερνήτης ρώτησε για το ύψος της αντιμισθίας που έπρεπε να λαμβάνουν οι βουλευτές. Αμισθί, για την πατρίδα απάντησαν όλοι, με εξαίρεση τον Κυπριανό που διαφώνησε υποστηρίζοντας ότι αυτό θα καθιστούσε το βουλευτικό αξίωμα προνόμιο των πλουσίων και θα απέκλειε τις φτωχότερες τάξεις.

Ο Ιωάννης Οικονομίδης γεννημένος στο Λευκόνοικο το 1864 έζησε κοντά στον Κυπριανό μέχρι το 1885 οπότε τότε αναχώρησε για την Ελλάδα για να σπουδάσει νομικά. Φτάνοντας στην Αθήνα βρέθηκε μέσα στον αναβρασμό και την εθνική κινητοποίηση που είχε προκαλέσει η προσάρτηση της Ανατολικής Ρωμυλίας από τη Βουλγαρία. Στην ελληνική πρωτεύουσα οργανώνονταν διαδηλώσεις και συλλαλητήρια που απαιτούσαν την τη δημιουργία «νέων ιερών λόχων» για την ένοπλη υπεράσπιση «του κινδυνεύοντος ελληνισμού». Ο λαός απαιτούσε και η κυβέρνηση αντιμετώπιζε σοβαρά το ενδεχόμενο κήρυξης πολέμου και εισβολής στην Κρήτη και την Ήπειρο. Μέσα σ' αυτό το κλίμα ο νεαρός Οικονομίδης κατατάχθηκε εθελοντής στον ελληνικό στρατό. Έμεινε επιστρατευμένος μέχρι το 1886 το Μάιο, όταν ο νέος πρωθυπουργός Χαρίλαος Τρικούπης πήρε τη γενναία απόφαση της αποστράτευσης και της εκτόνωσης της κατάστασης που είχε δημιουργήσει ο ειρηνολόλεμος του Θεόδωρου Δηλιγιάννη.²

Στην Αθήνα ήλθε σε επαφή με τις νέες ιδέες και τις προσπάθειες για συνεταιριστική οργάνωση των αγροτών και των τεχνητών. Μελέτησε τα διάφορα συνεταιρικά συστήματα και ιδιαίτερα τη λειτουργία των Τραπεζών Ραϊφάιζεν. Με την επιστροφή του στην Κύπρο εγκαθίσταται για ένα χρόνο, 1890–1891, ως δικηγόρος στην Πάφο και μετακομίζει από το 1891 στη Λευκωσία. Συμμετέχει ενεργά στις συζητήσεις για τους συνεταιρισμούς και την εφαρμογή του θεσμού στην Κύπρο και για την ίδρυση Γεωργικής Τράπεζας, που η λειτουργία της πρόβαλλε ως πανάκεια για την αντιμετώπιση της τοκογλυφίας και για την επίλυση των χρόνιων προβλημάτων των κυπρίων γεωργών. Το 1896 εκλέγεται βουλευ-

τής Λάρνακας-Αμμοχώστου. Ως βουλευτής ξεχωρίζει για τη ρητορική του δεινότητα και τις πρωτοπόρες εισηγήσεις του. Την ίδια χρονιά συμμετέχει στην Επιτροπή Εράνων υπέρ της επαναστατημένης Κρήτης. Επανειλημμένα κατά τη διάρκεια των εργασιών του Νομοθετικού Συμβουλίου θα έρθει σε αντιπαράθεση με τον Κυβερνήτη. Το Φεβρουάριο του 1900 καταψηφίζει το νομοσχέδιο για σύσταση εξεταστικών επιτροπών, που θα μπορούσαν να ερευνούν χωρίς δικαστικό ένταλμα σπίτια και υποστατικά, ως περιοριστικό των ελευθεριών του λαού. Το Μάιο του 1900 μετά τη ληηλασία των μεσαιωνικών κτισμάτων της Αμμοχώστου, που οι πελεκημένες πέτρες τους χρησιμοποιήθηκαν για τη διώρυγα του Σουέζ, η κυβέρνηση εισήγαγε στο Νομοθετικό Συμβούλιο νομοσχέδιο με το οποίο απαγορευόταν η εξαγωγή στο εξωτερικό παλαιών λίθων από την Αμμοχώστο. Ο Οικονομίδης ζήτησε να προστεθεί άρθρο, που να απαγορεύει την εξαγωγή αρχαιοτήτων από όλη την Κύπρο. Οι συζητήσεις που ακολούθησαν οδήγησαν στη ψήφιση μέτρων για τη προστασία των κυπριακών αρχαιοτήτων. Κατηγόρησε επίσης τη βρετανική κυβέρνηση ότι με τα μεγάλα αποβαθρικά τέλη είχε απομακρύνει τα ατμόπλοια από την Κύπρο και υποστήριξε με σθένος τους τουρκοκύπριους βουλευτές στο αίτημα τους να διευθύνεται από την κοινότητά τους το ανώτερο μουσουλμανικό εκπαιδευτήριο χωρίς παρέμβαση της αγγλικής διοίκησης.

Το 1899, ίδρυσε το *Ταμιευτήριο Η Λευκωσία* υιοθετώντας την αποταμιευτική πλευρά των Τραπεζών Ραϊφάιζεν και κυρίως το αστικό σύστημα λαϊκών τραπεζών Schulze-Delitzsch. Το «Ταμιευτήριο Η Λευκωσία» ήταν μια μεγάλη συνεργατική προσπάθεια που ευδοκίμησε και μεταλλάχθηκε σε εμπορική τράπεζα διατηρώντας πολλά συνεταιριστικά στοιχεία. Μέχρι τότε οι εύποροι κάτοικοι της Λευκωσίας χρησιμοποιούσαν τα χρήματά τους ως τοκογλυφικό κεφάλαιο, είτε τα κατέθεταν στην Οθωμανική Τράπεζα, τη μοναδική τράπεζα που λειτουργούσε στην Κύπρο ή στα πρακτορεία των διαφόρων αιγυπτιακών ή ελληνικών τραπεζών. Άλλοι τα έκρυβαν σε κρύπτες μέσα στα σπίτια τους αφού τα μετέτρεπαν σε χρυσές λίρες. Ο Οικονομίδης που γνώριζε τα συνεργατικά συστήματα που λειτουργούσαν στην Ευρώπη προέκρινε ένα σύστημα στον τύπο των γερμανικών αστικών πιστωτικών συνεταιρισμών Schulze-Delitzsch, προσαρμοσμένο στις κυπριακές ιδιαιτερότητες. Ο ίδιος πίστευε βαθιά στη συνεργατική υπόσταση του ταμιευτηρίου «*Η Λευκωσία*». Σε διάλεξή του με θέμα «Περί πίστεως και συνεργατικών εταιρειών» στο Αναγνωστήριο *Αγάπη του Λαού* στα τέλη Μαρτίου του 1910 αφού έκανε πρώτα εκτενή αναφορά στα ρωμαϊκά εργατικά σωματεία, τις μεσαιωνικές συντεχνίες, τις πρώιμες συνεργατικές εταιρείες στην ηπειρωτική Ευρώπη και εστίασθηκε στη συνέχεια στις συνεργατικές πιστωτικές εταιρείες, τις εταιρείες παραγωγής και κατανάλωσης που λειτουργούσαν ήδη σε διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Τόνισε επίσης ότι υγιέστατο πνεύμα συνεργασίας και συνεταιρισμού είχε εκδηλωθεί στην τουρκοκρατούμενη Ελλάδα, στην περίφημη κοινότητα των Αμπελακίων κοντά στα θεσσαλικά Τέμπε και στα ένδοξα νησιά της

Ύδρας, των Ψαρών και των Σπετσών. Στο τέλος όπως αναφέρεται στον τύπο της εποχής:

Ὡς ἀπόδειξιν τῶν μεγάλων οἰκονομικῶν ἀγαθῶν τοῦ συνεταιρισμοῦ παρ' ἡμῖν, πάννυ δικαίως προέβαλεν ὁ ἐμβρισηὶς ἀγορητὴς τὸ παρ' ἡμῖν Ταμιευτήριον «Ἡ Λευκωσία» καὶ κατέστεψε τὴν σπουδαίαν διάλεξιν αὐτοῦ παροτρύνας τὴν νεότητα ὅπως ἐνστερνισθῇ τὰ ὑγιεστεράς τοῦ συνεταιρισμοῦ καὶ τῆς συνεργασίας ἀρχὰς καὶ διαπνεομένη ὑπὸ ἀκραφνοῦς πρὸς πᾶσαν ἐντιμον ἐργασίαν ἔρωτος ἐξασφαλίσῃ εἰς ἑαυτὴν τὴν πίστιν παρασκευάζουσα οὕτω χρόνους εὐτυχεῖς εἰς ἑαυτὴν τε καὶ εἰς τὴν ὅλην πατρίδα.³

Τη χρονιά ίδρυσης του «Ταμιευτηρίου Η Λευκωσία» το 1899, η πόλη είχε περίπου 14000 κατοίκους. Η απογραφή του 1891 είχε καταγράψει 12515 κατοίκους που το 1901 έγιναν 14481 και το 1911 16052. Η μικρή ποσοστιαία διαφορά ανάμεσα στους έλληνες και στους μουσουλμάνους κατοίκους των τελευταίων χρόνων της τουρκοκρατίας με την άφιξη των Άγγλων άρχισε βαθμιαία να ανατρέπεται με ραγδαία αύξηση του ελληνικού στοιχείου. Η πόλη ασφυκτιούσε μέσα στα τείχη και οι κάτοικοι μετά τη δημιουργία των ανοιγμάτων στον οχυρωματικό περίβολο, ως συμπληρωματικών διόδων προς τις πύλες της Αμμοχώστου, της Πάφου και της Κερύνειας, άρχισαν αρχικά να εγκαθίστανται κατά μήκος του κυκλικού δρόμου έξω από τα τείχη που είχαν κατασκευάσει οι Άγγλοι. Επειδή η γη ήταν φθηνότερη έξω από τα τείχη και τα οικόπεδα δυσεύρετα και πανάκριβα μέσα στην πόλη, άρχισαν να κτίζονται κατοικίες στις ανοικτές εκτάσεις έξω από την παλιά Λευκωσία. Οι πλούσιοι και πολλοί αστοί εγκαταστάθηκαν στις περιοχές κατά μήκος του δρόμου προς το Κυβερνείο. Στους κήπους έξω από την Πύλη Πάφου άρχισαν να κτίζονται ωραίες επαύλεις, ενώ σιγά – σιγά πύκνωναν οι κατοικίες στο Κουπάτι και κατά μήκος των δρόμων προς το Καϊμακλί, την Παλλουριώτισσα, τους Αγίους Ομολογητές, την Έγκωμη και τον Άγιο Δομέτιο. Στις νοτιοδυτικές περιοχές αναπτύχθηκαν αριστοκρατικές συνοικίες, ο Άγιος Ανδρέας και άλλες, ενώ οι λαϊκές συνοικίες αναπτύσσονταν βόρεια προς το Καϊμακλί ως τον Τράχωνα και νοτιοανατολικά προς την Παλλουριώτισσα. Η εμπορική κίνηση παρέμενε μέσα στην παλιά πόλη, στο Μακρύδρομο και την οδό Ερμού. Δήμαρχος της πόλης από το 1888 μέχρι το 1908 ήταν ο Αχιλλέας Λιασίδης (1850–1924), μια από τις σημαντικότερες φυσιογνωμίες των τελευταίων δεκαετιών του δεκάτου ενάτου και των πρώτων του εικοστού αιώνα.⁴

Οι διεργασίες και οι συζητήσεις για την ίδρυση του ταμιευτηρίου άρχισαν από το 1897 και ολοκληρώθηκαν το 1898. Πρωτοστατούσε ο Ιωάννης Οικονομίδης ο οποίος ως δικηγόρος στην Πάφο (1890–1891) και στη Λευκωσία από το 1891 είχε γνωρίσει το πρόβλημα της τοκογλυφίας αφού είχε χειρισθεί πολλές υποθέσεις πτώχευσης τοούρκων και ελλήνων κατοίκων και είχε εμφανισθεί στα δικαστήρια σε

πολλές δίκες χρεών. Ως μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου από το 1896, βουλευτής της περιφέρειας Λάρνακος – Αμμοχώστου μαζί με τους Αχιλλέα Λιασίδη και Ιωάννη Βοντιτζιάνο, είχε περιέλθει επανειλημμένα την ύπαιθρο, είχε επισκεφθεί πολλά χωριά της εκλογικής του περιφέρειας και γνώριζε από κοντά την τραγική κατάσταση των κατοίκων και την εξαθλίωσή τους από τη δυσβάστακτη φορολογία και τα τεράστια χρέη προς τους τοκογλύφους. Έχοντας μάλιστα αναλάβει υποθέσεις πλουσίων κατοίκων της Λευκωσίας που διεκδικούσαν χρέη μικροεπαγγελματιών της πρωτεύουσας και γεωργών από τα γύρω χωριά, γνώριζε την επισφάλεια των ιδιωτικών χρεωστικών συμφωνητικών, αφού συχνά οι χρεώστες αδυνατώντας να αποπληρώσουν τα δάνειά τους εξαφανίζονταν μετακομίζοντας σε άλλες περιοχές ή εγκατέλειπαν την Κύπρο αναζητώντας καλύτερη τύχη στο εξωτερικό. Οι δανειστές έχαναν έτσι όχι μόνο την κερδοφορία αλλά και το κεφάλαιό τους. Ο Οικονομίδης προσπάθησε να βρει ένα κοινωνικό δρόμο προς όφελος τόσο των αστών κεφαλαιούχων όσο και των μικροεπαγγελματιών, των γεωργών και των εργατών. Με το ταμειυτήριο οι κεφαλαιούχοι θα είχαν μικρότερα αλλά σίγουρα κέρδη, δεν θα τα διέθεταν με κίνδυνο απώλειάς τους και δεν θα φύλαγαν τα χρήματά τους στα σπίτια ή στα γραφεία τους, με κίνδυνο κλοπής ή ληστείας ενώ οι χαμηλές εισοδηματικές τάξεις θα μπορούσαν να δανείζονται με μέτριο τόκο και κυρίως να αποταμιεύουν για τη δημιουργία μικρού αλλά χρηστικού κεφαλαίου. Ήταν μια προσπάθεια δημιουργίας κλίματος αμοιβαίας «πίστης» προς το συμφέρον του συνόλου. Τις ιδέες του Οικονομίδη εγκολπώθηκαν η ηγεσία και επιφανή μέλη του *Κυπριακού Συλλόγου*, ο οποίος από το 1892 αποτελούσε το αριστοκρατικό εντευκτήριο της πόλης και το επίκεντρο της κοινωνικής ζωής. Ύστερα από πολλές συζητήσεις αποφασίστηκε στα τέλη του 1898 η ίδρυση ταμειυτηρίου με το όνομα «Η Λευκωσία». Το θέμα δημοσιοποίησε τα τέλη Ιανουαρίου του 1899 η εφημερίδα «Φωνή της Κύπρου», επισημαίνοντας τη μεγάλη σημασία της προσπάθειας:

Ίδιαίχουσαν εὐχαρίστησιν ἠσθάνθημεν μαθόντες ὅτι προσπάθειαι γίνονται ὑπὸ τῶν μελῶν τοῦ «Κυπριακοῦ Συλλόγου» πρὸς ἴδρυσιν Ταμειυτηρίου, ἀπὸ καρδίας δ' εὐχόμεθα ὅπως αἱ εὐγενεῖς ἐνέργειαι τῶν πραγματοποιηθῶσι καὶ ἀποβῶσι ζηλωτὸν ὑπόδειγμα. Διότι τὰ λαϊκὰ ταμειυτήρια εἶνε θεσμὸς ἐκ τῶν εὐστοχωτέρων καὶ δελεαστικωτέρων πρὸς οἰκονομικὴν εὐρωστίαν τῶν κοινωνικῶν τάξεων.

Ἐν Ἑσπερίᾳ ἐνωρίτατα κατενοήθη ἡ ἀνάγκη καὶ ἡ μεγίστη χρησιμότης τῶν ταμειυτηρίων, τὰ ὁποῖα σήμερον κατέστησαν θεσμὸς γενικὸς ἐπεκταθέντα εἰς ἀπάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις.⁵

Η εφημερίδα έκανε στη συνέχεια εκτεταμένη αναφορά στη λειτουργία των ταμειυτηρίων στη Γερμανία, το Βέλγιο και την Ολλανδία, τονίζοντας ότι «πᾶσαι αἱ

πεπολιτισμέναι χώραι ἀριθμοῦσι κατὰ χιλιάδας τὰ διαφόρων εἰδῶν ταμειυτήρια»,⁶ ἐπεσήμαινε τα οφέλη ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ τοῦ καὶ τόνιζε στὴ συνέχεια ἀνάμεσα σε ἄλλα:

Καιρὸς εἶνε νὰ κατανοήσωμεν τὸ ὠφέλιμον τῆς ἰδρύσεως τοιούτων σωματείων. Καρὸς εἶνε νὰ προσπαθήσωμεν νὰ βελτιώσωμεν τὴν οἰκονομικὴν τῶν ἐργατικῶν τάξεων θέσιν. Πρέπει νὰ διαδώσωμεν εἰς τοὺς ἐργάτας τὸ πνεῦμα τῆς οἰκονομίας, πρέπει νὰ πορίσωμεν αὐτοῖς μέσα πρὸς οἰκονομίαν τῶν μικρῶν περισσευμάτων των. Καὶ τοιαῦτα μέσα εἶνε τὰ ταμειυτήρια τοῦ Λαοῦ. Ἡ ὑπὸ τῶν μελῶν τοῦ «Κυπριακοῦ Συλλόγου» συλληφθεῖσα ἰδέα δέον νὰ λάβῃ σάρκα καὶ ὅστ᾽, δέον νὰ τύχῃ τῆς ἐκθύμου τῶν πάντων ὑποστηρίξεως...⁷

Λίγο πρὶν ἀπὸ τὴ λήξῃ τοῦ 1898 υπογράφηκε τὸ καταστατικὸ τοῦ ταμειυτηρίου σύμφωνα με τὸ ὁποῖο βασικὸς σκοπὸς τοῦ ἦταν «ὁ ἐκ τῶν ἀποταμειυμάτων τῶν μετόχων σχηματισμὸς κεφαλαίου πρὸς ὄφελος αὐτῶν». Ὡς μέρα ἐναρξῆς τῆς λειτουργίας τοῦ Ταμειυτηρίου «Ἡ Λευκωσία» ὁρίστηκε ἡ 1ῃ Ἰανουαρίου 1899. Οἱ μετοχές ὁρίστηκαν πεντασέλινες καὶ μποροῦσαν νὰ ἀποκτηθοῦν μέσα στο πρῶτο ἐξάμηνο λειτουργίας τοῦ, με εβδομαδιαίως καταβολὴς ἐνὸς σελίνιου, ποῦ μποροῦσαν νὰ καταβάλλονται στὶς 5 με 6 το ἀπόγευμα κάθε Κυριακῇ, Δευτέρᾳ, Τρίτῃ καὶ Τετάρτῃ στὸν Κυπριακὸ Σύλλογο.⁸ Ἡ ἰδρυση καὶ λειτουργία τοῦ ταμειυτηρίου προκάλεσε τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ κοινού καὶ χαιρετίσθηκε ἀπὸ τὸν τύπο:

...Χάρις εἰς τὸν πρῆστώμενον τοῦ «Κυπριακοῦ Συλλόγου» καὶ τὰ ἀξιότιμα αὐτοῦ μέλη ἐπετεύχθη ἡ σύστασις ταμειυτηρίου προσιτοῦς καὶ εἰς τὰ ἀσθενέστερα βαλάντια. Ἐκάστη μετοχὴ ὠρίσθη εἰς 5 σελίνια, αἱ δὲ εβδομαδιαῖαι καταβολαὶ εἰς ἓν σελίνιον δι' ἐκάστην μετοχὴν. Τοιοῦτοτρόπως πᾶς τις θὰ δύναται νὰ μετᾷσχῃ, ἀφ' οὗ μάλιστα καὶ τὸ ταμειυτήριον δὲν ἀφορᾷ μόνον εἰς τὰ μέλη τοῦ Συλλόγου ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα πολίτην, ὡς ἐμάθομεν δὲ αἱ μέχρι σήμερον διατεθεῖσαι μετοχαὶ ἀνέρχονται εἰς σεβαστὸν ποσόν.

Δὲν δυνάμεθα ἢ νὰ συγχαρῶμεν τοὺς ἐργάτας τῆς τόσο κοινωφελοῦς ταύτης πράξεως καὶ ἀπὸ καρδίας νὰ εὐχηθῶμεν ὑπὲρ εὐοδώσεως τοῦ πολλὰ ὑπισχνουμένου τούτου ταμειυτηρίου. Οὐδεμία ὑπολείπεται ἀμφιβολία ὅτι ἅμ' ὡς γνωσθῶσιν οἱ διέποντες αὐτὸ ἐπωφελεῖς κανονισμοί, οὐδεὶς, εἰς οἵανδήποτε κοινωνικὴν τάξιν καὶ ἂν ἀνήκῃ, θ' ἀποκνήσῃ νὰ καταθέτῃ ἐβδομαδιαίως τὴν μικρὰν προσφορὰν του, τὸ δὲ ζηλωτὸν παράδειγμα τοῦ «Κυπριακοῦ Συλλόγου» δὲν θὰ βραδύνωσι νὰ μιμηθῶσι καὶ αἱ ἄλλαι πόλεις καὶ κωμπολεις τῆς νήσου.⁹

Το ταμειυτήριο όπως αναφέρθηκε είχε ως πρότυπα τους γερμανικούς συνεταιρισμούς Σούλτσε Ντέλιτς και τις ιταλικές αγροτικές τράπεζες. Οι πιστωτικοί συνεταιρισμού Σούλτσε-Ντέλιτς για να προσελκύσουν συνεταιριστικά κεφάλαια δέχονταν ως συνεταιίρους όχι μόνο όσους είχαν ανάγκη δανείου αλλά και όσους είχαν κεφάλαια προς τοποθέτηση, παρέχοντας μεγάλα μερίσματα. Καθιέρωσαν επίσης το δικαίωμα εγγραφής, την αλληλέγγυο ευθύνη, την αυτοδιοίκηση, τις μεγάλες μερίδες και τη διανομή μερισμάτων,¹⁰ τις υποχρεωτικές μηνιαίες εισφορές των μελών. Ο Σούλτσε Ντέλιτς πίστευε στη δύναμη της συνεργασίας και της αξιοποίησης της συλλογικής δύναμης, απέρριπτε την κρατική ενίσχυση και δεν δεχόταν κατά τη χορήγηση των δανείων οποιαδήποτε επέμβαση σχετικά με τον τρόπο χρησιμοποίησής τους φτάνει να ήταν εξασφαλισμένη η επιστροφή τους.¹¹

Ο Οικονομίδης πήρε στοιχεία τόσο από τους γερμανικούς όσο και από τους ιταλικούς συνεταιρισμούς. Εξάλλου η πορεία του Hernan Schulze-Delitzsch (1808–1883) είχε κοινά στοιχεία με τη δική του. Ο γερμανός συνεταιριστής είχε σπουδάσει νομικά όπως και ο ίδιος, είχε ταξιδέψει πολύ, ενδιαφερόταν για τα κοινά, είχε διατελέσει δικαστής, εξελέγη βουλευτής και εργάστηκε για τη νομική θεσμοθέτηση του συνεργατισμού. Ο Οικονομίδης έμοιαζε να ακολουθεί τα βήματά του.

Η πρώτη γενική συνέλευση των μετόχων έγινε τον Ιανουάριο του 1899 στην αίθουσα του «Κυπριακού Συλλόγου». Στις αρχαιρεσίες που ακολούθησαν τη γενική ενημέρωση αναδείχθηκε τετραμελής Διαχειριστική Επιτροπή και δωδεκαμελές Διοικητικό Συμβούλιο.¹² Στη Διαχειριστική Επιτροπή εξελέγησαν ο Ιωάννης Οικονομίδης ως διευθυντής, δικηγόρος, μέλος του Νομοθετικού Συμβουλίου από το 1896 και ως υποδιευθυντής ο Γεώργιος Παπαδόπουλος (1847–1910),¹³ μέγα-λέμπορος, κτηματίας και επιχειρηματίας, που το 1899 είχε κτίσει το πρώτο θέατρο στην κυπριακή πρωτεύουσα. Ο Παπαδόπουλος εθεωρείτο εμπορική ιδιοφυία, ήταν από τους πρωτοστάτες στην ίδρυση του ταμειυτηρίου, είχε διατελέσει σύμβουλος της Οθωμανικής Τράπεζας και εθεωρείτο ένας από τους επισημότερους κατοίκους της πόλης. Ταμίας της Διαχειριστικής Επιτροπής εκλέχθηκε ο μέγα-λέμπορος Κωνσταντίνος Σαββίδης και γραμματέας ο Κωνσταντίνος Σαμουήλ (1867–1945),¹⁴ δάσκαλος, αυτοδίδακτος αλλά λαμπρός λογιστής, που υπήρξε από τους στυλοβάτες του κινήματος των ταμειυτηρίων, προσφέροντας πρόθυμα τις υπηρεσίες του ως ελεγκτής των ισολογισμών και των λογαριασμών πολλών αγροτικών ταμειυτηρίων. Υπηρέτησε στη θέση του γραμματέα του ταμειυτηρίου μέχρι το 1912, οπότε μετά την μετατροπή του σε τράπεζα ανέλαβε αρχιλογιστής για ένα χρόνο. Στο πρώτο Συμβούλιο εξελέγησαν οι: 1. Αντώνιος Θεοδότου (1859–1928),¹⁵ γιατρός, πρώτος εξάδελφος του Αριστόδημου Φοινιέως, αδελφός του νομικού και πολιτικού Θεοφάνη Θεοδότου, ανηψιός και ανάστημα, όπως και οι άλλοι δύο του Αρχιεπισκόπου Σωφρονίου Γ, σημαντικός οικονομικός και κοινωνικός παράγοντας της Λευκωσίας. 2. Ι. Ζαχαριάδης (–1907) έμπορος. 3. Αριστόδημος Φοινιεύς (1862–1943),¹⁶ γιατρός με σπουδές στην Αθήνα και το Παρίσι.

4. Χρ. Γεωργιάδης έμπορος. 5. Κωνσταντίνος Λοϊζίδης (1862–1937),¹⁷ έμπορος με καταγωγή από τη Λάπηθο, από τους πρώτους Κυπρίους που είχαν εγκατασταθεί στην Αγγλία, απ' όπου επέστρεψε και ίδρυσε μεγάλο εμπορικό οίκο στη Λευκωσία. Διακεκριμένος πολίτης, είχε αναπτύξει έντονη οικονομική και κοινωνική δράση, υπήρξε για χρόνια επίτροπος του ιερού ναού της Φανερωμένης. Ευεργέτης της παιδείας έκτισε το «Ελέναιο» στη μνήμη της κόρης του Ελένης που είχε αποβιώσει το 1910 σε ηλικία 22 χρόνων. 6. Ματθαίος Λουκαΐδης (1844–1899),¹⁸ μεγαλέμπορος, πεθερός του Κωνσταντίνου Λοϊζίδη, καταγόταν από την Αθηαίνου, είχε εγκατασταθεί νωρίς στη Λευκωσία και διετέλεσε επίτροπος στη Φανερωμένη περισσότερα από είκοσι χρόνια. 7. Κωνσταντίνος Διανέλλος (1845–1905),¹⁹ ιδρυτής του πρώτου καπνεργοστασίου στην Κύπρο, είχε γεννηθεί στον Κισσό του Πηλίου και ήταν ανηψιός του αρχιμανδρίτη Γρηγορίου Δικαίου – Παπαφλέσσα. Από τους πρωτοστάτες της ίδρυσης του Παγκυπρίου Γυμνασίου, μέλος του συμβουλίου του ταμειυτηρίου μέχρι το θάνατό του, υπήρξε για πολλά χρόνια επίτροπος της Φανερωμένης. 8. Κ.Λ. Δραγομάνος, έμπορος, μέλος του Συμβουλίου μέχρι το 1908 που απεβίωσε. 9. Φίλιππος Νικολαΐδης, έμπορος, παραιτήθηκε από το συμβούλιο το 1907. 10. Χαράλαμπος Μαραθεύτης (1862–1929),²⁰ σημαντικός εκπαιδευτικός, αδελφός του μητροπολίτη Κιτίου Κύριλλου Παπαδόπουλου, διεκδικητή από τον επόμενο χρόνο του αρχιεπισκοπικού θρόνου. 11. Αχιλλέας Μαρκίδης, έμπορος και 12. Στυλιανός Νικολαΐδης, έμπορος. Στο πρώτο διοικητικό συμβούλιο δηλαδή συμμετείχαν δύο γιατροί, ένας εργοστασιάρχης, ένας εκπαιδευτικός και οκτώ έμποροι.

Από τις πρώτες μέρες που άρχισε τις εργασίες του το ταμειυτήριο διαφάνηκε ότι θα είχε ευρεία απήχηση και θα απέβαινε σημαντικός παράγοντας για την οικονομία και το εμπόριο. Σημείωνε εφημερίδα της εποχής:

Τὸ ἄρτι ἰδρυθὲν ταμειυτήριον «ἡ Λευκωσία» χωρεῖ ὁσημέραι πρὸς τὰ πρόσω κατακτὸν τὴν ἐκτίμησιν τῶν πολιτῶν, οἵτινες κατανοήσαντες τὸν ἐπωφελῆ του σωματείου τούτου σκοπὸν ἀρθροῖσι σπεύδουσι νὰ προμηθευθῶσι μετοχάς.²¹

Η προσέλευση για εγγραφή μετόχων υπήρξε ιδιαίτερα μεγάλη. Μέσα σε ενάμιση μήνα είχαν διατεθεί περισσότερες από 430 μετοχές. Η σύνθεση του συμβουλίου στο οποίο μετείχαν μερικοί από τους επιφανέστερους κατοίκους της πόλης ενέπνεε εμπιστοσύνη σ' όλες τις κοινωνικές τάξεις:

Τὸ μᾶλλον εὐχάριστον εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἐργατικὸς κόσμος κατενόησε τὴν ἐκ τοιούτων σωματείῳ ν ὠφελείαν, ὡς μαρτυρεῖ ἡ προθυμία ἣν ἐπιδεικνύει ὅπως ἀποταμιεύῃ καθ' ἐβδομάδα τὰ περισσεύματά του ἐν τῷ πολλαπλῷ ὠφελίμῳ τούτῳ ταμειυτηρίῳ.²²

Για να εξυπηρετηθούν οι μέτοχοι που είχαν εγγραφεί για μετοχές 5 σελινίων, τις οποίες έπρεπε να εξοφλήσουν με εβδομαδιαίες καταβολές κατά το πρώτο εξάμηνο της λειτουργίας του ταμειυτηρίου η Διαχειριστική Επιτροπή ανακοίνωσε ότι εκτός από τις πληρωμές των δόσεων των μετοχών στον Κυπριακό Σύλλογο, καταβολές μπορούσαν να γίνονται και στο ιδιαίτερο δωμάτιο του καφενείου «Φανερωμένης» κάθε Σάββατο 6–7 το απόγευμα και κάθε Κυριακή 9–10 το πρωί.²³

Στις 18/30 Ιουνίου 1899 ένα ακριβώς μήνα πριν από τη λήξη της προθεσμίας για εγγραφή μελών και εξασφάλιση μετοχών ο διευθυντής του ταμειυτηρίου Ι. Οικονομίδης με ανακοίνωσή του πληροφόρησε το κοινό ότι:

Συμφώνως τῷ 11ῳ ἄρθρῳ τοῦ καταστατικοῦ τοῦ Ταμειυτηρίου μετὰ τὴν πάροdon ἐξ μηνῶν ἀπὸ τῆς συστάσεώς του οὐδὲν νέον μέλος γίνεται δεκτὸς οὔτε αὐξήσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετοχῶν τινος ἐπιτρέπεται. Γίνεται λοιπὸν γνωστὸν ὅτι τῇ 30)12 Ἰουλίου 1899 συμπληροῦται ἐξαμηνία ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ Ταμειυτηρίου καὶ δέον οἱ βουλόμενοι νὰ ἐγγραφῶσι μέλη ἢ ν' αὐξήσωσι τὰς μετοχὰς των νὰ προσέλθωσι μέχρι τῆς ἄνω ἡμερομηνίας.

Περὶ τῆς ἐπιτυχίας τοῦ Ταμειυτηρίου περιττὴν θεωρῶ πᾶσαν ἄλλην σύστασιν ἢ τὴν τῶν ἀριθμῶν. Ἐνεγράφησαν μέχρι τοῦδε 330 μέτοχοι, ἀντιπροσωπεύοντες 734 μετοχὰς. Τὸ κεφάλαιον τοῦ Ταμειυτηρίου ἀνῆλθε εἰς £1054-5-7 ¼ καὶ εἶνε διατεθειμένον ἀσφαλέστατα πρὸς 8 ο)ο τοῦλάχιστον.²⁴

Μέχρι τη λήξη της προθεσμίας, στις 1/13 Ιουλίου 1899 διατέθηκαν 1000 μετοχές. Η μεγάλη επιτυχία του προκάλεσε αναφορά και επαινετικά σχόλια:

Τὸ πρὸ ἐξαμηνίας ἰδρυθὲν «Ταμειυτήριον ἢ Λευκωσία» βαίνει αἰσίως, ἐὰν δὲ οἱ διαχειριζόμενοι τὸ ταμεῖον τοῦτο ἐπιδείξωσι μέχρι τῆς λήξεως τῆς πενταετοῦς περιόδου τὸ αὐτὸ εἰλικρινὲς ἐνδιαφέρον καὶ τὴν αὐτὴν μέριμνα, ἀναμφιβόλως ἐντὸς ὀλίγου ἢ πόλις ἡμῶν θὰ περιέλθῃ εἰς θέσιν νὰ μὴ αἰσθάνηται τὴν ἀνάγκην ξένου πιστωτικοῦ καταστήματος.

Πρωτίστη μέριμνα τῆς διαχειριζομένης τὸ Ταμειυτήριον ἐπιτροπείας δέον νὰ εἶνε ὁ δανεισμός χρημάτων εἰς μέρη ἀσφαλέστατα καὶ ἀνώτερα πάσης ὑπονοίας, καθὼς τὸ ἀποταμιεύμενον νῦν σελίνιον ἐκπορεύεται οὐχὶ ἐκ τοῦ περισσεύματος, ἀλλ' ἐκ τοῦ ὑστερήματος τοῦ λαοῦ, τὸ τοιοῦτον δὲ ἀποτελεῖ ἕνα ἰσχυρότατον ἔτι λόγον πρὸς ὅσον οἶόν τε ἀσφαλεστέραν τοποθετήσιν τοῦ χρήματος.

Διὰ τοῦ ἀποταμιεύματος τούτου θὰ εὐρεθῇ καὶ ὁ τεχνίτης καὶ ὁ ἐργάτης ὁ ἀποταμιεύς τὸ σελίνιόν του κάτοχος μετὰ μίαν πενταετίαν οὐκ εὐκαταφρο-

*νήτου ποσοῦ, ὅπερ τῷ ἦτο ἀδύνατον ἄλλως ν' ἀποταμιεύσῃ, ἐνῶ ἄφ' ἑτέρου διὰ τοῦ χρήματος τούτου οὐ σμικρὰ παρέχεται τῷ μεγαλεμπόρῳ εὐκολία...*²⁵

Η επόμενη ετήσια γενική συνέλευση των μετόχων πραγματοποιήθηκε στις 6/18 Φεβρουαρίου 1900 στο θέατρο Γ. Παπαδοπούλου. Μιλώντας προς τη συνέλευση ο Διευθυντής Ιωάννης Οικονομίδης αναφέρθηκε στην επιτυχημένη και επικερδή πορεία του ταμιευτηρίου κατά τον πρώτο χρόνο λειτουργίας του. Οι 362 μέτοχοι διέθεταν 998 μετοχές προς 57 σελίνια η μια, πολλές από τις οποίες είχαν αποκτηθεί με εβδομαδιαίες καταβολές. Το κεφάλαιο σύμφωνα με το πρώτο ισολογισμό ανήλθε στις £3004-10 σελ.-6 ¾ γρ., από το οποίο οι £2767-6-4 ½ είχε διατεθεί για δάνεια με έντοκα γραμμάτια. Οι μετοχές απέδωσαν κέρδος 8%.²⁶ Η συνέλευση εκτός από την επανεκλογή των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου που σύμφωνα με το καταστατικό έπρεπε να αποσυρθούν, προχώρησε στην αντικατάσταση του Ματθαίου Λουκαΐδη που είχε αποβιώσει με τον Ευάγγελο Ι. Ευαγγελίδη, έμπορο, εξέλεξε ως ελεγκτές τους Κλ. Ευθυμιάδη, Πολ. Χριστόπουλο και Γ. Νικολόπουλο, μετόχους του ταμιευτηρίου. Σύμφωνα με το καταστατικό και κατά την πάγια πρακτική που ακολουθούσαν όλα τα ταμιευτήρια κλήθηκε και δεύτερη συνέλευση των μετόχων για έγκριση της έκθεσης ελέγχου του ισολογισμού και των λογιστικών πεπραγμένων του. Η «έκθεσις εξελέγξεως» που περιλάμβανε και τον ισολογισμό ήταν η πρώτη που δημοσιεύθηκε στον κυριακό Τύπο και αποτελεί σημαντικό τεκμήριο της οικονομική ιστορίας του τόπου. Η έκθεση υποβλήθηκε προς το Διευθυντή του ταμιευτηρίου και ανέφερε:

Λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νὰ ὑποβάλωμεν τὸ πόρισμα τῆς ἐξελέγξεως τῶν λογαριασμῶν τοῦ ὑπὸ τὴν ὑμετέραν διεύθυνσιν Ταμιευτηρίου «Ἡ Λευκωσία». Ἐνεργήσαμεν ἐκπληροῦντες τὴν ὑπὸ τῆς γενικῆς συνελεύσεως τῶν μετόχων ἀνατεθεῖσαν ἡμῖν ἐντολήν.

Τὰ βιβλία τοῦ Ταμιευτηρίου ἐτηρήθησαν κατὰ μέθοδον διπλογραφικὴν· ἡ δὲ διήκουσα ἐν αὐτοῖς τάξις καὶ ἀκρίβεια τιμᾶ ὄντως τὸν κ. γραμματέα τοῦ Ταμιευτηρίου, ὅστις φαίνεται ὅτι εἰργάσθη οὐχὶ ἀναλόγως τῆς ἀντιμισθίας ἣν ἐλάμβανεν, ἀλλ' ἀναλόγως τῆς σοβαρότητος τοῦ ἔργου.

Ἀπασα αἱ πράξεις τοῦ Ταμιευτηρίου ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτοῦ μέχρι τῆς 31 Δεκεμβρίου 1899 ἐγένοντο συμφώνως τῷ καταστατικῷ αὐτοῦ. Δύο μόνον τυπικὰ λάθη παρετηρήσαμεν προελθόντα ἐξ ἀβλεψίας καὶ ἅτινα οὐδόλως παραβλάπτουσι κατ' οὐσίαν τὰ συμφέροντα τοῦ Ταμιευτηρίου. Ταῦτα δὲ εἶνε ἡ μὴ καταχώρησις τῶν πρακτικῶν δύο μικρῶν δανείων τῆς Διαχειριστικῆς ἐπιτροπῆς, τὰ ὅποια ὅμως ἤδη ἐπληρώθησαν.

Μέτοχοι ἐνεγράφησαν ἐν ὄλῳ 394 διὰ μετοχὰς 998 ὡς ἐξῆς:

205	ἀνὰ	1	μετοχήν
78	»	2	»
40	»	3	»
11	»	4	»
29	»	5	»
4	»	6	»
3	»	7	»
3	»	8	»
15	»	10	»
3	»	12	»
2	»	14	»
1	»	45	»

Ὁ Γενικὸς ἰσολογισμὸς τοῦ Ταμιευτηρίου κατὰ τὴν 31ην Δεκεμβρίου 1899 ἔχει ὡς ἀκολούθως:

ΕΝΕΡΓΗΤΙΚΟΝ

Εἰς	Γραμμάτια Συνακτέα	Λ. 2,767-6-4 1)2
»	Ταμείον	10-1-1 1)2
»	Τρεχούμενους λ)σμούς	184-14-5
»	Μισθούς	9-0-0
»	Ἔξοδα	13-10-8 3)4
		Λ. 3,004-10-6 3)4

ΠΑΘΗΤΙΚΟΝ

Καταβολ. 998 μετοχῶν ἀνὰ 57 σελ.	Λ. 2,844-6-0
Γραμμάτια Πληρωτέα	Λ. 26-16-0
Ἐκ τῆς πωλήσεως 230 κανονισμῶν	Λ. 2-17-0 1)4
Κέρδη ἐκ 4 μετόχων ἀποσυρθέντων	Λ. 1-18-8 1)2
Τόκοι	Λ. 128-12-7
	Λ. 3,004-10-6 3)4

Ἐκ τοῦ Γενικοῦ ἰσολογισμοῦ καταφαίνεται τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐπιτυχοῦς διαχειρίσεως.

Αἱ καταθέσεις τῶν μετόχων ἀπέδωκαν τόκον 9.18 ο)ο τὸν χρόνον· μετὰ τὴν ἀφαίρεσιν δὲ τῶν ἐξόδων μένει καθαρὸς τόκος 7.80 ο)ο.

Χαίρομεν ειλικρινῶς διότι καὶ ὡς μέτοχοι καὶ ὡς ἐλεγκταὶ τοῦ Ταμιευτηρίου εἴμεθα εἰς τὴν εὐχάριστον θέσιν νὰ συγχαρῶμεν καὶ νὰ εὐχαριστήσωμεν τόσον τὴν Διαχειριστικὴν Ἐπιτροπὴν ὅσον καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τοῦ Ταμιευτηρίου διὰ τὴν περισκεμμένην καὶ σώφρονα διαχείρισιν τῶν κεφαλαίων αὐτοῦ καὶ διὰ τὸν εὐγενῆ ζῆλον μεθ' οὗ εἰργάσθησαν πρὸς προαγωγὴν τῶν συμφερόντων αὐτοῦ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς, ἀλλ' ὡς μόνον ἐλατήριον ἔχοντες τὴν ἀγαθὴν θέλησιν τοῦ νὰ φανῶσιν ὠφέλιμοι εἰς τὴν ἐργατικὴν τῆς πόλεως τάξιν.

Πρὶν περὶ τὴν παροῦσαν ὀφείλομεν νὰ προσθέσωμεν ὅτι ἐκεῖνο ὅπερ ἐξαιρέτως τιμᾷ τὴν Διαχειριστικὴν Ἐπιτροπὴν καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον εἶνε τὸ πνεῦμα τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὁμονοίας μεθ' οὗ διεξήγαγον πάσας τὰς πράξεις τοῦ Ταμιευτηρίου, ὡς τοῦτο ἐκ τῶν βιβλίων τῶν πρακτικῶν καταφαίνεται.

Εὐχόμενοι ὅπως καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ὁ αὐτὸς ζῆλος καὶ ἡ αὐτὴ ἀγάπη καὶ ὁμονοία διέπωσι τὰς πράξεις ὑμῶν πρὸς προαγωγὴν τῶν συμφερόντων τοῦ Ταμιευτηρίου, παρακαλοῦμεν νὰ δεχθῆτε τὴν διαβεβαίωσιν τῆς ἐξαιρέτου πρὸς ὑμᾶς ὑπολήψεως ἡμῶν.²⁷

Κάποιες συζητήσεις που έγιναν κατά τη διάρκεια της γενικής συνέλευσης για τροποποίηση του καταστατικού ώστε το ταμιευτήριο να μπορεί εκτός από καταθέσεις και δάνεια να πραγματοποιεῖ και άλλες τραπεζικές εργασίες προκάλεσαν αντιρρήσεις και αντιδράσεις ὅπως διαφαίνεται ἀπὸ τὸν τύπο της εποχής. Η εφημερίδα της Λευκωσίας «Φωνὴ τῆς Κύπρου» σε μακροσκελές ἀρθρο της με τίτλο «Προσοχή» σημείωνε ἀνάμεσα σε άλλα:

Τὴν ριφθεῖσαν ἰδέαν περὶ τροποποιήσεως τοῦ καταστατικοῦ τοῦ ἀπὸ πέρυσι συσταθέντος ἐν τῇ ἡμετέρᾳ πόλει Ταμιευτηρίου ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ ν' ἀφεθῶσιν ἐλεύθεραι αἱ χεῖρες τῆς διαχειριστικῆς ἐπιτροπείας ἵνα αὐξήσῃ τὰς μετοχὰς καὶ προβῇ εἰς ἐπιχειρήσεις, τὴν προεξόφλησιν γραμματίων, τὴν ἐξαργύρωσιν συναλλαγματικῶν, τὴν προπληρωμὴν φορτωτικῶν καὶ τὰ παρόμοια, ὀφείλομεν ν' ἀποκρούσωμεν δι' ὅσων ἐπιτρέπεται ἡμῖν μέσων.

Ὅτε τὸ πρῶτον ἐρρίφθη ἡ ἰδέα τῆς συστάσεως Ταμιευτηρίου, ἡμεῖς πρῶτοι θερμότερον ὑπὲρ πάντα ἄλλον ὑπεστηρίζαμεν αὐτή, διότι ἐποθοῦμεν τὸ μὲν ἓνα ὁ πτωχὸς κατορθώσῃ διὰ τοῦ μέσου τούτου, καταβάλλων δηλονότι ἐν σελίνιον καθ' ἐβδομάδα, νὰ εὐρεθῇ μετὰ πάροδον τινὰ χρόνου κάτοχος αἰσθητοῦ δι' αὐτὸν ποσοῦ, τὸ δὲ ὅπως εἰς τὸν σπάταλον ἐμπνευσθῇ πνεῦμα οἰκονομίας. Περιπλέον δὲ εἶχομεν τὴν ἰδέαν ὅτι τὸ χρήμα τοῦτο διαχειριζό-

μενον ὑπὸ προσώπων μὴ μισθοδοτουμένων θ' ἀπέβαινεν ἀφ' ἑτέρου πρόξε-
νον ὠφελείας οὐχὶ μόνον εἰς τοὺς μεγαλεμπόρους μας ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα
φερέγγυον μικρέμπορον. Ἄν λοιπὸν τὸ ταμιευτήριον ἐξέλθῃ τοῦ σκοποῦ τού-
του, ὅστις δὲν εἶνε ἄλλος ἢ ὁ ἐκτοκισμός, θὰ εὐρεθῶμεν πρὸ καταστάσεως
πραγμάτων ἥκιστα εὐχαρίστου. Ἡ προεξόφλησις γραμματίων, συναλλαγ-
ματικῶν κτλ. θὰ κωλύσῃ πᾶσαν ἄλλην ἐργασίαν, θὰ περιορίσῃ, δὲ τὸ χρῆμα
τοῦ Ταμιευτηρίου εἰς ὀλίγα πρόσωπα, ἅτινα ὄντα κάτοχα γραμματίων χι-
λιάδων λιρῶν θὰ σπεύσωσι νὰ προεξοφλήσωσι βεβαίως ταῦτα, ἐνῶ ὁ μι-
κρέμπορος ὁ περιεχόμενος εἰς τὴν ἀνάγκην 30 ἢ 50 λιρῶν θ' ἀκούῃ συνήθως
ὅτι τὸ χρῆμα τοῦ Ταμιευτηρίου εἶνε διατεθειμένον. Ἄλλ' ἀφ' ἑτέρου ἡ τρα-
πεζιτικὴ αὕτη ἐργασία θ' ἀπαιτήσῃ ἰδιαίτερον προσωπικὸν ἀδρότατα πλη-
ρονόμενον. Ἄν λοιπὸν φαντασθῶμεν ὅτι θὰ ἐπέλθῃ καὶ ὄφελος τι ἀνώτερον
τοῦ ἐκ τοῦ ἐκτοκισμοῦ, τὸ ὄφελος τοῦτο θ' ἀπορροφᾶται ὑπὸ τῶν μισθοδο-
σιῶν τοῦ προσωπικοῦ, ἴσως δὲ ἢ μᾶλλον βέβαιον εἶνε ὅτι καὶ τοῦτο δὲν θὰ
ἐπαρκέσῃ εἰς τὴν ἀνάγκην ταύτην. Καὶ τότε ἡ μείωσις τοῦ τόκου, ὃν θὰ λαμ-
βάνωσιν οἱ μέτοχοι, εἶνε ἐκτὸς πάσης συζητήσεως. Ἦδη χωρὶς ν' αὐξηθῶσι
ποσῶς αἱ μετοχαὶ καὶ χωρὶς νὰ προστεθῇ ἄλλη ἐργασία, ἡ ἐπιτροπεία ἐπε-
βάρυνε τοὺς μετόχους διὰ 48λίρου ἐτησίας δαπάνης πρὸς πληρωμὴν γρα-
φέως. Κύριος δὲ οἶδε δι' ὅποσον ποσοῦ θὰ ἐπιβαρυνθῶσιν ἀκόμη οἱ μέτοχοι
ἐὰν καὶ κατ' ἐλάχιστον ἐκτραπῇ τοῦ ἀρχικοῦ σκοποῦ τοῦ τὸ Ταμιευτήριον...

[...]

Διορισμοὶ ἐμμίσθου προσωπικοῦ, ὡς ἐγένετο ἡδη ἀρχή, αὐξήσεις ἐργασιῶν
καὶ τὰ παρόμοια πρὸ τῆς λήξεως τῆς πενταετίας, ἔχουσι προεξησφαλισμέ-
νην τὴν ζημίαν τῶν μετόχων, καθήκον δ' ἐνομίσαμεν νὰ θίξωμεν σήμερον τὸ
ζήτημα τοῦτο ἐν ὀλίγοις πρὸς γνῶσιν τῶν μετόχων.²⁸

Το δημοσίευμα τῆς *Φωνῆς τῆς Κύπρου*, ἡ ἀμφισβήτηση τῶν προθέσεων τοῦ Δι-
οικητικοῦ Συμβουλίου καὶ ἰδιαίτερα ἡ κατηγορία ὅτι τὸ ταμιευτήριο θὰ ἀπέβαλλε
τὸ φιλολαϊκὸ τοῦ χαρακτήρα καὶ θὰ ἀπέβαινε ὄργανο τῆς ἐξυπηρέτησης τῶν με-
γαλεμπόρων προκάλεσε τὴν ἀντίδραση τοῦ Οἰκονομίδη, ὁ ὁποῖος ἐκ μέρους ὅλων
τῶν μελῶν τοῦ συμβουλίου με ἐπιστολὴ τοῦ πρὸς τὴν εφημερίδα με ἡμερομηνία
16/28 Φεβρουαρίου 1900 προσπάθησε νὰ ἀνασκευάσει ὅσα καταλογίζονταν στὴ
διοίκησιν τοῦ ταμιευτηρίου, ἀναφέροντας ἀνάμεσα σὲ ἄλλα τὰ ἀκόλουθα:

Τα μέλη τῆς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου
τοῦ ταμιευτηρίου «Ἡ Λευκωσία» μετὰ προσοχῆς ἀνέγνωσαν τὸ ἐν τῇ
«Φωνῇ» ἄρθρον τὸ ἐπιγραφόμενον «Προσοχή», ἐθεώρησαν δὲ ὅτι τὰ ἐν τῷ
ἄρθρῳ τούτῳ γραφόμενα δύνανται νὰ διεγείρωσι δυσπιστίαν κατ' αὐτῶν,

ἐνῶ ταῦτα μετὰ σπανίας ἐν τῇ ἡμετέρᾳ κοινότητι ὁμονοίας καὶ ἀφιλοκερδείας εἰργάσθησαν καὶ ἐργάζονται ἀμισθὶ πρὸς προαγωγὴν τοῦ κοινωφελοῦς σκοποῦ τοῦ ταμειυτηρίου.

Ἡ Διαχειριστικὴ Ἐπιτροπεὶα καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον εἰργάσθησαν πάντοτε μετὰ πλήρους ὁμοφωνίας καὶ συμφώνως πρὸς τὸ Καταστατικὸν τοῦ ταμειυτηρίου· ἂν δὲ ἐξετελεῖτε τὴν ἐντολὴν ἣν οἱ μέτοχοι ἀνέθεντο ὑμῖν, τῆς ἐξελέξεως τῶν λογαριασμῶν, θὰ ἐπέιθεσθε περὶ τῆς τιμιωτάτης διαχειρίσεως τοῦ ταμειυτηρίου.

Εἰς τὴν πρότασιν περὶ αὐξήσεως τῶν μετοχῶν προέβημεν κατόπιν αἰτήσεων πολλῶν προσώπων ἐκ τε τῆς πόλεώς μας καὶ τῶν ἄλλων πόλεων τῆς νήσου ἀποβλέψαντες εἰς τὴν ἐν μεγαλειτέρῳ μέτρῳ ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τοῦ ταμειυτηρίου, τῆς συγκεντρώσεως δηλαδὴ κεφαλαίῳ καὶ οὐδόλως πρὸς δημιουργίαν θέσεων ἀδρῶς ἢ μὴ μισθοδοτουμένων· οὐδὲ σκέψις οὐδεμία ἐγένετο περὶ τροποποιήσεως τοῦ ἄρθρου τοῦ Καταστατικοῦ τοῦ ὀρίζοντος ὅτι τὰ μέλη τῆς Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου θὰ ἐργάζωνται ἀμισθί...

[...]

Ἡ μέχρι τοῦδε διάθεσις του χρήματος τοῦ ταμειυτηρίου δὲν δικαιολογεῖ τοὺς φόβους, οὓς ἐκφράζετε, ὅτι θὰ συγκεντρωθοῦν τὰ κεφάλαιά του εἰς ὀλίγα πρόσωπα, διότι καὶ ἄνευ τῶν προτεινομένων τροποποιήσεων ἡδύνατο νὰ συμβῇ τὸ τοιοῦτον ἂν ὑπῆρχε τοιαύτη διάθεσις παρὰ τῷ Διοικητικῷ Συμβούλιῳ καὶ τῇ Διαχειριστικῇ Ἐπιτροπείᾳ....

[...]

Ταῦτα παρακαλοῦμεν, ὅπως καταχωρήσητε ἐν τῇ ἐφημερίδι σας πρὸς διαφώτισιν τοῦ κοινού, ὅπερ διαβεβαιοῦμεν ὅτι πάντα τὰ μέλη τῆς τε Διαχειριστικῆς Ἐπιτροπείας καὶ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου εἰς πᾶσαν αὐτῶν ἀπόφασιν περὶ τῶν ἐργασιῶν τοῦ ταμειυτηρίου κινοῦνται μόνον ὑπὸ τοῦ συμφέροντος τῶν μετόχων αὐτοῦ καὶ ἐπιδιώκουν τῇ βοηθείᾳ τοῦ Θεοῦ τὴν προαγωγὴν τοῦ ταμειυτηρίου· πεποίθαμεν δὲ ὅτι οὐδέποτε θὰ δώσωσιν ἀφορμὴν δικαίας μομφῆς κατ' αὐτῶν.²⁹

Ἡ ἐφημερίδα δημοσίευσε τὴν ἐπιστολὴν με τὴν παρατήρησιν τῆς Σύνταξης ὅτι τὸ περιεχόμενον τοῦ ἁρθρου τῆς εἶχε παρεξηγηθεῖ, ὅτι δὲν εἶχε πρόθεσιν νὰ προκαλέσει δυσπιστία στοὺς μετόχους καὶ ὅτι ἀπὸ ἀγαθὴ πρόθεσιν εἶχε ἐπισημάνει

απλώς ότι το ταμειυτήριο δεν έπρεπε να παρεκκλίνει από τον αρχικό σκοπό του. Η πρώτη αυτή επίκριση φαίνεται ότι εξέφραζε τις διαφωνίες μερίδας των μετόχων οι οποίοι τρία χρόνια αργότερα προχώρησαν στην ίδρυση του «Κυπριακού Ταμειυτηρίου», το οποίο αποτέλεσε για χρόνια τον ανταγωνιστικό αντίποδα του ταμειυτηρίου «Η Λευκωσία».

Η επόμενη γενική συνέλευση των μετόχων του ταμειυτηρίου, «οὔτινος ἡ γοργή πρόοδος καὶ εὐδοκίμησις παρέχει τὴν βεβαίαν ἐλπίδα, ὅτι ταχέως θὰ ἀναδειχθῇ τοῦτο σημαντικὸν πιστωτικὸν κατάστημα ἐν τῇ νήσῳ», έγινε στις αρχές Φεβρουαρίου 1901. Οι εκλογές για την ανάδειξη του νέου διοικητικού συμβουλίου έγιναν μέσα στο κλίμα της αντιπαράθεσης που είχε δημιουργήσει το αρχιεπισκοπικό ζήτημα. Οι Λευκωσιάτες είχαν χωριστεί όπως και η υπόλοιπη Κύπρος σε Κιτιακούς και Κυρηνειακούς. Σύμφωνα με εφημερίδα της εποχής,

Κατὰ τὰς ἐνεργηθείσας ἐκλογὰς καὶ ἐν τῷ καθαρῷ οικονομικῷ τούτῳ καθιδρῦματι συνεκροτήθη κομματικὸς ἀγὼν καθ' ὃν ὑπερίσχυσαν οἱ τῆς Κιτιακῆς μερίδος.³⁰

Η κομματική αντιπαράθεση ήταν τόσο μεγάλη ώστε οι άρρενες μέλη να ξεπεράσουν τις ανδροκρατικές προκαταλήψεις τους και να επιτρέψουν στα γυναικεία μέλη να ψηφίσουν:

Ἀξίζει ν' ἀναγράψωμεν ὅτι τῆς ψηφοφορίας μετέσχον καὶ πολλαὶ κυρίαι, προσδοῦσαι εἰς τὰς ἐκλογὰς ἀμερικανικὸν χαρακτήρα. Εἶποτε ἐν Κύπρῳ ἡ γυνὴ ἤθελε λάβει πολιτικὰ δικαιώματα ἴσα πρὸς τὰ τοῦ ἀνδρὸς τὸ Ταμειυτήριον «ἡ Λευκωσία» θ' ἀποτελέσῃ τὴν ἀφετηρίαν τῆς γυναικειᾶς χειραφετήσεως τῆς γυναικὸς ἐν Κύπρῳ.³¹

Τελικά επανεξελέγησαν όλα τα μέλη του παλαιού διοικητικού συμβουλίου. Μέχρι τις 31 Δεκεμβρίου 1900, κατά το δεύτερο δηλαδή χρόνο λειτουργίας του το ταμειυτήριο είχε κεφάλαιο £5938-19-2 από το οποίο ποσό £4372-18-1½ ήταν χορηγημένο σε έντοκα γραμμάτια.³²

Το Νοέμβριο του 1901 αποχώρησε από τη θέση του Διευθυντή του Ταμειυτηρίου ο Ιωάννης Οικονομίδης ο οποίος διορίστηκε πάρεδρος δικαστής στη Λεμεσό.³³ Διατήρησε όμως την προεδρία του ταμειυτηρίου. Ο Οικονομίδης υπηρέτησε τη Δικαιοσύνη μέχρι το Μάιο του 1909 οπότε αποδέχθηκε την πρόταση του Δ.Σ. του Ταμειυτηρίου να αναλάβει έμμισθος Διευθυντής με ετήσιο μισθό £300 και με δικαίωμα να εξασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου ενώπιον του εφετείου.³⁴

Η διοίκηση του ταμειυτηρίου αποφάσισε και ανακοίνωσε στις αρχές Ιουλίου του 1908 ότι το ταμειυτήριο, του οποίου η δεύτερη πενταετία λειτουργίας έκλεινε στις 31 Δεκεμβρίου 1908, θα συνέχιζε τη λειτουργία του από την 1η Ιανουαρίου

1909 για μια ακόμη πενταετία και ότι οι μετοχές και των δύο προηγούμενων περιόδων μετατρέπονταν σε δεκάλιρες. Πληροφόρησε επίσης το κοινό ότι δεχόταν προεγγραφές για νέες μετοχές για την τρίτη πενταετία με τους συνήθεις όρους, δηλαδή με εφάπαξ προκαταβολή 5 σελινίων και ένα σελίνι την εβδομάδα.³⁵ Η διαδικασία αυτή επέτρεπε την ολοκλήρωση της αγοράς της μετοχής μέχρι το τέταρτο χρόνο της πενταετίας και ήταν περίπου κοινή, με μικρές παραλλαγές, σ' όλα τα ταμειυτήρια.

Με την έναρξη της νέας πενταετίας υπήρξε εντυπωσιακή προσέλευση για αγορά μετοχών. Τις πρώτες τέσσερις μέρες του Ιανουαρίου του 1909 αγοράστηκαν 1600 μετοχές³⁶ και μέχρι τις 24 του ίδιου μήνα 3000, ενώ διατέθηκαν 7000 από τις παλαιές δεκάλιρες μετοχές. Επρόκειτο για οικονομική κινητοποίηση και έκφραση εμπιστοσύνης πρωτόγνωρη για τα κυπριακά δεδομένα. Η εφημερίδα *Κυπριακός Φύλαξ* στις 10 Ιανουαρίου 1909 κάτω από τον τίτλο άρθρου «Τὸ Ταμειυτήριον Ἡ Λευκωσία» έβαλε χαρακτηριστικό υπότιτλο «Οικονομικός θρίαμβος». Έγραφε:

Τὸ Ταμειυτήριον Ἡ Λευκωσία» συνεπλήρωσε δεκαετὴ βίον δράσεως εὐεργετικωτάτης εἰς τὴν ἡμετέραν ἀγορὰν ἐν ἡμέραις μάλιστα δεινῆς χρηματικῆς δυσπραγίας, ἐξ ἧς ἡ οἰκονομικὴ τιμὴ τῆς Κυπριακῆς πρωτευούσης ἀπηλλάγη ἀκηλίδωτος καὶ ὑπερήφανος χάρις εἰς τὸν ἔντιμον χαρακτῆρα τῶν συμπολιτῶν ἡμῶν ἐνισχυθέντων ὑπὸ τοῦ Ταμειυτηρίου τούτου.

Τὸ ἐτήσιον μέρισμα ὅπερ ἀπέδωκε δι' ὅλης τῆς δεκαετίας ταύτης ὑπερέβαλε πάντοτε τὰ 8% καὶ οὐδεμία ἐσημειώθη κατ' αὐτὴν πρᾶξις ἐπισφαλῆς χάρις εἰς τὴν ἄγρυπνον μέριμναν τῶν διαχειριζομένων τὰ κατ' αὐτὸ καὶ εἰς τὴν πρόνοιαν τοῦ Καταστατικοῦ του.

Τὸ Διοικητικὸν αὐτοῦ Συμβούλιον συγκροτεῖται παρ' ἀνδρῶν τὰ πρῶτα φερομένων ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς κοινωνίᾳ καὶ λόγῳ θέσεως κοινωνικῆς, καὶ οὐσίας καὶ χαρακτῆρος, ἀφιλοκερδῶς δὲ καὶ πάνυ δημοικηδῶς παρεχομένων τὰς ὑπηρεσίας αὐτῶν.

Τὸ νοῆμιον Κοινὸν τῆς ἡμετέρας πόλεως διαγνὼν τοῦ Ταμειυτηρίου τούτου τὴν εὐεργετικὴν δρᾶσιν τὸ περιέβαλε διὰ πλήρους ἐμπιστοσύνης καὶ τιμῆς καὶ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ἐκδόσεως νέων μετοχῶν κατακλύζεται κυριολεκτικῶς τὸ κατάστημά του ἀπὸ τῆς παρελθούσης Παρασκευῆς ὑπὸ τῶν αἰτητῶν πρὸς ἐγγραφήν. Ἀρκεῖ νὰ εἰπωμεν ὅτι ἐντὸς τεσσάρων ἡμερῶν ἠγοράσθησαν 1600 νέαι μετοχαί, ἀγορασταὶ δὲ τούτων εἶναι ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ ἐντίμως καὶ μετὰ κόπου πολλοῦ κερδαίνοντες καὶ ἀποταμιεύοντες μετὰ ζηλωτῆς προνοίας. Ἡ συρροή τῶν αἰτητῶν ἐξακολουθεῖ καὶ θὰ ἐξακολουθῇ μέχρι τέλους τοῦ μηνὸς τούτου, καὶ τοῦ Ταμειυτηρίου τὰ κεφάλαια θὰ αὐξηθῶσιν εἰς

βαθμὸν ἱκανὸν ὅπως ἐξυπηρετῆται ἡ Λευκωσιατικὴ ἀγορὰ εἰς πάσας τὰς χρηματικὰς ἀνάγκας αὐτῆς.

Πλὴν τῶν νέων μετοχῶν δι' ἃς προκαταβάλλονται πέντε σελλίνια ἐφάπαξ καὶ ἐν σελλίνιον καθ' ἑβδομάδα τὸ Ταμιευτήριο πωλεῖ δεκαλίρους μετοχὰς, ὧν ὁ τόκος πάντοτε ἀπὸ τῆς ἰδρύσεώς του ὑπερέβαλε τὰ 8 %.

Δὲν βλέπομεν ποῦ ἄλλοθι δύνανται νὰ διατεθῶσι χρήματα ἀσφαλέστερον καὶ ἐπικερδέστερον.

Μετὰ τὰ παθήματα ἀπὸ τῶν ψευδοτραπεζῶν τῶν Μανιαδῶν, Μελιδῶν, Τζώνων καὶ λοιπῶν θὰ ἐδιδάχθη τὸ Κυπριακὸν Κοινὸν ὅτι διαπράττουσι μωρίαν οἱ ἐμπιστευόμενοι τὰς οἰκονομίας των εἰς χεῖρας τυχοδιωκτῶν καὶ λησμονοῦντες ὅτι λειτουργεῖ ἐν τῷ τόπῳ Ταμιευτήριο ἄξιον πάσης ἐμπιστοσύνης καὶ τιμῆς...³⁷

Εἰς τοῦτο ἐπαινετικό ἦταν τὸ δημοσίευμα τῆς εφημερίδας τῆς Λάρνακας Νέον Ἔθνος ἡ ὁποία ἐπιχείρησε μάλιστα νὰ ἐρμηνεύσει τὸ φαινόμενο ἀποδίδοντάς το στὴν εὐστοχὴ λειτουργία του, στὴν ἐπωφελεῖ διαχείριση τῶν λαϊκῶν οἰκονομιῶν καὶ στὴν ἐξοδο τοῦ μεγάλου ιδιωτικοῦ κεφαλαίου ἀπὸ τὰ χρηματοκιβώτια τῶν πλουσίων, ποὺ μέχρι τότε μόνο με ἐπερόγκους τοκογλυφικοὺς τόκους ἐξέρχονταν ἀπὸ αὐτά:

Τὴν 1ην Ἰανουαρίου 1909 συνεπληρώθησαν δύο πενταετίαι, ἀφ' ἧς ἡμέρας λειτουργεῖ ἐν τῇ πόλει μας τὸ Ταμιευτήριο «ἡ Λευκωσία». Κατὰ τὸ χρονικὸν τοῦτο διάστημα εἰσέρρευσαν εἰς τὸ ταμεῖον αὐτοῦ ὑπὲρ τὰς 60 χιλ. λίρας, αἵτινες διεχειρίσθησαν ὑπὸ τῶν διοικούντων αὐτὸ τόσον εὐστόχως καὶ ἐπιτυχῶς, ὥστε κατὰ τὸ κλείσιμον καὶ τῶν δύο πενταετῶν περιόδων ἀπέφερον τόκους πλεον τῶν 8%. Οὕτω οὐ μόνον ἐπωφελῶς ὑπὲρ τῶν μετόχων διετέθησαν αἱ ἐν τῷ Ταμιευτηρίῳ οἰκονομίαι τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ ἐν ἡμέραις οἰκονομικῆς δυσπραγίας μεγίστης καθ' ἣν τὰ ιδιωτικὰ κεφάλαια ἔμεινον ἐκ φόβου ἐρμητικῶς κεκλεισμένα καὶ μόνον ἐπὶ ἐπερόγκοις τόκοις ἠδύναντο νὰ ἐξέλθωσι τῶν χρηματοκιβωτίων τῶν πλουσίων, ἡ δὲ Ὀθωμανικὴ Τράπεζα περιώριζε κατὰ πολὺ τὰς ἐργασίας τῆς καὶ ἀπέσυρε τὰ κεφάλαιά της, στενοχωροῦσα οὕτω ὑπερβολικῶς τὴν ἐμπορευομένην τάξιν, ἐν τῇ δεινῇ ταύτῃ περιστάσει τὸ Ταμιευτήριο ὑπεβάστασε καὶ διέσωσε τὴν σαλευομένην πίστιν τῆς ἡμετέρας ἀγορᾶς.

Ἡ χρησιμότης καὶ ἡ ὠφέλεια τοῦ ἰδρύματος τούτου ἀφ' ἑνὸς, τὸ κέρδος καὶ ἡ ἀσφάλεια τῶν κατατιθεμένων χρημάτων ἀφ' ἑτέρου, εἶναι τὰ προκαλέσαντα εἰς τὸ παρελθὸν τὴν ἀθρόαν εἰσροὴν εἰς τὸ Ταμεῖον αὐτοῦ τόσων χι-

λιάδων λιρῶν, καὶ νῦν, κατὰ τὴν ἤδη ἀπὸ 1ης Ἰανουαρίου ἀρξαμένην νέαν πενταετὴ αὐτοῦ περίοδον, οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι θέλει προκαλέσει πάλιν αφθονωτέραν καὶ πλουσιωτέραν τὴν προσέλευσιν τῶν ἀποταμιευμάτων τοῦ πέννητος καὶ τῶν περισσευμάτων τοῦ πλουσίου. Τοῦτο δὲ τόσον καλῶς κατενόηθη, ὥστε ἡδη κατὰ τὴν πρώτην ἐβδομάδα τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐγγραφῶν τῶν νέων μετόχων, τόσος κόσμος κατέκλυσε τὸ γραφεῖον τοῦ Ταμιευτηρίου, ὥστε οἱ μὲν ὑπάλληλοι οὐδεμίαν ἄλλην ἐργασίαν ἡδύνατο νὰ διεξάγωσιν, αἱ δὲ πωληθεῖσαι νέαι μετοχαὶ ἀνῆλθον εἰς 2 100 (ἀντιπροσωπευσοῦσας 5 σελλ. δικαίωμα ἐγγραφῆς καὶ ἓνα σελλ. καθ' ἐβδομάδα ἐπὶ πενταετίαν), καὶ ὑπάρχει βέβαια πιθανότης, ὅτι ὁ ἀριθμὸς αὐτῶν θέλει ὑπερβῇ τὰς 4 000, ἐκ δὲ τῶν ἡδη ὑπαρχουσῶν 60 000 λιρῶν, θὰ ἀποσυρθῶσι κατὰ τὰς γενομένας δηλώσεις μόνον περὶ τὰς 20 000, αἱ δὲ ὑπόλοιποι 40 000 θὰ μετατραπῶσιν εἰς μετοχὰς δεκαλίκους. Τοιαύτας δὲ νέας δεκαλίκους μετοχὰς δύναται νὰ ἀγοράσῃ πᾶς τις καταθέτων μόνον 1)10 τῆς ἀξίας αὐτῶν.

Τοιοῦτων ὃν καὶ τοιαύτας ὠφελείας παρέχον τὸ ἡμέτερον Ταμιευτήριον εἶναι ἄξιον τῆς ὑποστηρίξεως οὐ μόνον τῆς ἡμετέρας πόλεως, ἀλλὰ καὶ συμπάσης τῆς ἡμετέρας Νήσου.»³⁸

Οἱ ἐξελίξεις αὐτές, τὸ μεγάλο κεφάλαιο τοῦ ταμιευτηρίου καὶ ἡ διεύρυνση των τραπεζικῶν του εργασιῶν καὶ ἡ αὐξηση τοῦ προσωπικοῦ οδήγησαν τὸ συμβούλιο στὴν ἀπόφαση νὰ διορίσῃ ἐμμισθὸ διευθυντή. Απευθύνθηκαν ἀρχικὰ στὸν ἰδρυτὴ τοῦ ταμιευτηρίου Ἰωάννη Οικονομίδη ὁ ὁποῖος ἀπὸ τὸ 1901 διέπρεπε ὡς δικαστὴς στὴ Λεμεσό ἀναπτύσσοντας ἐντονὴ κοινωνικὴ καὶ ἰδιαίτερα φιλαγροτικὴ δραστηριότητα. Ὁ Οικονομίδης ἀπέρριψε τὴν πρόταση καὶ τὸ συμβούλιο ἀπευθύνθηκε στὴ συνέχεια στὸ Γεώργιο Ι. Πιερίδη (1849–1913) στὴ Λάρνακα, λόγιό ἐμπορο ποὺ μέχρι τὸ 1903 εἶχε διατελέσει διευθυντὴς τῆς Αυτοκρατορικῆς Ὁθωμανικῆς Τράπεζας στὴ Λάρνακα, στὴ Βυρῆτό, στὴ Σμύρνη καὶ στὴ Θεσσαλονίκη.³⁹ Ἡ μακρὰ τραπεζικὴ του πείρα αποτελοῦσε ἰδιαίτερο ἐχέγγυο, ἀφοῦ μάλιστα ἀνάμεσα στα μέλη τοῦ συμβουλίου ἀπὸ τὸ 1908 εἶχαν ἀρχίσει συζητήσεις γιὰ τὴ μετατροπὴ τοῦ ταμιευτηρίου σὲ τράπεζα. Μετὰ τὴν ἀρνήση τοῦ Πιερίδη ἀπευθύνθηκαν στὸν ἐμποροβιομήχανο Μιχαὴλ Βαλδασερίδη (1863–1943),⁴⁰ ἐπιφανὴ ἐπίσης πολίτη τῆς Λάρνακας. Οὔτε ὁ Βαλδασερίδης ἀποδέχθηκε⁴¹ νὰ μετακινηθεῖ στὴ Λευκωσία, ποὺ ἦταν ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διεύθυνσης τοῦ ταμιευτηρίου, ὅποτε τὸ συμβούλιο ἐπανήλθε πιεστικά πρὸς τὸν Οικονομίδη ὁ ὁποῖος ἐπέβαλε ὡς ὅρους γιὰ τὴν ἀνάληψη τῆς διεύθυνσης νὰ του χορηγηθεῖ ετήσιος μισθὸς £300 λιρῶν καὶ νὰ του ἐπιτραπῇ νὰ ἐξασκεῖ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ δικηγόρου ἐνώπιον τοῦ Εφετείου.⁴²

Ὁ μισθὸς ἦταν ικανοποιητικὸς, χωρὶς νὰ εἶναι ἰδιαίτερα μεγάλος. Σημειώνεται ὅτι ὁ ετήσιος μισθὸς των παρέδρων δικαστῶν τὸ 1909 ἦταν £240 λίρες γιὰ τὴ

Λευκωσία και £220 για τη Λάρνακα και τη Λεμεσό, £200 για την Αμμόχωστο και την Πάφο και £175 για την Κερύνεια. Αυτοί ήταν οι μεγαλύτεροι μισθοί που έδινε σε ιθαγενείς η τοπική αγγλική κυβέρνηση. Αντίστοιχα οι άγγλοι πρόεδροι των δικαστηρίων το 1909 είχαν ετήσιο μισθό £525 στη Λευκωσία, £500 στη Λεμεσό, Λάρνακα και Αμμόχωστο, και £450 στην Κερύνεια και στη Πάφο. Οι μισθοί των ανώτερων κυπρίων υπαλλήλων κυμαινόταν ανάμεσα στις £100 με £150. Ο κατώτερος ετήσιος μισθός στη δημόσια υπηρεσία ήταν £12 για τους ανειδίκευτους εργάτες ενώ ο γραφέας-κλητήρας λάμβανε £24.⁴³

Ο Οικονομίδης προσδοκούσε μάλλον ένα πρόσθετο εισόδημα από τη δικηγορία ενώ φαίνεται ότι είχε αποφασίσει να επανέλθει στην πολιτική, γεγονός που μέτρησε στην απόφαση του. Στις εκλογές του 1911 εκλέχθηκε βουλευτής Λευκωσίας-Κερύνειας ενώ υπήρξε μέλος διαφόρων επιτροπών και συμβουλίων.

Η αναχώρηση του Οικονομίδα στις αρχές Μαΐου 1909 από τη Λεμεσό προκάλεσε θλίψη στην πόλη και στους δικαστικούς κύκλους. Οι Λεμεσιανοί τον κατευόδωσαν θερμά, εκφράζοντας ποικιλότροπα την ευγνωμοσύνη τους, διότι ως κάτοικος της πόλης και ως δικαστής άφηνε «ἀρίστας καὶ ἀλησμονήτους ἐντυπώσεις περί τῆς θαυμασίας δικαστικῆς δράσεως του, τῆς φωτεινοτάτης κρίσεως καὶ ἐμβριθείας του.»⁴⁴ Το δικαστικό και δικηγορικό σώμα αποχαιρέτησε τον Οικονομίδα με επίσημη τελετή στα δικαστήρια της πόλης και με επίσημο δείπνο στο ξενοδοχείο Τρόδος. Στα δικαστήρια τον αποχαιρέτισαν ο πρύτανης του δικηγορικού σώματος της Λεμεσού προσωρινός αναπληρωτής του Αγαθοκλῆς Φραγκοῦδης, ο εκπρόσωπος των δικαστών και εκ μέρους των δικηγόρων ο Ιωάννης Κυριακίδης. Ο Οικονομίδης ευχαρίστησε όλους για τη φιλία και τη βοήθεια τους και εξέφρασε την ικανοποίησή του, γιατί σε μια δύσκολη περίοδο και μέσα στα πάθη που είχε δημιουργήσει το αρχιεπισκοπικό ζήτημα, μπόρεσε να πράττει το καθήκον του και να μη δημιουργεί κομματικές τριβές και φεύγοντας να έχει την ευχαρίστηση και την αγάπη όλων. Βρήκε μάλιστα την ευκαιρία να ευχαριστήσει θερμά και να προβάλει τη συνεργασία του με τον οθωμανό συνάδελφό του Αττά μπέη, με τον οποίο ουδέποτε, όπως είπε, διαφώνησε και πρόβαλε «τὴν ἁρμονίαν αὐτὴν ὡς παράδειγμα καὶ ὡς ἐπιχείρημα δι' ὅσους διατείνονται ὅτι δὲν εἶναι δυνατόν νά εἶναι εὐχαριστημένα ἀπ' ἀλλήλων αἱ δύο σύνοικοι φυλαί.»⁴⁵

Κατά τη διάρκεια της δικαστικής του θητείας, όπως και προηγουμένως ως βουλευτής, ο Οικονομίδης, επισκεπτόταν συχνά τη γενέτειρά του, ενημερωνόταν για την κατάσταση των συγχωριανών του και βίωνε τα προβλήματα τους, που ήταν ίδια με εκείνα των αγροτών όλης της Κύπρου. Αμέσως μετά το διορισμό του στο Ταμειυτήριο Λευκωσίας εργάζεται μεθοδικά τόσο για την πρόοδο, ανάπτυξη και μετατροπή του ταμειυτηρίου σε εμπορική τράπεζα, εξέλιξη που θα ευνοούσε κυρίως τους πλούσιους εμπόρους και κτηματίες της Λευκωσίας, όσο και την απαλλαγή του κύπριου γεωργού από την τοκογλυφία. Γι' αυτό στρατεύεται πραγματικά στην ιδέα του συνεργατισμού.

Γόνος γεωργικής οικόγενειας, μολονότι έσταδιοδρόμησεν ως δικηγόρος, δικαστής και άργότερον βουλευτής, καθώς και οργανωτής και ό πρώτος διευθυντής τής πρώτης Κυπριακής Τραπεζής, δέν έλησμονήσεν τήν τάξιν τών γεωργών, από τήν όποίαν κατήγετο και εις τήν όποίαν ανήκεν ή οίκογένεια του. Ός εύσυνειδήτον μέλος τής κοινωνίας, συνεβίβασε τά καθήκοντα του ως διευθυντοϋ μιās κεφαλαιοκρατικής έπιχειρήσεως, ως είναι μία έμπορική τράπεζα, μέ τόν Συνεργατισμόν, τοϋ όποίου σκοπός ήτο ή άπαλλαγή τοϋ άγροτικοϋ κόσμου από τήν τοκογλυφίαν και τήν εκμετάλλευσιν τοϋ κεφαλαίου.⁴⁶

Κατά τις επισκέψεις του στο Λευκόνοικο συζητούσε, με το δάσκαλο Μάρκο Χαραλάμπους, διευθυντή του σχολείου της κοινότητας, που απολάμβανε το σεβασμό και την εκτίμηση όλων των κατοίκων, με το γιατρό Μιχάλη Παπαπέτρου που είχε επιστρέψει από την Αθήνα και εγκατασταθεί στο Λευκόνοικο, όπου ασκούσε ως λειτουργήμα το επάγγελμα του «κατά τρόπον πραγματικώς ίπποκράτειον, καταστήσας τό όνομά του συνώνυμον μετά τής χριστιανικής άνεξικακίας και άνιδιοτελείας»,⁴⁷ με τον Παπαπέτρο Παρασκευά, πατέρα του προηγούμενου, δραστήριο εφημέριο και πνευματικό ποιμένα του Λευκονοίκου καθώς και με άλλους παράγοντες του χωριού, τα καλά του συνεργατισμού και των γεωργικών τραπεζών Ραϊφάιζεν, την ίδρυση των οποίων προπαγάνδιζε ο γεωργικός λειτουργός Ουίλλιαμ Μπέβαν. Ο κύκλος των συνομιλητών διευρυνόταν σιγά-σιγά και ο Οικονομίδης άρχισε να συστηματοποιεί την πρόταση του και να ετοιμάζει προσχέδιο καταστατικού για την πρώτη κυπριακή γεωργική τράπεζα.

Στις 22 Νοεμβρίου 1909, ο Ιωάννης Οικονομίδης μίλησε σε συγκέντρωση γεωργών και παραγόντων της ιδιαίτερης του πατρίδας στο αναγνωστήριο *Ελευθερία*. Παρουσίασε τον τρόπο που λειτουργούσαν οι λαϊκές γεωργικές τράπεζες στην Ιταλία και την Γερμανία και επικεντρώθηκε στις Τράπεζες Ραϊφάιζεν. Εξήγησε στη συνέχεια τα ευεργετήματα που μπορούσαν να προκύψουν από τη λειτουργία μιας παρόμοιας τράπεζας στο χωριό τους. Το κύρος του Οικονομίδη, αλλά και η θερμή συνηγορία του δασκάλου Μάρκου Χαραλάμπους και του γιατρού Μιχαήλ Παπαπέτρου, δύο κορυφαίων προσωπικοτήτων της κοινότητας που ήσαν ήδη μνημένοι στα σχέδια του Οικονομίδη, έπεισε το μεγαλύτερο μέρος των παρισταμένων. Ο Οικονομίδης παρουσίασε στη συνέχεια έτοιμο καταστατικό, το οποίο προσυπέγραψαν 20 από τους παρόντες και οι τρεις πρωτεργάτες της προσπάθειας. Ο Οικονομίδης είχε συνείδηση του μεγέθους και της σημασίας εκείνης της προσπάθειας. Δύο μέρες αργότερα απόστειλε προς όλες τις κυπριακές εφημερίδες σχετική ανακοίνωση, προσδοκώντας το προηγούμενο του Λευκονοίκου να αποτελέσει πρότυπο και παράδειγμα στην υπόλοιπη Κύπρο.

Τὴν 22αν Νοεμβρίου 1909 ἐν Λευκονοίκῳ ἰδρύθη Συνεργατικὴ Ἑταιρία ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Χωρικὴ Τράπεζα Λευκονοίκου, καθαροῦ τύπου Ραϊφάιζεν, τοῦ τύπου δηλαδή ἐκείνου, ὁ ὁποῖος ἐπέτυχε θαυμασίως εἰς τὴν κοιτίδα τοῦ τὴν Γερμανίαν καὶ εἰς τὰ λοιπὰ κράτη τῆς Εὐρώπης, ἰδίᾳ δὲ εἰς Ἰταλίαν. Πραγματικὰ θαύματα ἠθικῆς καὶ ὕλικῆς προαγωγῆς παρήγαγε παντοῦ ὅπου εἰσῆχθη τὸ σύστημα τοῦτο, οὐδεμία δὲ ἀμφιβολία ὅτι ἐνταῦθα τὰ αὐτὰ ἀποτελέσματα θὰ ἔχῃ. Τὸ ἐπ’ ἐμοὶ εἶμαι πρόθυμος νὰ παράσχω πᾶσαν ἀναγκαίαν ὁδηγίαν διὰ τὴν ὀργάνωσιν καὶ λειτουργίαν τοιούτων ἐταιρειῶν.⁴⁸

Ο Οικονομίδης δεν διαψεύθηκε στις προσδοκίες του, παρά τις κάποιες καχυποψίες και την αρχική βραδύτητα στην πορεία διάδοσης του συνεργατικού πνεύματος. Ο Κυπριακός τύπος χαίρετισε με ενθουσιασμό την ίδρυση της Χωρικής Τράπεζας. Έγραψε η Αλήθεια στις 26 Νοεμβρίου 1909 :

Μετ’ ἀληθινῆς χαίρετιζομεν εὐχαριστήσεως τὴν σύστασιν τοῦ πρώτου Χωρικοῦ Συνεταιρισμοῦ ἐν Λευκονοίκῳ κατὰ τὸ τόσον ἐπιτυχόν ἐν Εὐρώπῃ Σύστημα τῶν Ἀγροτικῶν Τραπεζῶν Ραϊφάιζεν. Τὸ ἔργο τῶν Ταμειυτηρίων ἐξαπλούμενον οὕτω εἰς τὰ χωρία, μέ τὸ ἀσυγκρίτως πρακτικώτερον καὶ ὠφελιμώτερον σύστημα, ὅπερ εἰσῆχθη εἰς τὸ Λευκόνοικον, θὰ διδάξῃ τὸ πνεῦμα τῆς ἀποταμιεύσεως εἰς τὸν χωρικόν καὶ θὰ φέρῃ αὐτόν ταχέως εἰς θέσιν, ὥστε νὰ δύναται νὰ ἀντιμετωπίξῃ τὰς τυχόν δυσμενείας τοῦ οὐρανοῦ, ἀλλὰ πλὴν τούτου ἡ Τράπεζα ἢ ὁ Συνεταιρισμὸς αὐτός θὰ τὸν διδάξῃ τὰ πλεονεκτήματα τῆς συνεργασίας, θὰ τὸν κάμει περισσότερον ἐργατικόν καὶ οἰκονόμον καὶ θὰ τὸν συνδέσῃ περισσότερον πρὸς τὸν χωριανόν του, ὃν θὰ θεωρῇ ὡς σύντροφον εἰς μίαν μεγάλην ἐπιχείρισιν, εἰς ἣν καὶ αὐτός ἐξ ἴσου θὰ ἐνδιαφέρεται.

Αὐτὰ ὅλα πλὴν τοῦ οἰκονομικοῦ μέρους, θὰ ἐξυψώσουν καὶ θὰ κάμουν καλλίτερον, ἀφ’ ὅτι εἶνε σήμερον, τὸν Κύπριον χωρικόν, ταῦτο δὲ κάθ’ ἡμᾶς εἶνε τὸ μέγιστον τῶν κερδῶν, διότι ὅταν τὰ ἄτομα γίνουν καλλίτερα, τὰ λοιπὰ ἔρχονται μόνα των. Δέον ὅμως πρὸς τοῦτο νὰ ἐξαπλωθοῦν πανταχοῦ οἱ Ἀγροτικοὶ αὐτοὶ Συνεταιρισμοὶ καὶ τὸ παράδειγμα τῆς μεγάλης κώμης τῆς Μεσαορίας νὰ μιμηθοῦν ὅλα, εἰ δυνατόν, τὰ χωρία τῆς Κύπρου. Καὶ τοῦτο θὰ γίνῃ ἀσφαλῶς μίαν ἡμέραν. Πιστεύομεν δὲ τοῦτο ἀκραδάντως, διότι, ἂν τὰ πράγματα βαδίσουν καλῶς εἰς τὸ Λευκόνοικον, τὰ ἀποτελέσματα δὲν θὰ ἀργήσουν νὰ ἐκδηλωθοῦν καταπληκτικὰ καὶ θαυμάσια. Ἀρκεῖ νὰ ἀναλογισθῶμεν ὅτι ὁ πενόμενος τέως ἀγροτικὸς κόσμος τῆς Ἰταλίας, προήχθη εἰς ἀκμὴν οἰκονομικὴν καὶ εὐπραγίαν διὰ τοῦ συστήματος τούτου τῶν τραπεζῶν καὶ ἀρκεῖ νὰ μελετήσωμεν τὰς στατιστικὰς τῶν ἑκατομμυρίων, τὰ ὅποια ἐπε-

σώρρευσαν ἐντός ὀλίγου διαστήματος οἱ σωτήριοι αὐτοὶ σύνδεσμοι πανταχοῦ ὅπου εἰσήχθησαν. Διὰ τούς λόγους τούτους θεωροῦμεν ὡς μεγίστης σημασίας τὸ γεγονός τῆς ἰδρύσεως τῆς πρώτης ταύτης Ραϊφάιζεν καὶ συγχαιρομεν ἀπὸ καρδίας τὸν ἀξιότιμον Διευθυντὴν τοῦ Ταμιευτηρίου Λευκωσίας, ὁ ὁποῖος φαίνεται, ὅτι ἔλαβεν τὴν πρωτοβουλίαν εἰς τὸ ζήτημα. Καὶ ἀφοῦ ὁ λόγος περὶ τῶν Ταμιευτηρίων, νομίζομεν ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦ κ. Οἰκονομίδου, ἐγκύψαντος μετ' ἀγάπης εἰς τὰ ζητήματα αὐτά, ἡδύνατο νὰ μιμηθοῦν καὶ αἱ διευθύνσεις τῶν λοιπῶν ἀνά τὴν Νῆσον Ταμιευτηρίων, ἐνεργοῦσαι ὅπως γε- νικευθῇ τὸ σύστημα τῶν Ἀγροτικῶν αὐτῶν Συνεταιρισμῶν.⁴⁹

Ο Οἰκονομίδης ανέλαβε καθήκοντα στις αρχές Μαΐου 1909. Ο διορισμός του επιδοκιμάσθηκε ως ιδιαίτερα θετική εξέλιξη για το ταμιευτήριο, που πλέον αποτελούσε το σημαντικότερο πιστωτικό ἰδρυμα του τόπου. Εἶναι χαρακτηριστικό το δημοσίευμα εφημερίδας της Λευκωσίας με τίτλο «*Η διεύθυνσις του ταμιευτηρίου «Η Λευκωσία»:*

Ἡ εὐδοκιμωτάτη μέχρι τοῦδε πορεία καὶ ἀνάπτυξις τοῦ ἐν Λευκωσίᾳ Ταμιευτηρίου «Η Λευκωσία» τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν κατεύθυνσιν εἶχε λάβει παρὰ τοῦ ἐγκρίτου δικηγόρου καὶ πολιτευτοῦ ὕστερον δὲ δικαστοῦ ἐν Λεμεσῶ κ. Ἰ. Οἰκονομίδη ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων ἐγκρίτων ἐπιστημόνων καὶ ἐμπόρων συμπολιτῶν, οἵτινες πάντες μετὰ ζηλωτῆς ἀφοσιώσεως εἰργάσαντο ὑπὲρ τῆς ἐδραιώσεως καὶ ἀνυψώσεως τῆς πίστεως τοῦ λαμπροῦ τούτου ἰδρυμά-τος ὅπερ ἀπέβη σήμερον τὸ μέγιστον ἐγχώριον πιστωτικὸν καὶ ἀποταμιευ-τικὸν καθίδρυμα ἐν τῇ νήσῳ.

Ἡ ἀπὸ τοῦ παρελθόντος Ἰανουαρίου ἀνανέωσις ἐγγραφῶν μετόχων προ-υκάλεσεν ἀθρόαν τούτων συρροὴν καὶ τὰ ἀποταμιευόμενα ἐν αὐτῷ κεφάλαια ἀνῆλθον εἰς μέγα ποσὸν ἱκανὸν ὅπως εὐρύνη τὰς πιστωτικὰς ἐργασίας του τὸ Ταμιευτήριον κατὰ πᾶσαν διεύθυνσιν.

Ἡ τοιαύτη τῶν κεφαλαίων του αὐξήσις καὶ ἡ ἀνάλογος τῶν συναλλαγῶν του ἐπέκτασις ἐπέβαλλεν ἤδη τὸν διορισμὸν διευθυντοῦ ὁλοσχερῶς ἀπησχολουμένου εἰς τὰς ἐργασίας τοῦ Ταμιευτηρίου. Ὡς εἰκὸς πάντων τῶν συμβούλων καὶ μετόχων ἡ προσοχὴ ἐστράφη πρὸς τὸν κ. Ἰ. Οἰκονομίδην, ὅστις ὁμως ἡρνήθη ἐν ἀρχῇ πολὺ διστάσας νὰ καταλίπη τὴν δικαστικὴν θέσιν του ἐν Λεμεσῶ. Ἐπειδὴ ὁμως πάντες οἱ δυνάμενοι νὰ ἀναλάβωσιν εὐδοκίμως τὴν διεύθυνσιν τοῦ Ταμιευτηρίου ἡρνήθησαν παρακληθεῖς, ὁ κ. Ἰ. Οἰκονομίδης ὑπὸ στοργῆς πρὸς τὸ μέγα διὰ τὴν νῆσον πιστωτικὸν τοῦτο ἴδρυμα καὶ δικαίως φρονῶν ὅτι προόρισται τοῦτο νὰ παράσχη μεγίστας εἰς τὴν χώραν ὑπηρεσίας συντελοῦν εἰς τὴν χειραφέτησιν αὐτῆς ἀπὸ ξένων κεφα-

λαίων ἐθεώρησε καθήκον του ν' ἀναλάβῃ τὴν διεύθυνσιν αὐτοῦ μετὰ τῆς ἀποφάσεως ὅπως ἀνταποκριθῇ πλήρως εἰς τὰς δικαίας παρ' αὐτοῦ προσδοκίας τῶν τε κ. κ. μετόχων καὶ τοῦ κοινοῦ.

Ἀπὸ χθὲς ὁ κ. Οἰκονομίδης εὐρίσκεται ἐν μέσῳ ἡμῶν καὶ μετ' οὐ πολὺ ἀναλαμβάνει ἐπισήμως τὰ νέα καθήκοντά του. Ἡ βαθεῖα κρίσις καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ μόρφωσις μετὰ τῶν θεωρητικῶν καὶ πρακτικῶν οἰκονομικῶν μελετῶν του, ἡ τελεία δὲ γνώσις τῆς χώρας καὶ τῶν οἰκονομικῶν ἐν αὐτῇ ὄρων καθιστῶσι τὸν κ. Οἰκονομίδην τὸν μάλιστα ἐνδεδειγμένον καὶ ἀρμόδιον εἰς τὴν διεύθυνσιν καὶ διαχείρισιν τοῦ μεγάλου πιστωτικοῦ καθιδρύματος.

Μετὰ χαρὰς δεξιούμενοι καὶ προσαγορεύοντες τὸν κ. Ι. Οἰκονομίδην μετὰ τῆς ἀξιοτίμου οἰκογενείας του ἐν μέσῳ ἡμῶν μετὰ μακρὰν ἀπουσίαν εὐχόμεθα ὁλοψύχως τὴν πλήρη καὶ σταθερὰν εὐδοκίμησιν ἐν τῷ νέῳ σταδίῳ ἐπ' ἀγαθῷ προπάντων τῆς νήσου ἀπάσης.⁵⁰

Το 1909 υπήρξε χρόνος ριζικών μεταβολών για το Ταμιευτήριο «Η Λευκωσία». Πέρα από την ανάληψη της διεύθυνσης από τον Ι. Οικονομίδη, την είσοδο του Δημοσθένη Σεβέρη στο συμβούλιο, που διαδραμάτισε από τότε ηγετικό ρόλο, έγιναν μια σειρά καθοριστικές ενέργειες που υπήρξαν καθοριστικές για την μετέπειτα πορεία του. Στις 16/29 Μαρτίου 43 μέλη εξουσιοδοτούν τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου του Ταμιευτηρίου όπως «ενεργήσουν τα δέοντα ινα εγκριθῇ ως ανώνυμος εταιρεία υπο της Κυβερνήσεως».⁵¹ Μέχρι τότε το ταμιευτήριο, που είχε αρχικά λειτουργήσει ως σωματείο, εργαζόταν ως άτυπη εταιρεία περιορισμένης ευθύνης με περιορισμένες δικαιοπρακτικές δυνατότητες ενώπιον των δικαστηρίων. Στις 3 Ιουνίου 1909 συνυπογράφηκε από 29, από τους επιφανέστερους μετόχους το νέο καταστατικό του Ταμιευτηρίου σύμφωνα με το οποίο μετατρεπόταν σε ανώνυμη εταιρεία, πενταετούς διάρκειας. Η εγγραφή και λειτουργία της έγινε με βάση τον Οθωμανικό Εμπορικό Κώδικα, που ίσχυε ακόμη στην Κύπρο και στηριζόταν στο Ναπολεόντειο Εμπορικό Κώδικα.⁵²

Το νέο καταστατικό επέφερε μια σειρά αλλαγές στη διοίκηση και λειτουργία του ταμιευτηρίου. Η Διαχειριστική Επιτροπή καταργήθηκε και τη διοίκηση αναλάμβανε δεκαεξαμελές συμβούλιο, το οποίο εκλεγόταν από τη γενική συνέλευση των μετόχων με μυστική ψηφοφορία. Το Συμβούλιο σύμφωνα με καταστατική πρόβλεψη έπρεπε να ανανεώνεται τμηματικά κάθε χρόνο με την έξοδο από αυτό τεσσάρων μελών, τα οποία κατά τα πρώτα χρόνια θα εκλέγονταν με κλήρο. Τα εξερχόμενα μέλη είχαν δικαίωμα επανεκλογής. Ανάμεσα στις άλλες πρόνοιες καθοριζόταν ότι το κεφάλαιο της εταιρείας θα απαρτιζόταν από 6000 παλαιές δεκάλιρες μετοχές και από μεταβλητό κεφάλαιο από νέες μετοχές 5 σελινιών, που καταβάλλονταν με την εγγραφή και εβδομαδιαίες καταβολές ενός σελινιού. Στη

γενική συνέλευση των μετόχων, σύμφωνα με το άρθρο 21 του καταστατικού «ο σύζυγος αυτοδικαίως αντιπροσωπεύει την σύζυγο του». Κανένας μέτοχος φυσικά, όσες μετοχές και αν διέθετε δεν μπορούσε να έχει πάνω από 5 ωήφους. Για κάθε παλαιά μετοχή αναλογούσε 1 ψήφος, για τρεις μετοχές 2 ψήφοι, για 5 μετοχές 3, για 8 μετοχές 4 και 10 μετοχές και άνω 5. Για τις νέες μετοχές αναλογούσε 1 ψήφος για κάθε τρεις νέες μετοχές και 2 για πέντε ή περισσότερες μετοχές. Το νέο καταστατικό, που περιλάμβανε 34 άρθρα καθόριζε επίσης τις διευρυμένες τραπεζικές εργασίες, που μπορούσε να αναλάβει το ταμειυτήριο, τους τρόπους και τις εγγυήσεις για δανειοδότηση, τις διαδικασίες απόσυρσης από την εταιρεία, τις αρμοδιότητες του Διοικητικού Συμβουλίου και άλλα. Χωρίς να υπάρχει ρητή πρόβλεψη το νέο καταστατικό και παρά την καθοριστική μεταβολή στο νομικό καθεστώς του Ταμειυτηρίου τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου θεώρησαν αυτοδίκαια ότι συνέχιζαν τη θητεία τους. Έτσι στα 11 μέλη του συμβουλίου, Α. Θεοδότου, Αρ. Φοινιά, Χρ. Γεωργιάδη, Στ. Νικολαΐδη, Αχιλλέα Μαρκίδη και Χ. Π. Μαραθεύτη, που βρίσκονταν στο συμβούλιο από την ίδυση του Ταμειυτηρίου και τους Ευ. Ευαγγελίδη, Ζ. Ι. Ζαχαριάδη, Α. Ταβερνάρη, Ε. Γλυκύ και Γ. Χριστοδουλίδη που είχαν εκλεγεί στη συνέχεια σε αντικατάσταση θανόντων ή παραιτηθέντων μελών, εκλέγηκαν πέντε νέα μέλη για τη συμπλήρωση του δεκαεξαμελούς συμβουλίου, ο διευθυντής και μέτοχος Ι. Οικονομίδης, ο μέχρι τότε ταμίας Κ. Σαββίδης και οι Δ. Σεβέρης, Α. Ταβερνάρης και Ι. Μιχαηλίδης.

Η συνετή και επιδέξια διεύθυνση του ταμειυτηρίου από τον Ι. Οικονομίδη έφερε εντυπωσιακά αποτελέσματα. Το κεφάλαιο του ταμειυτηρίου την 31η Δεκεμβρίου 1909⁵³ ήταν £70472-7-0, έγινε £87812-16-1 το 1910⁵⁴ για να φτάσει το 1911 στις £94654 και στις 31 Δεκεμβρίου του 1912 τις £117064-10-6⁵⁵.

Παράλληλα με την επιστροφή του στη θέση του διευθυντή του ταμειυτηρίου ο Οικονομίδης ιδρύει το 1909 μαζί με μια ομάδα προοδευτικών συγχωριανών του την χωρική τράπεζα Λευκονοίκου, με βάση τις αρχές των γεωργικών τραπεζών Raiffeisen και το 1911 προσπάθησε να οργανώσει μια ομοσπονδία των ταμειυτηρίων με στόχο τη δημιουργία ενός κεντρικού φορέα και την ουσιαστική μετάλλαξη τους σε αγροτικές τράπεζες Raiffeisen. Η ευκαιρία δόθηκε με τη συζήτηση για αναγνώριση των ταμειυτηρίων και την ανάληψη από τον ίδιο της πρωτοβουλίας για την ετοιμασία σχετικού νομοσχεδίου. Με ανακοίνωση του με ημερομηνία 18 Νοεμβρίου/1 Δεκεμβρίου 1911 καλούσε τους:

γραμματεῖς τῶν Ταμειυτηρίων τῶν τε πόλεων καὶ χωρίων ὅπου ἂν ὑπάρχωσι νὰ μοῦ ἀποστείλωσιν ὡς οἶον τε τάχιστα σημεῖωμα περιέχον τὰ ἑξῆς:

- 1) Πότε ιδρύθη τὸ Ταμειυτήριόν των;
- 2) Πόσα μέλη ἔχει;
- 3) Πόσα κεφάλαια ἔχει; Αἱ πληροφορίες αὗται εἶναι ἀναγκαῖαι πρὸς καταρτισμὸν τοῦ πρὸς ἀναγνώρισιν αὐτῶν Νομοσχεδίου.⁵⁶

Ο Οικονομίδης υπήρξε εραστής των συνεργατικών ιδεών και πίστευε ότι το Ταμειτήριο «Η Λευκωσία» λειτουργούσε ως συνεργατική εταιρεία. Μιλώντας στις 13 Φεβρουαρίου 1911 στη γενική συνέλευση των μετόχων τόνισε ότι,

ὁ σκοπὸς τῆς ἐταιρείας μας εἶναι διττός: ἡ ἐνθάρρυνσις τῆς ἀποταμιεύσεως καὶ ἕτερος ὁ δι' αὐτῆς σχηματισμὸς κεφαλαίου χρησιμοποιοῦμενον πρὸς παροχὴν εὐκόλου καὶ εὐθυνῆς πιστώσεως εἰς τοὺς μετόχους κατὰ πρῶτον λόγον καὶ εἰς μὴ τοιούτους κατὰ δεύτερον.⁵⁷

Λίγες μόνο μέρες αργότερα με αφορμή την επικείμενη συζήτηση στο Νομοθετικό Συμβούλιο του νομοσχεδίου «Περί Συνεργατικών Εταιρειών» υπέβαλε προς το Συμβούλιο του «Ταμειτηρίου Η Λευκωσία» υπόμνημα για συζήτηση του θέματος στο οποίο χαρακτήριζε το ταμειτήριο τους ως «τὴν πρώτην καὶ σπουδαιότεραν τῶν ἐν τῇ νήσῳ Συνεργατικῶν Ἐταιρειῶν». Το υπόμνημα του αποτελεί σημαντικό τεκμήριο για την ιστορία του κυπριακού συνεργατισμού και ταυτόχρονα απόδειξη της ευρυμάθειας και των ικανοτήτων του Οικονομίδη, που ισορροπούσε ανάμεσα στα φιλοαγροτικά και συνεταιριστικά του αισθήματα και στις επιδιώξεις του αστικού κεφαλαίου που είχε συγκεντρωθεί στο ταμειτήριο:

Πρὸς τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τοῦ Ταμειτηρίου «ἡ Λευκωσία». Κύριοι,

Ἐπειδὴ ἐντὸς ὀλίγου πρόκειται νὰ συζητηθῇ ἐν τῷ Νομοθετικῷ Συμβουλίῳ νομοσχέδιον περὶ Συνεργατικῶν Ἐταιρειῶν, καὶ ἐπειδὴ ἡμεῖς, ἐκπροσωποῦντες τὴν πρώτην καὶ σπουδαιότεραν τῶν ἐν τῇ Νήσῳ Συνεργατικῶν ἐταιρειῶν, πρέπει μετ' ἐνδιαφέροντος καὶ προσοχῆς νὰ μελετήσωμεν τὰς διατάξεις αὐτοῦ.

Διὰ ταῦτα ἐθεώρησα καλὸν καὶ ἐπίκαιρον νὰ σᾶς καταστήσω ἐνημέρους περὶ των ἀλλαχού διὰ παρομοίας ἐταιρείας ἰσχυόντων νόμων καὶ ἀρχῶν, οὕτω δὲ ἐν ἐπιγνώσει μελετήσωμεν ὁμοῦ το προτεινόμενον νομοσχέδιον καὶ ἐπιφέρομεν οἷας θὰ ἐνομιζόμεν ἀναγκαίας τροποποιήσεις εἰς τοῦτο, ἐλπίζοντες ὅτι ἡ φωνή μας θὰ εἰσακουσθῇ ὑπὸ τῶν ἐντίμων μελῶν τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου.

Ὁ ἐμπορικός μας Νόμος ὡς καὶ οἱ τῶν ἄλλων Κρατῶν ἀναγνωρίζουν τρία εἶδη ἐταιρειῶν, τὴν ὁμόρρυθμον, ἑτερόρρυθμον καὶ τὴν ἀνώνυμον, ὁρίζουν δε διαφόρους διατυπώσεις διὰ τὴν σύστασιν αὐτῶν.

Αί συνεργατικάί εταιρείαι δεν αποτελοῦν μὲν ἰδιαίτερον εἶδος, ἀλλ' ὡς ἐκ τοῦ σκοποῦ, ὃν ἐπιδιώκουσι, καὶ τῶν ὄρων, ὑφ' οὓς εὐρίσκονται αἱ κοινωνικαὶ τάξεις χάριν τῶν ὁποίων ἐδημιουργήθησαν, ἐγένετο ἀνάγκη ὅπως προβλεφθοῦν εἰδικαὶ διατάξεις δι' αὐτάς.

Ὁ σκοπὸς ὁ ἐπιδιώκόμενος διὰ τῶν Συνεργατικῶν Ἐταιρειῶν εἶνε ὅπως καταστή δυνατὴ ἡ ἀπόλαυσις τῶν ἐκ τοῦ συνεταιρισμοῦ ἀγαθῶν καὶ παρὰ τῶν πολυπληθῶν ἐκείνων κοινωνικῶν τάξεων, τῶν ὁποίων τὰ χρηματικά μέσα εἶνε μικρά καὶ περιορισμένα, καὶ δι' αὐτὸ εἶνε ἀνάγκη νὰ γίνη παρέκκλισις τις ἀπὸ τῶν περὶ τῶν λοιπῶν εταιρειῶν διατάξεων. Πρέπει νὰ δύνανται οἱ συνεταιριζόμενοι νὰ ἐνεργῶσιν εἰσφοράς ἐλαχίστης ἀξίας· ἐπίσης νὰ δύνανται ἐν πάσῃ ἐλευθερίᾳ ν' ἀποσύρῳσι τὰς εἰσφοράς των, ὅταν ἔχῳσι χρεῖαν τούτων καὶ νὰ ἐλαττώσιν οὕτω τὸ ἐταιρικὸν κεφάλαιον, ἢ τὰνάπαλιν νὰ γίνωνται δεκτοὶ νέοι ἐταῖροι καὶ ν' αὐξάνεται τὸ ἐταιρικὸν κεφάλαιον διὰ τῶν εἰσφορῶν αὐτῶν.

Ὁρος ὑπάρξεως λοιπὸν τῶν εταιρειῶν τούτων εἶνε τὸ μεταβλητὸν τοῦ τε κεφαλαίου καὶ τῶν προσώπων καὶ τοῦτο δέον νὰ γίνεται ἄνευ διατυπώσεων καὶ προσθέτου δαπάνης.

Εἰδικαὶ λοιπὸν διατάξεις ἐν πάσας ταῖς νομοθεσίαις καθιεροῦν τὸν ὅρον τοῦτον. Ἐπειδὴ ὁμως ὑπάρχει φόβος μήπως γίνη κατάχρησις τοῦ διακιώματος τῆς ἀπολήψεως τῶν εἰσφορῶν πρὸς βλάβην τῶν πιστωτῶν τῆς Ἐταιρείας, διὰ τοῦτο πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ τοιούτου κινδύνου προβλέπεται ὅτι ὁ ἀποχωρῶν ἐταῖρος ἐξακολουθεῖ ὡς ὑπεύθυνος εἰς τὰς κατὰ τὴν ἀποχώρησιν του ὑφισταμένας ὑποχρεώσεις τῆς Ἐταιρείας ἐπὶ ὠρισμένον χρόνον, ἐπὶ 5 ἔτη κατὰ τὸν Γαλλικὸν Νόμον, 1 ἔτος κατὰ τὸν Ἀγγλικὸν καὶ 2 ἔτη κατὰ τὸν Γερμανικὸν καὶ Ἰταλικὸν νόμον.

Ἐτέρα παρέκκλισις εἶνε ὅτι ἐπιτρέπεται νὰ ἰδρύωνται αἱ συνεργατικάί εταιρείαι μὲ ἀπεριόριστον κεφάλαιον, ἀλλὰ ὁ μὲν Γαλλικὸς Νόμος ὀρίζει ὡς ἀνώτατον μὲν ὅριον τοῦ κεφαλαίου τοιούτων εταιρειῶν τὸ ποσὸν τῶν 200000 φρ. μὲ τὸ δικαίωμα ν' αὐξάνεται κατ' ἔτος κατὰ 200000 φρ. ἐλάχιστην δὲ ἀξίαν ἐκάστης μετοχῆς φρ. 50 καὶ διὰ νὰ ἀρχίσῃ ἡ ἐταιρεία ἐργασίας πρέπει νὰ καταβληθῇ τὸ 1/10 τοῦ κεφαλαίου.

Ὁ δὲ Ἀγγλικὸς καὶ ὁ Ἰταλικὸς νόμος περιορίζουν τὸ ποσὸν τῆς μετοχῆς ἐκάστου ἐταῖρου, ὀρίζοντας ὅτι οὐδεὶς ἐταῖρος δύναται νὰ ἔχῃ μετοχὴν ἐν τίνι ἐταιρείᾳ ἀξίας ἀνωτέρας τῶν £200, οὐδένα δὲ περιορισμὸν θέτουν ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν ἐκάστης μετοχῆς, οὔτε ὀρίζουν κατώτατον ἢ ἀνώτατον ὅριον τῶν κεφαλαίων τῆς ἐταιρείας.⁵⁸

Σύμφωνα με το καταστατικό του ταμειυτηρίου, έπρεπε κάθε χρόνο να αντικαθίστανται 4 μέλη του συμβουλίου, που επιλέγονταν με κλήρωση. Προς αντικατάσταση το 1912 κληρώθηκαν οι Ιωάννης Οικονομίδης, Αχιλλέας Μαρκίδης, Ιωάννης Μιχαηλίδης και Ευάγγελος Ι. Ευαγγελίδης, οι οποίοι επανεξελέγησαν χωρίς ανθυποψηφίους, δια βοής, κατά τη γενική συνέλευση των μετόχων το Φεβρουάριο του 1912.⁵⁹ Στη συνέλευση αυτή ο Οικονομίδης διακήρυξε ότι στόχος του ταμειυτηρίου και του συμβουλίου του ήταν η οικονομική ανεξαρτησία του. «Πρέπει να γίνομεν οικονομικῶς ἀνεξάρτητοι καὶ δυνάμεθα νὰ γίνομεν, καὶ ἔχω τὴν πεποίθησιν ὅτι τάχιστα θὰ γίνομεν καὶ ἀνεξάρτητοι καὶ αὐτάρκεις εἰς πάσας τὰς ἀνάγκας τοῦ τόπου.»⁶⁰ Η μεγαλόστομη διακήρυξη του διευθυντή του ταμειυτηρίου σχετίζεται με τις διαβουλεύσεις που βρίσκονταν σε εξέλιξη για μετατροπή του ταμειυτηρίου σε τράπεζα. Οι συζητήσεις είχαν αρχίσει ήδη από τα τέλη του 1907, αρχές του 1908, οπότε εκδόθηκε και κυκλοφόρησε ανάμεσα στους μετόχους έντυπο προσχέδιο καταστατικού για την ίδρυση «Τράπεζας Κύπρου» με έδρα τη Λευκωσία.⁶¹ Η διάρκεια λειτουργίας της προβλεπόταν τριακονταετής και σκοπός η εκτέλεση πάσης φύσεως τραπεζικών εργασιών, με εξαίρεση τις χρηματιστηριακές. Προβλεπόταν μετοχικό κεφάλαιο €100 000, 20 000 μετοχών από €5 η μία. Οι μετοχές θα ήσαν ονομαστικές ή και ανώνυμες, αδιαίρετες και η Τράπεζα θα αναγνώριζε ένα μόνο ιδιοκτήτη για κάθε μια μετοχή. Τη διοίκηση θα ασκούσε εννιάμελές συμβούλιο, που κάθε χρόνο θα ανανεωνόταν κατά το ένα τρίτο ενώ θα υπήρχε γενικός διευθυντής για μια πενταετία ή δεκαετία, έμμισθος και ex officio μέλος του συμβουλίου.⁶²

Ο διευθυντής και το συμβούλιο του ταμειυτηρίου εργάστηκαν από το 1909 για τη μετατροπή του σε τράπεζα. Για το σκοπό αυτό είχαν επαφές τόσο με τον Ύπατο Αρμοστή και τον Αρχιγραμματέα, όσο και με άλλους ανώτερους άγγλους υπαλλήλους, και ιδιαίτερα με το δικηγόρο του στέμματος. Το Φεβρουάριο του 1912 υπογράφηκε ανάμεσα στους μετόχους συμβόλαιο για την μετατροπή του Ταμειυτηρίου σε ανώνυμη εταιρεία με την επωνυμία «Τράπεζα Κύπρου» και ετοιμάστηκε το καταστατικό της Τράπεζας Κύπρου, από 103 άρθρα, το οποίο υποβλήθηκε στην κυβέρνηση για έγκριση. Σύμφωνα με το καταστατικό η διάρκεια λειτουργίας της εταιρείας θα ήταν 30 χρόνια, έδρα προβλεπόταν η Λευκωσία με δυνατότητα ίδρυσης παραρτημάτων στις άλλες πόλεις. Το κεφάλαιο της εταιρείας ορίστηκε σε £200 000 διαιρεμένο σε 50 000 μετοχές των 4 λιρών. Το Διοικητικό Συμβούλιο όφειλε μετά την ετήσια τακτική συνέλευση να παραδίδει στην Αρχιγραμματεία τρία αντίτυπα του ισολογισμού και τρία αντίγραφα της έκθεσης των λογιστών.⁶³ Το Διάταγμα του Ύπατου Αρμοστή με το οποίο ενέκρινε και αναγνώρισε τη μετατροπή του αρχαιότερου κυπριακού ταμειυτηρίου σε τράπεζα δημοσιεύτηκε στην *Εφημερίδα της Κυβερνήσεως* το Δεκέμβριο του 1912. Ο Οικονομίδης με συνεχείς καταχωρήσεις στον τύπο γνωστοποιούσε τα σχετικά με την

λειτουργία της τράπεζας, τις ενέργειες που έπρεπε να κάνουν οι μέτοχοι του ταμειυτηρίου σύμφωνα με την αλλαγή που είχε γίνει και τόνιζε ότι:

“Η «Τράπεζα Κύπρου» ούσα συνέχεια τοῦ Ταμειυτηρίου «ἡ Λευκωσία» καὶ διοικουμένη ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, τοῦ αὐτοῦ Διευθυντοῦ καὶ λοιποῦ προσωπικοῦ, γνωστοποιεῖ ὅτι θὰ συνεχίσῃ τὰς αὐτὰς ἐργασίας τραπεζιτικάς τε καὶ ἀποταμειυτικάς, ἅς καὶ τὸ εἰρημένον Ταμειυτήριον «ἡ Λευκωσία» τοσοῦτον ἐπιτυχῶς διεξήγαγε μέχρι τοῦδε.⁶⁴

Η τελευταία γενική συνέλευση των μετόχων του Ταμειυτηρίου «Η Λευκωσία» έγινε το Φεβρουάριο του 1913. Οι μέτοχοι ενέκριναν τον ισολογισμό του 1912 και τη μετατροπή του σε Τράπεζα Κύπρου. Στην λογοδοσία του ο Οικονομίδης ως τελευταίος διευθυντής του ταμειυτηρίου και πρώτος της Τράπεζας αναφέρθηκε στην ιστορία και το ρόλο του ταμειυτηρίου, την ενεργητική του παρουσία, την ενδυνάμωση της πίστης της αγοράς ακόμη και σε αντίξοες συνθήκες, την κερδοφορία για τους μετόχους, τη σημασία που είχε για τις λαϊκές τάξεις που μπορούσαν με τις μετοχές των εβδομαδιαίων καταβολών να συσσωρεύσουν πολύτιμο κεφάλαιο και τόνισε ότι:

«...Διὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τοῦ Ταμειυτηρίου ὡς Ἀνωνύμου Ἐταιρείας ἀπέκτησε τοῦτο νόμιμον ὑπόστασιν, ἀπέκτησεν ὄντοτητα, τὴν ὁποίαν μέχρι τοῦδε ἔστερεῖτο. Μέχρι σήμερον τὸ οἰκοδόμημα μας καθ’ ὅλα ἄριστον ἔστερεῖτο θεμελίων καὶ ἦτο ὑποκείμενον νὰ καταρρεύσῃ εἰς ἐρείπια ἐπὶ τῇ παρὰ μικρᾷ πνοῇ ἐναντίου ἀνέμου.

Διὰ τῆς ἰδρύσεως τῆς Τραπεζῆς Κύπρου ἐδημιουργήθη ἐν τῷ τόπῳ μέσον τοποθετήσεως τῶν τε μικρῶν καὶ μεγάλων κεφαλαίων ἀσφαλέστατον καὶ λίαν ἀνταμειπτικόν. Τὸ παρελθόν μας διακαίολογεῖ νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὰ καθαρὰ κέρδη τῆς Τραπεζῆς δὲν θὰ κατέλθουν κάτω των 7 1)2...»⁶⁵

Η πρώτη γενική συνέλευση των μετόχων της Τράπεζας Κύπρου πραγματοποιήθηκε στις 26 Μαΐου / 8 Ιουνίου 1913 στο θέατρο Παπαδοπούλου, υπό την προεδρία του εμπόρου Κωνσταντίνου Σ. Λοϊζίδη. Μιλώντας προς τους μετόχους κατά τη διάρκεια της συνέλευσης ο Ιωάννης Οικονομίδης εξήγησε τους λόγους για τους οποίους αποφασίστηκε η μετατροπή του ταμειυτηρίου από συνεργατική σε ανώνυμη εταιρεία, κυρίως λόγω της άρνησης της τοπικής αγγλικής κυβέρνησης να αναγνωρίσει τα ταμειυτήρια και να προχωρήσει στη ψήφιση νόμου περι συνεγατικών εταιρειών.⁶⁶

Ο Οικονομίδης συνέχισε παράλληλα τις προσπάθειες του για τη διάδοση του Συνεργατισμού στην Κύπρο. Από το 1911 οπότε εκλέχθηκε για δεύτερη φορά

βουλευτής άρχισε να ετοιμάζει νομοσχέδιο για τη λειτουργία των συνεργατικών ιδρυμάτων. Το Δεκέμβριο του ίδιου χρόνου με ανακοίνωσή του στον Τύπο παρακαλούσε τους γραμματείς όλων των εν λειτουργία Ταμειυτηρίων να του αποστείλουν πληροφορίες για το χρόνο ίδρυσης του Ταμειυτηρίου τους, τον αριθμό των μελών του και το ποσό των κεφαλαίων του. Θεωρούσε τα στοιχεία αυτά απαραίτητα για την ετοιμασία του νομοσχεδίου του. Το νομοσχέδιο δημοσιεύθηκε στις αρχές του επόμενου χρόνου, γι' αυτό προκάλεσε έκπληξη η κατάθεση αντινομοσχεδίου από το βουλευτή Λευκωσίας-Κερύνειας Θεοφάνη Θεοδότου.⁶⁷ Οι Έλληνες βουλευτές απέρριψαν το αντινομοσχέδιο και η συζήτηση προχώρησε με βάση την πρόταση Οικονομίδη. Ύστερα από πολλές διαβουλεύσεις και μερικές προσθαφαιρέσεις η βρετανική διοίκηση προχώρησε στην προώθηση του νομοσχεδίου, αφού μάλιστα έστειλε στο Λευκόνειο το φθινόπωρο του 1913 ανώτερο υπάλληλο του Τμήματος Γεωργίας, τον William Bevan, γνωστό υποστηρικτή της συνεργατικής ιδέας, για επιτόπια μελέτη του μοντέλου που πρότεινε ο βουλευτής Λάρνακας-Αμμοχώστου Ιωάννης Οικονομίδης. Το 1914 το Νομοθετικό Συμβούλιο ψήφισε το Νόμο 13 Περί Συνεργατικών Πιστωτικών Εταιρειών. Η ψήφιση του νόμου σήμανε μια νέα περίοδο για τον κυπριακό συνεργατισμό.

Η δημοσίευση του νομοσχεδίου έδωσε την ευκαιρία για μια σύντομη ιστορική επισκόπηση της πορείας της Χωρικής Τράπεζας Λευκονοίκου πέντε χρόνια μετά την ίδρυση της. Σημείωνε ο Κυπριακός Φύλαξ στις 17 Ιανουαρίου 1914:

Ἡ ἐν τῇ ἐφημερίδᾳ τῆς Κυβερνήσεως δημοσίευσις τοῦ «Περί συστάσεως καὶ ἐποπτείας συνεργατικῶν πιστωτικῶν ἐταιρειῶν» Νομοσχεδίου παρέχει ἡμῖν τὴν ἐλπίδα, ὅτι σοβαρῶς πλέον ἢ Κυβέρνησις σκέπτεται νὰ παρουσιάσῃ αὐτό εἰς τὴν προσεχῇ σύνοδον τοῦ Νομοθετικοῦ Συμβουλίου πρὸς τὴν ἐπιψήφισιν, τοῦθ' ὅπερ κατὰ γενικὴν προσδοκίαν μεγάλως θὰ συντελέσῃ εἰς τὴν οἰκονομικὴν ἀνακούφισιν τῶν ἀγροτικῶν πληθυσμῶν.

Εἶνε, ὑποθέτω, γνωστόν εἰς τὸ Κοινόν, ὅτι ἀπὸ τεσσάρων καὶ πλέον ἐτῶν λειτουργεῖ ἐν Λευκονοίκῳ τοιαύτη Τράπεζα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν «Χωρική Τράπεζα Λευκονοίκου», ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἐξεφράσθησαν εὐμενέστατα ὄχι μόνον οἱ κατὰ καιροὺς ἐλεγκταί, ἀλλὰ καὶ πλεῖστοι ἄλλοι μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ὁ νῦν προσωρινὸς Διευθυντὴς τῆς Γεωργίας κ. Πέβαν, ὅστις εὐηρεστήθη διερχόμενος ἐντεῦθεν νὰ ἐξετάσῃ λεπτομερῶς τὰ καθέκαστα τῆς λειτουργίας αὐτῆς. Τὸ καταστατικὸν τῆς Τραπεζῆς ταύτης παρασκευασθὲν ὑπὸ τοῦ ἀξιοτίμου κ. Οἰκονομίδου, Βουλευτοῦ, ἐξετυπώθη ἐν ἰδιαιτέρῳ φυλλαδίῳ καὶ ἐδημοσιεύθη ἐν τῷ ἀξιολόγῳ ἐμπορικῷ περιοδικῷ «Ὁ Ἑρμῆς».

Νομίζων, ὅτι παρέχω σήμερον ἐνδιαφέρουσιν πληροφορίαν εἰς τοὺς ἐνδιαφερομένους, δημοσιεύω τὸν ἰσολογισμόν τοῦ τελευταίου ἔτους τῆς Χωρικῆς

Τραπεζίης Λευκονοίκου ως και σύντομον μονογραφίαν αὐτῆς ἀπὸ τῆς ιδρύσεως της μέχρι σήμερον.

Ὁ κ. Ἰ. Οἰκονομίδης πρὸ πολλοῦ μελετήσας τὰ διάφορα συστήματα τῶν συνεργατικῶν ἐταιρειῶν, ἐσχημάτισε τὴν πεποίθησιν ὅτι τὸ σύστημα Ραϊφαί-ζεν θὰ ἡδύνατο νὰ ἐπιτύχῃ καὶ ἐν Κύπρῳ ὡς καὶ ἀλλαχοῦ καὶ νὰ ἐπιφέρει σὺν τῷ χρόνῳ οἰκονομικὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν ἀγροτῶν, τῆς ὁποίας βεβαίως αἱ ἀγαθαὶ συνέπειαι εἶνε ἀνυπολόγιστοι.

Τὰς ἀγαθὰς ταύτας συνεπείας διαβλέπων ὁ κ. Οἰκονομίδης εἰς τὸ βάθος τοῦ μέλλοντος ἐπεδίωξε πρὸ πάσης ἄλλης ἐνεργείας χάριν πειραματισμοῦ τὴν ἴδρυσιν τοιαύτης τραπεζίης ἐν Λευκονοίκῳ, ἔνθα καλῶς ἐγνώριζε καὶ τὰ πρό-σωπα καὶ τὰ πράγματα. Ἐν συνελεύσει γενομένη τῇ 22 Νοεμβρίου 1909 ἐν τῷ Ἀναγνωστηρίῳ Λευκονοίκου ἀνέπτυξε τὸν σκοπὸν τῶν τοιούτων Τραπεζῶν καὶ 23 καλοὶ γεωργοὶ καὶ πρόκριτοι τῆς κοινότητος ἀπετέλεσαν ὡς πρῶτοι μέτοχοι τὸν πυρήνα τῆς Τραπεζίης Λευκονοίκου. Οἱ μέτοχοι ἐντὸς τοῦ 1ου ἔτους αὐτῆς ἀνῆλθον εἰς 107, ἐντὸς τοῦ 2ου ἔτους εἰς 207, ἐντὸς τοῦ 3ου εἰς 257 ἐντὸς τοῦ 4ου εἰς 283 καὶ σήμερον συμποσοῦνται εἰς 294 ἐν ὅλῳ.⁶⁸

Το 1914 ἀπετέλεσε τὴ δικαίωση τοῦ εγχειρήματος τῶν 23 πρωτοπόρων συνεργατιστῶν, «τῶν καλῶν γεωργῶν» τοῦ Λευκονοίκου καὶ τοῦ μέντορα τοῦ Ἰωάννη Οἰκονομίδη.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Βασίλης Μιχαηλίδης, *Ἀπαντα*, ἐπιμ. Παῦλος Παρασκευάς, Λευκωσία 1987, σ. 15.
2. Κωνσταντῖνος Τσουκαλός, «Ἡ ἀνορθωτικὴ προσπάθεια τοῦ Χαρίλαου Τρικούπη 1882–1895» στο *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους*, τόμος ΙΔ, Αθήνα 1977, σ. 8–67. Για τὴν κρίση τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμυλίας βλ. σ. 24–30.
3. *Κυπριακὸς Φύλαξ*, Λευκωσία 3 Ἀπριλίου 1910.
4. Κουδουνάρης, *ὁ.π.*, σ. 303.
5. *Φωνὴ τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 25 Ἰανουαρίου/6 Φεβρουαρίου 1899.
6. Στὸ ἴδιο.
7. Στὸ ἴδιο.
8. *Φωνὴ τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Φεβρουαρίου 1899.
9. *Φωνὴ τῆς Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Φεβρουαρίου 1899.

10. Θεόδωρος Τζωρτζάκης, *Συνεταιριστική οικονομία. Ιστορία, θεωρία, εφαρμογή του συνεργατισμού*, Αθήνα 1971, σ. 120.
11. Κωνσταντίνος Παπαγεωργίου, *Βιώσιμη συνεταιριστική οικονομία*, Αθήνα 2004, σ. 130.
12. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Φεβρουαρίου 1899.
13. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 443.
14. Στο ίδιο, σ. 534.
15. Στο ίδιο, σ. 177.
16. Στο ίδιο, σ. 619.
17. Στο ίδιο, σ. 311.
18. Στο ίδιο, σ. 319.
19. Στο ίδιο, σ. 133.
20. Στο ίδιο, σ. 336.
21. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 8/20 Φεβρουαρίου 1899.
22. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 15/27 Φεβρουαρίου 1899.
23. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 1/13 Μαΐου 1899.
24. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 19 Ιουνίου /1 Ιουλίου 1899.
25. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 3/15 Ιουλίου 1899.
26. *Ευαγόρας*, Λευκωσία 11 Φεβρουαρίου 1900. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 11/23 Φεβρουαρίου 1900.
27. *Ευαγόρας*, Λευκωσία 3 Μαρτίου 1900.
28. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 11/23 Φεβρουαρίου 1900.
29. *Φωνή της Κύπρου*, Λευκωσία 25 Απριλίου/9 Μαρτίου 1900.
30. *Ευαγόρας*, Λευκωσία 16 Φεβρουαρίου 1901.
31. Στο ίδιο.
32. *Ευαγόρας*, Λευκωσία 19 Μαΐου 1901.
33. *Ευαγόρας*, Λευκωσία 11 Οκτωβρίου 1901.
34. *Ελευθερία*, Λευκωσία 18 Απριλίου/ 1 Μαΐου 1909.
35. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 5, 12 και 19 Ιουλίου, 16, 23 και 30 Αυγούστου 1908. *Ελευθερία*, Λευκωσία 12/25 Ιουλίου 1908.
36. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 10 Ιανουαρίου 1909.
37. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 10 Ιανουαρίου 1909.
38. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα, 17/30 Ιανουαρίου 1909.
39. Κουδουνάρης, *ό.π.*, σ. 489.
40. Στο ίδιο, σ. 59.
41. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 14/27 Μαρτίου 1909.
42. *Ελευθερία*, Λευκωσία 18 Απριλίου/1 Μαΐου 1909
43. *Cyprus Blue Book 1909–1910*, Λευκωσία 1910, σ. 122–194 (όπου καταγράφονται τα ονόματα και οι μισθοί όλων των υπαλλήλων).
44. *Νέον Έθνος*, Λάρνακα 15/28 Μαΐου 1909.
45. *Αλήθεια*, Λεμεσός.
46. Κυριάκος Μ. Αγκαστινιώτης, *Ο Συνεργατισμός. Γέννησις και ανάπτυξις του εν Κύπρω*, Λευκωσία 1965, σ. 47.
47. Αριστείδης Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800–1920*, Λευκωσία 2010, σ. 454.
48. Παραπομπή
49. *Αλήθεια*, Λεμεσός 26 Νοεμβρίου 1909.
50. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 9 Μαΐου 1909.
51. Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου. Φακ. Διοίκηση. Ναδίνα Παφίτου, *Τράπεζα Κύπρου. Χρονολόγιο 1899–2009*, Λευκωσία 2010, σ. 10 και 18.

52. Γιάννης Κυπρίης, *Ιστορία των τραπεζών και των χρηματοπιστωτικών ιδρυμάτων στην Κύπρο*, Λευκωσία 1909, σ. 17. Παφίτου, ό.π., σ. 18.
53. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 20 Φεβρουαρίου 1910.
54. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 12 Φεβρουαρίου 1911.
55. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 16 Φεβρουαρίου 1913.
56. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 19 Νοεμβρίου 1911. *Ελευθερία*, Λευκωσία 19 Νοεμβρίου/2 Δεκεμβρίου 1911.
57. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 19 Φεβρουαρίου 1911.
58. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία, 5 Μαρτίου 1911.
59. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 18 Φεβρουαρίου/2 Μαρτίου 1912.
60. Στο ίδιο.
61. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 29 Δεκεμβρίου/11 Ιανουαρίου 1908.
62. Στο ίδιο.
63. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 15/28 Δεκεμβρίου 1912.
64. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 15/28 Δεκεμβρίου 1912 και 5/18 Ιανουαρίου 1913.
65. *Ελευθερία*, Λευκωσία, 16 Φεβρουαρίου/1 Μαρτίου 1913, *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία, 16 Φεβρουαρίου 1913.
66. Παφίτη, ό.π., σ. 20.
67. *Αλήθεια*, Λεμεσός 15 Μαρτίου 1912.
68. *Κυπριακός Φύλαξ*, Λευκωσία 17 Ιανουαρίου 1914.

Το Ενωτικό Δημοψήφισμα του 1950.
Η αποστολή πρεσβείας για διεθνοποίηση
του Κυπριακού – Η οικονομική πτυχή

Κύπρος Γιωργαλλής

Η ανακοίνωση που ακολουθεί, σκιαγραφεί το παρασκήνιο που προηγήθηκε της διενέργειας του Ενωτικού Δημοψηφίσματος του 1950 και κατόπιν, όσα προηγήθηκαν, αλλά και όσα ακολούθησαν, για τη διεθνή προβολή και γνωστοποίηση των αποτελεσμάτων του. Μέσα από τα Πρακτικά του Εθνικού Συμβουλίου και της Ιεράς Συνόδου, αναδεικνύονται ο έντονος προβληματισμός των μελών τους. Αφενός, η πολιτική διαχείριση στο εσωτερικό της νήσου, υπό το φως της επιδίωξης της Εθναρχίας να μονοπωλήσει τις εθνικές διεκδικήσεις έναντι της κυπριακής Αριστεράς και αφετέρου η διεθνής προβολή και η στόχευση των χωρών για τη προώθηση αυτών των διεκδικήσεων. Ουσιαστικό μέρος των αναφορών της παρούσας Ανακοίνωσης, αναλώνεται και στο ζήτημα της οικονομικής ενίσχυσης της αποστολής της Πρεσβείας, το οποίο αγγίζει και τα τεκμήρια για τις συνολικές δαπάνες που απαίτησε αυτή η ιστορική διεθνής κινητοποίηση των Κυπρίων στην αυγή της πολυτάραχης δεκαετίας του 1950. Καταληκτικά, τα Πρακτικά των Επαφών της Πρεσβείας με τον Έλληνα Πρωθυπουργό στην Αθήνα, τον Μάιο του 1950, αποκαλύπτουν την πολιτική αδυναμία της τότε ελληνικής κυβέρνησης να ηγηθεί της προσφυγής στον ΟΗΕ, ακόμα και σε επίπεδο πολιτικού συμβολισμού, αφού αρνήθηκε να δεχθεί τους τόμους του Δημοψηφίσματος στο πλαίσιο Ειδικής Τελετής στη Βουλή των Ελλήνων.

Η ΠΑΡΟΥΣΑ ΑΝΑΚΟΙΝΩΣΗ ΒΑΣΙΣΜΕΝΗ στο αρχείο της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, αναφέρεται στο Ενωτικό Δημοψήφισμα του 1950, στην αποστολή πρεσβείας στο εξωτερικό και στις προσπάθειες οικονομικής στήριξης αυτού του πρώτου ουσιαστικού εγχειρήματος για τη διεθνοποίηση του Κυπριακού.

Η Ιερά Σύνοδος ενέκρινε στις 18 Νοεμβρίου 1949 την εισήγηση του Γραφείου Εθναρχίας, για τη διενέργεια Ενωτικού Δημοψηφίσματος, καθόρισε όπως αυτό διεξαχθεί το πρώτο δεκαπενθήμερο του Ιανουαρίου 1950¹ και εξουσιοδότησε το Εθνικό Συμβούλιο να ρυθμίσει τις λεπτομέρειες. Σε νέα συνεδρία, καθορίστηκε το Δημοψήφισμα να διεξαχθεί στις 15 και 22 Ιανουαρίου 1950.² Στη σχετική εθναρχική εγκύκλιο που εκδόθηκε, τονιζόταν ότι το Δημοψήφισμα «αποτελούσε ειρηνική μάχη, η νικηφόρα έκβαση της οποίας θα συνέβαλλε ουσιαστικά στον ενωτικό αγώνα».³

Μέσα από τα Πρακτικά του Εθνικού Συμβουλίου προκύπτει ότι ο Νικόλαος Λανίτης πρότεινε να κληθεί η αποικιακή κυβέρνηση να το διενεργήσει, παρόλο που θεωρείτο βέβαιο ότι οι Βρετανοί θα απέρριπταν την έκκληση του Συμβουλίου. Χρειάζονται, ανέφερε ο Λανίτης, και οι ψήφοι που ελέγχονται από τους κομμουνιστές, γι' αυτό πρέπει να υπάρξει κατάλληλη πολιτική. Τελικά, αποφασίστηκε να έχουν δικαίωμα υπογραφής όλοι οι κάτοικοι άνω των 18 ετών, οι δε κομμουνιστές και οι προτάσεις τους να αγνοηθούν και απλώς να κληθεί ολόκληρος ο ελληνικός κυπριακός λαός να υπογράψει⁴.

Στην απαντητική επιστολή του προς τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Β', ο κυβερνήτης Sir Andrew Wright σημείωνε πως η λέξη «δημοψήφισμα» χρησιμοποιείτο για να περιγράψει την οργανωμένη έκκληση προς το κοινό να υπογράψει έγγραφο υπό μορφή δήλωσης των πόθων του.

«κάτι τέτοιο έγινε και στο παρελθόν στην Κύπρο και η κυβέρνηση δεν ασχολήθηκε με αυτά. Το θέμα σχετίζεται με το ζήτημα της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα, που είναι κλειστό⁵. Η συλλογική δήλωση θα στερείται αξίας λόγω των συνθηκών υπό τις οποίες θα έχει ληφθεί. Ταραχοποιά στοιχεία μπορεί να εκμεταλλευτούν, ώστε να διαταραχθεί η δημόσια τάξη και ασφάλεια. Σε μια τέτοια περίπτωση, η κυβέρνηση θα πάρει αμέσως αποτρεπτικά μέτρα.»⁶

Ο Μακάριος Β' απαντώντας απέρριψε την αναφορά του Κυβερνήτη περί «απλής συσσώρευσης υπογραφών» και επισήμανε πως ο χαρακτηρισμός του ότι το Κυπριακό ζήτημα είναι κλειστό προέρχεται μόνο από τη κρατούσα δύναμη. Η δε άρνηση της κυβέρνησης να αναλάβει τη διεξαγωγή του δημοψηφίσματος δεν άφηνε άλλο πιο έγκυρο τρόπο, που να μην αντίκειται προς τους ισχύοντες περιοριστικούς νόμους, για τη διεξαγωγή του. Απέρριψε δε και τη θέση του Κυβερνήτη ότι θα ήταν δυνατόν να προκληθεί διατάραξη της δημόσιας τάξης.⁷

Σε συνεδρία της Οικονομικής Επιτροπής του Γραφείου Εθναρχίας, εξετάστηκε το βιβλίο του Εράνου Κύπρου όπου διαπιστώθηκε πιστωτικό υπόλοιπο £1350, 17 σελινιών και 4 γροσιών και συζητήθηκε το ζήτημα της εξεύρεσης οικονομικών πόρων για τον αγώνα. Υποβλήθηκαν διάφορες εισηγήσεις και εν τέλει αποφασίστηκε πως οι πιο αποδοτικές μέθοδοι για οικονομική ενίσχυση θα ήταν η είσπραξη από εκκλησιαστικά ταμεία, η περιφορά δίσκου στους ναούς για τον εθνικό αγώνα και η αποστολή προσωπικών προσκλήσεων σε διάφορους εύπορους ιδιώτες οι οποίοι θα μπορούσαν να συνεισφέρουν σημαντικά ποσά.⁸

Καθ' όλη την περίοδο μέχρι τη διενέργεια του δημοψηφίσματος, οι Κύπριοι και ο απανταχού ελληνισμός υποστήριξαν ένθερμα την υπόθεση του δημοψηφίσματος με σωρεία μηνυμάτων. Μεταξύ αυτών, εντοπίζεται η επιστολή της Επιτροπής Κυπριακών Υποθέσεων Λονδίνου, της οποίας Αντιπρόεδρος υπήρξε ο μετέπειτα Πρόεδρος της Κυπριακής Δημοκρατίας Γλαύκος Κληρίδης και ένα μήνυμα από τους Κύπριους φοιτητές Θεσσαλονίκης, το οποίο υπέγραφε εκ μέρους τους, ο ήρωας Κυριάκος Μάτσης.⁹

Τα αποτελέσματα του Δημοψηφίσματος υπήρξαν συντριπτικά υπέρ της Ένωσης και τα διθυραμβικά σχόλια που συνόδευαν το διάγγελμα της Εθναρχίας στις 27 Ιανουαρίου 1950 τόνιζαν, μεταξύ άλλων, ότι «το πανηγυρικό αποτέλεσμα θα έμενε αιώνιο τεκμήριο σε όλες τις γενεές και δίδαγμα για όλους τους λαούς».¹⁰

Κατόπιν τούτου, στο πλαίσιο ειδικής σύσκεψης του Εθνικού Συμβουλίου, αποφασίστηκε να σταλεί επιστολή στην αποικιακή κυβέρνηση με την οποία ζητείτο η διαβίβαση των αποτελεσμάτων στη βρετανική κυβέρνηση. Στην ίδια σύσκεψη, τέθηκε σε ψηφοφορία η πρόταση για την ανακοίνωση των αποτελεσμάτων στον Ο.Η.Ε., ενέργεια η οποία θα σήμαινε και προσφυγή στον Οργανισμό, αλλά σημειώθηκε ισοψηφία 13 ψήφων υπέρ και 13 ψήφων κατά. Ο Μητροπολίτης Κιτίου ανέφερε πως το ζήτημα της προσφυγής ήταν πολύ σοβαρό και η όποια απόφαση δε θα έπρεπε να φέρει σε δύσκολη θέση την ελληνική κυβέρνηση. Το γεγονός αυτό συνένετειν στη λήψη μιας κατ' αρχήν απόφασης, για την αποστολή πρεσβείας.¹¹

Παράλληλα, ο Μακάριος Β' απέστειλε επιστολές προς τους αρχηγούς κρατών και κυβερνήσεων των χωρών μελών του Ο.Η.Ε., εκτός από όσους ανήκαν στο Σοβιετικό Συνασπισμό, με τις οποίες γνωστοποιούσε το αποτέλεσμα του Ενωτικού Δημοψηφίσματος.¹² Η δε ελληνική κυβέρνηση καλούνταν να θέσει το Κυπριακό ως άμεση διεκδίκηση.

Η Ιερά Σύνοδος εξέλεξε τα μέλη της πρεσβείας που θα αναλάμβανε να επιδώσει τους τόμους του δημοψηφίσματος και να διαφωτίσει τη διεθνή κοινή γνώμη. Πρόεδρος εξελέγη ο Μητροπολίτης Κυρηνείας και μέλη του, ομόφωνα, οι Νικόλαος Κλ. Λανίτης και Σάββας Λοϊζίδης. Γραμματέας ορίστηκε ο δικηγόρος Γεώργιος Ρωσσίδης.

Ακολούθησαν πολλές αντιδράσεις αναφορικά με τη σύσταση των μελών της πρεσβείας, ακόμα και για τη γλωσσική επάρκειά τους. Παράλληλα, απασχολούσε

σε μεγάλο βαθμό η οικονομική ενίσχυση του εγχειρήματος και προς τούτο ανα-
λώθηκαν πολλές συνεδρίες και συσκέψεις. Απότοκο του προβληματισμού
αυτού υπήρξε η απόφαση της Ιεράς Συνόδου να διενεργηθεί, χωρίς αναβολή,
Παγκύπριος έρανος κατά επαρχία, έτσι ώστε να συγκεντρωθούν χρήματα για
την αποστολή της πρεσβείας. Οι Επίσκοποι καλούνταν να ενεργήσουν τάχιστα
προς αυτήν την κατεύθυνση, ενώ ανταλλάχθηκαν απόψεις για την αποτελεσμα-
τικότερη διεξαγωγή του εράνου.¹³

Η Αριστερά εξάλλου, εξέφραζε αντιρρήσεις για την απόφαση της Ιεράς Συ-
νόδου να στείλει εθνική πρεσβεία, θεωρώντας ότι αυτό εγκυμονούσε κινδύνους
και συνιστούσε ολέθριο πολιτικό λάθος.

Ωστόσο, παρά τη κριτική της, σε σχετική επιστολή του προς το Συμβούλιο
της Εθναρχίας, το Παγκύπριο Συμβούλιο του Εθνικού Απελευθερωτικού Συνα-
σπισμού (Ε.Α.Σ.), όργανο που ελεγχόταν από την Αριστερά, ενημέρωνε ότι θα
απέστελλε πρεσβεία στην Αθήνα για να απαιτήσει από τη νέα κυβέρνηση να θέσει
το Κυπριακό στον Ο.Η.Ε. και να ζητήσει από τον ελληνικό λαό ηθική ενίσχυση.
Η κινητοποίησή τους θα έφτανε και σε χώρες της Ευρώπης, επιδιώκοντας επαφές
με τις κυβερνήσεις και ταυτόχρονα διαφώτιση της κοινής γνώμης σε αυτές τις
χώρες. Με τη σειρά του, ο Ε.Α.Σ. προκήρυξε εθνικό έρανο για την προώθηση της
ενωτικής υπόθεσης και επαναλάμβανε την πάγια θέση του για κοινό αγώνα.¹⁴

Μέλη της πρεσβείας του Ε.Α.Σ., που επιφορτίστηκαν την παράλληλη διαφώ-
τιση/προώθηση του ενωτικού δημοψηφίσματος, εκ μέρους της Αριστεράς, ήταν
ο Γενικός Γραμματέας του ΑΚΕΛ Εζέκίας Παπαϊωάννου, το στέλεχος του ΑΚΕΛ
Αδάμ Αδάμαντος, δήμαρχος Αμμοχώστου και το κομματικό μέλος Εύδωρος
Ιωαννίδης.

Την ίδια περίοδο, με Εγκύκλιο της η Εθναρχία ζητούσε τη διεξαγωγή εράνων
για την αποστολή της εθνικής πρεσβείας και καλούσε όλους σε εκτέλεση αυτού
του καθήκοντος. Στις πόλεις, η εισφορά καταβαλλόταν στην Αρχιεπισκοπή και
τις οικείες Μητροπόλεις, ενώ στα χωριά οι εισφορές δίνονταν στους ταμίες των
εκκλησιών.¹⁵ Η εγκύκλιος εξέφραζε την ευχή για ευόδωση των προσδοκιών για
εθνική αποκατάσταση, ενώ καλούσε όλους να αναλογιστούν με πλήρη συναί-
σθηση την ιερότητα του σκοπού και να αρθούν στο ύψος των περιστάσεων. Επι-
συνάπτονταν δε, τα διπλότυπα των αποδείξεων και άλλες πληροφορίες για τη
διεξαγωγή των εράνων.¹⁶

Σε έγγραφο του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Β' προς τους ιερείς και τους εκ-
κλησιαστικούς επιτρόπους, αυτοί καλούνταν να διενεργήσουν εράνους για απο-
στολή της πρεσβείας στο εξωτερικό, μέχρι το τέλος του Απριλίου του 1950. Εσω-
κλείονταν, η εγκύκλιος της Ιεράς Συνόδου για διεξαγωγή εράνου, μαζί με τα
διπλότυπα αποδείξεων.¹⁷

Η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε να καλέσει την πρεσβεία να συντάξει, προτού
αναχωρήσει, έκθεση η οποία θα χρησίμευε ως βάση συζήτησης στο Εθνικό Συμ-

5 K 6 5 4 1 4

Б П I T M N Δ A H A N M K

THE KYPIAKHE EONIKHE NPESBBIAZ

χρέη ταμίου της Κυπριακής ἑθνικῆς Πρεσβείας ἤρχισεν νὰ ἐκτε-
λῇ ὁ Γραμματεὺς αὐτῆς κ. Γ. Ρωσσώτης ὅστις θὰ ἐκράτει καὶ σχετι-
κὸν βιβλίον καὶ τὰς σχετιὰς ἀποδείξεις . Ἀτυχῶς ἡ Κυπριακὴ Πρε-
σβεΐα ἐστερήθη μετ' ὀλίγον χρόνον τῆς συνεργασίας τοῦ κ. Γ. Ρωσσώ-
του καὶ οὕτω ὑπεχρεώθη ὁ υποφαινόμενος νὰ ἐκτελῇ ἐπιπροσθέτως
καὶ τὰ χρέη ταμίου .

ὁ κ. Γ. Ρωσοίδης ἀπέστειλε τελευταίως ἑκθεσιν τῆς ἰδίᾳς
του διαχειρέσεως τὴν ὅποیان συνάπτει εἰς τὴν παροῦσαν μὲ τὴν πα-
ρατήρησιν ὅτι μέχρι σήμερον ὅεν κατεβλήθη ὑπὸ τῆς Ἀσφαλιστικῆς
ἑταιρείας " Ἀνατολῇ " τὸ ἐπὶ τοῦ κ. Ρωσοίδου ὀφειλόμενον ποσὸν
τῶν δραχμῶν 433.460.-

εἰς ἔλεγχον τῶν λογαριασμῶν ὅσον τις νᾶ ἔχη ὑπ' ὄψιν ὅτι ἀ-
ποσαι αἱ δαπάναι εὐρίσκονται εἰς ἡμερολόγιον τοῦ ὁποῦτο ἀποστέλ-
λω μὲ τὴν παροῦσαν ἔκθεσιν .

διὰ τὰς βασιλέας διὰ τὰς ὁποίας ἦτο δυνατόν νὰ ὑπάρχῃ ἀπόδει-
ξις ἐλαφρώσεως ἀποδείξεις καὶ εὐρύοκοναι τακτοποιημένα χωριστά
διὰ τὰς Ἀθῆνας, χωριστά διὰ τὸ Λονδῖνον, χωριστά διὰ τὴν Ἀμερι-
κὴν καὶ χωριστά διὰ Γαλλίαν καὶ Ἰταλίαν. Βεβαίως θὰ τὰ καθήμε-
ρινα μικροῦ εἰσοδὰ δὲν ἦτο δυνατόν νὰ λαμβάνωμεν ἀποδείξεις.

Ταμειακῶς εὐκολώτερον θὰ ἦτο νὰ ἐφημερίζετο τὸ σύστημα τοῦ κανονισμοῦ ὠρισμένου ποσοῦ ἡμερησίως δι' ἕκαστον μέλος τῆς Πρεσβείας ἀναλόγως τοῦ κώτους τῆς ζωῆς εἰς ἑκάστην πόλιν . Τοῦτο ὅμως θὰ ἀπέβαινε πρὸς ζημίαν τοῦ ταμείου λόγῳ τοῦ ὅτι εἴχομεν συχνὰς προσκλήσεις εἰς γεύματα καὶ δεξιώσεις . διὰ τοῦτο ἐπροτίμησαμεν νὰ χρεώνεται ὁ λογαριασμός τῆς πρεσβείας μόνον μὲ τὰ πραγματικὰ καθημερινὰ ἔξοδα . Ἀπὸ Ἀγγλίας εἰς Ἀμερικὴν ἐταξιδεύσαμεν πρώτην θέσιν διῶτι οὐκ ἐπῆρχον διαθέσιμα εἰσπληρία δευτέρας ἐκὼς ἀντιστροφῆς ἀπὸ Ἀμερικῆς εἰς Γαλλίαν ἐταξιδεύσαμεν δευτέραν θέσιν, ὅχι ἀπὸ ταξιδεύοντες νύκτωρ μὲ τραῖνον ἀπεφύγαμεν βαγκόν λέ χάριν οἰκονομίας . Γενικῶς δὲ ἐγένετο παντοῦ οἰκονομία μέχρι

βούλιο και στη Σύνοδο. Αποφασίστηκε επίσης να καταρτιστεί επιτροπή εράνου υπό τη προεδρία του Αρχιεπισκόπου. Η Αρχιεπισκοπή εισέφερε 500 λίρες και οι τρεις Μητροπόλεις Πάφου, Κιτίου και Κυρηνείας, από 250 λίρες έκαστη. Επιστολή απεστάλη και στις πλούσιες μονές για εισφορές. Ο Αρχιεπίσκοπος κατέθεσε προσωπική εισφορά 100 λίρες και οι λοιποί Συνοδικοί κατέθεσαν έκαστος 50 λίρες. Διορίστηκε στο Γραφείο Εθναρχίας Οικονομική Επιτροπή με τον Ηγούμενο Κύκκου ως Γενικό Ταμιά, συνεπικουρούμενο από δύο ακόμα μέλη, για να εποπτεύουν και ελέγχουν την οικονομική διαχείριση του Γραφείου Εθναρχίας.¹⁸

Ακολούθησε επιστολή του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Β΄ προς τις Μονές Μαχαιρά, Αγίου Νεοφύτου, Τροοδίτισσας, Χρυσοραγιάτισσας, Σταυροβουνίου και Αγίου Παντελεήμονα, σχετικά με τη διεξαγωγή εράνου για την αποστολή της πρεσβείας στο εξωτερικό. Στην επιστολή του, ο Αρχιεπίσκοπος προέβαλε την αναγκαιότητα της αποστολής, για την αξιοποίηση των αποτελεσμάτων του δημοψηφίσματος και επέβαλε σε όλους να εκτελέσουν το καθήκον τους κατά τον πιο ικανοποιητικό τρόπο. Σε υστερόγραφο σημείωνε πως με ιδιαίτερη επιστολή ζητήθηκε ο έρανος των Μονών Κύκκου, Αποστόλου Ανδρέα και του Ιερού Ναού Φανερωμένης Λευκωσίας.¹⁹ Η επιστολή προς αυτές τις Μονές ανέφερε πως ευλόγως και αναγκαιώς, τα ευπορότερα ιδρύματα θα πρέπει να επιβαρυνθούν περισσότερο.²⁰

Σε άλλο έγγραφό του προς τους Μητροπολίτες αυτή τη φορά, τους ενημέρωνε για την έγκριση της Ιεράς Συνόδου για την εισφορά 500 λιρών από την Αρχιεπισκοπή και 250 λιρών από κάθε Μητρόπολη και τους καλούσε να φροντίσουν να εγκριθεί το ποσό, το συντομότερο, από τις Θρονικές Επιτροπές.²¹

Η πρεσβεία, προτού αναχωρήσει, υπέβαλε, μέσω του Προέδρου της στις 27 Απριλίου 1950, Έκθεση για την πορεία που επρόκειτο να ακολουθήσει. Πρώτος σταθμός θα ήταν η Αθήνα και οι συναντήσεις με πλήθος παραγόντων. Σε περίπτωση αποτυχίας, εξέλιξη που δεν ήταν αναμενόμενη κατά τον συντάκτη της, η πρεσβεία θα συνέχιζε την περιοδεία της στο Λονδίνο. Η Μεγάλη Βρετανία θεωρείτο τόπος απαραίτητος για την εκπλήρωση των στόχων και σκοπών της πρεσβείας και θα καταβαλλόταν προσπάθεια για τη σύσταση Κλιμακίου του Γραφείου Εθναρχίας. Τυχόν αποτυχία και στο Λονδίνο, θα καθιστούσε αναγκαία τη μετάβαση στη Νέα Υόρκη και την προσφυγή στον Ο.Η.Ε.

Η Ιερά Σύνοδος αποφάσισε — με τη σύμφωνη γνώμη και του Εθνικού Συμβουλίου — την αναχώρηση της πρεσβείας στις 14 Μαΐου 1950, με πρώτο σταθμό την Αθήνα, δεύτερο το Λονδίνο και στη συνέχεια το Παρίσι και τις Η.Π.Α. Τελικά, η πρεσβεία επισκέφτηκε και τη Ρώμη.²²

Την επομένη της συνεδρίας της Ιεράς Συνόδου, με τηλεγράφημα του Αρχιεπισκόπου Μακαρίου Β΄ προς το γιατρό Σάββα Ζαβογιάννη στις Η.Π.Α., καλούνταν ο τελευταίος να μεριμνήσει για την έκδοση δανείου πληρωτέου με την εγγύηση της Εθναρχίας, το οποίο θα κατατίθετο σε γνωστή τράπεζα στη Νέα Υόρκη,

σημείου που νά μὴν ἐξετάσεται ἡ ἀξιοκρέπεια τῆς Πρεσβείας .

Ἐν Ἀμερικῇ ἔκου ἡ ζωὴ λόγῳ τῆς ἀξίας τοῦ δολλαρίου εἶναι πανάκριβη ἐκάνανεν οἰκονομίας ἀκόμη καὶ εἰς αὐτὴν τὴν τροφὴν μας ὑπερβλήθημεν ὅμως ἐκεῖ εἰς τὴν ἑκτακτον δαπάνην 20 δολλαρίων ἡμερῶν σίως ὡς ἠλαδῇ ἐν ὅλῳ 1000 καὶ πλέον δολλαρίων διὰ ἀποζημιώσιν τοῦ Γραμματέως ἡμῶν Ράλλη (Μυριανθοπούλου) ὁ ὅποτος ἀφῆκεν τὸ εἰς ἄλλην πόλιν τῆς Ἀμερικῆς γραφεῖτον καὶ κατοικίαν του καὶ οἰόμενον οἱ ἡμῶς εἰς Νέαν Υόρκην .

ὡς γνωστὸν ἐν Ἀθήναις οὔτε ὁ κ. Λανέτης οὔτε ἐγὼ ἐπεβάρυναν τὴν Πρεσβείαν μὲ ἄλλα ἐξόδα πλὴν τῶν ἐξόδων κινήσεως μας σχετικῶς μὲ τὸ ἔργον τῆς Πρεσβείας .

Δι' ὅσα ἐν Ἀθήναις ἐξόδα ἔχω ἀποδείξεις τοῦ κ. Μετῆ Νικολαΐδου δύνανται νά ἐκπληρῶν αἱ ἀποδείξεις αὗται ἐν συνδυασμῷ μὲ τὰς ἀποδείξεις τὰς ὁποίας οὗτος ἐλάβανεν ἀπὸ τοῦ Ξενοδοχεῖτον κλπ. καὶ τὰς ὁποίας ἐπίσης συνάπτω μὲ τὰς ἄλλας ἀποδείξεις .

Ἀπαιτῶ τέλος ὅτι ἡ Πρεσβεΐα θά ἡδύνατο ἴσως νά καλύψῃ διὰ τὰς δαπάνας τῆς μὲ ἐράνους τοὺς ὁποίους οἱ ἐν Ἀμερικῇ ὁμογενεῖς ἦσαν διατεθειμένοι νά κάμουν διὰ τὴν Πρεσβεΐαν . Ὁμοφώνως ἀπεφασίσαμεν νά μὴ δεχθῶμεν το ὅτο, διὰ νά κρατήσωμεν ὑψηλὰ τὸ κύρος καὶ τὴν ἀξιοκρέπειαν τῆς Πρεσβείας . Συνεστήσαμεν ὅμως νά κάμουν ἐράνους ἀλλὰ νά διαβιβάσουν τούτους εἰς τὸ Ταμεῖον τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀμερικῆς Μιχαὴλ διὰ νά χρησιμεύσουν διὰ τὰ ἐξόδα τοῦ ἀγῶνος ἐν Ἀμερικῇ εἰς τὸ μέλλον .

Ὁ γινώσκων συντάττω

Λογισμῶν

Ἐσοδα £ 5.388

ἔξοδα £ 5.080

Ἐκπληρῶ χρεῖς μου ἰσοτιμῶν 308 ἡμ.

ἀρχαῖα 4.243.000

ἀποζημιῶν 571

ἄλλων £ 2.10.0

Ἀθήναι 20/12/50
Καλλιόπη

ως ακολούθως: \$600 στο όνομα του Μητροπολίτη Κυρηνείας και \$600 στο όνομα του Γραμματέα της πρεσβείας Γεώργιου Ρωσσίδη. Παράλληλα, ο Αρχιεπίσκοπος ζητούσε την αποστολή τηλεγραφήματος εκ μέρους της τράπεζας, στο Αμερικανικό Προξενείο στη Λευκωσία, πριν από τις 5 Μαΐου 1950, έτσι ώστε να καθίστατο δυνατή η έκδοση θεωρήσεων των διαβατηρίων τους για τις Η.Π.Α.²³

Ακολούθησε απαντητικό τηλεγράφημα του γιατρού Σάββα Ζαβογιάννη προς τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Β' με το οποίο τον ενημέρωνε ότι κατέθεσε τα ποσά στην Τράπεζα Αθηνών στη Νέα Υόρκη, όπως του είχε ζητηθεί την προηγούμενη κιόλας ημέρα.²⁴

Η ιστορική σημασία της δράσης της πρεσβείας για την προώθηση του ενωτικού δημοψηφίσματος του 1950, δεν απέτρεψε τις μεμψιμοιρίες του κυπριακού τύπου και του κυπριακού λαού. Το Γραφείο Εθναρχίας αναγκάστηκε να εκδώσει ανακοινωθέν για να αντικρούσει δημοσιεύματα και ισχυρισμούς σε σχέση με τις δαπάνες της εθνικής πρεσβείας στο εξωτερικό.²⁵

Μετά την επιστροφή της πρεσβείας στην Κύπρο, το Δεκέμβριο του 1950, υποβλήθηκε Έκθεση για τις δαπάνες της πρεσβείας, υπογεγραμμένη από τον εκτελούντα χρέη ταμία Σάββα Λοϊζίδη. Οι δαπάνες εντοπίζονται σε ημερολόγιο που απεστάλη με την Έκθεση, όπως και στην Έκθεση που υπέβαλε ο Ρωσσίδης, για όσο καιρό εκτελούσε χρέη ταμία, πριν την υποβολή παραίτησής του, λόγω ισχυρισμών του για παραγκωνισμό του από τα άλλα μέλη της αποστολής.²⁶

Η παρούσα ανακοίνωση δε φιλοδοξεί να αναλύσει τη δράση της πρεσβείας στο εξωτερικό και τα αποτελέσματά της. Δύο αξιοσημείωτα γεγονότα, ωστόσο, αναδεικνύουν τα εμπόδια που κλήθηκε να αντιμετωπίσει, τις δυσκολίες που προκαλούσε το διεθνές κλίμα της εποχής για τη διεθνοποίηση του Κυπριακού και οι περιορισμοί που επιβάλλονταν στην τότε ελληνική κυβέρνηση.

Κατά πρώτον, τα ισχνά αποτελέσματα των ενεργειών της πρεσβείας αποτυπώνονται στην επιστολή του Έλληνα πρέσβη στις Η.Π.Α Ι. Δενδραμή προς τον Αρχιεπίσκοπο Μακάριο Γ'. Αφού τον ενημέρωνε πως οι μέχρι τότε ενέργειές του για το Κυπριακό δεν απέδωσαν λόγω της διεθνούς κατάστασης, υπέβαλε την παραίτησή του από την εκπροσώπηση της Εθναρχίας στην Αμερική, εκφράζοντας ταυτόχρονα τη λύπη του γιατί δεν μπόρεσε να συμβάλει στη προώθηση του αγώνα των Κυπρίων για Ένωση με την Ελλάδα.²⁷

Κατά δεύτερον, η συγκινητική υποδοχή της Πρεσβείας από τον ελληνικό λαό, δεν είχε την ίδια απήχηση στην ελληνική κυβέρνηση. Η τελετή δε της παράδοσης των τόμων του δημοψηφίσματος έγινε τελικά στο ξενοδοχείο Μεγάλη Βρετανία και όχι στη Βουλή των Ελλήνων.²⁸ Ο πολιτικός συμβολισμός δεν ήταν τυχαίος και αποδεικνύει τη δυσκολία της ελληνικής κυβέρνησης, τη δεδομένη περίοδο, να αντιταχθεί στην έντονη αντίδραση της Μεγάλης Βρετανίας, στηρίζοντας το διακαή πόθο των Κυπρίων για Ένωση.

Αρκούντως αποκαλυπτικό είναι το σημείωμα πρακτικών του Γραμματέα της

Πρεσβείας Γεωργίου Ν. Ρωσσίδη, αναφορικά με τη συνάντηση της πρεσβείας με τον τότε Πρόεδρο της Ελληνικής Κυβέρνησης Νικόλαο Πλαστήρα, στο ελληνικό Υπουργείο Εξωτερικών, στις 26 Μαΐου 1950.

Ο Έλληνας Πρωθυπουργός αποδέχτηκε, αρχικά, την παρότρυνση του μέλους της πρεσβείας Σάββα Λοϊζίδη, η ελληνική κυβέρνηση να παραλάβει τους τόμους του δημοψηφίσματος, με τον όρο να εκδοθεί μια συνοδευτική δήλωσή της με την οποία θα αποδεχόταν την αξίωση του Κυπριακού λαού για Ένωσή του μετά της μητρός Ελλάδας.

Στο άκουσμα της πρωθυπουργικής συναίνεσης, ο Μόνιμος Υφυπουργός Εξωτερικών Ιωάννης Πολίτης, επεσήμανε ότι αυτή η δήλωση θα αποτελούσε κήρυξη της Ένωσης και συνιστούσε ένα δεσμευτικό συμβόλαιο με το οποίο η Ελληνική Κυβέρνηση δεν ήταν δυνατό να δεσμευθεί. Αντιπρότεινε στην πρεσβεία να λάβει μια επιστολή επιβεβαίωσης λήψης των τόμων του δημοψηφίσματος, όπως θα συνέβαινε στη λήψη κάθε άλλου ψηφίσματος. Τότε, τα μέλη της πρεσβείας θα έπρεπε να ξανασκεφτούν εάν θα παρέδιδαν τους τόμους του δημοψηφίσματος στην ελληνική κυβέρνηση.

Ο Μητροπολίτης Κυπριανός, ζήτησε από τον Πρωθυπουργό να αξιώσει άμεσα από τη Μεγάλη Βρετανία την Κύπρο, ενώ στην έκκληση του Σάββα Λοϊζίδη να μάθει ποιος ήταν ο λόγος που εμποδίζει την Ελλάδα από το να πράξει τούτο, ο Πλαστήρας απάντησε: «δεν μπορούμε να σας αποκαλύψουμε τα μυστικά της κυβερνήσεώς μας, δεν μας έχετε εμπιστοσύνη; Αποταθείτε και όπου αλλού θέλετε». Ζήτησε ακόμα να συμφωνηθεί ένα Κοινό Ανακοινωθέν για τη συνάντησή τους και απευθυνόμενος στα μέλη της πρεσβείας, τους είπε: «υβρίστε με όσο θέλετε, όταν βγείτε έξω».²⁹

Αποτίμηση

Η αποικιακή κυβέρνηση επιχείρησε να υποβαθμίσει εν τη γενέσει της, την πρωτοβουλία για διενέργεια δημοψηφίσματος, αρνούμενη να συμβάλει στην οργανωμένη, πλέον, ανακίνηση της Ένωσης.

Παρά την παλλαϊκή στήριξη που εκφράστηκε συντριπτικά υπέρ της Ένωσης, εντούτοις, στην ηγεσία της Δεξιάς υπήρξε έντονος προβληματισμός για τα επόμενα βήματα που αφορούσαν στη διεθνοποίηση του Κυπριακού, αντιλαμβανόμενοι τη δυσκολία της ελληνικής κυβέρνησης να ηγηθεί της προσφυγής στον ΟΗΕ. Στο επίπεδο του Εθνικού Συμβουλίου, η απόφαση για διεθνή κινητοποίηση, περιφρόνησε τη σημασία που θα είχε μια προσέγγιση των χωρών που ανήκαν και στο Σοβιετικό Συνασπισμό, επαναλαμβάνοντας τη στάση τους έναντι της Αριστεράς στην Κύπρο, την οποία επέλεξαν εξίσου να αγνοήσουν, θέλοντας να μονοπωλήσουν τις εθνικές διεκδικήσεις. Απότοκο τούτων, ήταν η παράλληλη κι-

νητοποίηση της Αριστεράς και της Δεξιάς, παρόλο που ο στόχος ήταν κοινός.

Η συμβολή της Αρχιεπισκοπής, των Μητροπόλεων και των Μονών στην οικονομική στήριξη της αποστολής Πρεσβείας και των δραστηριοτήτων της σε δυτικές πρωτεύουσες δεν ήταν ευκαταφρόνητη, αφού κάλυψε ένα σημαντικό μέρος των συνολικών δαπανών που ανήλθαν περί τις 5,000 λίρες. Η δε Έκθεση Δαπανών που υποβλήθηκε από την Πρεσβεία, μετά την επιστροφή της στην Κύπρο, δείχνει την προσοχή των μελών της στη συγκρατημένη διαχείριση των χρημάτων που είχαν στη διάθεσή τους. Παρόλα αυτά, όμως, δεν έλειψαν οι μεμψιμοιρίες του κυπριακού τύπου και η φημολογία για τη διαχείριση των χρημάτων εκ μέρους της Πρεσβείας, τα οποία ανάγκασαν την έκδοση ειδικού ανακοινωθέντος από το Γραφείο Εθναρχίας, για να αντικρουστούν ισχυρισμοί και διαδόσεις. Ενδεχομένως, τούτο να ήταν απόρροια των ισχνών αποτελεσμάτων στο πολιτικό επίπεδο.

Προφανώς, η διεθνής κινητοποίηση των Κυπρίων, τη δεδομένη χρονική στιγμή, δεν μπορούσε να έχει διαφορετική αντιμετώπιση από τα σημαντικά Δυτικά Κέντρα, τη στιγμή κατά την οποία επηρέαζαν συμφέροντα μιας ισχυρής Δύναμης του Δυτικού Συνασπισμού. Άλλωστε, η Ελλάδα, η μόνη χώρα που θα μπορούσε να υποστηρίξει και προωθήσει τη προσφυγή στον ΟΗΕ, δεν είχε τη δυνατότητα, να συγκρουστεί με αυτά τα Κέντρα. Αυτή η πραγματικότητα αντικατοπτρίζεται στις επαφές της Πρεσβείας με την αντιπροσωπεία υπό τον Πρωθυπουργό Νικόλαο Πλαστήρα και την ανησυχία του επίσημου ελληνικού κράτους να παραλάβει επίσημα τους τόμους του Δημοψηφίσματος, ενέργεια η οποία εμπεριείχε έντονα συμβολικό, αλλά και ουσιαστικό/δεσμευτικό χαρακτήρα για την τότε ελληνική κυβέρνηση.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Αρχείο Ιεράς Αρχιεπισκοπής Κύπρου, Φάκελος Ε', Υποφάκελος Π, α, 606 και 607, 18 και 19 Νοεμβρίου 1949.
2. Π Α, 610, 5 Δεκεμβρίου 1949.
3. Π, β, 617, 12 Δεκεμβρίου 1949
4. Φ.97 56-60, Π, α, 610, 5 Δεκεμβρίου 1949.
5. Ε, Π β, 626, 17 Δεκεμβρίου 1949.
6. Φάκελος Δ, Π, β, 628, 17 Δεκεμβρίου 1949.
7. Ε0006, Π, β, 634, 21 Δεκεμβρίου 1949.
8. Φ 96 41, Π, α, 625, Πρακτικά Γραφείου Εθναρχίας, 16 Δεκεμβρίου 1949.

9. Ε 235, Π, β, 686:Φ, 10 και 13 Φεβρουαρίου 1950.
10. Ε, Π, β, 678 και 680, 27 και 29 Ιανουαρίου 1950.
11. Φ. 97 60-68, Π, α, 765, 24 Ιανουαρίου 1950.
12. Ε 356, Π, β, 686: Φ., 10 και 13 Φεβρουαρίου 1950.
13. Φ. ΙΗ 219, Π, α, 713, 6 Μαρτίου 1950.
14. Φ. Ζ 040, ΠΙ, β, 77, 20 Μαρτίου 1950.
15. Φ. Α068/7, ΙΠ, β, 773, 5 Απριλίου 1950.
16. Φ. ΣΤ 001, ΙΠ, β, 774, 5 Απριλίου 1950.
17. Φ. ΣΤ 001 α, ΙΠ, β, 775, 10 Απριλίου 1950.
18. Φ. ΙΗ 220 ΙΠ, α, 776, 17 Απριλίου 1950.
19. Φ. ΣΤ 001γ, ΙΠ, β, 777, 8 Απριλίου 1950.
20. Φ. ΣΤ 001β, ΙΠ, β, 778, 18 Απριλίου 1950.
21. Φ. ΣΤ 002 α, ΙΠ, β, 779, 18 Απριλίου 1950.
22. Φ. ΙΗ 221-222, ΙΠ, Α, 783, 28 Απριλίου 1950.
23. Φ. ΣΤ 013^α, ΙΠ, β, 785, 29 Απριλίου 1950.
24. Φ. ΣΤ 013β, ΠΙ, β, 786, 2 Μαΐου 1950.
25. Φ. ΛΗ 040, ΙΠ, γ, 881, 15 Αυγούστου 1951.
26. Φ. ΣΤ 206, ΙΠ, β, 877, 20 Δεκεμβρίου 1950.
27. Φ. ΜΒ 149, ΙΠ, γ, 879, 15 Φεβρουαρίου 1952.
28. Ε, Π, β, 835, 22 Ιουνίου 1950.
29. Φ. ΣΤ 013β, ΠΙ, β, 789, 26 Μαΐου 1950.

Βρετανική αποικιοκρατία στα Επτάνησα
(1815–1864) και τη Μεσόγειο (1800–1960)
και η σημασία της για την ελληνική
ιστοριογραφία

Σάκης Γκέκας

Τα Επτάνησα έχουν περιφερειακή θέση ή απουσιάζουν εντελώς από εθνικές αφηγήσεις για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους και την ενσωμάτωσή του στο διεθνές/ Ευρωπαϊκό πλαίσιο. Το άρθρο τονίζει τη θέση των Επτανήσων ως εθνικό και αυτοκρατορικό σύνορο, ενταγμένο σε αποικιοκρατικές γεωγραφίες, συγκρούσεις και πολιτική και συνεισφέρει στις συζητήσεις για την Ιστορία της Μεσογείου προτείνοντας τέσσερις προσεγγίσεις: 1) ιστορίες ανάπτυξης, από την αγροτική οικονομία της ελιάς και του κρασιού στην οικονομία του τουρισμού, 2) ιστορίες της αποικιοκρατίας στη Μεσόγειο του 19ου και 20ου αιώνα, 3) τα ζητήματα που αφορούν την μετα-αποικιακή ενσωμάτωση σε έναν εθνικό χώρο, 4) τις γεωιστορικές και περιβαλλοντικές πτυχές. Τα Επτάνησα κάθε άλλο παρά μια αποικία χωρίς συνέπειες ήταν και προσφέρουν μια ευκαιρία να ξαναστοχαστούμε την ιστορία των νησιών της Μεσογείου στη διάρκεια του 19ου και 20ου αιώνα.

Αποικιοκρατία και μεταποικιοκρατία στην ελληνική ιστορία

Εκατόν πενήντα χρόνια μετά την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα οι λέξεις αποικία και προτεκτοράτο ακούγονται περισσότερο από κάθε άλλη φορά στη νεότερη ιστορία της χώρας. Στην εξαιρετικά κρίσιμη και ρευστή οικονομικοκοινωνική και πολιτική περίοδο πολλοί θεωρούν ότι η Ελλάδα έχει περάσει σε φάση (νεο)-αποικιοκρατίας καθώς η καταστροφική διαχείριση της οικονομικής και χρηματοπιστωτικής κρίσης έχει μετατρέψει τη χώρα σε «αποικία χρέους», όπως υποστηρίζουν πολιτικοί και αναλυτές. Το ζήτημα αυτό, του ρόλου των «ξένων» στην ίδρυση και πορεία του ελληνικού κράτους προκαλούσε πάντα φορτισμένες αντιδράσεις που εκτείνονται από τον αμετροεπή θαυμασμό μέχρι την εξοργισμένη καταδίκη για τις συνθήκες υποτέλειας που επιβάλουν στο λαό από την επανάσταση του 1821 και μετά. Είναι εντυπωσιακό πόσο δημοφιλής παραμένει αυτή η μάλλον απλουστευτική αυτή ερμηνεία της ελληνικής ιστορίας ειδικά τα τελευταία χρόνια της κρίσης.

Η ιστορία της Ευρώπης είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με την ιστορία της αποικιοκρατίας, τόσο επειδή είναι πλέον ιστορικά αποδεδειγμένο με ποιους τρόπους οι αποικίες επηρέασαν τα μητροπολιτικά κέντρα αλλά και επειδή για κάποιους ιστορικούς η «αποικιοποίηση» της Νότιας Ευρώπης, κυρίως της νότιας Γαλλίας, Ιταλίας και Ισπανίας προηγήθηκε και αργότερα συνέπεσε με την αποικιοκρατική επέκταση σε νησιά της Μεσογείου και κυρίως στη Βόρεια Αφρική.¹ Η συγκρότηση του νεοελληνικού κράτους την περίοδο 1800–1960 μπορεί να ιδωθεί σε αλληλεπίδραση με τις ευρωπαϊκές αυτοκρατορίες της Γαλλίας, της Ρωσίας, της Βρετανίας και της Ιταλίας που σταδιακά επεκτείνουν τη γεωπολιτική τους ισχύ στον ελλαδικό χώρο, δηλαδή τις περιοχές που περιλήφθηκαν στα ελληνικά σύνορα, αλλά και αυτόν της Κύπρου, καθώς μέχρι και τη δεκαετία του 1950 το ζήτημα της ένωσης της Κύπρου με την Ελλάδα ήταν ακόμα ανοικτό. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι η σχέση του ελλαδικού κράτους με καθεμιά από αυτές τις αποικιοκρατικές αυτοκρατορίες ήταν διαφορετική, καθώς η Βρετανία και στον εικοστό αιώνα η Ιταλία είχαν πολύ πιο άμεση ανάμειξη στην ελληνική ιστορία. Η προσέγγιση αυτή της αλληλεπίδρασης και όχι της εξάρτησης όπως παραδοσιακά έχει οριστεί, τέμνει την ιστορία του ελληνικού κράτους με την ιστορία της αποικιοκρατίας και επιτρέπει να εντάξουμε την ελληνική «περίπτωση» σε διεθνείς συζητήσεις για τις σχέσεις αποικιοκρατικών αυτοκρατοριών με περιοχές που ανήκουν σε μια γκάμα διαφορετικών πολιτικών σχηματισμών, όπως η αποικία και το προτεκτοράτο και έτσι να εξετάσουμε κατά πόσο η ελληνική περίπτωση αποικιοποίησης είναι παρόμοια ή διαφορετική με άλλες περιοχές της «ανεπίσημης αυτοκρατορίας (informal empire).

Η περιοχή που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος αλλά προϋπήρχε ως κρατική οντότητα πριν ιδρυθεί το μετεπαναστατικό / μεταοθωμανικό ελληνικό βα-

σίλειο του 1830 ήταν το Ιόνιο Κράτος, το βρετανικό προτεκτοράτο της περιόδου 1815–1864. Φιλελεύθεροι και ριζοσπάστες Επτανήσιοι ονόμαζαν τη μακρά αυτή περίοδο ξενοκρατία, όρος που καλύτερα από κάθε άλλον συνοψίζει το χαρακτήρα της περιόδου αλλά και τις συγκρούσεις της. Σε αυτήν την περίοδο ανάγονται σε μεγάλο βαθμό και οι συνθήκες «αποικιοποίησης» της χώρας και της ένταξης της στη βρετανική σφαίρα επιρροής, η οποία τελείωσε συμβολικά μάλλον παρά οριστικά το 1947. Στη συζήτηση περί αποικιοποίησης ή όχι της χώρας ή μιας περιοχής της είναι εξίσου σημαντικό να εντοπίσουμε και να αναλύσουμε τους όρους της κυριαρχίας, ξένης ή ντόπιας, δηλαδή τους τρόπους με τους οποίους διαμορφώνονται οι σχέσεις εξουσίας στις κοινωνίες των Επτανήσων στη νεότερη περίοδο και μέχρι την ένωσή τους με την Ελλάδα. Να λάβουμε υπόψη δηλαδή τις συνέπειες αυτής της οιωνεί αποικιοκρατίας για την ιστορική εξέλιξη του ελληνικού κράτους σε επίπεδο οικονομικής ανάπτυξης, πολιτικής συγκρότησης και κρατικής οργάνωσης, για να αναφέρω κάποιες από τις πτυχές της ιστορικής σύζευξης πρώην αποικιοκρατούμενων περιοχών και του κράτους που δημιουργήθηκε μετά την επανάσταση του 1821.

Το φαινόμενο της συνεχιζόμενης ηγεμόνευσης των πρώην αποικιών ονομάστηκε νεο-αποικιοκρατία και αποτέλεσε σταθερή αναφορά των πολιτικών κινήμάτων τόσο στη Δύση όσο και στον αναπτυσσόμενο κόσμο στο δεύτερο μισό του εικοστού αιώνα.² Με αυτήν την έννοια, το 1864 σηματοδοτεί εν μέρει μόνο το τέλος της αποικιοκρατικής — ή οιωνεί/ημιαποικιοκρατικής φάσης της ελληνικής ιστορίας - και την αρχή της μεταποικιοκρατικής περιόδου. Η περίοδος αυτή περιλαμβάνει την ηγεμόνευση των περιοχών που αποτέλεσαν το ελληνικό κράτος/βασιλείο μέχρι το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και την ένωση των Δωδεκανήσων με την Ελλάδα το 1947, την παράδοσή τους δηλαδή από τη Βρετανία μετά το μεσοδιάστημα της περιόδου 1943–1947 που ακολούθησε τη συνθηκολόγηση της Ιταλίας τον Σεπτέμβριο του 1943.

Καθώς ο παραδοσιακός ορισμός της μεταποικιοκρατίας αφορά συνολικά τεράστιες γεωγραφικές περιοχές (Ευρώπη – Βόρεια Αμερική επί Ασίας, Αφρικής, Λατινικής Αμερικής), και «αναφέρεται στη συγκρότηση μιας πολιτικής και μιας φιλοσοφίας που αντιτίθεται στην εγγενή ανισότητα που χαρακτηρίζει τη σύγχρονη παγκόσμια ιστορία»,³ είναι δεδομένο ότι υπάρχουν γκρίζες ζώνες. Πρόκειται για ένα θεωρητικό ορισμό με προγραμματική στόχευση και δεν ταυτίζεται απαραίτητα με το έργο της Ιστορίας. Ωστόσο οι οπτικές που μπορεί να προσφέρει μια προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας στο πλαίσιο της μετα-αποικιοκρατίας είναι ενδιαφέρουσες. Ακόμα και κεφάλαια της ιστορίας της μετανάστευσης στο δέκατο ένατο και τον εικοστό αιώνα μπορεί να θεωρηθούν ως το αποτέλεσμα της αποικιοκρατικής εξάρτησης και της μεταποικιακής κατάστασης που διαμορφώθηκε στην Ελλάδα. Κεντρικά ερωτήματα όπως με ποιους τρόπους επηρέασε η εμπειρία της αποικιοποίησης τους αποικιοκρατούμενους, ποιες ήταν οι μορφές

αντίστασης που αναπτύχθηκαν, ποια ήταν η επίδραση της αποικιοκρατίας στην εκπαίδευση, την οικονομική ανάπτυξη και τον πολιτικό βίο των μεταποικιακών κρατών, ποιος ο ρόλος των έμφυλων και ταξικών σχέσεων εξουσίας στη συγκρότηση των μεταποικιακών κοινωνιών μπορούν να εμπλουτίσουν την ανάλυση και την οπτική της νεότερης ελληνικής ιστορίας.

Κάποιες κριτικές προσεγγίσεις και αντιλήψεις περί αποικιοκρατίας στην ελληνική περίπτωση δε λείπουν. «Νεοαποικισμός» και «κρυπτοαποικισμός», είναι δύο προσεγγίσεις που παραμένουν στο περιθώριο της ιστοριογραφικής συζήτησης, αν και υπάρχουν μελέτες για τις υπό αποικιακή κυριαρχία περιοχές που σταδιακά εντάχθηκαν στο ελληνικό κράτος.⁴ Η συζήτηση δεν αφορά μόνο ιστορικούς αλλά — δεν είναι τυχαίο — και κριτικούς της λογοτεχνίας και θεωρίας. Ο Στάθης Γουργουρής, η Μαρία Κουντουρά και σε κάποιο βαθμό η Ιωάννα Λαλιώτου έχουν σημειώσει την αλληλεξάρτηση Ελλάδας και Ευρώπης όπως αποκρυσταλλώνεται στην «ελληνική ιδέα» και το «έθνος-όνειρο» όπως το ονομάζει ο Γουργουρής.⁵ Η δίστημη έννοια της Ελλάδας ως λίκνο και αδιέξοδο για την Ευρώπη έχει απασχολήσει και τα τελευταία χρόνια εγείροντας σημαντικά θέματα για τη σχέση της Ελλάδας και της Ευρώπης και τη θέση της Ελλάδας στο σύγχρονο κόσμο.

Με αυτήν την έννοια το έργο του Ν. Ψυρούκη από τη δεκαετία του 1960 παραμένει ακόμα σημαντικό.⁶ Το έργο του Ψυρούκη είναι χαρακτηριστικό παράδειγμα του ιστορικού που μετατρέπει το βίωμα σε πολιτική σκέψη και δράση και ο συγγραφέας ήταν ο πρώτος που εισήγαγε στο ελληνικό κοινό την ιστορία της αποικιοκρατίας σε μαρξιστική βάση, έστω και ως αφήγημα της ευρωπαϊκής κυριαρχίας στον υπόλοιπο κόσμο την περίοδο 1500–1900. Είναι ένας μαρξισμός που έχει αναφορές στην πολιτική, κοινωνική και ιστορική ανάλυση της δεκαετίας του 1950 και 1960 και τη Νέα Αριστερά της εποχής. Ο Ψυρούκης αποτελεί πρόδρομο των νεοαποικιακών μελετών στην Ελλάδα καθώς ορίζει την κατάσταση του ύστερου καπιταλισμού ως νεοαποικισμό. Δεν είναι τυχαίο ότι ο Ψυρούκης καταλήγει όπως και ο Φραντς Φανόν στην ερμηνεία της διαλεκτικής επηρεασμένης από τον Λένιν, που διαχωρίζει τα έθνη σε καταπιεζόμενα και καταπιεστικά.

Το ερώτημα που προκύπτει επομένως είναι αν η Ελλάδα είναι ένα ιδιαίτερο είδος αποικίας, ερώτημα που επαναφέρει το ζήτημα ενός ελληνικού *sonderweg*, ενός «ελληνικού δρόμου» προς την ευρωπαϊκή νεωτερικότητα. Υπάρχει ελληνική ιδιαιτερότητα και αν είναι έτσι ποιες είναι οι καταβολές της; Η πρόσφατη κρίση έχει μεγενθύνει τη σημασία αλλά και την απήχηση θέσεων για την Ελλάδα ως μια ιδιαίτερη περίπτωση αποικίας, σε σύγκριση με περιπτώσεις που εμφανίζουν όμως ομοιότητες, όπως η Ταϊλάνδη. Ο Herzfeld στο άρθρο του — πολύ πριν από την κρίση — για την κρυπτο-αποικιοκρατία θεωρεί ότι οι Ευρωπαϊκές δυνάμεις επέτρεψαν μια κατ' όνομα κυριαρχία σε ελίτ ομάδες συμφερόντων ώστε να «σταθεροποιήσουν την εξουσία τους, χρησιμοποιώντας την κουλτούρα ως το κύριο μέτρο

και την οικονομική καταπίεση ως το πιο πειστικό εργαλείο».⁷ Η κρυπτο-αποικιακή διάσταση και κατάσταση είχε πάντα πολιτικό και για την ακρίβεια συνταγματικό – πολιτειακό χαρακτήρα συνεχίζει ο Herzfeld: «Η ελληνική μοναρχία πάντα κακολογούνταν ως ξένη επειδή θεωρούνταν ότι ήταν πράκτορας της κρυπτο-αποικιακής διαδικασίας». Η κριτική του Herzfeld έχει μεγαλύτερη αξία όταν αναφέρεται στις συνέπειες της κρυπτο-αποικιοκρατίας: «πρόκειται για τον αποκλεισμό ορισμένων χωρών από την πρόσβαση σε παγκόσμια κυρίαρχα πλεονεκτήματα της νεωτερικότητας».

Το Βασίλειο της Ελλάδας δε θεωρείται στην ιστοριογραφία αποικία της «ανεπίσημης αυτοκρατορίας», αν και γεννήθηκε αλλά και επεκτάθηκε καθαρά σε συνθήκες αποικιακής επέκτασης όχι μόνο της Βρετανίας, αλλά και της Ρωσίας και βέβαια της Γαλλίας. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα, με πολύ λίγες εξαιρέσεις, η αυτοκρατορία να απουσιάζει ως αναλυτική κατηγορία από τα εργαλεία των ιστορικών της νεότερης Ελλάδας. Για τον Herzfeld ο κρυπτο-αποικισμός «είναι η περιέργη αλημνεία με την οποία κάποιες χώρες λειτουργούν ως ζώνες ανάμεσα στις αποικιοποιημένες χώρες και σε αυτές που δεν έχουν ακόμα δαμαστεί και απέκτησαν την πολιτική τους ανεξαρτησία με κόστος τεράστια οικονομική εξάρτηση, σχέση που αρθρώνεται από την εμβληματική μεταμφίεση μιας επιθετικής εθνικής κουλτούρας που καλλιεργείται για να ταιριάζει σε ξένα πρότυπα.»⁸ Με αυτήν τη λογική η διαδικασία συγκρότησης του ελληνικού κράτους είναι επομένως μια μορφή «απο-αποικιοποίησης» χωρίς τις παραδοσιακές μορφές αντίστασης της αντι-αποικιακής πάλης, κυρίως επειδή δεν επικράτησαν παντού στο χώρο που αποτέλεσε το ελληνικό κράτος οι ρατσιστικές ιεραρχήσεις των αποικιοκρατικών ευρωπαϊκών δυνάμεων, χωρίς βέβαια να λείπουν κι όλας.

Τα Επτάνησα ως αποικία

Σε αντίθεση με την εθνική αφήγηση και σχεδόν το σύνολο της ιστοριογραφίας που θεωρεί το 1821 τη Μεγάλη Έκρηξη — το Big Bang — της νεότερης ελληνικής ιστορίας, είναι σημαντικό να διαφοροποιήσουμε την ιστορία της εθνικής ολοκλήρωσης από μια ιστορία του ελληνικού κράτους. Με αυτήν την προϋπόθεση η ιστορία του ελληνικού κράτους δεν ξεκινά το 1821 αλλά περίπου το 1800, ενώ η Επανάσταση και το κράτος που προέκυψε μετά από αυτήν αποτελούν την εξαίρεση και όχι τον κανόνα στην ιστορία της διαμόρφωσης κρατών στην περιοχή της νοτιοανατολικής Ευρώπης και της ανατολικής Μεσογείου στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Η οπτική της νεότερης ελληνικής ιστορίας και ως ιστορίας της αποικιοκρατίας μας επιτρέπει να μετατοπίσουμε το κέντρο βάρους της ελληνικής ιστορίας από εθνικοκεντρική και την ιστορία του έθνους σε ιστορία του κράτους και των διαδικασιών που οδήγησαν στη συγκρότησή του. Η ένωση του

Ιονίου Κράτους με το Ελληνικό Βασίλειο κάθε άλλο παρά δεδομένο γεγονός ήταν πριν τις αρχές της δεκαετίας του 1860, όταν έγινε φανερό ότι η κατάσταση στα Επτάνησα παρέμενε άλυτη. Η παραχώρησή τους στην Ελλάδα υιοθετήθηκε ως η βέλτιστη λύση με αφορμή την εξέγερση του 1862 και την εκδίωξη του Όθωνα. Η αναζήτηση άλλης πρόθυμης δυναστείας με έναν μονάρχη κατά προτίμηση περισσότερο αποτελεσματικό από τον πρώτο έδωσε στη βρετανική εξωτερική πολιτική την ευκαιρία να επεκτείνει την ανεπίσημη αποικιοκρατική της ισχύ σε ολόκληρο το ελληνικό βασίλειο και όχι μόνο στα Επτάνησα.

Παρά τα μάλλον γνωστά αυτά γεγονότα τα Επτάνησα έχουν περιφερειακή θέση ή απουσιάζουν εντελώς από εθνικές αφηγήσεις για τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους και την ενσωμάτωσή του στο διεθνές και πιο συγκεκριμένα στο ευρωπαϊκό πλαίσιο. Μια διαφορετική οπτική της ιστορίας των Επτανήσων ως παράδειγμα — σε καμία περίπτωση το μόνο — για τη σημασία της ιστορίας της αποικιοκρατίας για την νεότερη ελληνική ιστορία. Τα Επτάνησα από την μεσαιωνική και πρώιμη νεότερη περίοδο αποτέλεσαν αυτοκρατορικό σύνορο ενταγμένο σε αποικιοκρατικές γεωγραφίες και γεωπολιτικές συγκρούσεις. Η συμβολική αλλά και σημαντική χρονική στιγμή της κατάλυσης της Βενετικής Πολιτείας και η κατάληψη των Επτανήσων από τους «Δημοκρατικούς Γάλλους» το 1797, διαδικασία που εκκινεί την περίοδο της νεωτερικότητας για την ιστορία των νησιών αλλά εντάσσει και την ιστορία της περιοχής στην τροχιά της αποικιακής επέκτασης, αποτελεί κεφάλαιο της εκστρατείας του Ναπολέοντα στην Αίγυπτο το 1798. Όπως έχουν σημειώσει ιστορικοί της Μέσης Ανατολής και της Αιγύπτου συγκεκριμένα η χρονική αυτή στιγμή αποτελεί το ξεκίνημα της ένταξης της περιοχής στην ευρωπαϊκή σφαίρα επιρροής. Αν σκεφτούμε ότι η εκστρατεία αυτή προσέλκυσε και το Βρετανικό στρατό στην περιοχή και άλλαξε τους σχεδιασμούς των Βρετανών αποικιοκρατών, η ελληνική ιστορία εντάσσεται σε ένα πολύ πιο ευρύ πλαίσιο από το αυτό της επανάστασης – αγώνα της ανεξαρτησίας από την Οθωμανική Αυτοκρατορία και μπορεί να εξηγηθεί ως πεδίο αλληλεπίδρασης των πληθυσμών της περιοχής με τις αποικιοκρατικές επιδιώξεις της Γαλλίας, της Ρωσίας και βέβαια της Βρετανίας. Ας σημειώσουμε εδώ ότι και οι τρεις δυνάμεις «συναντήθηκαν» στην ιστορία των Επτανήσων στις αρχές του δέκατου ένατου αιώνα και μάλιστα διαδέχθηκαν η μία την άλλη στον έλεγχο — αποικιακό ή «προστατευτικό» των νησιών και έπαιξαν αποφασιστικό ρόλο στην επιτυχία — όσον αφορά τη δημιουργία κράτους — αγώνα της επανάστασης.

Τα Επτάνησα προσφέρουν μια ευκαιρία να ξαναστοχαστούμε την ιστορία των νησιών της Μεσογείου στη διάρκεια του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα και ειδικά την σχέση ιστορίας - αποικιοκρατίας στην περίπτωση της ελληνικής ιστοριογραφίας. Με αυτό το στόχο η ιστορία του Ιονίου Κράτους και των Επτανήσων προσφέρει στις συζητήσεις για την ιστορία της αποικιοκρατίας στη Μεσόγειο σε τέσσερα πεδία που αφορούν: 1) ιστορίες οικονομικής ανάπτυξης, από την αγρο-

τική οικονομία της ελιάς και του αμπελιού στην ιστορία της ναυτιλίας και της ήπιας εκβιομηχάνισης μέχρι την οικονομία του τουρισμού τον εικοστό αιώνα, 2) ιστορίες των σχέσεων εξουσίας σε νησιωτικές περιοχές της Μεσογείου επί αποικιοκρατίας στη διάρκεια του δέκατου ένατου και εικοστού αιώνα, 3) ιστορίες που αφορούν την μετα-αποικιακή ενσωμάτωση σε έναν εθνικό χώρο και 4) ιστορίες του περιβάλλοντος όπως διαμορφώθηκε την περίοδο της αποικιοκρατίας σε κάθε νησιωτική περιοχή.

Το πρώτο πλαίσιο των αλληλοσυνδεόμενων ιστοριών της αυτοκρατορίας είναι οι ιστορίες της ανάπτυξης για το μετασχηματισμό της οικονομίας, το πέρασμα από τις αγροτικές δομές σε οικονομίες υπηρεσιών και συγκεκριμένα του τουρισμού με ενδιάμεσα και παράλληλα στάδια την καχεκτική εκβιομηχάνιση και την πληθωρική ναυτιλία. Τα νησιά που είχαν παραδοσιακά ελλείψεις πόρους ή επικεντρώθηκαν σε ένα εξαγωγικό προϊόν όπως η Ιθάκη και η Κεφαλονιά διέπρεψαν στη ναυτιλία και το εμπόριο όπως η Κέρκυρα. Αντίθετα, νησιά με αυτάρκεια ή ενταγμένα σε δίκτυα που τους εξασφάλιζαν τα απαραίτητα, όπως η Κρήτη, η Εύβοια, η Σάμος ή η Λέσβος, δεν έχουν να παρουσιάσουν αναπτυγμένο και εξωστρεφή ναυτιλιακό τομέα. Μετά από την προοδευτική πτώση στην οικονομική δραστηριότητα των δεκαετιών του εικοστού αιώνα, η οικονομία πολλών ελληνικών νησιών έχει μετασχηματιστεί ξανά, αυτήν τη φορά με επίκεντρο τον τουρισμό. Είναι ακόμα σχετικά νωρίς για να αποτυπώσουμε τις συνέπειες αυτής της οικονομικής δραστηριότητας, τουλάχιστον ως φάση της μεταποικιοκρατίας, ωστόσο μια περίοδος περίπου πενήντα χρόνων (σε κάποιες περιοχές περισσότερο) τουριστικής ανάπτυξης είναι ικανό διάστημα ώστε να ανιχνεύσουμε τις περιβαλλοντικές, οικονομικές και πολλαπλές κοινωνικές συνέπειες που θα μπορούσαν να συνοψιστούν στα εξής: το περιβάλλον και συγκεκριμένα ο εδαφικός χώρος έχουν επιβαρυνθεί και αλλοιωθεί από την κατασκευαστική δραστηριότητα, για μεγάλο διάστημα ανεξέλεγκτη και απορρυθμισμένη, που έχουν πλημμυρίσει το περιβάλλον νησιών όπως η Κέρκυρα, η Κρήτη και η Ρόδος, ειδικά η Κέρκυρα και η Ρόδος με την ταυτότητά τους ως τουριστικοί προορισμοί να σχετίζεται σε κάποιες περιπτώσεις έμμεσα τουλάχιστον με το αποικιοκρατούμενο παρελθόν τους αλλά και με την αύξηση του εισοδήματος και τη γρήγορη άνοδο του βιοτικού επιπέδου τις τελευταίες δεκαετίες.

Το δεύτερο πλαίσιο ιστοριών της αποικιοκρατίας που καθόρισε την ιστορία πολλών νησιωτικών περιοχών της Ελλάδας και κατ' επέκταση της χώρας είναι οι πολιτικές των αυτοκρατοριών και ειδικά της Βρετανικής Αυτοκρατορίας στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Η γεωπολιτική της Βρετανικής Αυτοκρατορίας καθόρισε τη σχέση με τα Επτάνησα, τη Μάλτα, την Κρήτη, την Κύπρο και τα Δωδεκάνησα. Η ναυτική υπεροχή και η θάλασσα ως πεδίο μάχης χαρακτήριζε τη Μεσόγειο για αιώνες αν όχι χιλιετίες. Ωστόσο μόνο στο δέκατο ένατο και στον εικοστό αιώνα τα Επτάνησα και τα νησιά του Αιγαίου προσέγγισαν το εν-

διαφέρον των Ευρωπαϊκών αυτοκρατοριών. Είναι αδύνατο να συνοψιστούν οι συνέπειες της αποικιοκρατικής περιόδου σε ένα άρθρο, ωστόσο είναι δεδομένο ότι υπήρξαν συνέπειες άμεσες, πολλαπλές και διαχρονικές που συνέβαλαν τόσο στην πρόσληψη των νησιών από τους αποικιοκράτες όσο και στη θέση που αυτά κατέχουν στο συλλογικό ελληνικό φαντασιακό. Η αποικιακή διακυβέρνηση των Επτανήσων και της Κύπρου, αλλά και των Δωδεκανήσων διαμόρφωσε τις ευκαιρίες και τις αναπτυξιακές δυνατότητες των νησιών αυτών με την μετατροπή των οικονομιών τους σε υπηρεσία των αποικιακών συμφερόντων.⁹

Με δεδομένη της ιστορία της εξαρτημένης ανεξαρτησίας που έχει βιώσει η χώρα είναι σχεδόν παράδοξο που δεν έχουν αναπτυχθεί στη χώρα μας περισσότερο οι μεταποικιακές σπουδές και απουσιάζουν προσεγγίσεις επηρεασμένες από την μεταποικιακή ιστοριογραφία, ακόμα και με την κυριολεκτική έννοια του όρου, δηλαδή της χρονικής περιόδου μετά το τέλος της αποικιοκρατίας. Εξέχον παράδειγμα και εξαίρεση η ιστορία των Επτανήσων το δέκατο ένατο αιώνα και πιο συγκεκριμένα η ιστορία του Ιονίου Κράτους.¹⁰ Η αποικιοκρατική διάσταση της βρετανικής προστασίας έχει επισημανθεί και από όσους επιμένουν να αποκαλούν την περίοδο «Αγγλοκρατία».¹¹ Είναι ενδιαφέρον ότι την ιστορία του Ιονίου Κράτους ανέδειξαν πρώτοι ιστορικοί της οικονομίας (Α. Ανδρεάδης), του νομικού πλαισίου και θεσμών του Ιονίου Κράτους και ιστορικοί της διπλωματίας.¹² Το οξύμωρο του Ιονίου Κράτους, ως ανεξάρτητο κράτος υπό βρετανική προστασία, απασχόλησε τόσο τους σύγχρονους πρωταγωνιστές όσο και τους πρώτους ιστορικούς του Ιονίου Κράτους. Οι δύο προσεγγίσεις που επικράτησαν στην ερμηνεία του κειμένου της Συνθήκης του Παρισιού το 1815, η πρώτη του Μουστοζύδη και η δεύτερη του Προέδρου της Γερουσίας Εμμ. Θεοτόκη ήταν θετικές και «ρεαλιστικές» ως προς την αποδοχή της βρετανικής κυριαρχίας. Εξηγούσαν δηλαδή την αμφισημία και την «ξεκάθαρη ασάφεια» των όρων *ανεξάρτητος και υπό προστασία* με την βρετανική επιδίωξη να δημιουργηθεί μια «βρετανο-ιόνια γραφειοκρατία» η οποία θα ήταν δουλική και θα περίμενε ανταλλάγματα από την βρετανική Προστασία.¹³

Η συνταγματική-πολιτειακή ιστορία των Επτανήσων και του Ιονίου Κράτους ωστόσο δεν αφορά μόνο τους ειδικούς αλλά εντάσσει το πρώτο αυτό ελληνικό κράτος σε μια διεθνή συζήτηση για τη συγκρότηση κράτους υπό αποικιακές συνθήκες. Το Σύνταγμα του 1817, όπως το διαμόρφωσε ο Μαίτλαντ με τις μηχανογραφίες του, λειτούργησε με κάποιες τροποποιήσεις μέχρι την ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα. Τη δικαστική εξουσία ασκούσε σώμα δικαστών εκλεγμένων από την Γερουσία, δηλαδή το εκτελεστικό σώμα του Ιονίου Κράτους. Ανάμεσα στα πολύ σημαντικά άρθρα του τα οποία έχουν επισημανθεί είναι η καθιέρωση του δικαιώματος δημόσιας δωρεάν παιδείας, η οποία βέβαια δε λειτούργησε τελείως δωρεάν, όπως και πουθενά αλλού την περίοδο εκείνη. Επίσης βασικό στάδιο της διαδικασίας νομιμοποίησης του αποικιοκρατικού καθεστώτος είναι η ορ-

γάνωση της δικαιοσύνης. Ο πολιτικός λόγος κάποιων Αρμοστών και πολλές από τις αποφάσεις τους δείχνουν ένα πρόγραμμα σταδιακής μεταρρύθμισης των πρακτικών, των νόμων και της παράδοσης της βενετικής περιόδου, πρόγραμμα το οποίο θα έπρεπε να οδηγήσει στην εξάλειψη της διαφθοράς που είχε κληρονομηθεί από το παλιό καθεστώς και θα έθετε τα θεμέλια ενός ισχυρού κράτους. Ο εκσυγχρονισμός του Νόμου μέσα από την κωδικοποίησή του αποτέλεσε μια από τις προτεραιότητες των Βρετανών Διοικητών. Αν και η διαδικασία δεν ολοκληρώθηκε μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 1830, προσχέδια του Κώδικα της Αστικής, Ποινικής και Εμπορικής Δικαιοσύνης συζητήθηκαν εκτενώς στο Ιόνιο Κράτος και στο Υπουργείο Αποικιών από τις αρχές της δεκαετίας του 1820. Το Σύνταγμα του 1817 δε θεώρησε απαραίτητη τη σύνταξη Εμπορικού Κώδικα, πιθανότατα γιατί το Εμπορικό Δίκαιο ήταν ικανοποιητικά οργανωμένο σύμφωνα με τις διατάξεις των προηγούμενων Κυβερνήσεων και των Συνταγμάτων της Επτανήσου Πολιτείας. Η κωδικοποίηση των νόμων ήταν περισσότερο το αποτέλεσμα της νομικής τεχνολογίας κάποιων Επτανήσιων που είχαν εκπαιδευτεί στα καλύτερα τμήματα Νομικής σε πανεπιστήμια της Ιταλίας και αναγνώριζαν την ανάγκη να μεταρρυθμίσουν το νομικό σύστημα του Ιονίου Κράτους, το οποίο θα έπρεπε να είναι συμβατό με άλλες περιοχές της Δυτ. Ευρώπης. Για το λόγο αυτό οι νομικοί του Ιονίου Κράτους επέλεξαν τον Ναπολέοντειο Κώδικα και δεν προχώρησαν σε πειραματισμούς με το βρετανικό εθιμικό δίκαιο, όπως σε άλλες περιοχές της αυτοκρατορίας.¹⁴ Ωστόσο, η διακήρυξη του πρώτου Αρμοστή Μαίτλαντ περιλάμβανε μεταξύ άλλων και τη βελτίωση της κατάστασης των χωρικών, υπόσχεση που επαναλαμβανόταν από κάθε Αρμοστή στο εναρκτήριο διάγγελμά του. Αντίθετα, ο Συνταγματικός Χάρτης του 1817 περιείχε διάταξη για το δικαίωμα της αντιπροσώπευσης και υποβολής αιτημάτων, είτε συλλογικών είτε ατομικών, προς τον Γραμματέα αλλά και προς τον ίδιο τον Αρμοστή,¹⁵ το μόνο ρητά κατοχυρωμένο δικαίωμα μαζί με την ανεξιθρησκεία και εφαρμόστηκε όπως δείχνουν τα χιλιάδες υπομνήματα Επτανήσιων προς την τοπική και κεντρική κυβέρνηση.

Οι συνταγματικές και πολιτειακές πτυχές της αποικιοκρατικής — οιοινεί ή όχι — κυριαρχίας είναι οι πιο αντικειμενικές, καθώς παρά τον προφανή υποκειμενικό χαρακτήρα που υπαγορεύει τη συγγραφή των κειμένων αυτών ανάλογα με τις προτεραιότητες της διπλωματικής πολιτικής της κάθε χώρας, αποκρυσταλλώνονται σε έγγραφα τα οποία αργότερα αποτελούν πεδίο διαπραγμάτευσης, αντιπαράθεσης ή ακόμα και πιο ακραίων μορφών πάλης. Η πάλη αυτή αποτελεί το κατεξοχήν πεδίο στο οποίο διαμορφώνεται ο πολιτικός «αντι-ξενοκρατικός» ή αντι-αποικιακός λόγος, τουλάχιστον από τους ριζοσπάστες που τον επέλεγαν, τόσο στην περίπτωση των Επτανήσων, της Κρήτης ή της Κύπρου. Η περίπτωση των Δωδεκανήσων έχει ενδιαφέρον γιατί αποτελεί την εξαίρεση όχι βέβαια στον κανόνα, — αλλά στην τυπολογία των 3 νησιωτικών περιοχών που αποτέλεσαν το πεδίο άσκησης αποικιοκρατικής κυριαρχίας. Η προσεκτική μελέτη των δύο πε-

ριοχών (Επτάνησα, Δωδεκάνησα) με δεδομένες τις ιστορικές διαφορές τόσο στις περιοχές όσο και στις αποικιοκρατικές δυνάμεις που κυριάρχησαν σε αυτές, δείχνει το πέρασμα από την ανοικτή προσέγγιση στην οργάνωση της δικαιοσύνης, που ακολούθησαν οι Βρετανοί στο Ιόνιο Κράτος με την ουσιαστική και πολυπληθή συμμετοχή των Επτανήσιων, στον απόλυτο εξιταλισμό της δικαιοσύνης στα Δωδεκάνησα που σταδιακά επικράτησε προς το τέλος της περιόδου και δείχνει το βαθμό της ιταλικής αποικιοκρατίας. Το μεταβατικό καθεστώς από τις δικαιοδοσίες των θρησκευτικών κοινοτήτων στην απονομή της δικαιοσύνης, στη βίαιη και απότομη επιβολή της ιταλικής αστικής και ποινικής νομοθεσίας αλλά και της εκπαίδευσης είναι αντίστοιχο με τις αποικιοκρατικές πολιτικές άλλων αυτοκρατοριών στον εικοστό αιώνα, της γαλλικής ή της ιαπωνικής για παράδειγμα.

Ανάμεσα στις πολλές και διάφορες μορφές αναγνώρισης ενός κράτους και της υπόστασής του από τις Μεγάλες Δυνάμεις, η αναγνώριση με δημιουργία τετελεσμένων, είναι πολύ συνηθισμένη και μάλιστα δείχνει να έχει ενταθεί μετά το τέλος του ψυχρού πολέμου, τόσο στην πρώην Γιουγκοσλαβία με την περίπτωση του Κοσόβου όσο και στην Ουκρανία και στο Κουρδιστάν, για να αναφέρουμε και πρόσφατα παραδείγματα. Η διαδικασία αυτή της επιδιωκόμενης αναγνώρισης είναι βασική για την συγκάλυψη της αποικιοκρατικής εξάρτησης και μάλιστα σε κάποιες περιπτώσεις προσφέρεται ως αντάλλαγμα. Επομένως, η μελέτη των διπλωματικών και τεχνικών πτυχών της πολιτειακής ιστορίας έχουν ενδιαφέρον κυρίως για τις συνέπειές τους στις δυνατότητες επιβίωσης και εξέλιξης των κρατών που δημιουργήθηκαν.

Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας επί των Ελλήνων γενικότερα έχει αναλυθεί κυρίως στην περίπτωση των Επτανήσων κατά τη διάρκεια της βρετανικής προστασίας από τον Τομ Γκαλάντ στο βιβλίο του για την αποικιακή κυριαρχία, όπως είναι ο πιο ακριβής όρος.¹⁶ Η εμπειρία αυτή, όπως και κάθε λαού υπό το καθεστώς μιας μορφής αποικιακής κυριαρχίας, περιλάμβανε συγκρούσεις καθώς σε κάποιο χρονικό σημείο καθορίζεται από ζητήματα εθνικής ταυτότητας, που, στην περίπτωση των Επτανήσων, της Κρήτης, των Δωδεκανήσων και βέβαια της Κύπρου, έχουν κυριαρχήσει στην ιστοριογραφία με μονοδιάστατο σχεδόν τρόπο. Σε όλες τις παραπάνω περιπτώσεις — και πρόκειται πάντα για νησιά — στις οποίες μια ευρωπαϊκή δύναμη κατέλαβε και κατείχε για ένα χρονικό διάστημα περιοχή που κατοικούνταν στην πλειονότητα από Έλληνες Ορθόδοξους, αυτή η δύναμη αντιμετώπισε καταστάσεις διαμόρφωσης εθνικής ταυτότητας, γεωπολιτικής, διεθνούς δικαίου, ακόμα και βίαιης αντίστασης και αντι-αποικιακού αγώνα. Η αντίδραση αυτή δεν οφείλεται μόνο στα πατριωτικά αισθήματα των Ελλήνων εθνικιστών (που εκτείνονται από τον ρομαντικό εθνικισμό του δέκατου ένατου αιώνα μέχρι τον εθνικισμό του εικοστού) αλλά και στο ανοιχτό ζήτημα (μέχρι το 1960 όταν και έκλεισε το ζήτημα της Ένωσης της Κύπρου) σχετικά με το πού τελειώνει η Ελλάδα, πού θα οριστικοποιηθούν δηλαδή τα σύνορά της, ποιοί θα εντάσσον-

ταν στην πραγματική και όχι μόνο στη φαντασική κοινότητα του ελληνικού κράτους, αλλά και στην αμφισβημία της ευρωπαϊκής πολιτικής — αν θεωρήσουμε ότι ήταν ενιαία για μεγάλο χρονικό διάστημα — σχετικά με τα προηγούμενα ζητήματα. Όπως σταδιακά διαπίστωσαν οι Βρετανοί στα Επτάνησα από το 1815 και μέχρι το 1864, η *Ένωσις*, όταν διαμορφώθηκε και αποκρυσταλλώθηκε μέσα από τις ιδεολογικές και πολιτικές συγκρούσεις των Επτανήσιων μεταρρυθμιστών και ριζοσπαστών, ήταν μια ιδεολογία που συμπύκνωνε πολιτισμικά και ιδεολογικά χαρακτηριστικά απόλυτα συμβατά με τα βρετανικά χαρακτηριστικά και τις φιλελεύθερες αρχές που καθόριζαν τη βρετανική πολιτική οργάνωση. Καθώς στα Επτάνησα δεν υπήρχε θέμα φυλετικής αλλά πολιτισμικής κατωτερότητας και σίγουρα πολιτικής ανωριμότητας, η αναγνώριση της ελληνικότητας — αναπόφευκτη από ένα σημείο και μετά ειδικά μετά την επιτυχία για τη δημιουργία κράτους κατάληξη της επανάστασης — σήμαινε την υπονόμευση της ίδιας της αποικιακής κυριαρχίας.

Καθώς η στρατηγική «αξία» των Επτανήσων μειώθηκε όταν άλλαξαν οι βρετανικοί σχεδιασμοί στη Μεσόγειο με την αναβάθμιση της Μάλτας ως ναυτικής βάσης, αλλά και της Κρήτης και της Κύπρου ως στρατηγικές περιοχές, η σχέση μεταξύ Βρετανών και Ελλήνων έγινε περισσότερο πολύπλοκη και καθορίστηκε από τη συνολική στάση των Βρετανών απέναντι στο Ελληνικό Βασίλειο, περνώντας από πάρα πολλές φάσεις, μέχρι και την ανεξαρτησία της Κύπρου το 1960. Είναι σαφές ότι στην περίπτωση της δικής μας αποικιοκρατίας απουσιάζουν τα φαινόμενα ακραίας σωματικής αλλά και ψυχολογικής ρατσιστικής βίας που κυριάρχησαν στην ιστορία της αποικιοκρατίας — όχι μόνο της δυτικής, αλλά της ιαπωνικής, η οποία πάντως ήταν «δυτικού τύπου» —, ωστόσο υπάρχουν δείγματα της σκληρής, όποτε χρειάστηκε, αντιμετώπισης των Επτανήσιων και των Κυπρίων ως εγκληματιών, τρομοκρατών και επικίνδυνων που έπρεπε ακόμα και να εξολοθρευθούν, αν κρίνονταν απαραίτητο. ώστε να επιβληθεί η αυτοκρατορική τάξη.

Μια διάσταση που καθιστά την περίπτωση των Επτανήσων συγκρίσιμη με τις περιπτώσεις άλλων αποικιών είναι οι σύγχρονες αντιλήψεις των Επτανήσιων για τους άλλους αποικιοκράτες. Ακόμα και οι πιο ριζοσπάστες και φιλελεύθεροι Επτανήσιοι αρνούνται να τους ταυτίζουν και να τους συμπεριφέρονται οι Βρετανοί ως “Ινδιάνους του Καναδά” ή “Αβορίγινες της Αυστραλίας”. Δεν μπορούμε επομένως να μιλάμε στο δέκατο ένατο αιώνα για δεσμούς μεταξύ αποικιοκρατούμενων, αλλά για δεσμούς μεταξύ εθνικιστών, κυρίως ρομαντικών, όπως οι Επτανήσιοι με τους Ιταλούς του Risorgimento.¹⁷ Από την άλλη δεν έχει και μεγάλη σημασία για τους Ινδούς ή και τους Επτανήσιους που αντιστέκονταν στην αποικιοκρατία αν οι Βρετανοί τους θεωρούσαν καν αποικία (κάτι που δεν ίσχυε ακόμα και για την Ινδία μέχρι το 1861), ωστόσο οι Επτανήσιοι αντέδρασαν στο σχέδιο αποικιοποίησης του 1857 με έντονο τρόπο και τελικά προώθησαν ακόμα πιο μαχητικά το αίτημα για ανεξαρτησία και ένωση με την Ελλάδα — μια ντε φάκτο απο-αποικιοποίηση, πριν καν ονομαστεί έτσι η διαδικασία και το ιστορικό φαινόμενο.

Η επέκταση του ελληνικού κράτους ξεκίνησε με την ένωση των Επτανήσων το 1864, η οποία χαρακτηρίστηκε περίπου ως δώρο της Βρετανικής Αυτοκρατορίας προς το νέο μονάρχη Γεώργιο Α΄ και το ελληνικό βασίλειο επισκιάζοντας τις κοινωνικές συγκρούσεις και αντιφάσεις που είχε προκαλέσει η πενήνταχρονη βρετανική κυριαρχία στα νησιά του Ιονίου και που βέβαια προϋπήρχαν στις επτανησιακές κοινωνίες. Ωστόσο η ένωση των Επτανήσων και της Ελλάδας αποτέλεσε σημαντικό ιστορικό προηγούμενο για τις φιλοδοξίες του ελλαδικού επεκτατισμού τόσο στην περίπτωση της Κρήτης και τον αγώνα της ένωσης του νησιού με την Ελλάδα, όσο και πολύ αργότερα στην περίπτωση της Κύπρου. Αντίστοιχα προσέφερε σημαντική ιστορική εμπειρία στη βρετανική εξωτερική πολιτική για τη διαχείριση κρίσεων όπως αυτή της Κρήτης και αργότερα μέχρι τη δεκαετία του 1940 των Δωδεκανήσων και στη δεκαετία του 1950 της Κύπρου. Το αποικιακό παρελθόν των Επτανήσων και ο αγώνας για την ανεξαρτησία στην Κύπρο με το κίνημα της Ένωσης θεωρήθηκαν ως παρόμοιες συνθήκες καθώς και στις δύο περιπτώσεις οι θιασώτες της ένωσης χρησιμοποίησαν τον ίδιο όρο.¹⁸

Τα γεγονότα αυτά έχουν ενσωματωθεί στην ιστορία του ελληνικού κράτους χωρίς όμως οι μεταβολές, προσαρμογές, αφομοιώσεις και συγκρούσεις που προέκυψαν κατά τη διαδικασία ενοποίησης να έχουν μελετηθεί επαρκώς με αποτέλεσμα να απουσιάζουν από τον ιστορικό κανόνα των αφηγήσεων της ιστορίας του Ελληνικού Κράτους.¹⁹ Ιστορικά αλλά και πιο πρόσφατα παραδείγματα ενοποίησης περιοχών είτε υπό διαφορετικές ηγεμονίες αλλά με κοινά εθνοτικά χαρακτηριστικά είτε με διαφορετικά πολιτικά και οικονομικά συστήματα (η γερμανική και ιταλική ενοποίηση το 19ο αιώνα, αλλά και η επανένωση της πρώην Δυτικής και Ανατολικής Γερμανίας το 1991) δείχνουν τις εντάσεις, το όφελος και το κόστος αλλά σε κάθε περίπτωση το πόσο δύσκολες και πολύπλοκες είναι οι διαδικασίες αυτές. Ωστόσο, παρά τη σημασία της διαδικασίας ενοποίησης τόσο των Επτανήσων όσο και άλλων περιοχών αργότερα (Ήπειρος, Θεσσαλία, Κρήτη, Μακεδονία, Θράκη), οι ιστορικοί δεν έχουν εξετάσει τις συνέπειες της ενοποίησης. Μια αποδόμηση της νομοτελειακής επέκτασης του ελληνικού κράτους είναι απαραίτητη ακόμα περισσότερο στην περίπτωση των Επτανήσων, την πρώτη περίπτωση ενσωμάτωσης περιοχών στο Βασίλειο των Ελλήνων, διαδικασία η οποία συνεχίστηκε μέχρι το 1947 και την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων.

Τα πενήντα χρόνια πριν από την ένωση των νησιών του Ιονίου με την Ελλάδα είναι συνυφασμένα με την ιστορία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας, μιας υπερδύναμης του 19ου αιώνα, που διοικεί και κυριαρχεί στα Επτάνησα ιδρύοντας το Ιόνιο Κράτος ως προτεκτοράτο της Βρετανικής αυτοκρατορίας. Το πολιτειακό σχήμα του προτεκτοράτου αποτέλεσε ένα υβριδικό καθεστώς που διασφάλισε τη βρετανική ηγεμονία με επίφαση κυριαρχίας Επτανήσιων ηγετών και αξιοποιήθηκε μέχρι και τον 20ο αιώνα σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας. Οι Βρετανοί επιδίωξαν να εντάξουν ως «προστάτες» στο πλαίσιο της αποικιοκρατι-

κής διοίκησης της υπόλοιπης αυτοκρατορίας το 1809 τα νότια Επτάνησα και από το 1815 τα υπόλοιπα Επτάνησα. Αξιωματούχοι, επισκέπτες και παρατηρητές εξιδανίκευσαν το αρχαίο παρελθόν των Επτανήσων και στόχευαν στον «εκπολιτισμό» της πολιτικής, οικονομικής και κοινωνικής ζωής των Επτανήσιων. Ο κυρίαρχος κατασκεύασε μια ταυτότητα κατωτερότητας για τον κυριαρχούμενο λαό ενώ ταυτόχρονα δεν κατόρθωσε να λύσει την πολιτική αντίφαση που προέκυψε με την ίδρυση του Ιονίου Κράτους ως ανεξάρτητο κράτος αλλά υπό προστασία. Ύστερα από σχεδόν τέσσερις αιώνες βενετικής κυριαρχίας τα Επτάνησα που κατοικούνταν στην πλειοψηφία τους από Χριστιανούς και είχαν μακρόχρονη επαφή με τη Δύση αλλά και με το αρχαίο παρελθόν τους και δεν ήταν νησί της Καραϊβικής, επαρχία της Ινδίας ή της Ιρλανδίας, αν και οι συνειρμοί δεν έλλειψαν. Αποτέλεσαν ένα αποικιακό «εργαστήριο» για τους βρετανούς διοικητές, οι οποίοι, «δοκίμασαν» μορφές οικονομικής και κοινωνικής οργάνωσης. Σε πολλές περιοχές της αυτοκρατορίας ο στόχος της βρετανικής αποικιοκρατικής διοίκησης — προστασίας στην περίπτωση μας — ήταν η πολιτική ωρίμανση των Επτανήσιων που θα επέτρεπε, υποτίθεται, την ανεξαρτητοποίηση των νησιών, στόχος που συνοψίζει τις αντιφάσεις του αποικιοκρατικού προγραμματικού σχεδίου αλλά ταυτόχρονα και την ευελιξία του καθώς το σημείο πολιτικής ωρίμανσης παραμένει αδιευκρίνιστο. Βέβαια, η πρακτική της κηδεμόνευσης μέχρι την πολιτική ενηλικίωση και σύμφωνα με τα κριτήρια που έθετε ο κατακτητής αγνόησε τις κεντρόφυγες δυνάμεις που δημιουργήσε η αποικιακή κατάσταση και οι οποίες αναπτύχθηκαν μεταξύ των κατακτημένων. Η αντίφαση έφτασε τα όριά της όταν η επιθυμία για ένωση των Επτανήσων με την Ελλάδα κυριάρχησε ως το κεντρικό αίτημα μιας αντιαποικιακής πολιτικής. Πολύ πριν τη διαμόρφωση αυτής της πολιτικής ωστόσο, η θεσμική μεταβολή στις επτανησιακές κοινωνίες μας υποχρεώνει να μη διαβάζουμε τελεολογικά την επτανησιακή ιστορία «καταλήγοντας» στο αίτημα της ένωσης, αλλά να εξετάσουμε τη συγκρότηση του Ιονίου Κράτους και τη διαμόρφωση των επτανήσιων αστών σε τάξη και να συγκρίνουμε την πορεία του με το μετεπαναστατικό κράτος.

Οι οικονομικές διαστάσεις της αποικιοκρατικής κυριαρχίας στα Επτάνησα και τη Μεσόγειο

Το ζητούμενο σε κάθε μελέτη των οικονομικών διαστάσεων της αποικιοκρατίας και των συνεπειών της για το ελληνικό κράτος που ενσωμάτωσε τις πρώην αποικιοκρατούμενες περιοχές αλλά και για την περίπτωση της Κύπρου και την μεταποικιακή της ιστορία είναι να διευκρινίσει σε ποιο βαθμό αυτές οι περιοχές συνέβαλαν στην οικονομική ανάπτυξη του κράτους και σε ποιο βαθμό και αν, κατ'επέκταση, αυτή η συμβολή οφείλεται εν μέρει και στην αποικιακή ή αποικιακού

τύπου κυριαρχία των περιοχών που ενσωματώθηκαν στο ελληνικό κράτος ή ακολούθησαν τη δική τους πορεία προς την ανεξαρτησία. Ποια ήταν δηλαδή η συμβολή των θεσμών, των υποδομών και της παροχής κοινών αγαθών, όπως η εκπαίδευση και η υγειονομική πολιτική στην ευημερία του κράτους του οποίου αποτέλεσαν μέλος; Η ελληνική ιστορία αποτελείται από περιοχές ξεκάθαρα οριοθετημένες — ειδικά τα νησιά — και υπό διαφορετικά αποικιακά καθεστώτα. Αυτές οι νησιωτικές περιοχές των Επτανήσων, της Κρήτης και της Κύπρου έχουν μελετηθεί ελάχιστα με αυτήν την οπτική.

Στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών του 19ου αιώνα τα Επτάνησα εντάχθηκαν στο βρετανικό αποικιακό δίκτυο βάσεων και εμπορικών ναυτικών σταθμών στη Μεσόγειο, όπως η Μάλτα και για λίγα χρόνια (1806–1815) η Σικελία. Η επικράτηση της βρετανικής αυτοκρατορίας το 1815 στους Ναπολέοντειους πολέμους και η συνθήκη του Παρισιού έθεσαν τις βάσεις για την ναυτική κυριαρχία στη Μεσόγειο από το δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και μετά. Η περίοδος μέχρι το 1876 και τη Συνθήκη του Βερολίνου αποτελεί και τη μεταβατική φάση στην ιστορία της Βρετανικής Αυτοκρατορίας. Κεντρικός άξονας της μετάβασης αυτής ήταν η στροφή προς την Νότια–Νοτιοανατολική Ασία και την αποικιοποίηση πολλών περιοχών. Η Μάλτα από την αρχή του 19ου αιώνα, τα Επτάνησα έως το 1864, η Κύπρος και κυρίως η Αίγυπτος στο τελευταίο τέταρτο του 19ου αιώνα συνέβαλλαν καθοριστικά αν και με διαφορετικούς τρόπους στην επιβολή της βρετανικής οικονομικής και πολιτικής εξουσίας στην Ανατολική Μεσόγειο.²⁰ Η επέκταση της βρετανικής επιρροής είχε άμεσες συνέπειες στις περιοχές όπου η πολιτική εξουσία επιβλήθηκε ή προσφέρθηκε οικειοθελώς από τις τοπικές ηγετικές ομάδες. Μια από τις περιοχές αυτές ήταν τα Επτάνησα στην περίοδο 1810–1864.

Η βρετανική επέκταση στη Μεσόγειο συνέπεσε με την επικράτηση της Βρετανίας επί της Γαλλίας και σε άλλα ανοικτά μέχρι τότε μέτωπα της υφελίου (Καραϊβική, Καναδάς, Ινδικός Ωκεανός) και για αυτό το λόγο πρέπει να μετρίεται με τον ίδιο γνώμονα.²¹ Το 1815 αποτελεί ορόσημο στην ιστορία της βρετανικής αυτοκρατορίας και είναι και το έτος ίδρυσης του Ιονίου Κράτους. Η ανάμιξη των Βρετανών στη Μεσόγειο ωστόσο ξεκινά από τις αρχές του 19ου αιώνα, στη διάρκεια των Ναπολεόντειων πολέμων, τη σύρραξη με τη Γαλλία και την επιδίωξη να περιοριστεί η ρωσική επέκταση. Η κατάληψη από το βρετανικό ναυτικό των νότιων Επτανήσων το 1809 (Ζάκυνθος, Κύθηρα) και 1810 (Κεφαλονιά, Ιθάκη, Λευκάδα) σηματοδοτεί την έναρξη της βρετανικής κυριαρχίας στα νησιά του Ιονίου. Ωστόσο η κυριαρχία αυτή και κυρίως η άσκηση εξουσίας από τους βρετανούς διοικητές του Ιονίου Κράτους στη διάρκεια των πενήντα χρόνων από το 1815 μέχρι το 1864 δεν είχε τα ίδια αποτελέσματα σε όλες τις επτανησιακές κοινωνίες. Στην Κέρκυρα για παράδειγμα, η πρωτεύουσα του Ιονίου Κράτους, είναι η έδρα του Βρετανού Αρμοστή–Διοικητή των Επτανήσων και της βρετανικής φρουράς, κέντρο πολλών πολιτικών εξελίξεων αλλά και έδρα των οικονομικών και κοινωνι-

κών θεσμών διαχείρισης της εξουσίας. Η διοικητική και οικονομική ενότητα των Επτανήσων ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της βρετανικής περιόδου, της συγκεντρωτικής διοίκησης και της τακτικής σύνδεσης και επικοινωνίας των νησιών για πρώτη φορά με ατμόπλοια. Το 1781 το ταξίδι από τη Βενετία στην Κέρκυρα έπαιρνε 8 μέρες. Από το 1825 το ταξίδι από το ένα νησί στο άλλο έπαιρνε μόλις μερικές ώρες,²² ενώ η συχνή και κυρίως τακτική σύνδεση των νησιών μεταξύ τους και με άλλα πολύ μεγαλύτερα λιμάνια της Μεσογείου επέτρεψε την εισροή προϊόντων, ιδεών και θεσμών στο Ιόνιο Κράτος.

Η μελέτη των θεσμών ως μοχλός ταξικής διαμόρφωσης στο Ιόνιο Κράτος συμβάλλει και στο καίριο ζήτημα της ιστορίας της αποικιοκρατίας, δηλαδή την επίδραση των θεσμών στην οικονομία και στην κοινωνία των πρώην αποικιών και στη διαμόρφωση μιας αποικιακής νεωτερικότητας. Σημαντική πτυχή της αποικιοκρατικής νεωτερικότητας είναι και η εγκαθίδρυση θεσμών οι οποίοι συνήθως θεωρούνται καθοριστικός παράγοντας οικονομικής ανάπτυξης ή — στην περίπτωση απουσίας τους — καθυστέρησης ή και οπισθοδρόμησης τόσο σε κοινωνικές αποικιοκρατούμενες αλλά και ανεξάρτητες. Ανύπαρκτοι, ελλιπείς ή δυσλειτουργικοί θεσμοί κυριαρχούν εκεί όπου η οικονομική δραστηριότητα παραμένει στάσιμη ή υποχωρεί επειδή ελέγχεται από μια μικρή ελίτ που αναδιανέμει πλούτο (πόρους) και αξιώματα στους ευνοούμενούς της. Αντίθετα, θεσμοί που επιτρέπουν και ενθαρρύνουν την οικονομική μεγέθυνση δημιουργούνται χωρίς διακρίσεις και ευνοιοκρατία και επιτρέπουν την πρόσβαση του πληθυσμού μιας επικράτειας στους πόρους της οικονομίας. Η εξίσωση γίνεται πιο πολύπλοκη αν εισάγουμε τον παράγοντα της αποικιακής επιβολής και διαχείρισης εξουσίας και εξετάζουμε περιπτώσεις όπου οι θεσμοί αναπτύσσονται με πρωτοβουλία ή επόπτευση της αποικιακής αρχής. Σε κάποιες περιπτώσεις ο αποικιακός παράγοντας ήταν καθοριστικός στη δημιουργία κάποιων θεσμών όπως εμφανίστηκαν στα Επτάνησα. Είναι εξαιρετικά απίθανο για παράδειγμα ο χρηματοοικονομικός θεσμός της Ιονικής Τράπεζας να είχε εμφανιστεί στα Επτάνησα, αν την περίοδο που ιδρύθηκε η τράπεζα, το 1840, τα νησιά δεν ελέγχονταν έμμεσα από το Υπουργείο Αποικιών και δε διοικούνταν από τον Αρμοστή Douglas, ο οποίος έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην ίδρυσή της.

Η ανάπτυξη μιας περιοχής υπό αποικιακή κυριαρχία δεν αφορά μόνο το προφανές πεδίο της οικονομικής ιστορίας. Η βελτίωση των όρων διαβίωσης στη διάρκεια μιας αποικιακής κυριαρχίας, για παράδειγμα της βρετανικής στα Επτάνησα και στην Κύπρο και της ιταλικής στα Δωδεκάνησα, θέτει το ηθικό ζήτημα της αξιολόγησης ή όχι αυτής της πτυχής της αποικιοκρατίας, αλλά θέτει και ζητήματα ταυτότητας, καθώς η ανάμνηση της αποικιακής κυριαρχίας προκαλεί ακόμα και νοσταλγία σε όσους έζησαν την περίοδο και μπορούν να τη συγκρίνουν με το παρόν, συνήθως εξιδανικεύοντας την περίοδο της αποικιοκρατίας.²³

Ένα από τα παραδείγματα που ξεχωρίζουν στην περίπτωση των Επτανήσων

είναι το οδικό δίκτυο, το οποίο, εκτός από τις προφανείς θετικές επιπτώσεις για την οικονομία των περιοχών που κάλυψε, είχε και σημαντικές, πραγματικές και συμβολικές διαστάσεις για την παρουσία του κράτους. Το οδικό δίκτυο στα Επτάνησα (αλλά και τα έργα υποδομής στην Κύπρο και τα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα), αποτελεί κυρίως δημιούργημα της αποικιοκρατικής περιόδου και μπορεί να δώσει την απάντηση της (έμμεσης) συμβολής της περιόδου αυτής στη συνολική ισχύ υποδομών που απέκτησε το ελληνικό κράτος την περίοδο της ενσωμάτωσης. Το παράδειγμα του Ιονίου Κράτους δείχνει ότι η παρουσία και η παρέμβαση του (αποικιακού) κράτους ακολούθησε το ρυθμό απόδοσης των οικονομικών πόρων ενώ αντίστοιχη φαίνεται να είναι και η ιστορία της Κύπρου. Με αυτή τη λογική η κατασκευή δρόμων ήταν άμεσα συνδεδεμένη με την εξυπηρέτηση των στόχων της (οικονομικής) διοίκησης του ελληνικού κράτους. Αντίστοιχα, η κατασκευή σιδηροδρόμων στην περιοχή της Μακεδονίας από το (αποικιακρατικό;) οθωμανικό κράτος εξυπηρετεί τους ίδιους στόχους και αυξάνει την ισχύ των υποδομών του ελληνικού κράτους το 1912, ενώ και ο σιδηρόδρομος στη Θεσσαλία αποτελεί ένα τέτοιο παράδειγμα. Ας σημειωθεί ότι η οικονομική ιστορία της αγροτικής παραγωγής έχει υπολογίσει τη συμμετοχή των περιοχών των Επτανήσων ή της Θεσσαλίας στην συνολική αγροτική παραγωγή. Δεδομένου ότι οι πηγές επιτρέπουν τέτοιες συγκρίσεις δεν υπάρχει λόγος να μην χωρήσουμε και σε μια «αποσυσσωμάτωση» - «αποσυνάθροιση» (disaggregate) των ιστορικών δεδομένων που έχουμε ώστε να υπολογίσουμε όχι μόνο τη βιομηχανική δύναμη ή τον αριθμό και τη χωρητικότητα των (επτανησιακών) πλοίων αλλά και τις εξαγωγές, δηλαδή την «συνεισφορά» των νέων περιοχών στην εθνική οικονομία, η οποία διαμορφώνεται κυρίως με την ενσωμάτωση των νέων περιοχών, με κόστος διόλου ευκαταφρόνητο, ειδικά στην περίπτωση της απόκτησης της Ηπειροθεσσαλίας.

Ένας άλλος δείκτης της αποτελεσματικότητας του κράτους την περίοδο της αποικιακής κυριαρχίας είναι η ικανότητα συλλογής εσόδων. Κεντρικά ερωτήματα είναι με ποιους τρόπους συλλέγονταν τα έσοδα στο ελληνικό κράτος μετά την ενσωμάτωση των περιοχών των Επτανήσων ή της Κρήτης και της Ηπειροθεσσαλίας; Μπορούμε να υπολογίσουμε το πόσο ισχυρή ήταν η παρουσία του κράτους από το ποσοστό των εσόδων από τη φορολόγηση ως ποσοστό του ΑΕΠ. Ωστόσο μπορεί να είναι και αποτέλεσμα επιλογής του κράτους που επιδιώκει να μην προκαλέσει εντάσεις, αν και κάτι τέτοιο είναι μάλλον απίθανο και σίγουρα αναποτελεσματικό, σε μία περίοδο στην οποία η μόνη πηγή εσόδων είναι αυτή της έμμεσης φορολογίας, ιδίως μετά την έξοδο στις αγορές και τον εξωτερικό δανεισμό, όταν και οι υποχρεώσεις της χώρας αυξάνονται κατακόρυφα άρα και οι ανάγκες για πιο αποτελεσματική διαχείριση των δημόσιων οικονομικών. Η μετα-αποικιακή σημασία των Επτανήσων για την περίοδο μετά την ένωση φαίνεται και στο πολύ σημαντικό ρόλο που διατηρούν τα τελωνεία στη Ζάκυνθο και την Κεφαλονιά

καθώς αποτελούν εχέγγυο για την αποπληρωμή του χρέους παλιότερων δανείων στη διάρκεια του δέκατου ένατου αιώνα. Είναι άραγε μόνο η μεγάλη αξία που έχουν τα τελωνεία αυτά στο συνολικό ποσό των εσόδων του κράτους ή είναι και μια έμμεση αναγνώριση ότι οι υπηρεσίες εκεί λειτουργούσαν πιο αποτελεσματικά;

Η ίδια υπόθεση ισχύει και στην περίπτωση της Κρήτης την περίοδο της Κρητικής Πολιτείας (1898–1912) χωρίς αυτό να σημαίνει βέβαια ότι η Κρήτη ανοίκει σε μια «κλασσική» περίπτωση αποικίας, όπως δεν αποτελεί τέτοια βέβαια και το προτεκτοράτο των Επτανήσων. Μελετώντας τους τομείς της κρατικής λειτουργίας που υπήρξαν πιο αποτελεσματικοί στη σύντομη περίοδο της «προστασίας» των Μεγάλων Δυνάμεων που πέρασε το νησί, ανιχνεύεται η πορεία τους στη διάρκεια των πρώτων δεκαετιών μετά την ενσωμάτωση στο ελληνικό κράτος. Ένα πολύ καλό παράδειγμα είναι ο θεσμός του Ταχυδρομικού Ταμιευτηρίου, που λειτούργησε για πρώτη φορά στην Κρήτη στο πλαίσιο της Τράπεζας Κρήτης και της αντίληψης για καλλιέργεια αποταμιευτικής συνείδησης στα μέρη όπου έφτανε ταχυδρομικός διανομέας. Ο πρωτότυπος τραπεζικός θεσμός λειτούργησε τόσο αποτελεσματικά που υιοθετήθηκε από το ελληνικό κράτος, όταν η Κρήτη αποτέλεσε επαρχία του κράτους. Αντίθετα, μια αντίστοιχη προσπάθεια στα Επτάνησα, η Τράπεζα Εξοικονομήσεως, η οποία «μεταφέρθηκε» ως θεσμός στα νησιά στη δεκαετία του 1830 από τη Βρετανία δεν υπήρξε δημοφιλής σε κανένα άλλο νησί εκτός από την Κέρκυρα.

Η οργάνωση του αποικιακού κράτους και η κληρονομιά του στη δημόσια διοίκηση του εθνικού κράτους είναι ένα πεδίο έρευνας από μόνο του, καθώς εγείρει και θέματα νοοτροπίας ειδικά στην περίπτωση των Επτανήσων, όπου οι ίδιοι οι Επτανήσιοι και όχι βέβαια οι ελάχιστοι «Άγγλοι» στελέχωναν τη δημόσια διοίκηση. Άλλοι δείκτες είναι οι υπηρεσίες και η κρατική οργάνωση σε υπουργεία πριν και μετά την περίοδο της βρετανικής προστασίας. Εμπειρικά δεδομένα αποτελούν ο αριθμός και η κατανομή των δημοσίων υπαλλήλων, ο αριθμός των υπαλλήλων που στέλνονται από άλλες περιοχές του ελληνικού κράτους, ο αριθμός των αστυνομικών υπαλλήλων, των υπαλλήλων του υγειονομίου, των τελωνείων, των συμβολαιογράφων, των δικαστικών υπαλλήλων, ανώτερων και κατώτερων, των γραφείων επικοινωνίας αργότερα, των ταχυδρομείων, των τραπεζικών καταστημάτων, των νοσοκομείων και ευαγών ιδρυμάτων, των δημόσιων βιβλιοθηκών και των κέντρων μετάδοσης γνώσης (φιλομαθείς εταιρείες) και των φυλακών και άλλων ιδρυμάτων εγκλεισμού.

Η περιφερειακή διάσταση αποκαλύπτει πιο ξεκάθαρα τις διαστάσεις της αποικιοκρατικής εξάρτησης και ηγεμονίας, κυρίως της Βρετανίας, αλλά και της Ιταλίας. Τα Δωδεκάνησα, περιοχή που σχεδόν ανεπαίσθητα πέρασε στο ελληνικό κράτος από τη βρετανική κατοχή στη διάρκεια της δίνης του εμφυλίου, είναι μια τέτοια περίπτωση τοπικής – περιφερειακής ιστορίας που δεν έχει συνδεθεί με τις γενικότερες ιστοριογραφικές τάσεις για την αποικιοκρατία τον εικοστό αιώνα

παρά το ότι είναι σίγουρο ότι πολλά ενδιαφέροντα ζητήματα που απασχολούν τους ιστορικούς της ιταλικής ή της γαλλικής αποικιοκρατίας θα μπορούσαν να εμπλουτιστούν με το παράδειγμα των ιταλοκρατούμενων Δωδεκανήσων.

Υπάρχει λοιπόν μια γεωγραφικο-ιστορική διάσταση της ιστορίας της αποικιοκρατίας στην Ελλάδα η οποία αφορά τις περιοχές του ελληνικού κράτους αλλά και γενικότερα του ελληνισμού που αποτέλεσαν με τη μία ή την άλλη μορφή περιοχές αποικιοκρατικού ελέγχου, τα Επτάνησα, η Κύπρος, η Κρήτη και τα Δωδεκάνησα. Η βρετανική, σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις, και η ιταλική, στην περίπτωση των Δωδεκανήσων, αποικιοκρατική εξουσία δημιουργεί τη δυνατότητα συγκρίσεων και συνδέσεων με άλλες περιοχές των δύο αυτοκρατοριών, προσέγγιση που θα μπορούσε να δώσει μεγαλύτερη παρουσία της νεότερης ελληνικής ιστορίας σε διεθνή συνέδρια και ιστοριογραφικές συζητήσεις.

Η εμπειρική διάσταση μπορεί να χωριστεί σε τομείς που αφορούν την εμπειρία των αποικιοκρατούμενων σε πολύ βασικούς τομείς για το επίπεδο και τις συνθήκες διαβίωσης των πληθυσμών υπό αποικιοκρατική εξάρτηση: την οικονομία και τις αλλαγές σε θεσμικό / παραγωγικό επίπεδο που έφερε μια περίοδος της αποικιοκρατίας, οι αλλαγές στην οργάνωση και στο σύστημα εκπαίδευσης, οι παρεμβάσεις στο χώρο της υγείας, η ανάπτυξη του τύπου, του πιο σημαντικού εργαλείου της δημόσιας σφαίρας, στα Επτάνησα και τα Δωδεκάνησα, όπου έχουμε ήδη κάποιες μελέτες και καταγραφές αλλά όχι αναλύσεις, τουλάχιστον για τον δωδεκανησιακό τύπο.²⁴ Είναι εντυπωσιακό από την άλλη ότι απουσιάζει μια συνολική μελέτη για την ιταλική αποικιοκρατία και πάλι με λίγες εξαιρέσεις, που δεν ξεφεύγουν ωστόσο από τα στενά ορια της τοπικής ιστορίας της οικονομίας στα Δωδεκάνησα την ιταλική περίοδο.²⁵

Συμπεράσματα

Η δημιουργία, συγκρότηση και επέκταση του ελληνικού κράτους σε συνθήκες της αποικιοκρατικής επέκτασης μεγάλων δυνάμεων - αυτοκρατοριών καλύπτει κυρίως νησιωτικές περιοχές και θέτει το γενικότερο ερώτημα κατά πόσο αυτές οι περιοχές υπήρξαν διαχρονικά περισσότερο ευάλωτες σε καθεστώς επικυριαρχίας ή και ξεκάθαρης αποικιοποίησης στο πλαίσιο ανταγωνισμών και γεωπολιτικών στρατηγικών. Οι διεθνείς συζητήσεις για την αποικιοκρατία και την αυτοκρατορία ως έννοια και αναλυτικό εργαλείο αλλά και ως κριτήριο περιοδολόγησης αφορούν και την περίοδο της νεότερης ελληνικής ιστορίας από την περίοδο του τέλους της βενετικής και της ύστερης οθωμανικής κυριαρχίας στις περιοχές που σταδιακά από το δέκατο ένατο αιώνα αποτέλεσαν την επικράτεια του Ελληνικού κράτους. Είναι ωστόσο χρήσιμη προϋπόθεση να διακρίνουμε αυτή την έννοια της αυτοκρατορίας από την πιο ιστορική και εμπειρική, να διακρίνουμε δηλαδή

τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά που διαφοροποιούν την ιστορία της αποικιοκρατίας και την τέμνουν με την ιστορία της νεωτερικότητας. Σημασία οπωσδήποτε έχουν και οι αντιλήψεις των σύγχρονων για τη θέση τους στον αποικιοκρατικό κόσμο, σε ποιο βαθμό δηλαδή εσωτερίκευσαν το στάτους τους ως αποικιοκρατούμενοι. Ακόμα και οι μετριοπαθείς μεταρρυθμιστές και φιλελεύθεροι Επτανήσιοι, οι οποίοι αρνούνταν να δεχθούν ότι η Βρετανική Αυτοκρατορία τους κατέτασσε στο ίδιο επίπεδο με τους αφρικανικούς λαούς ή τους αυτόχθονες της βόρειας Αμερικής, διαφοροποιήθηκαν από άλλους λαούς τη στιγμή ακριβώς που ο Αρμοστής στην Κέρκυρα και κύκλοι στο Υπουργείο Αποικιών εξέταζαν σοβαρά την πιθανότητα ανακήρυξης της Κέρκυρας και των Παξών σε αποικία και την παραχώρηση των υπόλοιπων Επτανήσων.

Η προσέγγιση της ελληνικής ιστορίας μέσα από το πρίσμα της αποικιοκρατίας έχει σημασία για δύο λόγους. Ο πρώτος είναι ιστορικός, καθώς επιτρέπει να δούμε τις ιστορικές συνθήκες που εξηγούν τη διαμόρφωση του ελληνικού κράτους μέσα από τον αποικιακό ανταγωνισμό Βρετανίας, Γαλίας, Ρωσίας, Ιταλίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Ο δεύτερος λόγος είναι περισσότερο συγκυριακός και προκύπτει από την εντεινόμενη αντίληψη για την κατάσταση της χώρας, όπως διαμορφώνεται τα τελευταία χρόνια, ως «αποικία χρέους» ή «προτεκτοράτο» και έχει σχέση με την επιδεινόμενη σχέση αλληλεξάρτησης της χώρας με τους δανειστές της. Παρά τη μεταφορική χρήση των φράσεων «αποικία χρέους» και «προτεκτοράτο» το ζήτημα της διαμόρφωσης μιας ταυτότητας ενός λαού ως αποικιοκρατούμενου καθιστά ακόμα πιο επιτακτική τη μελέτη της ιστορικής διάστασης της αποικιοκρατίας στην ελληνική ιστορία.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Polaschegg, Andrea. *Der andere Orientalismus. Regeln deutsch-morgenländischer Imagination im 19. Jahrhundert* (Berlin-New York, 2005). Manuel Borutta, Sakis Gekas (eds.) Special Issue: 'A colonial Sea: the Mediterranean, 1798–1956', *European Review of History* 19, 1 (2012). Dickie, John. *Darkest Italy. The Nation and Stereotypes of the Mezzogiorno, 1860–1900* (New York, 1999). Schneider, Jane (ed.), *Italy's "Southern Question". Orientalism in one country* (Oxford and New York, 1998).
2. Robert J. Young, *Μεταποικιακή θεωρία. Μια ιστορική εισαγωγή*, Πατάκη (Αθήνα, 2007), 13.
3. Young, *Μεταποικιακή θεωρία*, 13.
4. Michael Herzfeld, "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *The South Atlantic Quarterly*, 101, 4 (2002), 899–926.
5. Στάθης Γουργουρής, *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας* (Αθήνα, 2007). Ιωάννα Λαλιώτου, *Διασχίζοντας τον Ατλαντικό: Η ελληνική μετανάστευση στις ΗΠΑ*

κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα, Αθήνα 2006. Maria Koundoura, *The Greek Idea: The Formation of National and Transnational Identities*, I. B. Tauris, 2007.

6. Νίκος Ψυρούκης, *Ο νεοαποικισμός. Ανατομία του σύγχρονου κόσμου* (Αθήνα, 1980). Το έργο αυτό συμπληρώνει την πολύτομη *Ιστορία της Αποικιοκρατίας* του συγγραφέα.
7. Michael Herzfeld, "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *The South Atlantic Quarterly* 101:4 (2002), σσ. 899–926.
8. Herzfeld. "The Absence Presence".
9. Holland, R. F. *Blue-water Empire: The British in the Mediterranean Since 1800*. London ; New York: Allen Lane, 2012; Holland, R. F., Diana Weston Markides. *Britain and the Hellenes: Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (New York: Oxford University Press, 2006).
10. Thomas W. Gallant, *Η εμπειρία της αποικιακής κυραρχίας. Πολιτισμός, ταυτότητα και εξουσία στα επτάνησα, 1817–1864* (Αθήνα, 2014).
11. Ν.Ε. Καραπιδάκη, "Ιόνια Νησιά 1815–1864. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας", *Τόμος 4ος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770–2000. Το Ελληνικό Κράτος, 1833–1871* (Αθήνα, 2003), σσ. 265–284.
12. Α. Ανδρεάδης, *Η Ένωσις της Επτανήσου και η διοίκηση της Προστασίας* [The Union of the Ionian Islands and the administration of the Protection] (Athens, 1907).
13. Αλίκη Νικηφόρου (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων* (Αθήνα, 2008), σ. 48.
14. Για τη σχέση Νόμου και αποικιοκρατίας βλ. Lauren Benton, "Colonial Law and Cultural Difference: Jurisdictional Politics and the Formation of the Colonial State", *Comparative Studies in Society and History*. 41, 3 (2000) σσ. 563–588.
15. Ε. Καλλιγά, «Το Σύνταγμα του Μαίτλαντ για τα Επτάνησα (1817). Ιόνιες Καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ίστωρ* 3 (1991) σσ. 93–120.
16. Gallant, *Η εμπειρία της αποικιακής κυραρχίας*.
17. Αντώνης Λιάκος, *Η Ιταλική ενοποίηση και η μεγάλη ιδέα* (Αθήνα, 1985).
18. R. Holland and D. Markides, *The British and the Hellenes. Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford, 2006).
19. Thomas W. Gallant *Modern Greece* (London : New York, 2001). Giannis Koliopoulos and Thanos Veremis, *Modern Greece: A History Since 1821* (Chichester, U.K.; Malden, MA, 2010); Clog Richard. *A Concise History of Modern Greece* (Cambridge, 2002). Κώστας Π. Κωστής, «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος–21ος αιώνας*, (Αθήνα, 2013).
20. Robert Holland, 'Patterns of Anglo-Hellenism: A 'Colonial' Connection?', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 36, 3 (2008), σσ. 383–396.
21. Sarah Stockwell (ed.), *The British Empire. Themes and Perspectives*, (Malden, MA 2008), σ. 7.
22. Γιώργος Τόλιας, «Μετασχηματισμοί της Επτανησιακής Κοινωνίας κατά το τέλος της ενετοκρατίας», *Πρακτικά Ε' Πανιόνιου Συνεδρίου*, (Αργοστόλι, 1989), σσ. 293–304.
23. Nicholas Doumanis, *Myth and Memory in the Mediterranean*, (Basingstoke, 1997).
24. Μιλτιάδης Λογοθέτης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848–2008). Συμβολή στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Δωδεκανήσου*, 3 τόμοι (Αθήνα, 2010).
25. Κώστας Τσαλαχούρης, *Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα* (Αθήνα, 2000). Ζαχαρίας Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912–1943* (Ρόδος, 1998).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γουργουρής Στάθης, *Έθνος-όνειρο: Διαφωτισμός και θέσμιση της σύγχρονης Ελλάδας*, (Αθήνα, 2007).
- Ανδρεάδης Ανδρέας, *Η Ένωσις της Επτανήσου και η διοίκηση της Προστασίας* [The Union of the Ionian Islands and the administration of the Protection], (Αθήνα, 1907).
- Καλλιγά Ελένη, «Το Σύνταγμα του Μαΐτλαντ για τα Επτάνησα (1817). Ιόνιες Καταβολές και βρετανικοί στόχοι», *Ιστορ* 3 (1991), σσ. 93–120.
- Καραπιδάκης Νίκος Ε., «Ιόνια Νησιά 1815–1864. Προστασία, το πρόσχημα της Αγγλοκρατίας», *Τόμος 4ος, Ιστορία του Νέου Ελληνισμού, 1770–2000. Το Ελληνικό Κράτος, 1833–1871* (Αθήνα, 2003), σσ. 265–284.
- Κωστής Κώστας Π., «Τα κακομαθημένα παιδιά της ιστορίας». *Η διαμόρφωση του νεοελληνικού κράτους 18ος–21ος αιώνας* (Αθήνα, 2013).
- Λιάκος Αντώνης, *Η Ιταλική ενοποίηση και η μεγάλη ιδέα*, Θεμέλιο (Αθήνα, 1985).
- Λογοθέτης Μιλτιάδης, *Ο Δωδεκανησιακός Τύπος (1848–2008). Συμβολή στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Δωδεκανήσου*, 3 τόμοι (Αθήνα, 2010).
- Νικηφόρου Αλίκη (επιμ.), *Συνταγματικά Κείμενα των Ιονίων Νήσων* (Αθήνα, 2008).
- Τόλιας Πώργος, «Μετασχηματισμοί της Επτανησιακής Κοινωνίας κατά το τέλος της ενετοκρατίας», *Πρακτικά Ε' Πανιόνιο Συνέδριο* (Αργοστόλι, 1989), σσ. 293–304.
- Τσαλαχούρης Κώστας, *Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα* (Αθήνα, 2000).
- Τσιρπανλής Ζαχαρίας, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912–1943* (Ρόδος, 1998).
- Ψυρούκης Νίκος, *Ο νεοαποικισμός. Ανατομία του σύγχρονου κόσμου* (Αθήνα, 1980).
- Benton Lauren, "Colonial Law and Cultural Difference: Jurisdictional Politics and the Formation of the Colonial State." *Comparative Studies in Society and History* 41, 3 (2000): 563–588.
- Clog Richard. *A Concise History of Modern Greece* (Cambridge, 2002).
- Dickie, John *Darkest Italy. The Nation and Stereotypes of the Mezzogiorno, 1860 – 1900* (New York, 1999).
- Doumanis Nicholas, *Myth and Memory in the Mediterranean*, (Basingstoke, 1997).
- Gallant Thomas W., *Η εμπειρία της αποικιακής κυριαρχίας. Πολιτισμός, ταυτότητα και εξουσία στα επτάνησα, 1817–1864* (Αθήνα, 2014).
- Gallant, Thomas W. *Modern Greece* (London : New York, 2001).
- Herzfeld Michael, "The Absent Presence: Discourses of Crypto-Colonialism", *The South Atlantic Quarterly*, 101, 4 (2002), pp. 899–926.
- Holland R. and D. Markides, *The British and the Hellenes. Struggles for Mastery in the Eastern Mediterranean 1850–1960* (Oxford, 2006).
- Holland Robert, 'Patterns of Anglo-Hellenism: A 'Colonial' Connection?', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, 36, 3 (2008), σσ. 383–396.
- Koliopoulos, Gianis, Thanos Veremis. *Modern Greece: A History Since 1821* (Chichester, U.K.; Malden, MA, 2010).
- Koundoura Maria, *The Greek Idea: The Formation of National and Transnational Identities* (Λονδίνο, 2007).
- Polaschegg, Andrea. *Der andere Orientalismus. Regeln deutsch-morgenländischer Imagination im 19. Jahrhundert* (Berlin-New York, 2005).
- Schneider, Jane, ed. *Italy's "Southern Question". Orientalism in one country* (Oxford and New York, 1998).
- Stockwell Sarah (ed.), *The British Empire. Themes and Perspectives* (Malden, MA, 2008).
- Young, Robert J., *Μεταποικιακή θεωρία. Μια ιστορική εισαγωγή* (Αθήνα, 2007).

Η έκθεση Κυπριακά Χαρτονομίσματα στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου

Ελένη Ζαπίτη

Τον Μάιο του 2014 το Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου εγκαινίασε την περιοδική έκθεση, «Κυπριακά Χαρτονομίσματα. Περιβάλλον-Ιστορία-Λαϊκή Τέχνη. Η εικονογραφία τους μέσα από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου». Η έκθεση εντάχθηκε στις δραστηριότητες του Μουσείου Ιστορίας της Κυπριακής Νομισματοκοπίας και διοργανώθηκε σε συνεργασία με το Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου.

Η παρουσίαση θα επικεντρωθεί στο σκεπτικό και στους στόχους της έκθεσης, με αναφορά στους βασικούς σταθμούς από την πρώτη έκδοση κυπριακού χαρτονομίσματος από τους Βρετανούς το 1914. Στη συνέχεια θα παρουσιαστεί εκτενέστερα η εικονογραφία των χαρτονομισμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας, στις σειρές που εκδόθηκαν από το 1961 μέχρι το 1997, με κύριους άξονες το Περιβάλλον, την Ιστορία και τη Λαϊκή Τέχνη της Κύπρου. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον αποτελεί η σύνδεση των εικονογραφικών αυτών θεμάτων με αντικείμενα από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου: Εθνογραφική, Νομισματική, Χαρτών, Χειρογράφων και Παλαίτυπων, Χαρακτικών – Παλαιών Φωτογραφιών και Υδατογραφιών.

ΤΟΝ ΜΑΙΟ ΤΟΥ 2014 ΤΟ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΠΡΟΥ εγκαίνιασε την περιοδική έκθεση, «Κυπριακά Χαρτονομίσματα. Περιβάλλον-Ιστορία-Λαϊκή Τέχνη. Η εικονογραφία τους μέσα από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπεζής Κύπρου». Η έκθεση εντάχθηκε στις δραστηριότητες του Μουσείου Ιστορίας της Κυπριακής Νομισματοκοπίας και διοργανώθηκε σε συνεργασία με το Ιστορικό Αρχείο της Τράπεζας Κύπρου.

Ένας από τους βασικούς στόχους της έκθεσης ήταν η επιλογή ενός θέματος, προσφιλούς προς στο ευρύ κοινό, το οποίο θα μπορούσε να ανακαλέσει μνήμες από το πρόσφατο παρελθόν, όπως την κυπριακή λίρα, αλλά και σε σχέση με τα μνημεία, το περιβάλλον, την παράδοση και την τέχνη του τόπου μας. Η έκθεση στόχευε παράλληλα, να προβάλει τα 100 χρόνια από την έκδοση του 1ου χαρτονομίσματος και να συνδεθεί με το μήνυμα της Διεθνούς Ημέρας Μουσείων του 2014, που ήταν «Οι Συλλογές των Μουσείων μας ενώνουν». Τέλος η αναβίωση του ενδιαφέροντος του κοινού προς τις συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος, οι οποίες έχουν τώρα σημαντικά εμπλουτιστεί με τις συλλογές της πρώην Λαϊκής Τράπεζας, ήταν ακόμη μια παράμετρος που καθόρισε τον τίτλο της έκθεσης.

Το Πολιτιστικό Ίδρυμα διαφυλάσσει σήμερα έξι κυπρολογικές συλλογές: α. Νομισμάτων, β. Χαρτών, γ. Σπάνιων βιβλίων και χειρογράφων, δ. Χαρακτικών, παλαιών φωτογραφιών και υδατογραφιών, ε. Σύγχρονης κυπριακής τέχνης, στ. Εθνογραφικών αντικειμένων. Επίσης διαχειρίζεται στη Λευκωσία, το Μουσείο Ιστορίας της Κυπριακής Νομισματοκοπίας και το Αρχαιολογικό Μουσείο Γεωργίου και Νεφέλης Τζιάπρα Πιερύδη (δωρεά Κλειούς και Σόλωνα Τριανταφυλλίδη) και στη Λάρνακα το Μουσείο Πιερύδη.¹

Την έκθεση συνοδεύει ελληνικός και αγγλικός κατάλογος² με περισσότερες πληροφορίες που αφορούν τα εισαγωγικά κείμενα των ενότητων της Έκθεσης με βιβλιογραφικές αναφορές, φωτογραφίες, κατάλογο των χαρτονομισμάτων και επιλεγμένη βιβλιογραφία. Το Πολιτιστικό Ίδρυμα όπως για κάθε έκθεση που διοργανώνει, ετοίμασε και πραγματοποιεί το εκπαιδευτικό πρόγραμμα «Εικόνες και σύμβολα» το οποίο απευθύνεται σε παιδιά του Δημοτικού.

Παρουσίαση της έκθεσης

Αγγλοκρατία (1878–1960)

Η έκθεση αρχίζει στο χώρο του Μουσείου Ιστορίας της Κυπριακής Νομισματοκοπίας, όπου σε μία προθήκη παρουσιάζονται τα χαρτονομίσματα της περιόδου της Αγγλοκρατίας. Η παρουσίαση είναι συνοπτική και αναφέρεται σε ορόσημα σχετικά με την έκδοση και κυκλοφορία των χαρτονομισμάτων στην Κύπρο από τη Βρετανική Διοίκηση. Το βιβλίο του Major Pridmore, το οποίο εκδόθηκε από την Κεντρική Τράπεζα το 1974, υπήρξε η βασική πηγή πληροφοριών γι' αυτήν την περίοδο.³

1

Ο Πρώτος Παγκόσμιος Πόλεμος και οι ανάγκες που προέκυψαν στην προμήθεια του χρήματος, υπήρξαν η αιτία για την έκδοση το 1914 των πρώτων χαρτονομισμάτων στην Κύπρο. Η Αγγλία εκείνη τη χρονιά κήρυξε τον πόλεμο εναντίον της Γερμανίας και η Κύπρος εντάχθηκε κάτω από στρατιωτικό νόμο. Στις 5 Σεπτεμβρίου 1914 η Βρετανία εξέδωσε διάταγμα με το οποίο απαγορευόταν η εξαγωγή νομισμάτων από την Κύπρο και ακολούθως στις 7 Σεπτεμβρίου με σχετική προκήρυξη ενέκρινε την έκδοση χαρτονομισμάτων αξίας £5 ή £1 από τη Βρετανική Διοίκηση. Η μία λίρα ισοδυναμούσε με 180 πιάστρες. Τα χαρτονομίσματα αυτά εκτυπώθηκαν στην Κύπρο και θεωρούνταν νόμιμο χρήμα σύμφωνα με το Κυπριακό Νομισματικό Διάταγμα του 1900. Με τη διακήρυξη στις 19 Σεπτεμβρίου 1914 απαγορεύτηκε επίσης η εξαγωγή χαρτονομισμάτων και καθορίστηκε ο αριθμός έκδοσης των: στην αξία £5 εκδόθηκαν 3.400 και στην αξία £1, 18.000, σε σύνολο αξίας 35,000.⁴

Τον Οκτώβριο του 1914, οι βασιλικοί αντιπρόσωποι, με στόχο την αναβάθμιση της ποιότητας των χαρτονομισμάτων, ανέθεσαν στον αγγλικό οίκο Thomas de la Rue and Company Ltd, στο Λονδίνο, το σχεδιασμό και την εκτύπωση των κυπριακών χαρτονομισμάτων στις αξίες £5, £1, 10 και 5 σελίνια. Το 1917, οι Βρετανοί προχώρησαν στη σχεδιαστική βελτίωση των χαρτονομισμάτων όπως και στη χρήση υδατογραφημένου χαρτιού με το λεκτικό «Cyprus Government» και την παράσταση ενός φτερωτού λέοντος και την αναγραφή της αξίας.⁵ (εικ. 1)

Η μεγάλη ανάγκη για χρήμα κατά τη διάρκεια του πολέμου οδήγησε στην έλλειψη των αργυρών νομισμάτων στις αξίες 18 και 9 πιάστρες, με συνέπεια την έκδοση το 1919 χαρτονομισμάτων στις αντίστοιχες αξίες, 1 σελίνι και 2 σελίνια. Ένας από τους βασικούς λόγους εξαφάνισης των αργυρών νομισμάτων και της αδυναμίας του Βασιλικού Νομισματοκοπείου να τα προμηθεύσει, υπήρξε η άνοδος της τιμής του αργύρου και η τάση αποθησαυρισμού που επεκράτησε.⁶

Η έκδοση των χαρτονομισμάτων στην Κύπρο, τέθηκε οριστικά σε μόνιμη βάση το 1928, ακολουθώντας την παγκόσμια πρακτική κατά την οποία η κυκλοφορία των νομισμάτων με βάση τον χρυσό νομισματικό κανόνα άρχισε να

υποβαθμίζεται. Επίσης από το 1930 τα χαρτονομίσματα φέρουν εκτύπωση και στην οπίσθια όψη, σε συνέχεια του αιτήματος του Βρετανού Κυβερνήτη με το οποίο ζητούσε τα σχέδια στα χαρτονομίσματα να ταυτίζονται περισσότερο με το νησί. Η παράσταση αποτελούνταν από δύο εραλδικά λιοντάρια τα οποία παρπέμπουν στον θυρεό του άγγλου βασιλιά Ριχάρδου του Λεοντόκαρδου, ως Δούκα της Νορμανδίας, ο οποίος είχε καταλάβει την Κύπρο το 1191, καθώς ηγείτο της Τρίτης Σταυροφορίας⁷. Παρόμοια παράσταση έφεραν και τα αναμνηστικά αργυρά κέρματα των 45 πιάστρων, τα οποία κυκλοφόρησαν το 1928 για τα 50χρονα της Βρετανικής Διοίκησης στην Κύπρο.⁸

Το 1938 η Μεγάλη Βρετανία καθώς και οι αποικίες της, ανέμεναν την έναρξη του Πολέμου. Ανάμεσα στις προετοιμασίες υπήρξε και η πρόνοια παραγωγής χρήματος σε μικρές αξίες για να καλυφθούν τυχόν ανάγκες όπως συνέβη την περίοδο 1914–1920. Ο αγγλικός οίκος Bradbury, Wilkinson & Company εξέδωσε τα χαρτονομίσματα για την Κύπρο, στις αξίες 1, 2 και 5 σελίνια, τα οποία τέθηκαν σε κυκλοφορία μετά την κήρυξη του πολέμου στις 3 Σεπτεμβρίου 1939.⁹ Εντούτοις, με την έναρξη του 2ου Παγκοσμίου πολέμου παρατηρήθηκε πάλι έλλειψη χρήματος σε μικρές αξίες, ιδιαίτερα και μετά την βύθιση του πλοίου με φορτίο χάλκινων νομισμάτων από τη Μ. Βρετανία προς την Κύπρο, τον Οκτώβριο του 1942. Οι ανάγκες τους πολέμου σε μέταλλα είχαν επίσης αντίκτυπο στην παραγωγή του χρήματος. Ενώ το 1934 τα χάλκινα κυπριακά νομίσματα είχαν αντικατασταθεί με χαλκονικέλινα, η μεγάλη ζήτηση του νικελίου για τους εξοπλισμούς, επανέφερε την παραγωγή των χάλκινων νομισμάτων, στις αξίες 1 και ½ πιάστρας.

Είναι ενδιαφέρον να δούμε τα μέτρα που πήρε τότε η Βρετανική Διοίκηση για να καλύψει την έλλειψη χρήματος. Για την αντιμετώπιση της έλλειψης χρήματος σε μικρές αξίες, επιτράπηκε η ανεπίσημη χρήση των γραμματοσήμων στις συναλλαγές. Από το 1942 μέχρι και τον Ιούνιο/Ιούλιο του 1943 τα γραμματόσημα των 4½, 3, 1 και ½ πιάστρας αντικαθιστούσαν τα νομίσματα στις αντίστοιχες αξίες. Αποδεκτά ήταν και αυτά που ήταν κολλημένα σε κάρτες ή σε άλλο χαρτί. Ένα άλλο μέτρο ήταν η υστεροσήμανση, τον Ιανουάριο του 1943 των χαρτονομισμάτων με την αξία 1 σελίνι, στην αξία των 3 πιάστρων. Η υστεροσήμανση όμως προκάλεσε προβλήματα καθώς το κόστος της υπερέβαινε την αξία των 3 πιάστρων, το μελάνι σταδιακά ξεθώριαζε και τα χαρτονομίσματα κυκλοφορούσαν στην αρχική τους αξία ως 1 σελίνι. Ο τεμαχισμός των χαρτονομισμάτων υπήρξε η δεύτερη λύση, αν και με αυτή γινόταν σπατάλη των χρήσιμων χαρτονομισμάτων στη αξία 1 σελίνι. Τελικά το 1944, χαρτονομίσματα των 3 πιάστρων εκτυπώθηκαν και κυκλοφόρησαν.¹⁰

Από το 1945, μετά την λήξη του 2ου Παγκοσμίου Πολέμου, τα χαρτονομίσματα είχαν πλέον καθιερωθεί στις συναλλαγές. Παράλληλα κυκλοφορούσαν αργυρά νομίσματα στις αξίες 1 και 2 σελίνια και χαλκονικέλινα των 3 πιάστρων. Η λέξη σελίνι υιοθετήθηκε επίσημα το 1947 και τα αργυρά 1 και 2 σελίνια αντικαταστάθη-

καν με χαλκονικέλινα. Η αξία του αργύρου είχε αυξηθεί σημαντικά και επί πλέον η Βρετανία πλήρωσε το χρέος της προς τις Ηνωμένες Πολιτείες σε άργυρο που άντλησε από τα νομίσματα που είχαν αποσυρθεί από την κυκλοφορία.¹¹

Στις 6 Φεβρουαρίου 1952 ο βασιλιάς Γεώργιος πεθαίνει και στον θρόνο ανεβαίνει η βασίλισσα Ελισάβετ Β'. Το 1953 η Βρετανική Διοίκηση με στόχο τη διευκόλυνση των εμπορικών συναλλαγών και λαμβάνοντας υπόψη τα συστήματα των περισσότερων χωρών, αποφάσισε την υιοθέτηση του δεκαδικού συστήματος με τη £1 να διαιρείται σε 1000 μιλς σε αντικατάσταση των 180 πιάστρων. Τα νέα χαρτονομίσματα κυκλοφόρησαν την 1η Αυγούστου 1955 στις αξίες £5, £1,500 και 250 μιλς. Στις 31 Αυγούστου 1958 τα χαρτονομίσματα του προηγούμενου συστήματος αποσύρθηκαν επίσημα, ενώ αυτά συνέχιζαν να εξαργυρώνονται μέχρι το 1965.¹²

Κυπριακή Δημοκρατία (1960 –)

Με την ίδρυση της Κυπριακής Δημοκρατίας το 1960, το νόμισμα του κράτους παρέμεινε η λίρα και η υποδιαίρεσή της σε 1000 μιλς. Τα πρώτα χαρτονομίσματα της Κυπριακής Δημοκρατίας εκδόθηκαν την 1η Δεκεμβρίου 1961 από την Κυβέρνηση της Δημοκρατίας μέσω του Γενικού Λογιστή και τέθηκαν σε κυκλοφορία στις 15 Αυγούστου 1962. Τα νέα χαρτονομίσματα έφεραν την υπογραφή του Γενικού Λογιστή, Χρ. Κ. Στεφανή, τον θυρεό της Κυπριακής Δημοκρατίας και σε αυτά αναγράφονταν οι λέξεις «Κυπριακή Δημοκρατία» στην ελληνική, τουρκική και αγγλική γλώσσα.

Τα σχέδια στα χαρτονομίσματα, σε αντίθεση με τα αυτά των χαρτονομισμάτων της Βρετανικής Διοίκησης, πρόβαλλαν θέματα σχετικά με την Κύπρο. Τα σχέδια είχαν προταθεί από τη Νομισματική Επιτροπή τον Μάρτιο του 1960 και είχαν σχεδιαστεί από τον βρετανικό οίκο Bradbury, Wilkinson & Co. Ltd. Η αξία £5 παρουσίαζε την τέχνη των κεντημάτων και των δαντελών, η αξία £1 τη γλυπτική σε πέτρα, η αξία 500 μιλς την ξυλογλυπτική και τα δάση και η αξία 250 μιλς την αγροτική παραγωγή και τον ορυκτό πλούτο.¹³

Στις 27 Ιουνίου 1963 ιδρύθηκε η Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου. Σύμφωνα με την περί Κεντρικής Τράπεζας της Κύπρου νομοθεσία, η Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου έχει το αποκλειστικό δικαίωμα έκδοσης του νομίσματος (χαρτονομισμάτων και κερμάτων) της Κυπριακής Δημοκρατίας. Τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα των χαρτονομισμάτων και κερμάτων καθορίζονται από την Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου και εγκρίνονται από το Υπουργικό Συμβούλιο. Το 1964 κυκλοφόρησαν τα πρώτα χαρτονομίσματα στα οποία αναγράφεται πλέον ως εκδίδουσα αρχή η Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου στη θέση της Κυπριακής Δημοκρατίας. Το 1977 εισήχθη το χαρτονόμισμα στην ονομαστική αξία £10 και ακολούθως το 1983 με την εισαγωγή του συστήματος των σεντ, το χαρτονόμισμα των 250 μιλς αντικαταστάθηκε με το κέρμα των 20 σεντ και αυτό των 500 μιλς με το χαρτονόμισμα των

2

3

50 σεντ, το οποίο το 1991 αντικαταστάθηκε με κέρμα (εικ. 2). Το 1992 εισήχθη το χαρτονόμισμα των £20 και το 1997 εκδόθηκε η τελευταία σειρά χαρτονομισμάτων στις ονομαστικές αξίες, £20, £10, £5 και £1 (εικ. 3). Τα χαρτονομίσματα αυτά κυκλοφορούσαν μέχρι την εισαγωγή του ευρώ το 2008.¹⁴

Η εικονογραφία των χαρτονομισμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας αναπτύσσεται στην Έκθεση σε τρεις θεματικές ενότητες: την Ιστορία, το Περιβάλλον και τη Λαϊκή Τέχνη. Η παρουσίαση περιλαμβάνει εισαγωγικά κείμενα, πλούσιο εποπτικό υλικό και έναν αριθμό αντικειμένων από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος.

Ιστορία

Η παρουσίαση των εικονογραφικών θεμάτων που συνδέονται με την Ιστορία ακολουθεί μια χρονολογική σειρά, από τα αρχαία χρόνια μέχρι τον 20ο αιώνα.¹⁵ Στον οπισθότυπο των χαρτονομισμάτων των 20 λιρών (σειρές 1992, 1997) απεικονίζεται το καράβι Κερύνεια II, αντίγραφο του περίφημου εμπορικού καραβιού γνωστό ως ναυάγιο της Κερύνειας, το οποίο βυθίστηκε κατά το τέλος του 4ου αιώνα π.Χ.. Στο βάθος διακρίνεται η Πέτρα του Ρωμιού, πρόκειται για την πέτρα που έριξε από τον Πενταδάκτυλο ο Διγενής Ακρίτας εναντίον των Σαρακηνών, αλλά και ο τόπος όπου η θεά Αφροδίτη αναδύθηκε από τους αφρούς της θά-

4

5

λασσας. Δύο παραδείγματα από την πλούσια Συλλογή των καρτ ποστάλ απεικονίζουν το σημείο αυτό όπως το απαθανάτισε ο φακός στα μέσα του 20ου αιώνα, ενώ το περίφημο άγαλμα της θεάς Αφροδίτης (1ος αιώνας π.Χ.) το οποίο βρέθηκε κοντά στον αρχαιολογικό χώρο των αρχαίων Σόλων (3ος αιώνας μ.Χ.) κοσμεί τον εμπροσθότυπο¹⁶.

Τέσσερα χαρτονομίσματα απεικονίζουν κεφαλές αρχαίων αγαλμάτων που παραπέμπουν στη σημαντική ομάδα αγαλμάτων από ασβεστόλιθο από την αρχαιολογική συλλογή Γεωργίου και Νεφέλης Τζιάπρα Πιερίδη¹⁷ και τα οποία χρονολογούνται από την Αρχαϊκή μέχρι την Ρωμαϊκή περίοδο.

Το Γυμνάσιο της Σαλαμίνας απεικονίζεται στον οπισθότυπο του χαρτονομίσματος της 1 λίρας (σειρά 1961), ενώ στην οπίσθια όψη του χαρτονομίσματος των 5 λιρών (σειρά 1979), απεικονίζεται το Θέατρο της Σαλαμίνας.¹⁸ Και τα δύο χρονολογούνται τον 1ο αιώνα μ.Χ. Οι απεικονίσεις αυτές συνδέονται επίσης με τις καρτ ποστάλ από την αντίστοιχη συλλογή, η οποία καλύπτει ένα μεγάλο φάσμα θεμάτων σχετικών με τα μνημεία, τα τοπία αλλά και τον κόσμο της Κύπρου. Στην προθήκη της ενότητας αυτής μαζί με τις καρτ ποστάλ παρουσιάζεται επίσης ένα βιβλίο από τη Συλλογή Σπάνιων Βιβλίων το οποίο αναφέρεται στις αρχαιότητες της Σαλαμίνας, πρόκειται για το βιβλίο του Α. Ρ. Cesnola, *Salaminia (Cyprus). The History, Treasures and Antiquities of Salamis in the Island of Cyprus*, (Λονδίνο, 1882).

Η Βυζαντινή περίοδος (330–1192) και ακολούθως η περίοδος της Φραγκοκρατίας (1192–1489) αντιπροσωπεύονται με την απεικόνιση της πεντάτρουλλης εκκλησίας του 11ου αιώνα, των Αγίων Βαρνάβα και Ιλαριώνος στη Περιστερώνα¹⁹ στο χαρτονόμισμα των 5 λιρών (σειρά 1997) και του Αββαείου του Πέλ-

λαπαΐς στον οπισθότυπο του χαρτονομίσματος της 1 λίρας (σειρά 1979), αντίστοιχα. Το Αββαείο θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα δείγματα γοτθικής αρχιτεκτονικής στο νησί και χρονολογείται από τον 13ο μέχρι τον 15ο αιώνα.²⁰ Οι φωτογραφίες στις καρτ ποστάλ που εκτίθενται, ταυτίζονται και πάλι με τις παραστάσεις στα χαρτονομίσματα.

Κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας (1571–1878), τον 18ο αιώνα ο Αμπούρ Μπεκίρ πασάς αναπαλαίωσε το αρχαίο υδραγωγείο της Λάρνακας, γνωστό σήμερα ως Καμάρες. Το υδραγωγείο παρουσιάζεται στο χαρτονόμισμα της 1 λίρας (σειρά 1961), όπως ακριβώς απεικονίζεται και στο χαρακτηριστικό που περιλαμβάνεται στον τόμο της σειράς με τίτλο, *The London Illustrated News*, Aug. 31, 1878 (εικ. 4).

Οι παραστάσεις στο χαρτονόμισμα των 250 μιλς (σειρά 1961) σχετίζονται με τις πλουτοπαραγωγικές πηγές της Κύπρου, τον χαλκό, τα εσπεριδοειδή και τα σιτηρά, και οι οποίες υπήρξαν η κινητήρια δύναμη της οικονομίας της νεοσύστατης Δημοκρατίας, κυρίως κατά τη διάρκεια, της δεκαετίας του 1960.

Περιβάλλον

Η ενότητα περιλαμβάνει χαρτονομίσματα με απεικονίσεις από το φυσικό περιβάλλον της Κύπρου.²¹ Είναι ενδιαφέρον να παρατηρήσουμε ότι η απεικόνιση των πτηνών στο χαρτονόμισμα των 10 λιρών (σειρά 1977) προέρχεται από το βιβλίο των D. A. and W. M. Bannerman, *Birds of Cyprus*, Εδιμβούργο 1958, το οποίο περιλαμβάνεται στη Συλλογή Σπάνιων Βιβλίων. Πρόκειται για το ενδημικό πουλί Τρυπομάζης (εικ. 5).²²

Στην έκδοση των 10 λιρών του 1997 απεικονίζεται μια ενδιαφέρουσα σύνθεση με ενδημικά ζώα, πουλιά²³ και λουλούδια, όπως το αγρινό, η πράσινη χελώνα, η τουλίπα, η πεταλούδα *Apharitis Akamas*²⁴ και το κυκλάμινο το οποίο το 1996, το Υπουργικό συμβούλιο ανακήρυξε ως το εθνικό λουλούδι της Κύπρου.²⁵ Στην προθήκη παρουσιάζεται μια μικρή επιλογή αντικειμένων από τις Συλλογές όπως υδατογραφίες από τη Συλλογή της δημιουργού τους, Electra Megaw, καρτ ποστάλ καθώς και η έκδοση *Birds of Cyprus*. Το χαρτονόμισμα των 500 μιλς (1961) προβάλλει τον δασικό πλούτο της Κύπρου. Τα δάση της Κύπρου επηρέασαν πρώτιστα τις κλιματολογικές συνθήκες στο νησί καθορίζοντας την πολιτιστική, ιστορική και οικονομική ζωή της Κύπρου.²⁶

Λαϊκή τέχνη

Η πλούσια λαϊκή τέχνη της Κύπρου κοσμεί μια σειρά χαρτονομισμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας.²⁷ Η ξυλογλυπτική, η αγγειοπλαστική και η κεντητική χαρακτηρίζουν την παραδοσιακή τέχνη του κόσμου της Κύπρου. Μοτίβα από ξυλόγλυπτα μπαούλα κοσμούν μια σειρά χαρτονομισμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας όπως και σχέδια από τα περίτεχνα κεντήματα, υφαντά, δαντέλες και τσεβρέδες.²⁸ Αντιπροσωπευτικά κεντήματα από την Εθνογραφική Συλλογή²⁹ όπως

6

και καρτ ποστάλ με φωτογραφίες Κυπρίων να φορούν την παραδοσιακή κυπριακή στολή, εκτίθενται στο ξυλόγλυπτο μπαούλο. Ιδιαίτερο έκθεμα αποτελεί το πορτραίτο της Μαρριούς Καρύδη Πιεράκη³⁰ το οποίο φιλοτέχνησε ο Κωνσταντίνος Τακκατζής το 1854. Το πορτραίτο ταυτίζεται με τις παραστάσεις στα χαρτονομίσματα των 500 μιλς (1982), των 50 σεντ (1983) και της μίας λίρας (1997) (εικ. 6). Συμπερασματικά, διαπιστώνουμε ότι τα χαρτονομίσματα, όπως και τα νομίσματα, ως προϊόν και έκφραση της εκάστοτε εξουσίας, αποτελούν πρωτογενή πηγή γνώσης όχι μόνο της οικονομίας ενός τόπου αλλά και της ιστορίας, της παράδοσης, της τέχνης και γενικά της πολιτιστικής του εξέλιξης.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Ιστοσελίδα Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου, «Δελτίο Δραστηριοτήτων», https://www.boccf.org/Global/about%20section/annual%20reports/GreekAnnualReport2014_ForWeb08.04.15.pdf, ημ. πρόσβασης 24 Μαΐου 2015.
- 2 Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα...*
- 3 Pridmore, *Modern...*
- 4 Pridmore, *Modern...*, σ. 31.
- 5 Pridmore, *Modern...*, σσ. 31–33.
- 6 Pridmore, *Modern...*, σ. 35.
- 7 Pridmore, *Modern...*, σσ. 37–39.
- 8 Μιχαηλίδου, Ζαπίτη, *Νομίσματα...*, σ. 224.
- 9 Pridmore, *Modern...*, σ. 41.
- 10 Pridmore, *Modern...*, σσ. 44–47.
- 11 Pridmore, *Modern...*, σ. 49.
- 12 Pridmore, *Modern...*, σσ. 56–57, 69.
- 13 Pridmore, *Modern...*, σσ. 63–66.

- 14 Υπηρεσία Νομισματικού Μουσείου Από τη λίρα... Ιωαννίδης, *Η πορεία...*
- 15 Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα...*, σσ. 14–31.
- 16 Karageorghis, *Kypris...*, σσ. 70–71.
- 17 Καραγιώργης κ.ά., *Αρχαία τέχνη...*
- 18 Καραγιώργης, *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα...*, σσ. 80–98.
- 19 Παπαγεωργίου, λήμμα..., σσ. 323–324.
- 20 Coldstream, «Η γοτθική αρχιτεκτονική...», σσ. 51–60.
- 21 Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα...*, σσ. 10–13.
- 22 Κουρτελλαρίδης, *Τα πουλιά...*, σ. 50.
- 23 Στυλιανού, *Πουλιά...*, σσ. 49–50.
- 24 Μακρής, *Οι πεταλούδες...*, σσ. 142–145.
- 25 Χατζηκυριάκου, *Στην άκρη...*, σσ. 80–81.
- 26 Κωνσταντίνου, Παναγίδης, *Κύπρος...*, σσ. 28–29.
- 27 Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα...*, σσ. 22–24.
- 28 Παπαδημητρίου, *Η λαϊκή τέχνη...*, σ. 12.
- 29 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η Εθνογραφική Συλλογή...*
- 30 Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η Εθνογραφική Συλλογή...*, σσ. 282–283.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΕΠΙΛΕΓΜΕΝΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Coldstream, «Η γοτθική αρχιτεκτονική...»: N. Coldstream, «Η γοτθική αρχιτεκτονική στο βασίλειο των Λουζινιανών», *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση*, Παπανικολάου-Μπακιρτζή Δ., Ιακώβου Μ. (επιμ.), Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, (Λευκωσία 2007²).
- Karageorghis, *Kypris...*: J. Karageorghis, *Kypris. The Aphrodite of Cyprus. Ancient sources and archaeological evidence*, A. G. Leventis Foundation with the collaboration of the Cyprus Tourism Organization, (Λευκωσία, 2005).
- Pridmore, *Modern...*: M. F. Pridmore., *Modern coins and notes of Cyprus*, Central Bank of Cyprus, (Λευκωσία, 1974).
- Ιωαννίδης, *Η πορεία...*: Σ. Ιωαννίδης, *Η πορεία από τις πιάστρες στο ευρώ. Κατάλογος χαρτονομισμάτων-νομισμάτων και συλλεκτικών κερμάτων της Κεντρικής Τράπεζας της Κύπρου. Τα χαρτονομίσματα της Κύπρου από την περίοδο της Αγγλοκρατίας το 1878 μέχρι το ευρώ το 2008*, Σ.Π.Ε. Κακοπετριάς-Γαλάτας, (Κακοπετριά-Γαλάτας, 2010).
- Καραγιώργης, *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα...*: Β. Καραγιώργης, *Ανασκάπτοντας τη Σαλαμίνα της Κύπρου 1952–1974*, Ίδρυμα Α. Γ. Λεβέντη, (Αθήνα, 1999).
- Καραγιώργης κ.ά., *Αρχαία τέχνη...*: Β. Καραγιώργης κ.ά., *Αρχαία τέχνη της Κύπρου στη Συλλογή Γεωργίου και Νεφέλης Τζιάπρα Πιερύδη*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, (Λευκωσία, 2002).
- Κουρτελλαρίδης, *Τα πουλιά...*: Α. Κουρτελλαρίδης, *Τα πουλιά που φωλιάζουν στην Κύπρο. Με πλήρη κατάλογο όλων των πουλιών της Κύπρου, Συγκρότημα Τράπεζας Κύπρου, Πτηνολογικός Σύνδεσμος Κύπρου*, (Λευκωσία, 1997).
- Κωνσταντίνου, Παναγίδης, *Κύπρος...*: Γ. Κωνσταντίνου Γ., Ι. Παναγίδης, *Κύπρος και Γεωλογία. Επιστήμη-Περιβάλλον-Πολιτισμός*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, (Λευκωσία, 2013).
- Μακρής, *Οι πεταλούδες...*: Χρ. Μακρής, *Οι πεταλούδες της Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπεζής Κύπρου, (Λευκωσία, 2002).

- Μιχαηλίδου, Ζαπίτη, *Νομίσματα...*: Α. Μιχαηλίδου, Ε. Ζαπίτη, *Νομίσματα της Κύπρου. Από τη Συλλογή του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, (Λευκωσία, 2010²).
- Παπαγεωργίου, λήμμα...: Α. Παπαγεωργίου, λήμμα «Βαρνάβα και Ιλαρίωνος εκκλησία», *Μεγάλη Κυπριακή Εγκυκλοπαίδεια* 3 (2011) σελ. 323–324.
- Παπαδημητρίου, *Η λαϊκή τέχνη...*: Ε. Παπαδημητρίου, *Η λαϊκή τέχνη της Κύπρου. Μουσείο Λαϊκής Τέχνης Κύπρου – Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών / Cyprus Folk Art. The Cyprus Folk Art Museum – Society of Cypriot Studies*, Πολιτιστικό Κέντρο Λαϊκής Τράπεζας, (Λευκωσία, 1999²).
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η Εθνογραφική Συλλογή...*: Ε. Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, *Η Εθνογραφική Συλλογή του Ομίλου Λαϊκής*, (Λευκωσία, 2006).
- Στυλιανού, *Πουλιά...*: J. Στυλιανού, *Πουλιά της Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, Πτηνολογικός Σύνδεσμος Κύπρου, (Λευκωσία, 2009).
- Υπηρεσία Νομισματικού Μουσείου (επιμ.), *Από τη λίρα...*: Υπηρεσία Νομισματικού Μουσείου (επιμ.), *Από τη λίρα στο ευρώ. Κατάλογος κερμάτων και χαρτονομισμάτων της Κυπριακής Δημοκρατίας*, Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου, (Λευκωσία 2006).
- Χατζηκυριάκου, *Στην άκρη...*: Γ. Χατζηκυριάκου, *Στην άκρη του δρόμου*, Ζωγραφική Μάρβελ Χριστοφίδου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, (Λευκωσία, 2011).
- Χατζηχριστοδούλου, Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα...*: Χρ. Χατζηχριστοδούλου, Ε. Ζαπίτη, *Κυπριακά Χαρτονομίσματα. Περιβάλλον-Ιστορία-Λαϊκή Τέχνη. Η εικονογραφία τους μέσα από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου*, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου, (Λευκωσία, 2014).

Τραπεζική πίστη στην Κύπρο προς τα τέλη του 20ού αιώνα

Σωφρόνης Κληρίδης

Μέχρι το έτος 2000, η Κύπρος διέθετε ένα κλειστό, προστατευμένο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Τα χρεωστικά επιτόκια καθορίζονταν νομοθετικά ενώ η Κεντρική Τράπεζα καθόριζε τα καταθετικά επιτόκια και ρύθμιζε τα επίπεδα τραπεζικής πίστης. Ακολουθείτο πολιτική σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας και οι εισροές και εκροές κεφαλαίων ελέγχονταν αυστηρά. Πόσο αποτελεσματικό ήταν αυτό το πλαίσιο στην προσέλκυση αποταμιεύσεων και τη διοχέτευσή τους στους παραγωγικούς τομείς της οικονομίας; Ποιες οι καινοτομίες και ιδιομορφίες του συστήματος; Σε ποιο βαθμό ενδέχεται το πλαίσιο να καλλιέργησε παθογένειες οι οποίες συνέβαλαν στην παράτολμη πορεία και τελική κατάρρευση του τραπεζικού συστήματος μετά την απελευθέρωσή του;

1 Εισαγωγή

ΤΟ 2013 Η ΚΥΠΡΟΣ ΒΙΩΣΕ ΤΗΝ ΚΑΤΑΡΡΕΥΣΗ του τραπεζικού της τομέα. Συγκριτικά ομιλούντες, ήταν ένα από τα πιο εντυπωσιακά γεγονότα της παγκόσμιας οικονομικής ιστορίας, με απώλεια καταθέσεων ίση με το μισό περίπου ακαθάριστο εγχώριο προϊόν (ΑΕΠ) της χώρας (συνυπολογίζονται και οι απώλειες από τα αξιόγραφα). Μια καταστροφή τέτοιου μεγέθους δημιουργεί πολλά ερωτήματα ως προς τα αίτια που την προκάλεσαν. Αρκετοί ερευνητές έχουν αναλύσει τα γεγονότα του 2013 και την πορεία του χρηματοπιστωτικού συστήματος τα αμέσως προηγούμενα έτη.¹ Στόχος της παρούσας μελέτης είναι να διαγράψει την εξέλιξη του Κυπριακού χρηματοπιστωτικού συστήματος σε μεγαλύτερο βάθος χρόνου και να αναζητήσει πρακτικές και συμπεριφορές του παρελθόντος που ίσως συνέβαλαν στη δραματική κατάληξη του 2013.

Σημαντικό ορόσημο στην εξέλιξη του χρηματοπιστωτικού συστήματος της Κύπρου είναι το έτος 2000. Μέχρι τότε η Κύπρος είχε ένα κλειστό και στενά ελεγχόμενο χρηματοπιστωτικό σύστημα. Οι τράπεζες της ήταν συντηρητικοί και εσωστρεφείς οργανισμοί με παραδοσιακή δομή και χαμηλή αποδοτικότητα (με την έννοια της παραγωγικότητας και όχι της κερδοφορίας). Τα επιτόκια καθορίζονταν από την Κεντρική Τράπεζα και υπήρχαν αυστηροί περιορισμοί στη διακίνηση κεφαλαίων. Τα ψηλά επίπεδα αποταμίευσης των Κυπρίων παρείχαν στις τράπεζες αρκετή ρευστότητα την οποία διοχέτευαν σε εγχώριο δανεισμό.

Η αυγή του 21ου αιώνα έφερε τη φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος και λίγο αργότερα την ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Παρατηρήθηκε σημαντική εισροή ξένων κεφαλαίων στο τραπεζικό σύστημα της Κύπρου. Τα κεφάλαια διοχετεύτηκαν σε εγχώριο δανεισμό — κυρίως στην ιδιωτική κατανάλωση και τις κατασκευές — και σε επέκταση των τραπεζών στο εξωτερικό. Ο υπέρμετρος δανεισμός δημιούργησε μια μεγάλη φούσκα στα ακίνητα και φόρτωσε νοικοκυριά και επιχειρήσεις με δυσβάστακτο χρέος. Το σπάσιμο της φούσκας ήταν θέμα χρόνου και επήλθε το 2008 με την παγκόσμια οικονομική κρίση και την κατοπινή κρίση χρέους της Ελλάδας. Η μεγάλη έκθεση στην Ελλάδα γονάτισε τις τράπεζες και η απομείωση των ελληνικών ομολόγων τον Οκτώβριο το 2011 άρχισε την αντίστροφη μέτρηση. Η κυβέρνηση δε διέγνωσε σωστά την κατάσταση και καθυστέρησε την λήψη διορθωτικών μέτρων. Τραγική κατάληξη ήταν το κούρεμα των καταθέσεων στις δύο μεγάλες κυπριακές τράπεζες, ένα πρωτοφανές γεγονός που σοκάρει την Κύπρο αλλά και το παγκόσμιο.

Στόχος του παρόντος είναι να διαγράψει την πορεία του κυπριακού χρηματοπιστωτικού συστήματος μέχρι το 2000, με έμφαση στην περίοδο μετά την εισβολή. Κύριος στόχος είναι ο εντοπισμός πρακτικών και χαρακτηριστικών που να αποτελούν πιθανές γενεσιουργές αιτίες της κρίσης. Ιδιαίτερη έμφαση θα δοθεί στην αξιολόγηση του ρόλου του τραπεζικού τομέα ως του κύριου αγωγού διο-

χέτευσης κεφαλαίων σε παραγωγικές επενδύσεις. Αυτή η λειτουργία του τραπεζικού τομέα είναι ιδιαίτερα σημαντική σε μικρές χώρες που δε διαθέτουν αναπτυγμένες αγορές κεφαλαίων.

Θα μπορούσε κάποιος να υποστηρίξει ότι πολλά από τα προβλήματα του τραπεζικού τομέα έχουν τις ρίζες τους στο προστατευμένο περιβάλλον του παρελθόντος. Η Κύπρος ήταν μπροστά από άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, έχοντας ένα βαθύ χρηματοπιστωτικό σύστημα που διοχέτευε ικανοποιητική ρευστότητα στην οικονομία. Το σύστημα ήταν σταθερό και δεν αντιμετώπισε μεγάλες κρίσεις, ακόμα και μετά την εισβολή (με εξαίρεση τη μεγάλη κρίση του Συνεργατισμού προς το τέλος της δεκαετίας του 1970).

Θα επιχειρηματολογήσουμε όμως ότι η κατανομή των πιστώσεων δεν ήταν βέλτιστη. Ο δανεισμός βασιζόταν στην αξία της εξασφάλισης και σε προσωπικές εγγυήσεις, συνεπώς οι πιστώσεις έρεαν προς τομείς που μπορούσαν να παρέχουν τέτοιες εξασφαλίσεις. Ως αποτέλεσμα, η Κύπρος επένδυσε υπερβολικά σε φυσικές κατασκευές που μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν ως εξασφάλιση και δεν επένδυσε επαρκώς σε παραγωγικές δραστηριότητες που συμβάλλουν πιο ουσιαστικά στην οικονομική μεγέθυνση. Ο έλεγχος των επιτοκίων συνέβαλε στη δημιουργία ενός υπερμεγέθους χρηματοπιστωτικού συστήματος. Οι κυπριακές τράπεζες εξελίχθηκαν σε αναποτελεσματικά τραπεζικά μεγαθήρια με πολυάριθμο προσωπικό και εκτεταμένο δίκτυο καταστημάτων, αλλά και με ανεπαρκή εμπειρογνομosύνη στην αξιολόγηση έργων και τη διαχείριση ρίσκου.

Όσο το χρηματοπιστωτικό σύστημα παρέμενε κλειστό, το μέγεθός του περιοριζόταν από τα μεγέθη της κυπριακής οικονομίας. Με το άνοιγμα των αγορών την 1^η Ιανουαρίου 2000 το σύστημα εκτέθηκε στις ευκαιρίες και προκλήσεις των διεθνών αγορών. Παρατηρήθηκε μεγάλη εισροή ξένων κεφαλαίων που οδήγησε σε ραγδαία διόγκωση του τραπεζικού συστήματος. Τα καταναλωτικά και κατασκευαστικά δάνεια αυξήθηκαν δραματικά δημιουργώντας συνθήκες φούσκας, ενώ παράλληλα οι τράπεζες έκαναν ριψοκίνδυνα ανοίγματα στο εξωτερικό. Η διεθνής κρίση του 2008 έσκασε τη φούσκα και — σε συνδυασμό με την ανεπαρκή πολιτική διαχείριση — οδήγησε στην τελική κατάρρευση του 2013.

Το κύριο μέρος του δοκιμίου ξεκινά με μια σύντομη περιγραφή της εξέλιξης του τραπεζικού συστήματος πριν την Ανεξαρτησία. Ακολουθεί μια εκτενής περιγραφή των κύριων χαρακτηριστικών του συστήματος και η αξιολόγηση των αποτελεσμάτων του. Η τελευταία ενότητα καταλήγει με τα κύρια συμπεράσματα.

2 Το τραπεζικό σύστημα πριν την Ανεξαρτησία²

Η πρώτη τράπεζα που λειτούργησε στην Κύπρο ήταν η Οθωμανική Τράπεζα, η οποία εγκαθιδρύθηκε στη Λάρνακα το 1864 με σκοπό τη χρηματοδότηση του

εμπορίου βαμβακιού. Αργότερα η τράπεζα ανέλαβε το σημαντικό και κερδοφόρο ρόλο του Τραπεζίτη της βρετανικής αποικιοκρατικής κυβέρνησης. Το 1899 ιδρύθηκε το πρώτο κυπριακό τραπεζικό ίδρυμα, το «Ταμιευτήριο η Λευκωσία» (μετέπειτα Τράπεζα Κύπρου). Ακολούθησε το 1901 το Λαϊκό Ταμιευτήριο Λεμεσού (αργότερα Λαϊκή Τράπεζα), καθώς και αρκετά άλλα τοπικής φύσεως πιστωτικά ιδρύματα τα επόμενα χρόνια. Συν τω χρόνω εμφανίστηκαν και νέες ξένες τράπεζες όπως η Τράπεζα Αθηνών (1910), η Ιονική (1926) και η Barclays (1937). Για αρκετά χρόνια δεν υπήρχε ειδικός τραπεζικός νόμος και οι τράπεζες λειτουργούσαν με βάση τον εταιρικό νόμο του 1922. Η κρίση τραπεζικού πανικού του 1939 οδήγησε στη θέσπιση ειδικής νομοθεσίας για τη λειτουργία των τραπεζικών ιδρυμάτων και στον διορισμό τραπεζικού επόπτη.

Παράλληλα με τις εμπορικές τράπεζες αναπτύχθηκε και το συνεργατικό κίνημα, αρχής γενομένης με την Χωρική Τράπεζα Λευκονοίκου το 1909. Το 1914 θεσπίστηκε η πρώτη νομοθεσία που αναγνώριζε τα Συνεργατικά Πιστωτικά Ιδρύματα (ΣΠΙ) ως νομικές οντότητες. Η ανάπτυξη ήταν αρχικά αργή αλλά πήρε μεγάλες διαστάσεις προς τα τέλη της δεκαετίας του 1920, με τον αριθμό των ΣΠΙ να αυξάνεται από τα 29 το 1925 στα 326 το 1930. Η κρίση της δεκαετίας του 1930 οδήγησε δεκάδες ΣΠΙ σε κλείσιμο, με αποτέλεσμα το 1935 ο αριθμός τους να έχει μειωθεί στα 276. Το 1937 ιδρύθηκε η Συνεργατική Κεντρική Τράπεζα με στόχο τον συντονισμό, τη στήριξη και ενδυνάμωση των Συνεργατικών Πιστωτικών Ιδρυμάτων. Το συνεργατικό κίνημα ανέκαμψε και το 1960 αριθμούσε 588 ιδρύματα.

Οι ξένες τράπεζες ήταν κυρίαρχες στο τραπεζικό τοπίο για πολλές δεκαετίες, και κυρίως το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Σύμφωνα με στοιχεία που παραθέτει η Phylaktis (1995), το ποσοστό των καταθέσεων που ήταν τοποθετημένο σε ξένες τράπεζες ήταν 58% το 1920 και έφθασε μέχρι το 87% το 1925. Από τότε ξεκίνησε μια καθοδική πορεία: το 1959 το ποσοστό των ξένων τραπεζών είχε μειωθεί στο 41%.

Η συρρίκνωση του μεριδίου των ξένων τραπεζών συνεχίστηκε με ακόμα πιο έντονους ρυθμούς μετά την Ανεξαρτησία. Οι ξένες τράπεζες ουσιαστικά εξαφανίστηκαν από την Κύπρο το 1982 με την εξαγορά των Standard Chartered και Grindlays από την Τράπεζα Κύπρου και τη Λαϊκή Τράπεζα αντίστοιχα. Η Phylaktis (1995) αποδίδει τη συρρίκνωση των ξένων τραπεζών σε επιχειρηματική αποτυχία. Οι ξένες τράπεζες επαναπαύθηκαν στην κυριαρχία τους σε συγκεκριμένους τομείς — η Οθωμανική Τράπεζα ως τραπεζίτης της κυβέρνησης και η Ιονική Τράπεζα στην χρηματοδότηση του εμπορίου — και δεν επιδίωξαν επέκταση στην ιδιωτική τραπεζική. Αντίθετα, οι ντόπιες τράπεζες έδωσαν έμφαση στην εγγύτητα προς τους πολίτες. Αναπτύσσοντας ένα ευρύ δίκτυο καταστημάτων μπορούσαν να έχουν πλεονέκτημα πληροφόρησης και να αξιολογούν καλύτερα τη φερεγγυότητα των δανειζομένων. Με αυτή τη στρατηγική μπόρεσαν να επεκτα-

θούν και τελικά να κυριαρχήσουν, μια και οι ξένες τράπεζες επέλεξαν να μην ακολουθήσουν αυτή την πορεία.

Μέσα από αυτές τις εξελίξεις η Τράπεζα Κύπρου αναδείχθηκε στο σημαντικότερο παίκτη της τραπεζικής αγοράς. Με μια σειρά εξαγορών και συγχωνεύσεων με διάφορες τοπικές τράπεζες, κυρίως τη δεκαετία του 1940 και 1950, η Τράπεζα Κύπρου επεκτάθηκε και εξελίχθηκε σε μια κυρίαρχη, παγκύπριας εμβέλειας τράπεζα.

Η Λαϊκή Τράπεζα ξεκίνησε την επέκτασή της αρκετά αργότερα. Μέχρι τη δεκαετία του 1960 παρέμενε μια σχετικά μικρή τοπική τράπεζα. Το 1967 άρχισε μια σειρά από επεκτατικές κινήσεις οι οποίες την μετέτρεψαν στο μεγάλο αντίπαλο της Τράπεζας Κύπρου. Το τραπεζικό σύστημα δοκιμάστηκε από την τουρκική εισβολή του 1974 και την απώλεια μεγάλου μέρους των περιουσιακών στοιχείων τόσο των τραπεζών όσο και των πελατών τους. Με την υιοθέτηση κατάλληλων πολιτικών από την κυβέρνηση και την Κεντρική Τράπεζα, οι τράπεζες μπόρεσαν να επιβιώσουν. Αυτή την περίοδο, το 1976, ιδρύθηκε και η άλλη σημαντική τοπική τράπεζα, η Ελληνική Τράπεζα. Με το πλεονέκτημα ενός καινούριου οργανισμού που δεν κουβαλούσε ζημιές και βαρίδια από το παρελθόν, η Ελληνική Τράπεζα κατάφερε να καθιερωθεί, δεν μπόρεσε όμως να απειλήσει ουσιαστικά την κυριαρχία των δύο άλλων τοπικών τραπεζών.

3 Η λειτουργία του τραπεζικού συστήματος

Το τραπεζικό σύστημα της Κύπρου πέρασε στη σύγχρονη εποχή με την ίδρυση της Κεντρικής Τράπεζας της Κύπρου (ΚΤΚ) το 1963. Η Κεντρική Τράπεζα ήταν υπεύθυνη για την άσκηση νομισματικής πολιτικής και την εποπτεία του τραπεζικού συστήματος, ενώ παράλληλα ανέλαβε το σημαντικό ρόλο του τραπεζίτη της κυβέρνησης.

Η δυνατότητα άσκησης νομισματικής πολιτικής περιοριζόταν σημαντικά λόγω της νομοθετικής ρύθμισης των επιτοκίων. Έτσι τα κύρια εργαλεία πολιτικής της ΚΤΚ ήταν τα ελάχιστα ποσοστά ρευστότητας και οι περιορισμοί στη συνολική ρευστότητα. Οι αυστηροί περιορισμοί στη διακίνηση κεφαλαίων μεταξύ της Κύπρου και του εξωτερικού διατηρούσαν το Κυπριακό χρηματοπιστωτικό σύστημα απομονωμένο από τις διεθνείς εξελίξεις. Ακολουθούσαν επίσης μια πολιτική σταθερής συναλλαγματικής ισοτιμίας. Σε αντίθεση με άλλες αναπτυσσόμενες χώρες, η Κύπρος δεν χρησιμοποίησε ποτέ — ακόμα και την περίοδο μετά την εισβολή — το εργαλείο της υποτίμησης του νομίσματός της. Ο συνδυασμός αυτών των πολιτικών συνέβαλε στη διατήρηση της σταθερότητας του χρηματοπιστωτικού συστήματος.

Επιτόκια

Η τοκογλυφία αναφέρεται συχνά ως ένα από τα μεγαλύτερα προβλήματα που αντιμετώπιζαν οι κάτοικοι της Κύπρου το πρώτο μισό του 20ού αιώνα. Οι αρχές προσπάθησαν να περιορίσουν το πρόβλημα με τον καθορισμό μέγιστου χρεωστικού επιτοκίου (άλλως επιτοκιακής «οροφής»). Ο περί επιτοκίου νόμος του 1944 καθόρισε το μέγιστο επιτόκιο στο 9%. Το όριο παρέμεινε αναλλοίωτο για πενήντα ολόκληρα χρόνια. Μειώθηκε στο 8,5% τον Σεπτέμβριο του 1994 και στο 8% τον Μάρτιο του 1997. Παρέμεινε σε αυτό το επίπεδο μέχρι την πλήρη απελευθέρωση των επιτοκίων των 1η Ιανουαρίου του 2001. Παράλληλα με τη νομοθετική ρύθμιση των δανειστικών επιτοκίων ασκούνταν και κανονιστική ρύθμιση των καταθετικών επιτοκίων από την Κεντρική Τράπεζα, η οποία καθόριζε το μέγιστο επιτρεπτό επιτόκιο για διάφορους τύπους καταθέσεων.³

Ο περιορισμός των επιτοκίων ήταν συνήθης πρακτική σε παλαιότερες εποχές και αποσκοπούσε στην αποφυγή της εκμετάλλευσης των φτωχών από τους τοκογλύφους. Περιορισμοί αυτού του είδους εγκαταλείφθηκαν στις περισσότερες χώρες στα πλαίσια της γενικότερης τάσης απελευθέρωσης των χρηματοπιστωτικών αγορών τη δεκαετία του 1980 και 1990.

Οι προβλέψεις της οικονομικής θεωρίας για τις επιπτώσεις μιας οροφής τιμής εξαρτώνται από το επίπεδο στο οποίο θα καθοριστεί η τιμή. Αν η τιμή καθοριστεί σε επίπεδο χαμηλότερο της τιμής ισορροπίας (της τιμής που θα επικρατούσε σε μια αρρυθμιστη αγορά), θα οδηγήσει σε μείωση της παραγωγής. Αν η οροφή καθοριστεί πιο πάνω από την τιμή ισορροπίας, το πιθανότερο ενδεχόμενο είναι ότι δε θα έχει καμία επίπτωση, καθώς η αγορά θα καθαρίσει στην τιμή ισορροπίας. Σε αυτήν την περίπτωση όμως υπάρχουν και άλλες πιθανές εκβάσεις. Ένα ενδεχόμενο είναι η οροφή τιμής να λειτουργήσει ως «εστιακή τιμή», να αποτελέσει δηλαδή τη ντε φάκτο τιμή στην αγορά. Αυτό το φαινομενικά παράδοξο αποτέλεσμα έχει επισημανθεί εδώ και πολλά χρόνια και προκύπτει γιατί η οροφή λειτουργεί ως σημείο συντονισμού για τις επιχειρήσεις.⁴ Έκτοτε έχει τεκμηριωθεί από πολλές μελέτες. Για παράδειγμα, πρόσφατη μελέτη εντόπισε ενδείξεις του φαινομένου στην αγορά πιστωτικών καρτών στις ΗΠΑ, όπου ορισμένες πολιτείες έχουν καθορίσει μη δεσμευτικές οροφές στα επιτόκια.⁵

Σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία, η οροφή του 9% αποτελούσε το ντε φάκτο χρεωστικό επιτόκιο στην κυπριακή αγορά. Όλα τα δάνεια χρεώνονταν αυτό το επιτόκιο. Αυτό θα μπορούσε να οφείλεται σε δύο λόγους. Πιθανόν η επιτοκιακή οροφή να ήταν δεσμευτική· δηλαδή χωρίς την οροφή τα επιτόκια θα ήταν ψηλότερα, συνεπώς η οροφή πετύχαινε το στόχο της. Το άλλο ενδεχόμενο είναι το 9% να αποτελούσε εστιακή τιμή. Είναι δύσκολο να εξακριβωθεί ποια εξήγηση είναι η ορθή. Το 9% δεν είναι ιδιαίτερα ψηλό επιτόκιο· αντίθετα, συγκρίνεται ευνοϊκά με τα χρεωστικά επιτόκια που επικρατούσαν σε άλλες χώρες, ιδιαίτερα την

περίοδο από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 μέχρι τα μέσα της δεκαετίας του 1990.⁶ Αυτό συνηγορεί υπέρ της εξήγησης περί δεσμευτικότητας της οροφής, ειδικά για υψηλού κινδύνου δανεισμό, όπως είναι οι πιστωτικές κάρτες.

Από την άλλη, σε μια αρρυθμιστη αγορά παρατηρείται συνήθως ένα ευρύ φάσμα επιτοκίων που αντανακλούν τα διαφορετικά επίπεδα επικινδυνότητας των δανείων. Το γεγονός ότι δεν προσφέρονταν χαμηλότερα επιτόκια, ακόμα και για χαμηλού ρίσκου στεγαστικά δάνεια, συνηγορεί υπέρ της εξήγησης περί εστιακής τιμής.

Είναι πιθανόν να ισχύουν και οι δύο εξηγήσεις. Η επιτοκιακή οροφή ήταν μάλλον δεσμευτική για δάνεια υψηλού ρίσκου· δηλαδή το επιτόκιο που θα αντιστοιχούσε σε τέτοια δάνεια σε μια αρρυθμιστη αγορά θα ήταν ψηλότερο της οροφής. Παράλληλα η οροφή λειτούργησε μάλλον ως εστιακή τιμή για χαμηλού ρίσκου δάνεια· δηλαδή τέτοια δάνεια πλήρωναν ψηλότερο επιτόκιο από ότι θα πλήρωναν σε συνθήκες ελεύθερου καθορισμού επιτοκίων.

Κάθε φορά που το κράτος προσπαθεί να περιορίσει μια οικονομική δραστηριότητα δημιουργείται ο κίνδυνος μετακίνησης της εν λόγω δραστηριότητας στη γκρίζα οικονομία. Όσοι δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τραπεζικό δάνειο στο μέγιστο επιτρεπτό επιτόκιο πιθανόν να καταφύγουν σε παράνομους δανειστές-τοκογλύφους, με όλους τους κινδύνους που αυτό συνεπάγεται. Αυτό είναι μάλλον απίθανο για επιχειρήσεις, είναι όμως πιο πιθανόν για ιδιώτες που αντιμετωπίζουν οικονομική δυσπραγία. Έτσι λοιπόν ο περιορισμός μπορεί τελικά να λειτουργήσει εις βάρος των ανθρώπων που προσπαθεί να προστατεύσει.

Τραπεζική πίστη, αποταμίευση και επένδυση

Ο κυριότερος λόγος που οι περιορισμοί στα επιτόκια έχουν εγκαταλειφθεί είναι η πεποίθηση ότι οδηγούν σε περιορισμό της τραπεζικής πίστης και ότι ενδέχεται να καθυστερήσουν την εμβάθυνση του χρηματοπιστωτικού συστήματος. Ο Πίνακας 1 (πρώτο πάνελ) παρουσιάζει στοιχεία για τις εγχώριες πιστώσεις από χρηματοπιστωτικούς οργανισμούς ως ποσοστό του ΑΕΠ για την Κύπρο σε σύγκριση με πέντε ομάδες χωρών όπως ταξινομούνται από την Παγκόσμια Τράπεζα. Η σύγκριση είναι ευνοϊκή για την Κύπρο αφού η τραπεζική πίστη την περίοδο που η επιτοκιακή οροφή ήταν σε ισχύ είναι ψηλότερη στην Κύπρο από το μέσο όρο όλων των ομάδων χωρών, ακόμα και των ανεπτυγμένων. Συνεπώς δε φαίνεται να υπάρχει καμιά ένδειξη σε αυτά τα στοιχεία ότι η οροφή περιόρισε τη συνολική τραπεζική πίστη.

Πίνακας 1. Διαχρονική εξέλιξη σημαντικών χρηματοοικονομικών μεταβλητών

	1975 -1979	1980 -1984	1985 -1989	1990 -1994	1995 -1999	2000 -2004	2005 -2009	2010 -2013
Εγχώρια πίστη στον ιδιωτικό τομέα από τράπεζες (% ΑΕΠ)								
Κύπρος	70	60	73	112	141	164	213	296
Ψηλά εισοδήματα, ΟΟΣΑ	48	57	64	69	73	91	120	126
Ψηλά εισ., μη ΟΟΣΑ	31	38	45	50	53	56	66	76
Ανώτερα μεσαία εισ.	28	31	36	37	36	36	44	49
Κατώτερα μεσαία εισ.	19	21	20	19	20	21	27	33
Χαμηλά εισοδήματα	12	12	11	10	11	12	14	20
Ακαθάριστος σχηματισμός παγίου κεφαλαίου (% ΑΕΠ)								
Κύπρος	27.7	30.8	25.4	23.6	18.6	17.7	21.1	18.4
Ψηλά εισοδήματα, ΟΟΣΑ	24.7	23.1	22.6	22.0	22.5	22.1	22.5	19.7
Ψηλά εισ., μη ΟΟΣΑ	23.3	29.6	25.9	25.9	30.3	24.5	26.4	23.5
Ανώτερα μεσαία εισ.	26.4	25.8	23.0	22.3	23.4	20.7	23.7	24.4
Κατώτερα μεσαία εισ.	21.8	24.7	22.6	22.1	21.5	21.7	24.4	25.5
Χαμηλά εισοδήματα	15.1	16.6	16.4	16.2	15.6	16.2	18.9	22.5
Ακαθάριστη εγχώρια αποταμίευση (% ΑΕΠ)								
Κύπρος	13.2	19.4	22.0	20.7	19.0	17.7	15.2	12.0
Ψηλά εισοδήματα, ΟΟΣΑ	23.0	22.0	24.0	23.3	24.1	24.6	25.3	24.0
Ψηλά εισ., μη ΟΟΣΑ	27.5	27.5	26.6	24.6	24.6	31.7	36.4	37.2
Ανώτερα μεσαία εισ.	21.2	19.6	21.1	17.8	18.5	18.3	21.0	21.0
Κατώτερα μεσαία εισ.	13.3	9.0	9.7	12.0	11.8	10.1	10.8	12.5
Χαμηλά εισοδήματα	7.8	3.3	6.6	5.0	5.1	4.2	1.1	2.7
Ξένες άμεσες επενδύσεις, καθαρές εισροές (% ΑΕΠ)								
Κύπρος	5.3	3.3	1.7	1.5	4.6	8.7	8.2	4.2
Ψηλά εισοδήματα, ΟΟΣΑ	0.6	0.6	1.0	1.3	2.9	4.2	6.1	4.2
Ψηλά εισ., μη ΟΟΣΑ	2.0	2.5	2.6	3.3	8.2	6.0	8.4	7.3
Ανώτερα μεσαία εισ.	1.8	0.8	1.1	0.8	2.2	3.3	3.6	6.6
Κατώτερα μεσαία εισ.	1.0	1.0	1.2	2.3	3.3	2.7	5.5	5.2
Χαμηλά εισοδήματα	1.3	1.9	1.2	2.2	4.2	4.4	6.9	4.7

Πηγή: World Development Indicators, World Bank. Οι αριθμοί είναι μέσοι όροι πενταετιών για τις χώρες κάθε εισοδηματικής ομάδας.

Ένας άλλος σημαντικός δείκτης οικονομικής δραστηριότητας είναι το ύψος των επενδύσεων. Οι επενδύσεις βασίζονται σε τραπεζική χρηματοδότηση, συνεπώς οποιαδήποτε στενότητα στην τραπεζική πίστη θα οδηγήσει σε μειωμένες επενδύσεις. Το δεύτερο πάνελ του Πίνακα 1 παρουσιάζει στοιχεία για τον ακαθάριστο σχηματισμό παγίου κεφαλαίου (επενδύσεις). Τα επίπεδα επένδυσης στην Κύπρο είναι συγκρίσιμα με αυτά των χωρών με υψηλά και ανώτερα μεσαία εισοδήματα μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στα μέσα της δεκαετίας παρουσιάζεται μια πτώση και τα επενδυτικά επίπεδα παραμένουν σε σχετικά χαμηλά επίπεδα μέχρι σήμερα. Το γεγονός ότι οι επενδύσεις ήταν σε πολύ ικανοποιητικά επίπεδα το μεγαλύτερο διάστημα είναι ακόμα μια ένδειξη ότι ο περιορισμός στα επιτόκια δεν επηρέασε αρνητικά τη συνολική οικονομική δραστηριότητα.

Προκύπτει το ερώτημα γιατί οι επενδύσεις μειώθηκαν από τα μέσα της δεκαετίας του 1990 και μετά. Σίγουρα αυτό δεν οφείλεται σε μείωση των πιστώσεων γιατί — καθώς έχουμε ήδη δει — οι συνολικές πιστώσεις αυξάνονται με γοργούς ρυθμούς μετά το 1990. Το συμπέρασμα που μπορούμε να εξαγάγουμε είναι ότι οι πιστώσεις διοχετεύθηκαν κυρίως στην κατανάλωση παρά σε επενδύσεις. Σχετικά στοιχεία που επιβεβαιώνουν αυτή τη διαπίστωση θα παρουσιαστούν αργότερα. Δεν είναι όμως ξεκάθαρο ότι αυτή η τάση για αυξημένη κατανάλωση μπορεί να αποδοθεί αποκλειστικά στην επιτοκιακή οροφή.

Από τα πιο πάνω στοιχεία δεν προκύπτει καμία ένδειξη ότι ο περιορισμός στα επιτόκια επηρέασε την ποσότητα τραπεζικής πίστης. Γιατί όμως; Υπάρχουν διάφορες πιθανές εξηγήσεις. Μία εξήγηση είναι ότι οι τράπεζες δεν είχαν άλλους τρόπους να επενδύσουν τα κεφάλαιά τους. Η Κύπρος είχε ψηλά επίπεδα αποταμίευσης κατά τις δεκαετίες του 1980 και 1990 και τα ποσά αυτά κατέληγαν κυρίως στις τράπεζες ως καταθέσεις. Δεδομένου ότι η εξαγωγή κεφαλαίων δεν ήταν δυνατή, οι μόνες επιλογές που είχαν οι τράπεζες ήταν ο δανεισμός της κυβέρνησης και του ιδιωτικού τομέα.

Μια δεύτερη εξήγηση σχετίζεται με το γεγονός ότι και τα καταθετικά επιτόκια υπόκεινταν σε περιορισμούς. Αυτό σημαίνει ότι οι τράπεζες είχαν ένα σταθερό επιτοκιακό περιθώριο (διαφορά χρεωστικού-καταθετικού επιτοκίου) που τους εξασφάλιζε ένα επίπεδο επικερδότητας. Αυτή η σταθερότητα ήταν υποβοηθητική προς την παροχή πίστης.

Επιπλέον, το επιτοκιακό περιθώριο δεν ήταν η μόνη πηγή κέρδους. Είναι ευρέως γνωστό ότι οι τράπεζες χρησιμοποιούσαν διάφορες χρεώσεις — όπως τα «τέλη μελέτης» (study fees) — για να παρακάμψουν την επιτοκιακή οροφή και να βελτιώσουν την κερδοφορία τους. Ο Clerides (1993) παραθέτει στοιχεία για το ποσοστό κέρδους (κέρδος πριν τη φορολογία ως ποσοστό των συνολικών περιουσιακών στοιχείων) των δύο μεγάλων Κυπριακών τραπεζών την δεκαετία του 1980 και το μέσο ποσοστό κέρδους την ίδια περίοδο στις χώρες του ΟΟΣΑ. Οι Κυπριακές τράπεζες — ειδικά η Λαϊκή — παρουσιάζουν μεγαλύτερη επικερδó-

τητα. Η Phylaktis (1995) φθάνει σε παρόμοιο συμπέρασμα χρησιμοποιώντας διαφορετικούς δείκτες επικερδότητας και διαφορετική χρονική περίοδο. Τα ευρήματα αυτά στηρίζουν την υπόθεση ότι τα έσοδα από άλλες πηγές (πλην επιτοκίου) συνέβαλλαν ουσιαστικά στην επικερδότητα των τραπεζών.

Κατανομή πίστης

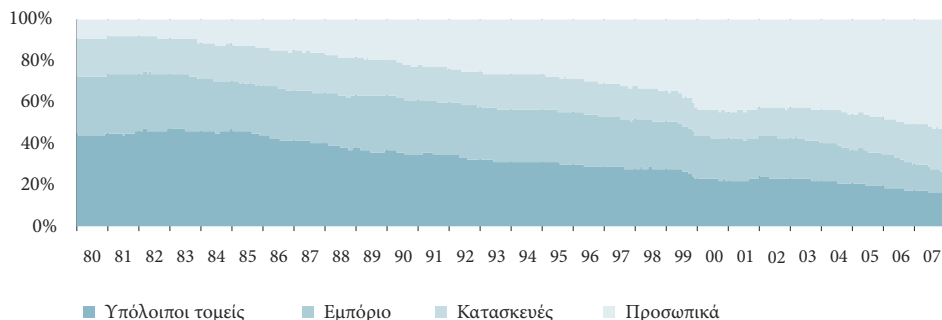
Με βάση την μέχρι τώρα ανάλυση συμπεραίνουμε ότι η ποσότητα τραπεζικής πίστης στην Κύπρο κατά την υπό διερεύνηση περίοδο ήταν πολύ ικανοποιητική και δε φαίνεται να επηρεάστηκε αρνητικά από την επιτοκιακή οροφή.⁷ Όμως οι οροφές τιμής μπορεί να έχουν και δυναμικές επιπτώσεις που επηρεάζουν την *κατανομή* της πίστης, δηλαδή το ποιοι λαμβάνουν δάνεια. Όπως αναφέρθηκε πιο πάνω, μια αρρυθμιστή τραπεζική αγορά θα χαρακτηρίζεται από διαφοροποιημένα επιτόκια στη βάση του ρίσκου. Όταν δεν υπάρχει διαφοροποίηση, οι δανειστές θα προβούν σε καταμερισμό πιστώσεων (credit rationing) με βάση άλλα κριτήρια, το κυριότερο εκ των οποίων θα είναι το ρίσκο. Θα επιλέξουν φυσιολογικά να χρηματοδοτήσουν τα ασφαλέστερα έργα, τα οποία είναι συχνά έργα που σχετίζονται με την κτηματαγορά και τις κατασκευές γιατί παρέχουν σχετικά σίγουρη εξασφάλιση. Πιο ριψοκίνδυνα έργα που θα μπορούσαν να αποφέρουν μεγαλύτερες αποδόσεις δεν μπορούν να χρηματοδοτηθούν, εκτός αν οι τράπεζες βρουν τρόπο να παρακάμψουν τον περιορισμό, είτε με τις χρεώσεις που αναφέρθηκαν πιο πάνω είτε με άλλους τρόπους. Ακόμα λοιπόν κι αν η οροφή στα επιτόκια δεν οδηγεί στη μείωση των πιστώσεων, μπορεί να οδηγήσει σε κακή κατανομή των πιστώσεων.

Ο βαθμός στον οποίο το ανώτατο επιτόκιο επηρέασε την κατανομή πιστώσεων δεν έχει εξετασθεί αναλυτικά. Αν οι τράπεζες είχαν την δυνατότητα να διαφοροποιήσουν τα τέλη μελέτης ανάλογα με τον επενδυτικό κίνδυνο, τότε θα μπορούσαν να τιμολογήσουν ορθά το ρίσκο. Δεν είναι γνωστό αν γινόταν τέτοια διαφοροποίηση, αλλά φαίνεται μάλλον απίθανη. Ο Clerides (1993) ισχυρίζεται ότι ο συνδυασμός της οροφής επιτοκίου και των τελών μελέτης ωθούσε τις τράπεζες να δίνουν μικρά, βραχυπρόθεσμα δάνεια που παρείχαν σημαντικές εξασφαλίσεις. Το ρυθμιστικό πλαίσιο λοιπόν ευνοούσε χαμηλού ρίσκου δάνεια στα ακίνητα και τις κατασκευές και σε επιχειρήσεις που κατείχαν ακίνητα για να χρησιμοποιηθούν ως εξασφαλίσεις. Ο Clerides πιθανολογεί ότι αυτός ίσως ήταν ο λόγος που το ποσοστό των επενδύσεων που κατευθυνόταν σε μηχανήματα και εξοπλισμό τη δεκαετία του 1980 ήταν σχεδόν το μισό στην Κύπρο από ότι στις χώρες του ΟΟΣΑ (περίπου 20% έναντι 35–40%).⁸

Το Σχήμα 1 δείχνει την εξέλιξη της τραπεζικής πίστης και την τομεακή κατανομή της την περίοδο 1980–2007. Αρχής γενομένης από τα μέσα της δεκαετίας του 1980, παρατηρείται μια μετατόπιση των πιστώσεων από τους παραγωγικούς

τομείς της οικονομίας προς τα προσωπικά δάνεια. Προς το τέλος της περιόδου παρατηρείται μεγάλη αύξηση στα δάνεια προς τον κατασκευαστικό τομέα.

Σχήμα 1. Τομεακή κατανομή πιστώσεων

Πηγή: Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου. Η κατηγορία «υπόλοιποι τομείς» περιλαμβάνει τη γεωργία, μεταλλευτική, μεταποίηση, μεταφορές και επικοινωνίες, τουρισμό και δημόσιους οργανισμούς και επιχειρήσεις.

Ο Πίνακας 2 παρουσιάζει την ανάλυση του σχηματισμού κεφαλαίου (επενδύσεων) στην Κύπρο σε σχέση με το μέσο όρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης για την περίοδο 1997–2012. Η Κύπρος επενδύει περισσότερο από άλλες χώρες σε κατοικίες και άλλα κτήρια και κατασκευές. Το ποσοστό των επενδύσεων που κατευθύνεται σε αυτές τις δύο κατηγορίες κυμαίνεται γύρω στο 66% στην Κύπρο, με εξαίρεση την περίοδο της μεγάλης ανάπτυξης 2005–2008 που έφτασε το 72%. Το αντίστοιχο ποσοστό στις 28 χώρες της ΕΕ κυμαίνεται μεταξύ 54–58%. Οι επενδύσεις σε μηχανήματα και εξοπλισμό είναι περίπου στα ίδια επίπεδα με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες αλλά η Κύπρος επενδύει λιγότερο σε εξοπλισμό μεταφορών και σε άυλα πάγια περιουσιακά στοιχεία.⁹

Η εξέταση της τομεακής κατανομής της πίστης παρουσιάζει ενδείξεις ότι ιστορικά η Κύπρος έχει υπερεπενδύσει σε φυσικές κατασκευές και υποεπενδύσει σε μηχανήματα και εξοπλισμό. Όμως η πιο εντυπωσιακή ίσως εξέλιξη είναι η αύξηση των προσωπικών πιστώσεων (που περιλαμβάνουν στέγαση). Τα προσωπικά δάνεια αυξήθηκαν από το 10% περίπου των συνολικών πιστώσεων στις αρχές της δεκαετίας του 1980 στο 54.5% στο τέλος του 2007. Πρόσφατα στοιχεία της Κεντρικής Τράπεζας (Αύγουστος 2014) τοποθετούν αυτό τον αριθμό στο 41.5%, αλλά η διαφορά οφείλεται μάλλον σε διαφορετική κατηγοριοποίηση παρά σε συρρίκνωση της κατηγορίας.¹⁰ Η προσωπική κατανάλωση είναι μια από τις κατηγορίες δανείων με τη χειρότερη επίδοση όσον αφορά την εξυπηρέτηση. Τον Αύγουστο του 2014 το ποσοστό των μη εξυπηρετούμενων δανείων ήταν 41.0% για στεγαστικά δάνεια, 49.7% για άλλα δάνεια ακίνητης περιουσίας και 60.1% για καταναλωτικά δάνεια.

Πίνακας 2 Ακαθάριστος σχηματισμός πάγιου κεφαλαίου ανά κατηγορία

	ΕΥ28				ΚΥΠΡΟΣ			
	1997 -2000	2001 -2004	2005 -2008	2009 -2012	1997 -2000	2001 -2004	2005 -2008	2009 -2012
Κατοικίες	27.0	27.3	28.8	27.1	33.4	34.4	41.4	30.6
Άλλα κτήρια & κατασκευές	27.4	28.6	29.7	30.6	32.1	31.7	30.6	35.7
Εξοπλισμός μεταφορών	9.1	9.4	9.4	8.6	5.9	7.4	4.9	2.9
Άλλα μηχανήματα/ εξοπλισμός	28.8	26.0	24.2	24.7	27.6	25.2	21.6	27.3
Καλλιεργούμενα στοιχεία	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.4	0.0	0.1
Άλλα πάγια στοιχεία	7.4	8.3	7.6	8.6	0.7	1.0	1.4	2.3

Πηγή: Eurostat.

Περιορισμός επιλογών και προσφορά ποιότητας

Η οικονομική θεωρία υποστηρίζει ότι η ρύθμιση τιμών σε μια ανταγωνιστική αγορά θα έχει δύο σημαντικές επιπτώσεις. Πρώτο, θα οδηγήσει σε μεγαλύτερη ομοιομορφία στα προσφερόμενα αγαθά και υπηρεσίες, καθώς η οροφή αποτρέπει τους παραγωγούς από το να προσφέρουν υψηλής ποιότητας (και κόστους) προϊόντα.¹¹ Δεύτερο, επειδή οι επιχειρήσεις δεν μπορούν να ανταγωνιστούν στις τιμές, θα οδηγηθούν σε αυξημένο ανταγωνισμό ποιότητας: θα ανταγωνίζονται ποιος θα προσφέρει την καλύτερη ποιότητα στην καθορισμένη τιμή.¹²

Υπάρχουν ενδείξεις ότι και τα δύο φαινόμενα παρατηρήθηκαν στον κυπριακό τραπεζικό τομέα. Όλες οι πληροφορίες — επίσημα στοιχεία δυστυχώς δεν υπάρχουν — συγκλίνουν στο ότι το 9% αποτελούσε το ντε φάκτο επιτόκιο για όλα τα δάνεια. Δεν υπήρχε δηλαδή διαφοροποίηση ανάλογα με τον κίνδυνο αλλά υπήρχε ομοιομορφία τιμών.

Ο ανταγωνισμός ποιότητας στην απουσία ανταγωνισμού τιμών συχνά καταλήγει να παρέχει μεγαλύτερη ποιότητα από ότι είναι κοινωνικά βέλτιστο. Με άλλα

λόγια, οι καταναλωτές αναγκάζονται να πληρώσουν περισσότερο για να πάρουν καλύτερη ποιότητα, την οποία όμως δεν θα επέλεγαν αν είχαν τη δυνατότητα. Θα προτιμούσαν να πάρουν χαμηλότερη ποιότητα σε χαμηλότερη τιμή.

Παράδειγμα τέτοιας συμπεριφοράς της αγοράς είναι οι αεροπορικές υπηρεσίες. Την περίοδο των διατιμημένων ναύλων οι αεροπορικές εταιρείες ανταγωνίζονταν στην παροχή εξυπηρέτησης εν πτήσει και σε συχνότητα πτήσεων. Αυτό θεωρείτο μη αποτελεσματικό καθώς η πληρότητα των αεροσκαφών ήταν χαμηλή. Με την απορύθμιση οι ναύλοι μειώθηκαν, το προσφερόμενο εύρος ποιότητας διευρύνθηκε με την είσοδο στην αγορά εταιρειών χαμηλού κόστους, και η πληρότητα βελτιώθηκε σημαντικά. Η αγορά καυσίμων στην Κύπρο με τα πολυτελή της πρατήρια είναι ακόμα ένα παράδειγμα.

Μια παρόμοια υπερπροσφορά ποιότητας φαίνεται να παρουσιάστηκε και στον κυπριακό τραπεζικό τομέα. Με τις τιμές καθορισμένες, ο ανταγωνισμός βρήκε έκφραση στην ποιότητα εξυπηρέτησης. Οι τράπεζες έφτιαξαν εκτεταμένα δίκτυα καταστημάτων και δημιούργησαν ένα δαπανηρό και αναποτελεσματικό σύστημα, ένδειξη αυτού που στη βιβλιογραφία ονομάζεται *overbanking*.¹³ Η διαδικασία αυτή είχε ξεκινήσει πριν από πολλές δεκαετίες και ήταν ένας από τους λόγους που οι ξένες τράπεζες συρρικνώθηκαν και τελικά εγκατέλειψαν την Κύπρο, καθώς δεν μπορούσαν ή δεν ήθελαν να μπουν σε αυτό τον ανταγωνισμό. Ακόμα και μετά τη συρρίκνωση λόγω της πρόσφατης κρίσης, η Κύπρος διατηρεί εκτεταμένη τραπεζική δραστηριότητα.

Τραπεζική σχέσεων

Όπως έχει ήδη αναφερθεί, η επένδυση στην προσωπική σχέση με τους πελάτες τους συνέβαλε σημαντικά στην κυριαρχία των ντόπιων τραπεζών στο τραπεζικό σκηνικό. Ο όρος τραπεζική σχέσεων (*relationship banking*) αναφέρεται ακριβώς στην οικοδόμηση σχέσης μεταξύ δανειστή και δανειζόμενου. Με οικονομικούς όρους, είναι ένας τρόπος να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα ασύμμετρης πληροφόρησης μεταξύ δανειστών και δανειζομένων. Καλλιεργώντας μια μακροχρόνια σχέση με τους πελάτες τους, οι τράπεζες συσσωρεύουν πληροφορίες που τους βοηθούν να αξιολογήσουν καλύτερα τη φερεγγυότητα του κάθε δανειζόμενου. Ο δανεισμός στη βάση προσωπικής σχέσης απαιτεί εκτεταμένο δίκτυο καταστημάτων, πολύ προσωπικό και στενές σχέσεις με τις τοπικές κοινωνίες. Οι ντόπιες κυπριακές τράπεζες επένδυσαν σημαντικά στην οικοδόμηση των προσωπικών σχέσεων.

Η επιστημονική βιβλιογραφία επισημαίνει μερικά προβλήματα που μπορούν να προκύψουν ως αποτέλεσμα της τραπεζικής σχέσεων.¹⁴ Ένα ζήτημα είναι το λεγόμενο πρόβλημα του χαλαρού προϋπολογισμού. Εφόσον οι τράπεζες αναπτύξουν στενή σχέση με κάποιο δανειζόμενο, γίνονται διστακτικές στο να επι-

βάλλουν τους όρους ενός συμβολαίου όταν ο πελάτης δεν ανταποκρίνεται στις υποχρεώσεις του.¹⁵ Η ευελιξία του τραπεζικού χρέους δημιουργεί κίνητρα επαναδιαπραγμάτευσης. Οι τράπεζες ανανεώνουν συνεχώς τα δάνεια, δίνοντας καινούρια, μεγαλύτερα δάνεια για να αποπληρωθούν τα παλιά. Η διαδικασία αυτή διευκολύνεται σε περιόδους που οι αξίες των εξασφαλίσεων αυξάνονται. Υπάρχουν πολλές ενδείξεις ότι αυτό το φαινόμενο αποτελούσε συνήθη πρακτική στις Κυπριακές τράπεζες.

Με το δανεισμό σχέσεων μπορεί επίσης να προκύψει το πρόβλημα της ιδιοποίησης (hold-up problem). Η απόκτηση πληροφοριών από την τράπεζα αμβλύνει μεν το πρόβλημα πληροφόρησης αλλά ταυτόχρονα θέτει την τράπεζα σε πλεονεκτική θέση έναντι του δανειζόμενου γιατί μόνο αυτή διαθέτει την πληροφόρηση· έχει δηλαδή το μονοπώλιο της πληροφόρησης. Η τράπεζα μπορεί να εκμεταλλευτεί αυτό το πλεονέκτημα προσφέροντας μη ανταγωνιστικούς όρους στον πελάτη, για τον οποίο η μεταπήδηση σε άλλη τράπεζα είναι δύσκολη. Είναι δύσκολο να γνωρίζουμε αν αυτό το πρόβλημα παρουσιάστηκε και στον κυπριακό τραπεζικό τομέα.

Ένας εναλλακτικός τρόπος αντιμετώπισης της προβλήματος πληροφόρησης είναι οι προσωπικές εγγυήσεις. Τέτοιες εγγυήσεις είναι συνήθως γενικές και δε συνδέονται με συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία. Αυτό τις κάνει εκ πρώτης όψεως λιγότερο πολύτιμες από τις εμπράγματες εξασφαλίσεις. Από την άλλη, από τη στιγμή που ενεργοποιούνται οι εγγυήσεις, οι τράπεζες έχουν δυνητικά την ευχέρεια να διεκδικήσουν οποιοδήποτε περιουσιακό στοιχείο του εγγυητή, γεγονός που αποτελεί σημαντικό πλεονέκτημα. Οι κυπριακές τράπεζες έκαναν εκτεταμένη χρήση των εγγυήσεων και — παρόλο που δεν υπάρχουν καταγεγραμμένα στοιχεία — πιστεύεται ότι είχαν μεγαλύτερη επιτυχία στο να εισπράττουν από τους εγγυητές παρά να εκποιούν τις εξασφαλίσεις του οφειλέτη, κάτι που απαιτούσε δαιδαλώδεις και χρονοβόρες διαδικασίες. Αν όντως αυτό ισχύει, τότε η χρήση των προσωπικών εγγυήσεων πιθανόν να διευκόλυνε την παροχή πιστώσεων και να μείωνε τον τραπεζικό κίνδυνο. Η βιβλιογραφία για τον μικροδανεισμό έχει δείξει ότι ο δανεισμός με κοινή ευθύνη (joint liability lending) μπορεί να αποτελέσει αποτελεσματικό μηχανισμό για την αύξηση της εξυπηρέτησης δανείων.¹⁶ Οι εγγυήσεις μπορεί να μην είναι τόσο αποτελεσματικές σε περιπτώσεις συστημικών κρίσεων, όταν η οικονομική στενότητα είναι γενική και υπάρχει ένα πολύπλοκο πλέγμα εγγυήσεων που πρέπει να ξεκαθαριστεί.

4 Περίληψη και συμπεράσματα

Οι κυπριακές τράπεζες κυριάρχησαν στο τραπεζικό σύστημα του τόπου από τα μέσα του 20ού αιώνα και μετά. Κύριος λόγος αυτής της επικράτησης ήταν η έμ-

φηση στην καλλιέργεια σχέσεων με τις τοπικές κοινωνίες και η επένδυση για τη δημιουργία μεγάλων δικτύων καταστημάτων.

Μέχρι το 2000 το τραπεζικό σύστημα ήταν κλειστό, ελεγχόμενο και απομονωμένο από διεθνείς αναταράξεις. Οι τράπεζες ήταν παραδοσιακοί και συντηρητικοί οργανισμοί που δάνειζαν στη βάση εξασφαλίσεων και προσωπικών εγγυήσεων. Δεν απέκτησαν εμπειρογνωμοσύνη στη διαχείριση ρίσκου και στην αξιολόγηση επενδυτικών προτάσεων, κάτι που τις άφησε εκτεθειμένες και ευάλωτες όταν αργότερα επήλθε το άνοιγμα της αγοράς.

Το σύστημα ήταν σταθερό και επικερδές και παρείχε ένα ευνοϊκό επιχειρησιακό περιβάλλον. Διέθετε υπερικανοποιητική ρευστότητα, αλλά μάλλον διοχέτευε υπερβολικά μεγάλο μέρος αυτής στη χρηματοδότηση φυσικών κατασκευών σε βάρος επενδύσεων σε μηχανήματα, εξοπλισμό και τεχνολογία, οι οποίες αποφέρουν μεγαλύτερα πολλαπλασιαστικά οφέλη. Τα δάνεια για σκοπούς ιδιωτικής κατανάλωσης καταλάμβαναν ένα συνεχώς αυξανόμενο ποσοστό της τραπεζικής πίστης.

Η φιλελευθεροποίηση του χρηματοπιστωτικού συστήματος άλλαξε δραματικά το τοπίο. Παρατηρήθηκε μεγάλη εισροή ξένων κεφαλαίων, τα οποία όμως δε διοχετεύθηκαν σε παραγωγικές επενδύσεις αλλά στην κατανάλωση, σε επενδύσεις στα ακίνητα και τις κατασκευές, και σε επέκταση των τραπεζών στο εξωτερικό. Οι τράπεζες δε διέθεταν τις εμπειρίες και τους μηχανισμούς να διαχειριστούν σωστά τα νέα δεδομένα και ανέλαβαν σημαντικούς κινδύνους με τα γνωστά αποτελέσματα.

Η μελέτη της ιστορίας όταν η κατάληξη είναι τόσο τραγική μοιάζει με νεκροψία. Συχνά ασκείται κριτική στους οικονομολόγους και άλλους ειδικούς ότι δεν προειδοποίησαν έγκαιρα ή με το απαιτούμενο σθένος. Η πραγματικότητα είναι ότι κάποιες προειδοποιήσεις υπήρξαν, όμως δεν ήταν αρκετές για να έχουν αποτέλεσμα. Είναι για αυτόν ακριβώς το λόγο που είναι σημαντικό να μελετούμε και να αντλούμε διδάγματα από τα παθήματα του παρελθόντος. Η κατάρρευση του 2013 ήταν μια συστημική αποτυχία στην οποία συνέβαλε τόσο ο ιδιωτικός όσο και ο δημόσιος τομέας. Η οικονομική έρευνα των τελευταίων ετών αναδεικνύει τη σημασία των ισχυρών και λειτουργικών θεσμών για την επίτευξη οικονομικής σταθερότητας και ανάπτυξης. Η κρίση αποκάλυψε πολλές αδυναμίες της Κύπρου σε αυτούς τους τομείς. Χρειάζονται δραστικές μεταρρυθμίσεις και αλλαγή νοοτροπίας για να αποφευχθούν παρόμοιες κρίσεις στο μέλλον.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Apostolides (2013), Clerides (2013, 2014), Michaelides (2014), Orphanides (2014), Zenios (2013).
2. Η παρούσα ενότητα βασίζεται στην Phylaktis (1995), που αποτελεί βασική πηγή για την ιστορική εξέλιξη του Κυπριακού τραπεζικού τομέα από τον 19ο αιώνα μέχρι και τη δεκαετία του 1990.
3. Ιστορικά στοιχεία (από το 1993 και μετά) για τα επιτόκια και άλλες χρηματοοικονομικές μεταβλητές βρίσκονται στην ιστοσελίδα της Κεντρικής Τράπεζας: http://www.centralbank.gov.cy/nqcontent.cfm?a_id=11572.
4. Sheahan (1961).
5. Knittel and Stango (2003).
6. Πηγή: World Development Indicators, World Bank.
7. Το συμπέρασμα καταγράφεται με την επιφύλαξη ότι δεν γνωρίζουμε πόση θα ήταν η τραπεζική πίστη εν τη απουσία ρύθμισης.
8. Οι De Long and Summers (1991) έχουν καταδείξει τη σημαντική συμβολή των επενδύσεων σε μηχανήματα και εξοπλισμό στην οικονομική μεγέθυνση.
9. Τα άυλα πάγια περιουσιακά στοιχεία ορίζονται από τη Eurostat ως «πάγια περιουσιακά στοιχεία που αποτελούνται από τα αποτελέσματα έρευνας και ανάπτυξης, τα αποτελέσματα μεταλλευτικών ερευνών και αξιολογήσεων, λογισμικό ηλεκτρονικών υπολογιστών και βάσεις δεδομένων, ψυχαγωγικά, λογοτεχνικά ή καλλιτεχνικά πρωτότυπα και λοιπά άυλα πάγια περιουσιακά στοιχεία, όπως ορίζονται παρακάτω, και τα οποία προορίζονται για χρήση διάρκειας μεγαλύτερης του έτους.»
10. Τα στοιχεία βρίσκονται στο http://www.centralbank.gov.cy/nqcontent.cfm?a_id=13891.
11. White (1972).
12. Douglas and Miller (1974).
13. Βλέπετε Αργυρίδου-Δημητρίου και Κανάρης (2012), Διάγραμμα 7.2 για στοιχεία για τον αριθμό καταστημάτων στην Κύπρο σε σχέση με άλλες χώρες. Ενδείξεις της σχετικής αναποτελεσματικότητας των Κυπριακών τραπεζών προκύπτουν και από τις μελέτες των Athanassopoulos, Soteriou, and Zenios (2000) και Savva (2007).
14. Βλ. Boot (2000) για μια συζήτηση αυτών των ζητημάτων.
15. Πρόκειται για παρόμοιο πρόβλημα με τη ρυθμιστική σύλληψη (Stigler 1961).
16. Η βιβλιογραφία είναι τεράστια. Καλό σημείο εκκίνησης είναι οι Ghatak and Guinane (1999).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνική

Αργυρίδου-Δημητρίου, Χ., Κανάρης, Ε., (2012), 'Το χρηματοοικονομικό σύστημα της Κύπρου', στο *Κυπριακή Οικονομία*, Α. Ορφανίδης και Γ. Συρίχας (συν.), Κεντρική Τράπεζα της Κύπρου.

Αγγλική

Apostolides, A., (2013), 'Beware of German Gifts near Elections: How Cyprus Got here and why it is currently more out than in the Eurozone', *Capital Markets Law Journal*, 8(3): 300–318.
 Athanassopoulos, A.D, Soteriou, A., Zenios, S., (2000), 'Disentangling Within- and Between-Country Efficiency Differences of Bank Branches', in *Performance of Financial Institutions: Efficiency, Innovation, Regulation*, P.T. Harker and S.A. Zenios (ed.), Cambridge University Press.

- Boot, A.W.A., (2000), 'Relationship Banking: What Do We Know?', *Journal of Financial Intermediation*, 9(1): 7–25.
- Clerides, S., (1993), 'Effects of Interest Rate Regulation: The Case of Cyprus', University of Wisconsin.
- Clerides, S., (2013), 'Cyprus Pays for Its Own Failures', in *Greek Myths and Reality*, ELIAMEP/Brookings, available at <http://www.brookings.edu/research/papers/2013/08/06-greece-recovery-dervis>.
- Clerides, S., (2014), 'The Collapse of the Cypriot Banking System: A Bird's Eye View', *Cyprus Economic Policy Review*, 8(2): 3–35.
- De Long, J.B., Summers, L.H. (1991), 'Equipment Investment and Economic Growth', *Quarterly Journal of Economics*, 106(2):445–502.
- Demetriades, P. O., (1999), 'Financial Liberalisation Choices for Cyprus on the Road to the European Union', *Ekonomia*, 3(1), 14–40.
- Douglas, G.W., Miller, J.C., (1974) 'Quality competition, industry equilibrium, and efficiency in the price-constrained airline market', *American Economic Review* 64(4): 657–669.
- Ghatak, M., Guinnane, T.W., (1999), 'The Economics of Lending with Joint Liability: Theory and Practice', *Journal of Development Economics*, 60(1): 195–228.
- Knittel, C.R., Stango, V., (2003), 'Price Ceilings as Focal Points for Tacit Collusion: Evidence from Credit Cards', *American Economic Review*, 93(5): 1703–1729.
- Michaelides, A., (2014), 'Cyprus: From Boom to Bail-in', *Economic Policy*, 2014, 29(80): 639–689.
- Orphanides, A., (2014), 'What Happened in Cyprus? The Economic Consequences of the Last Communist Government in Europe', MIT Sloan School Working Paper 5089–14.
- Phylaktis, K., (1995), *The Banking System of Cyprus: Past, Present and Future*, Macmillan.
- Savva, C.S., (2007), 'The Efficiency of Cypriot Commercial Banks: A Comparison with Greece and the UK', *Cyprus Economic Policy Review*, 1(2): 17–35.
- Sheahan, J., (1961), 'Problems and Possibilities of Industrial Price Control: Postwar French experience', *American Economic Review*, 51:345–359.
- Stigler, G.J., (1961), 'The Theory of Economic Regulation', *Bell Journal of Economics and Management Science*, 2(1): 3–21.
- White, L.J., (1972), 'Quality variation when prices are regulated', *The Bell Journal of Economics and Management Science* 3(2): 425–436.
- Zenios, S.A., (2013), 'The Cyprus Debt: Perfect Crisis and a Way Forward', *Cyprus Economic Policy Review*, 7(1): 3–45.

Νικόλαος Π. Λανίτης &
Γαβριήλ Π. Κουδουνάρης

Αριστείδης Κουδουνάρης

Λανίτη Νικόλαος του Παναγή (1872–1952): Εγεννήθη εις την Λεμεσό, αλλά εκ πατρός καταγωγή εκ Λάνιας. Ιδρυτής εις Λεμεσό του οίκου Ν.Π. Λανίτης (1896). Εις αυτόν οφείλεται ένα μεγάλο μέρος της οικονομικής αναπτύξεως της Λεμεσού, δια της ιδρύσεως πολλών εταιρειών, και αγοράς πολλών κτημάτων, τα οποία αξιοποιούσε δραστηριοποιώντας τα. Δεν μερίμνησε μόνον δια προσωπικά οφέλη, αλλά υπήρξε και μέγας ευεργέτης των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων της πόλεως. Δαπάνης του Λανίτη ανεγερθεί κτήριο, το οποίο προς τιμή του ονομάστηκε Λανίτειον Γυμνάσιο, δηλαδή το σχολικό κτήριο του Ελληνικού Γυμνασίου Λεμεσού. Έτσι έβλεπε να μένει εσαεί το όνομα Λανίτης.

Κουδουνάρης Γαβριήλ του Προκοπίου (1883–1947): Εγεννήθη εις Λεμεσό και ήτο συνέταιρος εις το μεγάλο οικογενειακό και εμπορικό οίκο. Το 1910 αποχώρησε από την οικογενειακή επιχείρηση κατόπιν τιμητικού διορισμού του υπό της Τραπέζης Αθηνών Ελλάδος, ανέλαβε τη γενική Διεύθυνση της Τραπέζης Αθηνών Λεμεσού, ως και την ίδρυση αυτής, ως πρώτης Ελληνικής Τράπεζας εν Κύπρω.

Μεταξύ των πελατών της Τραπέζης Αθηνών ήτο και το Ορυχείο του Αμιάντου, το οποίο εργοδοτούσε 5000 εργάτες. Εις την μεγάλη οικονομική κρίση του 1928–1932, η Εταιρεία Αμιάντου, που είχε ως έδρα της την Βιέννη, διέταξε τον Κουδουνάρη να σταματήσει κάθε επιχορήγηση. Τότε ο Κουδουνάρης διαφώνησε να χάσει ούτε και ένας εργάτης τη θέση του. Έτσι υποθήκευσε την προσωπική του περιουσία, με αποτέλεσμα ο Αμιάντος να συνεχίσει να εργάζεται χάριν εις την χειρονομία του.

ΛΑΝΙΤΗΣ Νικόλαος του Παναγή (1872–1952)¹

Εγεννήθη εις την Λεμεσό. Ο πατήρ του Παναγής Σύκας, ήτο εκ Λάνιας, κατήλθεν εις Λεμεσόν μέσα του 19ου αιώνος προς εμπορίαν οίνων, μετά την εγκατάστασιν εις την Λεμεσόν προσέλαβε ως επώνυμον Λανίτης. Η μήτηρ του ήτο εκ Λεμεσού Αγγελική Κ. Κίζα, ο πατήρ της Αγγελικής ήτο γνωστός ως υφασματέμπορος, ονόματι Κωνσταντής Κίζας.

Ο Νικόλαος εφοίτησε εις το Σχολαρχείον Λεμεσού, και εξέμαθε ξένας γλώσσας εις την Σχολήν των Ιησουϊτών Βηρυτού. Αυτοδημιούργητος, εξεκίνησεν εκ μικρών, με μικράν ενίσχυσιν της μικροτέρας αδελφής Αντιγόνης Μαυροπούλου, όπου συνήψεν γάμον εις Αλεξάνδρεια. Υπήρξε ιδρυτής εις Λεμεσόν του οίκου Ν. Π. Λανίτης (1896) ασχολουμένου με εισαγωγικόν και εξαγωγικόν εμπόριον, με συνεταίρον τον αδελφόν του Κώστα Λανίτη.

Διαρκούντος του 1912 εξησφάλισεν αντιπροσωπεΐαν Ελληνικής Εταιρείας Χημικών Προϊόντων και Λιπασμάτων, με την βοήθειαν γεωπόνου εξ Ελλάδος, περιώδευεν ο ίδιος εις την ύπαιθρον προς ενημέρωσιν και διαφώτισιν των γεωργών, όπως τους πείσει δια αγοράν λιπασμάτων. Υπήρξε ιδρυτής και πρόεδρος της Κ.Ε.Ο. (Κυπριακής Εταιρείας Οίνων) από το 1927. Το ίδιον έτος πρόεδρος της Λαϊκής Τραπέζης Λεμεσού, και πρόεδρος της Κυπριακής Εταιρείας Κομβίων από 1938, και αντιπρόεδρος Κυπριακής Ναυσιπλοΐας από 1938. Εξηγόρασεν εκκοκιστήριον Γεροσκήπου 1939. Ίδρυσεν Κυπριακήν Μεταξουργίαν και παρήγαγε μέταξαν διά λογαριασμόν αγγλικής κυβερνήσεως, πολύτιμον ύλην δια την κατασκευήν αλεξιπτώτων. Ίδρυσεν τον χαρουπόμυλον, πολιτιστικόν χώρον σήμερον.

Οκτώβριον του 1940 η εταιρεία έλαβεν την σημερινήν επωνυμίαν «Εταιρεία Ν. Π. Λανίτη Ατδ». Ίδρυσεν την Ναυτιλιακήν Εταιρείαν «Αμαθούς» 1943, ενώ παρallήλως ίδρυσεν υποκαταστήματα εις όλας τα πόλεις της Κύπρου. Το 1943 ίδρυσεν την Εταιρείαν «Αγρόκτημα Λανίτη» εις την περιοχήν Ασωμάτου. Μέλος δ.σ. Κυπριακού Εμπορικού Επιμελητηρίου από 1928, πρόξενος Ολλανδίας από 1931. Μέλος δημοτικού συμβουλίου Λεμεσού (1913–1914) (1914–1915), έφορος Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Λεμεσού επί σειρά ετών. Εις εκ των μελών της Κυπριακής Εμπορικής Αποστολής 1930, μέλος συμβουλίου Αναπτύξεως (1932–1934).

Μέγας ευεργέτης των Ελληνικών Εκπαιδευτηρίων Λεμεσού. Δαπάναις του Λανίτη (Νιπή ως ήτο γνωστός) ανηγέρθη κτήριο, διό και προς τιμήν του ονομάσθη Λανίτειον Γυμνάσιον, το σχολικόν κτήριο του Ελληνικού Γυμνασίου Λεμεσού, τιμηθείς μάλιστα υπό της Ελληνικής Κυβερνήσεως δια του Ανωτέρου ταξιάρχου του Φοίνικος καθώς και υπό της Βρεττανικής Κυβερνήσεως δια του Ο.Β.Ε. αξιωματικός της Βρεττανικής Αυτοκρατορίας καθώς και με το παράσημο του Ιππότη του Βασιλικού Τάγματος της Οράγκης. Σύζυγος α΄ γάμου Κλειώ Δημητρίου Χατζηπαύλου, αδελφή του δημάρχου Λεμεσού Χριστοδούλου Χατζηπαύλου, και β΄ γάμου Αθηνά Κολόμβου εξ Αιγύπτου. Άτεκνος.

ΚΟΥΔΟΥΝΑΡΗΣ Γαβριήλ του Προκοπίου (1883–1947)²

Εγεννήθη εις Λεμεσόν εκ γονέων Προκοπίου Ιωάννου Κουδουνάρη και Ρωξάνης Χατζηγαβριήλ Γαβριηλίδου αμοφτέρων εκ Πεδουλά Μαραθάσης, ενωρίς εγκατασταθέντων εν Λεμεσώ, όπου ο Προκόπιος εξελίχθη εις μεγαλέμπορος εισαγωγής ξυλείας. Υπήρξαν και οι δύο μεγάλοι ευεργέται της εκκλησίας Καθολικής νυν Παντανάσσης Λεμεσού. Αξιόλογος τραπεζίτης χαίρων καθολικής εκτιμήσεως. Εσπούδασεν εις Βηρυτόν εμπορικά. Συνεταίρος αρχικώς μετά του αδελφού του Αριστείδου Κουδουνάρη, εις μεγάλον ξυλεμπορικόν οίκον του πατρός των, αποχωρήσας προτού 1910, κατόπιν τιμητικού διορισμού υπό της Τραπεζής Αθηνών Ελλάδος, δια να αναλάβει την λιανικήν διεύθυνσιν που ιδρύθησαν εις όλην την Κύπρον και Πρτ-Σαϊντ. Η Τράπεζα Αθηνών, ήτο η πρώτη Ελληνική Τράπεζα που ιδρύθη εις Κύπρον 1910, κάτω από την διεύθυνσιν του Γ. Κουδουνάρη³. Συντόμως κάτω από την διεύθυνσιν του ιδρύθησαν εις όλην την Κύπρον και Πορτ-Σαϊντ. Η ίδρυσις της Τραπεζής Αθηνών εχαιρετίσθη υπό του Τύπου της εποχής ως εθνικό γεγονός: «Η ίδρυσις ήτις θα εδραιώσει εσαεί το εθνικόν τούτο ίδρυμα εν μέσω ημών και θα ενώσει εμπορικώς την ελληνικήν μας Νήσον μετά του ελευθέρου κέντρου, της φιλάτης μας πατρίδος». Μεταξύ των πελατών της Τραπεζής, ήτο και το Ορυχείο Αμιάντου, το οποίο εργοδότη 5.000 εργάτες, κατέστη δε μία σημαντική επιχείρηση δια την Κύπρον, χρηματοδουμένη υπό Γ. Κουδουνάρη μέσω της Τραπεζής. Εις την μεγάλη οικονομική κρίση 1928–1932, ο Γ. Κουδουνάρης εσυνέχισε να δανείζη την Εταιρεία Αμιάντου. Όσον βάθαινε η Παγκόσμια οικονομική κρίση, τόσο ανησύχησαν δια την τύχην του δανείου οι εν Ελλάδι διευθυντές της Τραπεζής Αθηνών. Απέστειλαν κλιμάκιον εις την Κύπρον, το οποίο κάλεσε τον Γ. Κουδουνάρη να αποσύρει το δάνειο, διατεινόμενοι ότι το Μεταλλείο Αμιάντου δεν θα άντεχε την οικονομική κρίση. Αντιθέτως ο Γ. Κουδουνάρης εξήγησε πως είχε μεγάλη εμπιστοσύνη εις την διεύθυνσιν του Μεταλλείου, ήτο πεπεισμένος ότι θα άντεχε την κρίση, και μάλιστα θα επετύγχανε αρκετές εξαγωγές έτσι ούτως ώστε η Τράπεζα θα κέρδιζε ικανοποιητικά ποσά, εκ των δικαιωμάτων του ξένου συναλλάγματος και τον δανεισμό. Οι απεσταλμένοι φυσικά επέμεναν μη αποδεχόμενοι τα επιχειρήματα του Γ. Κουδουνάρη εις την απόσυρση του δανείου, τότε ο Γ. Κουδουνάρης τους δήλωσε ότι προτείνει ως υποθήκη ολόκληρη την περιουσία του υπό τον όρο να μην πειραχθεί η λειτουργία του Αμιάντου. Με τη γενναία αυτού πράξη όχι μόνο ο Αμιάντος εσυνέχισε τις εργασίες του, αλλά εσώθησαν 5.000 θέσεις εργασίας δια τους εργάτας των ορεινών χωρίων. Μετά παρέλευσιν χρόνου όταν άρχισε η οικονομική ανάκαμψις του Μεταλλείου, τότε εις ένδειξιν εκτιμήσεως της Εταιρείας Αμιάντου, απέστειλεν εις Κύπρον από την Δανία, όπου ήτο η έδρα της, τον πρόεδρον κ. Jenkins, ο οποίος ενεχείρησε εις τον Γ. Κουδουνάρη μία χρυσή ταμπакέρα, η οποία εφιλοτεχνήθη υπό του γνωστού Άγγλου καλλιτέχνου Dodd Cornhill εις Ηνωμένον

Βασίλειο. Εις το εξωτερικό υπάρχει θυρεός, όπως του εθνοσήμου της Νήσου Jersey, η οποία παρεχωρήθη υπό τη μορφή σφραγίδος υπό Εδουάρδου Α' βασιλέως της Αγγλίας 1259. Φέρει δε λατινιστί την επιγραφή «το ενδιαφέρον σας για τον γλυκό σας τόπο» με κεφαλαία. Εις το πίσω μέρος φέρει τα αρχικά του Γαβριήλ Κουδουνάρη, Κύπρος. Ο Γ. Κουδουνάρης είχε παράλληλα σημαντική κοινωνική και κοινωφελή δράση. Ήτο πρόεδρος νοσοκομείου Πλατρών, όπου κατά τη διάρκεια της προεδρίας του το νοσοκομείο ανεπτύχθη σημαντικά εξυπηρετώντας την υγείαν των κατοίκων των Πλατρών και των γύρω χωρίων. Μέλος επίσης του Κοινοτικού Συμβουλίου Πλατρών, όπου προσέφερεν πολυτίμους υπηρεσίας. Δωρητής του θερέτρου διοχετεύσας το ύδωρ της πηγής έξωθεν εις μεγάλην απόστασιν εκ της οικίας του αναγείρας την γνωστήν βρύση Ρωζάνης Κουδουνάρη 1936 εις μνήμη της μητρός του.

Γράφει περί αυτού η Φωνή της Κύπρου (2.8.1947) «Μετά βαθείας λύπης αναγράφομεν τον θάνατον εκλεκτού και διακεκριμένου πολίτου της Λεμεσού Γαβριήλ Κουδουνάρη γενικού διευθυντού των εν Κύπρω καταστημάτων της Τραπεζίης Αθηνών. Διεκρίνατο ο αοίδιμος Κουδουνάρης δια την άκραν του ήθους χρηστότητα, την ευθύτητα και ευγένειαν του χαρακτήρος, τα αγνά και χριστιανικά πατριωτικά αισθήματα και τη θετικότητα του πνεύματος δια τα οποία άπαντα και της γενικής του παγκυπρίου εκτιμήσεως ετύγχανεν. Συμμετέχομεν του πένθους της εριτίμου οικογενείας του και απάντων λοιπών οικίων του ευχόμεθα υπέρ της εν σκηναίς δικαίων κατατάξεως του μεταστάντος».

Τα εγγόνια εις μνήμην του πάππου των εδώρησαν δύο εξάωροφα κτήρια όπως αξιοποιηθούν ως οίκος των φοιτητών μη έχοντας στέγην δια την στέγασιν των αυτών και επ' αυτά αναγράφεται «Οίκος Φοιτητών Γαβριήλ και Ερατώ Κουδουνάρη» αντίστοιχα. Είναι ανεξάρτητον ίδρυμα έχει δε εγγραφεί υπό του Υπουργικού Συμβουλίου δυνάμει του Νόμου περί αγαθοεργών ιδρυμάτων.

Σύζυγος εκ Λεμεσού Ερατώ Δημητρίου Χατζηπαύλου, αδελφή του δημάρχου Λεμεσού Χριστοδούλου Χατζηπαύλου, τέκνα εν θήλυ.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Α. Λ. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν Κυπρίων 1800-1920*, Λευκωσία ⁶2010, 295.
2. Κουδουνάρης, *Βιογραφικόν Λεξικόν*, 256.
3. Εφημερίδα *Σάβιλλ* 6.5.1910, 3.6.1910, 22.4.1910· Εφημερίδα *Αλήθεια* 20.5.1910, 27.5.1910.

Ο δασμολογικός προστατευτισμός της Οττάβα
(1932) και η εκβιομηχάνιση της Κύπρου μέσα
από τη μελέτη των εβραϊκών επιχειρήσεων

Ματθοπούλου Ευαγγελία

Τον Ιούλιο του 1932 η Μεγάλη Βρετανία συγκάλεσε το Αυτοκρατορικό Οικονομικό Συνέδριο στην Οττάβα του Καναδά προκειμένου να καθορίσει τρόπους αντιμετώπισης των επιπτώσεων της οικονομικής ύφεσης εντός του αποικιακού της δικτύου. Αποφασίστηκε όπως εγκαταλειφθεί η πολιτική του ελεύθερου εμπορίου και υιοθετηθεί η πολιτική του προστατευτισμού εφαρμόζοντας το αυτοκρατορικό σύστημα προτιμήσεων, δηλαδή ευνοϊκή δασμολογική μεταχείριση (μειωμένοι δασμοί) στην εμπορία πρώτων υλών και προϊόντων μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών της. Παράλληλα, επιβλήθηκαν δασμοί ύψους 10% στα προϊόντα που εισάγονταν στη Βρετανία από άλλες χώρες. Στην περίπτωση της Κύπρου, ο προστατευτισμός της δεκαετίας του 1930 καταγράφεται από την ιστοριογραφία ως μη αποτελεσματικός στη βιομηχανική ανάπτυξη τουλάχιστον μέχρι το 1938 (Apostolides, 2010). Η εισήγηση πραγματεύεται τον αντίκτυπο της πολιτικής της Οττάβας στην εκβιομηχάνιση του νησιού μέσα από μια διαφορετική προσέγγιση. Μέσα από τη μελέτη τριών επιχειρήσεων, της Cyprus-Palestine Plantations Company Ltd στη Λεμεσό, της Dominion Manufacture Company Ltd και της Empire Dental Industry Ltd στη Λάρνακα, οι οποίες ιδρύθηκαν από Εβραίους κεφαλαιούχους της Παλαιστίνης μεταξύ 1933 και 1936, θα καταγραφεί ότι η δασμολογική πολιτική συνέβαλε στην προσέλκυση ιδιωτικού κεφαλαίου, το οποίο επενδύθηκε στη σύσταση των πρώτων σύγχρονων βιομηχανιών του νησιού. Στόχος της εισήγησης είναι να θέσει το ιστοριογραφικό ερώτημα κατά πόσο οι συνθήκες για την εκβιομηχάνιση της Κύπρου δημιουργήθηκαν με τον προστατευτισμό του 1930.

ΤΟΝ ΙΟΥΛΙΟ ΤΟΥ 1932 Η ΜΕΓΑΛΗ ΒΡΕΤΑΝΙΑ συγκάλεσε μαζί με τις επικράτειες της βρετανικής αυτοκρατορίας το Οικονομικό Συνέδριο στην Οττάβα του Καναδά προκειμένου να καθορίσει τρόπους αντιμετώπισης των επιπτώσεων που είχε η οικονομική ύφεση εντός της αυτοκρατορίας της. Η πολιτική του ελεύθερου εμπορίου εγκαταλείφθηκε και υιοθετήθηκε η πολιτική του προστατευτισμού με την εφαρμογή του συστήματος προτιμήσεων, δηλαδή την επιβολή χαμηλότερων δασμών στην εμπορία πρώτων υλών και προϊόντων μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών της (γνωστό και ως δασμός ευνοούμενου κράτους — Most Favoured Nation Tariff). Μέσα από τη μελέτη των εβραϊκών επιχειρήσεων που συστάθηκαν στην Κύπρο τη δεκαετία του 1930, διαπιστώνεται ότι στην περίπτωση της Κύπρου ο δασμολογικός αυτός προστατευτισμός έδωσε κάποια ώθηση στους ρυθμούς της αργής μέχρι τότε εκβιομηχάνισης, καθώς τα πρώτα σύγχρονα εργοστάσια στο νησί συστήθηκαν σε αυτό το χρονικό και θεματικό πλαίσιο με την επένδυση ξένου και κυπριακού κεφαλαίου.

Ο αντίκτυπος του συστήματος της Οττάβα στη βρετανική αυτοκρατορία

Το 1930 και 1931 οι εξαγωγές του Ηνωμένου Βασιλείου και των επικρατειών της βρετανικής αυτοκρατορίας υπέστησαν σοβαρό πλήγμα εξαιτίας της οικονομικής ύφεσης. Σημειώθηκε αισθητή πτώση στις τιμές των πρώτων υλών οι οποίες προέρχονταν από τις επικράτειες, ενώ η ζήτηση των προϊόντων που κατασκευάζονταν στις βρετανικές βιομηχανίες από τις αγορές του εξωτερικού μειώθηκε.¹ Με τη συνομολόγηση του αυτοκρατορικού συστήματος προτιμήσεων στην Οττάβα το 1932, τέθηκαν ευνοϊκότεροι όροι στο δασμολόγιο της εμπορίας πρώτων υλών και προϊόντων μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών της. Η Μεγάλη Βρετανία συμφώνησε να συνεχίσει την αδασμολόγητη εισαγωγή προϊόντων που παράγονταν ή κατασκευάζονταν στην αυτοκρατορία επιβάλλοντας επιπρόσθετους δασμούς σε προϊόντα που εισάγονταν από άλλες χώρες. Η νέα δασμολογική ρύθμιση θα έδινε στην παραγωγή των αποικιών ένα προτιμησιακό πλεονέκτημα μεγαλύτερο από το 10% (το οποίο ίσχυε σε μερικά προϊόντα), ενώ παράλληλα διευρυνόταν και η γκάμα των προϊόντων που θα δασμολογούνταν.² Με τη συμφωνία της Οττάβα η Μεγάλη Βρετανία εξασφάλισε την πρόσβαση για τα προϊόντα της σε περισσότερες αγορές εντός της αυτοκρατορίας. Σε αντάλλαγμα, παραχώρησε στις αυτοκρατορικές κτήσεις και επικράτειες χαμηλούς δασμούς στην εμπορία των πρώτων υλών, ώστε να αναθερμανθεί το εμπόριο.³ Η πρόσβαση εξάλλου στις φθηνότερες πρώτες ύλες των αποικιών αποτελούσε ένα από τους άξονες της αποικιακής οικονομικής της πολιτικής,⁴ ιδιαίτερα των αξιωματούχων του Υπουργείου Αποικιών, οι οποίοι υποστήριζαν μια συνεκτική και ενιαία αυτοκρατορία.

Το σύνολο των εξαγωγών της Βρετανίας προς τις αποικιακές κτήσεις αυξήθηκε από 43,5% το 1930 στο 49,9% το 1938. Παρόλο που η αύξηση ήταν μόλις 6,3%, εντούτοις ήταν σημαντική δεδομένου ότι οι εξαγωγικές χώρες ανά το παγκόσμιο αντιμετώπιζαν σοβαρό πρόβλημα διάθεσης των προϊόντων τους, αποτελεσμα και της νέας ροής του εμπορίου λόγω των δασμών.⁵ Από την άλλη, το σύνολο των εισαγωγών από τις αποικίες και τις επικράτειες προς τη Μεγάλη Βρετανία αυξήθηκε από 29,1% το 1930 στο 40,4% το 1938.⁶ Από τη συμφωνία δεν επωφελήθηκε κατ' ανάγκη το εξαγωγικό εμπόριο όλων των τμημάτων της αυτοκρατορίας. Αύξηση στις εξαγωγές τους προς τη Μεγάλη Βρετανία πέτυχαν η Αυστραλία, ο Καναδάς, η Ινδία και ορισμένες μικρότερες αποικίες, οι πρώτες ύλες των οποίων ήταν απαραίτητες για τη βρετανική βιομηχανική παραγωγή και οι οποίες μέχρι τότε εισάγονταν από χώρες εκτός της αυτοκρατορίας.⁷ Από τα θετικά αποτελέσματα της Οττάβα ήταν η ενδυνάμωση της συνοχής της αυτοκρατορίας και η αύξηση του ποσοστού της παραγωγής στην επικράτειά της σε σχέση με το σύνολο των εισαγωγών στη Βρετανία: από 27% το 1931 σε 35,5% το 1933 και πέραν του 39% το 1938. Συνολικά, αυτό που επιτεύχθηκε ήταν περισσότερο μια διαφοροποίηση των αγορών αντί η δημιουργία εμπορίου.⁸

Αυτό όμως που δεν υπολόγισαν οι εμπνευστές του συστήματος της Οττάβα, κατά κύριο λόγο ο Neville Chamberlain, ήταν ότι με αυτό τον τρόπο υποβοηθούσαν την εκβιομηχάνιση των αποικιών. Η Μεγάλη Βρετανία δεν ευνοούσε μια τέτοια εξέλιξη, καθώς η πολιτική της στόχευε στο να διατηρήσει τις αποικίες μόνο ως παραγωγούς στον πρωτογενή τομέα.⁹ Μια ενδεχόμενη επίσπευση της εκβιομηχάνισής τους μπορούσε να προκαλέσει ανταγωνιστικότητα στη βιομηχανική παραγωγή μεταξύ της μητρόπολης και των αποικιών. Το Υπουργείο Αποικιών προσπάθησε να διαχειρισθεί το ζήτημα — χωρίς ωστόσο να αποτρέψει την εξέλιξη της εκβιομηχάνισης — ελέγχοντας ποια εργοστάσια στις αποικίες θα τύγχαναν δασμολογικής προστασίας και ποια όχι, ώστε οι «ιθαγενείς να μη γίνουν από γεωργοί εργάτες εργοστασίων».¹⁰

Ο δασμολογικός προστατευτισμός και η Κύπρος

Κατά τη δεκαετία του 1930 η αξία των εξαγωγών της Κύπρου προς τη Βρετανία, όπως και των εισαγωγών της, αυξήθηκε σημαντικά. Η αγορά της μητρόπολης κατέστη έτσι μία από τις σημαντικότερες και πιο σταθερές αγορές για τις εξαγωγές του νησιού.¹¹ Ωστόσο, η Κύπρος δε φαίνεται να επωφελήθηκε σε όλους τους τομείς του εμπορίου από το νέο δασμολογικό καθεστώς, τουλάχιστον μέχρι το 1938. Οι μειωμένοι δασμοί δεν ενόησαν τη βιομηχανική παραγωγή επειδή τα κυπριακά προϊόντα, που προορίζονταν κυρίως για την εσωτερική αγορά, δεν μπορούσαν να συναγωνιστούν τα φθηνότερα βιομηχανικά τα οποία εισάγονταν από τη Μεγάλη

Βρετανία.¹² Στην περίπτωση της εξαγωγής του καπνού, ο οποίος είχε ιδιαίτερα ευνοϊκή προτίμηση από τη Βρετανία και για τον οποίο συμφωνήθηκε ειδικό δεκαετές μειωμένο δασμολόγιο,¹³ οι Κύπριοι παραγωγοί δεν μπόρεσαν αρχικά να επωφεληθούν από το σύστημα της Οττάβα. Αυτό οφειλόταν στο γεγονός ότι εισήγαγαν την πρώτη ύλη από χώρες εκτός της βρετανικής αυτοκρατορίας, όπως η Ελλάδα, της οποίας η ποιότητα των φύλλων καπνού ήταν καλύτερη.¹⁴ Σημαντικό εμπόδιο στην ώθηση των εξαγωγικών κυπριακών εμπορευμάτων ήταν και η απουσία καθημερινών ατμοπλοϊκών συνδέσεων με τη μητρόπολη οι οποίες θα μπορούσαν να ενισχύσουν το εμπόριο της Κύπρου με τη Βρετανία και τη Δυτική Ευρώπη.

Ενώ όμως οι συμφωνίες της Οττάβα δεν ήταν ιδιαίτερα ενθαρρυντικές για το εξαγωγικό εμπόριο της Κύπρου, υπήρξαν καταλυτικές για την επένδυση ξένου κεφαλαίου. Ένας άμεσος αντίκτυπος του προστατευτισμού για το νησί ήταν η προσέλκυση εβραϊκού κεφαλαίου από τη γειτονική Παλαιστίνη και η επένδυσή του στη σύσταση των πρώτων μεγάλων βιομηχανιών του νησιού. Μέχρι τότε, οι μεγαλύτερες επιχειρήσεις στην κυπριακή οικονομία οι οποίες λειτούργησαν με ξένο κεφάλαιο, όπως το αγγλικό, το αμερικανικό και το ελληνικό, επικεντρώνονταν στη μεταλλευτική βιομηχανία. Η ιδιαιτερότητα των εβραϊκών επιχειρήσεων από τις υπόλοιπες ξένων συμφερόντων, έγκειτο στο γεγονός ότι ήταν από τις λίγες ξένες επιχειρήσεις οι οποίες δραστηριοποιήθηκαν στον τομέα της μεταποιητικής βιομηχανίας, ο οποίος δε θεωρείτο αρκετά κερδοφόρος ώστε να προσελκύει τις ξένες επενδύσεις.

Η κατάσταση της βιομηχανίας στην Κύπρο στο Μεσοπόλεμο

Στην ετήσια έκθεση του 1929, καταγραφόταν ότι τα εργοστάσια στην Κύπρο ήταν λιγοστά και το εργοστασιακό σύστημα ανύπαρκτο.¹⁵ Στο νησί λειτουργούσαν τότε κυρίως οικογενειακές και διάσπαρτες βιοτεχνίες όπως υφαντουργεία, κεραμεία, γυψοποιεία, βυρσοδεψεία, οινοποιεία, καπνεργοστάσια, τυροκομεία, σαπωνοποιεία, αλευρόμυλοι και άλλα εργαστήρια τα οποία αξιοποιούσαν ως επί το πλείστον εγχώριες πρώτες ύλες. Το κυπριακό κεφάλαιο άρχισε από τα τέλη της δεκαετίας του 1920 να διοχετεύεται στη σύσταση μεγαλύτερων εργοστασιακών μονάδων, όπως η Κυπριακή Εταιρεία Οίνων και Οινοπνευμάτων (ΚΕΟ) στη Λεμεσό το 1927 από τον Νικόλαο Π. Λανίτη σε συνεργασία με την Εταιρεία Οίνων της Ελλάδας, στην οποία μέτοχος ήταν και η Ελληνική Εταιρεία Χημικών Προϊόντων.¹⁶ Όπως καταγράφεται στον πίνακα 1, οι νερόμυλοι και ατμόμυλοι αποτελούσαν το 1929 τις πολυπληθέστερες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις¹⁷ και ακολούθως τα κεραμεία. Από τα 257 μεγαλύτερα εργοστάσια στο νησί, τα πιο παραγωγικά ήταν τα πέντε καπνεργοστάσια, τα οποία εργοδοτούσαν και το πολυπληθέστερο εργατικό δυναμικό, τα 19 οινοποιεία και τα 61 εργοστάσια εκκοκκισμού βάμβακος.

Πίνακας 1: Οι σημαντικότερες εργοστασιακές εγκαταστάσεις στην Κύπρο το 1929

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ/ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΤΩΝ	ΚΑΘΑΡΗ ΑΞΙΑ ΠΩΛΗΣΗΣ €
Ατμόμυλοι	111	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Νερόμυλοι	316	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Κεραμεία	77	205	3.245
Εκκοκκιστήρια βάμβακος	61	105	37.932
Γυψοποιεία	35	242	9.204
Πλινθοκεραμοποιεία	24	301	13.400
Τυροκομεία	19	101	25.161
Οίνων και οινοπνευμάτων	19	137	87.137
Σαπωνοποιεία	12	44	16.067
Καπνεργοστάσια	5	360	213.506
Βυρσοδεψεία	4	122	32.148
Επεξεργασίας χαρουπιών	1	30	—
ΣΥΝΟΛΟ	257	1.647	437.800

Πηγή: *Cyprus Blue Book 1929*, σ. 365.

Όπως καταγράφεται και στον πίνακα 2, μέχρι και το τέλος της δεκαετίας του 1930 σημειωνόταν μια κινητικότητα στον τομέα της εκβιομηχάνισης, αλλά αυτή ήταν σταδιακή και διεπόταν από μάλλον αργούς ρυθμούς ανάπτυξης. Την εικόνα αυτή διαμόρφωνε η απουσία κεφαλαίου και επένδυσης σε τεχνολογία, αλλά και το γεγονός ότι οι εργοστασιακές μονάδες είχαν μεγάλο βαθμό εξάρτησης από τη γεωργία. Κάθε φορά που η αγροτική παραγωγή μειωνόταν ή καταστρεφόταν εξαιτίας των κλιματικών διακυμάνσεων, ο κλάδος της βιοτεχνίας δεχόταν εξίσου σημαντικό πλήγμα και διερχόταν από περιόδους αστάθειας.¹⁸

Μετά τις συμφωνίες της Οττάβα το 1932, παρατηρείται αύξηση στις εργοστασιακές μονάδες και πραγματοποιείται η ίδρυση των πρώτων σύγχρονων βιομηχανιών, στην οποία καθοριστικό ρόλο διαδραμάτισαν και οι Εβραίοι επενδυτές. Η ανάπτυξη της μεταποιητικής βιομηχανίας σε αυτή την περίοδο οφειλόταν στην επένδυση του συσσωρευμένου κυπριακού κεφαλαίου στο δευτερογενή τομέα, στην εντεινόμενη αστικοποίηση με την κάθοδο άκληρων αγροτών στις πόλεις και την επακόλουθη αύξηση εργατικών χεριών, και στην εισροή ξένων κεφαλαίων εξαιτίας του δασμολογικού προστατευτισμού. Το 1938 τα σημαντικότερα εργοστάσια στο νησί ήταν κατά 77 εγκαταστάσεις περισσότερα από το 1929, με αισθητά όμως αυξημένο κέρδος και εργοδότηση 1000 περίπου περισσότερων εργατών. Άνθιση παρουσίασαν τα εργοστάσια επεξεργασίας χαρουπιών και τα πλινθοκεραμοποιεία (προφανώς λόγω των αυξημένων αναγκών στέγασης στις πόλεις), ενώ τα καπνεργοστάσια και τα οινοποιεία εξακολούθησαν να είναι οι

πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις του νησιού. Σε αυτήν την περίοδο πρωτοεμφανίστηκαν τα τσιμεντοποιεία, ενώ σε κατάσταση παρακμής βρίσκονταν τα βυρσοδεψεία, πιθανόν λόγω της αρνητικής επίπτωσης των συμφωνιών της Οττάβα στον συγκεκριμένο κλάδο. Στο διάστημα από τις συμφωνίες της Οττάβα, το 1932, μέχρι το 1938 λειτούργησαν στην Κύπρο και τέσσερα νέα εργοστάσια, τρία εβραϊκών συμφερόντων (εργοστάσιο δοντιών, κουμπιών και συσκευασίας εσπεριδοειδών και σταφίδας) και ένα ελληνικών και κυπριακών κεφαλαίων (κατασκευής κουμπιών στη Λεμεσό), τα οποία υπήρξαν απόρροια του πλαισίου του προστατευτισμού. Δηλαδή το προϊόν τους παραγόταν από πρώτες ύλες, οι οποίες εισάγονταν από βρετανικό έδαφος, και προοριζόταν κυρίως για τις αγορές της Βρετανίας ή και της Δυτικής Ευρώπης μέσω Βρετανίας.

Πίνακας 2: Οι σημαντικότερες εργοστασιακές εγκαταστάσεις στην Κύπρο το 1938

ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΑΚΕΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΙΣ/ ΒΙΟΤΕΧΝΙΕΣ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΕΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΤΩΝ	ΚΑΘΑΡΗ ΑΞΙΑ ΠΩΛΗΣΗΣ €
Ατμόμυλοι	523	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Νερόμυλοι	166	Δεν αναφέρεται	Δεν αναφέρεται
Πλινθοκεραμοποιεία	85	481	22.693
Εκκοκιστήρια βάμβακος	63	141	14.891
Κεραμεία	56	130	2.670
Γυψοποιεία	46	334	16.418
Τυροκομεία	17	145	34.558
Οίνων και οινοπνευμάτων	24	264	112.372
Σαπωνοποιεία	15	72	28.742
Τσιμεντοποιεία	11	100	15.445
Επεξεργασίας χαρουπιών	8	204	266.878
Καπνεργοστάσια	6	424	247.286
Βυρσοδεψεία	4	107	18.950
Εργοστάσια κουμπιών	2	260	12.500
Εργοστάσια τεχνητών δοντιών	1	100	23.049
ΣΥΝΟΛΟ	334	2.655	797.502

Πηγή: *Cyprus Blue Book 1938*, σ. 420.

Η προσέλκυση ξένου κεφαλαίου και η εκβιομηχάνιση

Στο πλαίσιο της προτιμησιακής μεταχείρισης και της αδασολόγητης εισαγωγής μηχανημάτων βρετανικής κατασκευής, και καθώς το κεφάλαιο έρεε στην αποικία, λιγοστοί Εβραίοι επιχειρηματίες από την Παλαιστίνη μετέφεραν το κεφάλαιο

τους στη γειτονική Κύπρο και σύστησαν τις πρώτες μοντέρνες βιομηχανικές εγκαταστάσεις. Και αυτό γιατί η Παλαιστίνη, η οποία ήταν βρετανική εντολή και όχι αποικία, εξαιρείτο από το σύστημα της Οττάβα. Η Μεγάλη Βρετανία ήταν η βασική αγορά του κύριου εξαγωγικού της προϊόντος, των εσπεριδοειδών, αλλά και μερικών βιομηχανικών προϊόντων. Αν και μετά από αυτή την εξέλιξη οι Εβραίοι της Παλαιστίνης κατάφεραν να διοχετεύσουν το εμπόριο τους σε άλλες ευρωπαϊκές αγορές,¹⁹ μερικοί επιχειρηματίες επέλεξαν να μεταφέρουν τις εργασίες τους στην Κύπρο συνεχίζοντας το εξαγωγικό τους εμπόριο με τη Βρετανία.

Η Κύπρος είχε συγκριτικά πλεονεκτήματα σε σχέση με την Παλαιστίνη. Εκτός από τη φθηνότερη γη, ο Εβραίος επιχειρηματίας επωφελείτο από το φθηνότερο εργατικό δυναμικό της Κύπρου το οποίο την ίδια περίοδο ήταν αυξημένο, αφού σημειωνόταν μετακίνηση πληθυσμού από την ύπαιθρο στα αστικά κέντρα και έτσι υπήρχε ζήτηση εργασίας. Η συσσώρευση του εργατικού δυναμικού από την ύπαιθρο στις πόλεις είναι πολύ σημαντική στη μετάβαση από την αγροτική βιοτεχνία, δηλαδή την αποκλειστική ενασχόληση με την παραγωγή πρώτων υλών, στη βιομηχανία. Επιπλέον, οι επιχειρηματίες μπορούσαν να εισάγουν τις πρώτες ύλες από τις βρετανικές αποικίες χωρίς δασμούς και να εξάγουν τα προϊόντα τους σε συνθήκες ελεύθερου εμπορίου.

Λόγω του συστήματος της Οττάβα, η Κύπρος προσέλκυσε εβραϊκό κεφάλαιο από τη γειτονική Παλαιστίνη σε τομείς της οικονομίας οι οποίοι είχαν μεγάλο αγοραστικό κοινό στη Μεγάλη Βρετανία, όπως η παραγωγή, συσκευασία και εξαγωγή εσπεριδοειδών και η βιομηχανική παραγωγή κουμπιών και τεχνητών οδόντων. Η πρώτη εταιρεία η οποία ιδρύθηκε από εβραϊκό κεφάλαιο για την παραγωγή και εξαγωγή εσπεριδοειδών ήταν η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών (Cyprus-Palestine Plantations Company Ltd, στο εξής CPP) στο Φασούρι της Λεμεσού. Το εμπόριο των πορτοκαλιών της Παλαιστίνης την ίδια περίοδο αντιμετώπιζε, εξαιτίας του νέου δασμολογικού καθεστώτος, τον ανταγωνισμό του εμπορίου της Κύπρου αφού τα κυπριακά πορτοκάλια είχαν 10% προτίμηση. Παρόλο που ο ιδιωτικός επιχειρηματικός τομέας στην Παλαιστίνη προσαρμόστηκε γρήγορα στο νέο αυτό ανταγωνιστικό πλαίσιο με τη διαφοροποίηση των εξαγωγικών τους αγορών στην Ευρώπη,²⁰ μια ομάδα 13 κεφαλαιούχων από το Κάιρο και την Παλαιστίνη αποφάσισαν να επεκτείνουν τις δραστηριότητές τους στην Κύπρο εκμεταλλευόμενοι τις ευνοϊκές συνθήκες που προσέφερε η συμφωνία της Οττάβα. Αποτέλεσμα αυτής της επιχειρηματικής επέκτασης ήταν να δοθεί ώθηση στην παραγωγικότητα του τομέα της εσπεριδοκαλλιέργειας και της παραγωγής σταφίδας.

Η CPP ήταν η πρώτη η οποία εισήγαγε στην Κύπρο τη βιομηχανική διάσταση στην εμπορία των εσπεριδοειδών, συστήνοντας εργοστάσιο για την ταξινόμηση και συσκευασία των καρπών προς εξαγωγή σε μακρινές αποστάσεις, όπως επίσης και την εργοστασιακή παρασκευή χυμών και σταφίδας. Η εταιρεία ιδρύθηκε τον

Ιούλιο του 1933, ένα χρόνο μετά τις συμφωνίες της Οττάβα με μετοχικό κεφάλαιο £50.000 και καταβεβλημένο κεφάλαιο £37.000.²¹ Με την εκτεταμένη αγορά εκτάσεων γης κατά μήκος των ακτών δυτικά του λιμανιού της Λεμεσού προς τα σύνορα με την Πάφο και ανατολικά του λιμανιού της Λάρνακας προς την Αμμόχωστο, η εταιρεία στόχευε στην εντατική και επιστημονική παραγωγή και συσκευασία εσπεριδοειδών με σκοπό την εξαγωγή τους στη βρετανική αγορά. Δραστηριοποιούμενη σε ένα γεωγραφικό τρίγωνο επιχειρηματικής δραστηριότητας στην Ανατολική Μεσόγειο, η κεφαλαιουχική βάση της εταιρείας ήταν το Κάιρο, γραφεία για εξυπηρέτηση των εξαγωγών λειτούργησαν στην Παλαιστίνη ενώ κέντρο των επιχειρηματικών δραστηριοτήτων ήταν η περιοχή Φασουρίου στη Λεμεσό. Το αγρόκτημα Φασουρίου, μια έκταση 3.034 κυπριακών στρεμμάτων,²² αγοράστηκε από την CPP το 1933 έναντι £1.200 από την αγγλική εταιρεία Boyle Son & Company.²³

Οι μέτοχοι της προέρχονταν από ένα ευρύ φάσμα επαγγελματικών ειδικοτήτων στον τομέα της καλλιέργειας εσπεριδοειδών, γεγονός στο οποίο έγκειτο η οικονομική επιτυχία και βιωσιμότητα της ιδιωτικής πρωτοβουλίας. Η εμβρίθεια η οποία χαρακτήριζε την επένδυση του κεφαλαίου τους στην αγορά μεγάλων εκτάσεων γης και ιδιαίτερα σε ένα άγνωστο σχετικά περιβάλλον όπως η Κύπρος (μόνο για το πρώτο έτος εργασιών επενδύθηκαν £20.000 και εκτιμάτο η επένδυση άλλων £100.000²⁴) απέρρεε από την προηγούμενη εμπειρία τους στον εντοπισμό και την αξιοποίηση της καταλληλότερης γης για τη σύσταση των εβραϊκών οικισμών στην Παλαιστίνη.²⁵

Η λειτουργία της CPP συνέπεσε με την έναρξη της εκστρατείας της αποικιακής κυβέρνησης για βελτίωση των συνθηκών παραγωγής και συσκευασίας των εσπεριδοειδών προκειμένου να πετύχουν υψηλότερες τιμές για τα κυπριακά προϊόντα στις αγορές του εξωτερικού. Ακόμα και τότε οι ντόπιοι παραγωγοί και έμποροι μετέφεραν συνήθως τα κυπριακά εσπεριδοειδή σε καλάθια (κοφίνες), τα οποία κατέστρεφαν τον καρπό και καθιστούσαν αδύνατη την ανθεκτικότητά τους σε μακρινά ταξίδια. Γι' αυτό το λόγο οι εξαγωγές μέχρι το 1932 περιορίζονταν μόνο σε γειτονικές χώρες στην Ανατολική Μεσόγειο, όπως η Ελλάδα και η Αίγυπτος. Η λειτουργία της επιχείρησης ήταν υποβοηθητική στη διαφώτιση των ντόπιων παραγωγών εσπεριδοειδών για τις νέες μεθόδους στην καλλιέργεια και συσκευασία. Γι' αυτό το λόγο το Φασούρι εντάχθηκε στις εκπαιδευτικές εκδρομές του Τμήματος Γεωργίας, οι οποίες γίνονταν για την επιμόρφωση των Κύπριων γεωργών μέσα από την επίσκεψή τους στους πειραματικούς σταθμούς της Κυβέρνησης στη Μόρφου, την Τρικουκιά και τον Σαϊττά.

Επιπλέον, η εβραϊκή παραγωγή ωφέλησε σημαντικά το σύνολο της κυπριακής παραγωγής και βελτίωσε την ποιότητα του εξαγωγίμου προϊόντος, μια και η μαζική παραγωγή εσπεριδοειδών από τους Εβραίους προοριζόταν για τη Βρετανία και διοχετευόταν μέσω των ντόπιων εξαγωγέων. Στα τέλη της δεκαετίας του

1930, με τον συνδυασμό της επιτυχούς καμπάνιας της κυβέρνησης και της εβραϊκής παρουσίας, το 90% του εξαγωγικού εμπορίου της αποικίας στα εσπεριδοειδή αφορούσε τον «χρυσοειδή καρπό»,²⁶ τα πορτοκάλια, και 8.4% τα λεμόνια. Η εξαγωγή των γκρέιπφρουτ άρχισε για πρώτη φορά το 1936 και το 1937-1938 εξήχθησαν 1.770 κιβώτια.²⁷ Ο κυριότερος προορισμός του εμπορίου ήταν η Μεγάλη Βρετανία η οποία συγκέντρωνε το 59,7% του συνόλου των εξαγωγών. Εκεί διοχετευόταν όλη η παραγωγή λεμονιών και το μεγαλύτερο μέρος της εξαγωγής των πορτοκαλιών. Το 30% του συνόλου των εξαγωγών (105.000 κιβώτια) προοριζόταν για τη Νορβηγία και τη Σουηδία.²⁸ Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η δραστηριότητα των Εβραίων στην Κύπρο από το 1933 και εξής συνέπεσε με τους ανοδικούς ρυθμούς στην εξαγωγή των εσπεριδοειδών του νησιού, όπως καταγράφεται στον πιο κάτω πίνακα.

Πίνακας 3. Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών από την Κύπρο μεταξύ 1932 και 1939

ΕΤΟΣ	ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ(ΤΕΜΑΧΙΟ)	ΛΕΜΟΝΙΑ(ΤΕΜΑΧΙΟ)	ΓΚΡΕΙΠΦΡΟΥΤ(ΤΕΜΑΧΙΟ)
1932	17.344.937	2.096.373	0
1933	20.226.424	3.112.715	0
1934	30.779.362	3.226.517	0
1935	23.124.007	8.277.099	0
1936	45.530.781	12.421.860	35.326
1937	55.929.453	11.772.081	167.447
1938	56.369.921	11.302.390	978.158

Πηγή: *Cyprus Blue Book 1932-1938*.

Από τις ελάχιστες αναφορές σχετικά με το σύνολο των εξαγωγών της εταιρείας είναι αυτή του 1938 σύμφωνα με την οποία η εταιρεία εξήγαγε τουλάχιστον 10.000 κιβώτια πορτοκάλια (το σύνολο των κυπριακών εξαγωγών για το 1938 ήταν 403.147 κιβώτια²⁹), ενώ το 1939 η εξαγωγή της αυξήθηκε στις 30.000.³⁰ Ωστόσο η συμβολή της στις κυπριακές εξαγωγές προς τη Μεγάλη Βρετανία, και ακόμη περισσότερο στην εξαγωγή των γκρέιπφρουτ, είναι αδιαμφισβήτητη αν ληφθούν υπόψη και οι εκτεταμένες εκτάσεις στις οποίες γινόταν καλλιέργεια. Το 1939 η εταιρεία εξήγαγε 4.678 κιβώτια γκρέιπφρουτ³¹ όταν οι συνολικές εξαγωγές από την Κύπρο της σοδειάς της προηγούμενης χρονιάς ήταν μόλις 1.770 κιβώτια (βλ. πίνακα 4).

Πίνακας 4 Το σύνολο των εξαγωγών εσπεριδοειδών σε κιβώτια από την Κύπρο 1933–1938

ΕΠΟΧΙΚΕΣ ΕΞΑΓΩΓΕΣ	ΠΟΡΤΟΚΑΛΙΑ (ΚΙΒΩΤΙΑ)	ΛΕΜΟΝΙΑ (ΚΙΒΩΤΙΑ)	ΓΚΡΕΙΠΦΡΟΥΤ (ΚΙΒΩΤΙΑ)
1933–34	214.498	19.371	—
1934–35	134.951	6.319	—
1935–36	190.023	37.481	—
1936–37	238.529	59.246	Δεν αναφέρεται
1937–38	322.215	30.914	1.770

Πηγή: ΚΑΚ: SA1/1564/1939, Έκθεση για την παγκόσμια βιομηχανία των εσπεριδοειδών του Δρ. Η. Α. Tempary, Βοηθού Συμβούλου στη Γεωργία, προς τον Υπουργό Αποικιών, όπως απεστάλη σε εγκύκλιο του Υπουργού προς τις αποικίες στις 6.12.1939, σ. 3. Επίσης, *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938* (Λευκωσία, 1939), σ. 8.

Στα μέσα του 1937 η εταιρεία επιδόθηκε στην αμπελοκαλλιέργεια και συγκεκριμένα την παραγωγή σουλτανίνας και σταφίδας σε έκταση 400 στρεμμάτων.³² Η σταφίδα είχε ιδιαίτερη ζήτηση στη βρετανική αγορά, κυρίως για την παρασκευή της πουτίγκας,³³ γι' αυτό και η εταιρεία στράφηκε στο εξαγωγικό εμπόριο του συγκεκριμένου προϊόντος. Μετακαλώντας ειδικό από την Σμύρνη για τη σταφιδοποίηση και συσκευασία της σουλτανίνας³⁴ και εισάγοντας ειδικά μηχανήματα επεξεργασίας, η εταιρεία πρωτοστάτησε στην επιστημονική συσκευασία του σταφυλιού και την εξαγωγή σταφίδας από την Κύπρο στη βρετανική αγορά. Κατά την τριετία 1935–1938 καρποφόρησαν 200 σκάλες σουλτανίνας και εξήχθησαν 14 τόνοι σταφίδας.³⁵

Η πρώτη αποστολή κιβωτίων σταφίδας τον Αύγουστο του 1938 από την Κύπρο στη Βρετανία μέσω Αιγύπτου χαιρετίστηκε με εγκωμιαστικά σχόλια από τον Τύπο, ο οποίος έκανε λόγο για «σταθμό εις την Γεωργικήν ιστορίαν της Νήσου»³⁶ καθιστώντας την εταιρεία «ένα πρώτης τάξης καλόν παράδειγμα εις όλον τον γεωργικόν κόσμον» της Κύπρου.³⁷ Και ενώ η κυπριακή σταφίδα είχε εκπέσει και τα σταφιδάμπελα δεν απέδιδαν τα έξοδα καλλιέργειας τους³⁸ οι αρμόδιοι κύκλοι τόνιζαν «μετ' ενθουσιασμού την σημασίαν της εξαγωγής σουλτανίνης, εις την ενταντικήν καλλιέργειαν της οποίας διαβλέπουν ένα καλύτερον μέλλον δια την Νήσον» από το αγρόκτημα Φασουρίου.³⁹ Η παραγωγή και συσκευασία προκάλεσε το ζωηρό ενδιαφέρον ακόμα και του κυβερνητικού οινολόγου, ο οποίος επέβλεπε τακτικά τη διαδικασία στο Φασούρι. Παρόλο που η επέκταση της καλλιέργειας σουλτανίνας στους κυπριακούς αμπελώνες είχε ξεκινήσει από το 1936, εντούτοις η κυβέρνηση παρατηρούσε ότι η μετατροπή των καλλιεργειών δεν γινόταν με τους επιθυμητούς ρυθμούς, όπως συνέβαινε στο Φασούρι.⁴⁰

Το 1939 η εταιρεία προχώρησε στην ανοικοδόμηση εργοστασίου αποξήρανσης και συσκευασίας της σουλτανίνας με την εισαγωγή μηχανημάτων από την Ελλάδα για τον καθαρισμό, διαλογή, πρεσσάρισμα και αποξήρανση κατά το κρητικό σύστημα.⁴¹

Την ίδια περίοδο ιδρύθηκαν με εβραϊκό κεφάλαιο και τα πρώτα μεγάλα εργοστάσια στη Λάρνακα. Στην πόλη λειτουργούσαν στα μέσα του 1930 δεκαπέντε περίπου εργοστασιακές μονάδες, τρία εργοστάσια κατασκευής φαιοχώματος (terra-umbra), τέσσερα σαπωνοποιεία (δύο ανήκαν σε Αρμένιους και ένα στον Εβραίο Leizar Svez⁴²) και τέσσερα από τα έξι καπνεργοστάσια της Κύπρου.⁴³ Επίσης, νεοσύστατο ήταν το πυρηνελαιουργείο των Νίκου Δημητρίου, Φώτη Τζιάκκα και Ερνέστου Ρήγα.⁴⁴ Ο κόσμος της Λάρνακας, ο οποίος υφίστατο τις συνέπειες της οικονομικής ύφεσης, ήλπιζε σε βελτίωση του οικονομικού κλίματος με τη συνεχή ίδρυση εργοστασίων. Όπως σημείωνε ο ανταποκριτής της εφημερίδας *Φωνή της Κύπρου*, «Η πόλις της Λάρνακος, η οποία δια πολλούς λόγους φθίνει σήμερον, και φθίνει απελπιστικώς, μόνον με συνέχισιν του βιομηχανικού πυρετού που εξεδηλώθη εις την πόλιν μας είναι δυνατόν να συγκρατηθή και διασωθή [...]».⁴⁵ Ειδικότερα, για το εργοστάσιο τεχνητών δοντιών επεσήμανε ότι «η λειτουργία του θα δώση ζωήν εις πολλούς ανέργους εις την Σκάλαν και θα συνετίση, ίσως, τους Λαρνακείς, μανθάνοντας ότι και κάτι άλλο πρέπει να γίνη προς αναζωογόνησιν της φθινούσης αθεραπεύτως πόλεως μας».⁴⁶

Η επιχειρηματική δραστηριότητα της *Empire Dental Industry Ltd* και της *Dominion Manufacturing Company Ltd* δεν διέψευσε τις προσδοκίες των Λαρνακέων. Σε σύντομο χρονικό διάστημα τα δυο εργοστάσια κατέστησαν οι σημαντικότεροι εργοδότες της πόλης. Από την πτυχή δε της βιομηχανικής εξέλιξης και του εμπλουτισμού του εξαγωγικού εμπορίου της αποικίας, τα δυο εργοστάσια — σε αντίθεση με τις περισσότερες βιοτεχνίες και εργοστασιακές μονάδες — παρήγαγαν το προϊόν τους με εισαγόμενα ακατέργαστα υλικά και όχι με επιτόπιες πρώτες ύλες. Επιπλέον, τα προϊόντα τους προορίζονταν αποκλειστικά για τις αγορές του εξωτερικού.

Οι ιδιοκτήτες των βιομηχανιών δοντιών και κουμπιών προέρχονταν από την οικογένεια των μεγαλοκεφαλαιούχων Bloom. Ο Samuel Simon Bloom, Εβραίος από τη Λιθουανία και μετανάστης στη Φιλαδέλφεια των ΗΠΑ κατά τη δεκαετία του 1880, αντιπροσώπευε την περίπτωση ενός Εβραίου “industrial migrant”. Με την εγκατάσταση της οικογένειας του στο Τελ-Αβίβ το 1926 και την ίδρυση του εργοστασίου κατασκευής και εξαγωγής τεχνητών οδόντων από πορσελάνη, την *American Porcelain Tooth Company*, υποστήριξε την ανάπτυξη των επιχειρήσεων με την επένδυση κεφαλαίου στην Παλαιστίνη σε αραβική γη και την εργοδότηση Εβραίων εργατών ως συμβολή στην πραγμάτωση του σιωνιστικού ιδεώδους. Σύντομα, απέκτησε φήμη και εντάχθηκε στην «εθνικο-οικονομική ελίτ» της Παλαιστίνης.⁴⁷

Σε μια περίοδο, όμως, κατά την οποία αυξάνονταν τόσο οι μισθοί στην Παλαιστίνη όσο και η ζήτηση των τεχνητών δοντιών στις αγορές της Δυτικής και Κεντρικής Ευρώπης, η εταιρεία προσέβλεπε στη διατήρηση της κερδοφορίας της με το ελάχιστο δυνατό κόστος. Την επίβλεψη των εργασιών της εταιρείας στην Κύπρο, της *Empire Dental Industry Ltd*, ανέλαβε ο σύζυγος της κόρης του Bloom, Raymond Feinstein, ο οποίος στο μεταξύ δυο χρόνια μετά τη λειτουργία της *Empire*, επένδυσε μαζί με τα άλλα δυο αδέρφια του στη λειτουργία του εργοστασίου κατασκευής κουμπιών *Dominion Manufacturing Company Ltd*.

Η *Empire Dental Industry Ltd*, θυγατρική εταιρεία *American Porcelain Tooth Company* του Τελ-Αβίβ,⁴⁸ εγγράφηκε ως ιδιωτική εταιρεία τον Αύγουστο του 1934.⁴⁹ Το εργοστάσιο της ξεκίνησε την παραγωγή τεχνητών οδόντων το φθινόπωρο του 1934 εργοδοτώντας και εκπαιδεύοντας τον μεγαλύτερο αριθμό εργατών σε σχέση με τις υπόλοιπες εργοστασιακές μονάδες στη Λάρνακα.⁵⁰ Η επένδυση ανερχόταν στις £6.453 για τις εργοστασιακές εγκαταστάσεις και τα μηχανήματα, ενώ το μηνιαίο κόστος σε διοικητικά και κατασκευαστικά έξοδα υπολογιζόταν στις £512 το μήνα.⁵¹ Μέχρι και το 1950, η *American Porcelain Tooth Company* κατείχε το 98% του μετοχικού κεφαλαίου της εταιρείας και το υπόλοιπο 2% ανήκε στον Ζήνωνα Πιερίδη και στον Εβραίο Ezra Ginzburg, οι οποίοι ήταν και διευθυντικά στελέχη της εταιρείας.⁵²

Η *Empire* εξυπηρετούσε τον βασικό στόχο της μητρικής εταιρείας, δηλαδή την φθηνή παραγωγή τεχνητών οδόντων από αδασιολόγητες εισαγόμενες πρώτες ύλες, όπως πορσελάνη από τον Καναδά, χρυσό και πλατίνα από την Αγγλία,⁵³ και την εξαγωγή τους στο αναπροσαρμοσμένο δασμολογικό πλαίσιο της αυτοκρατορίας τόσο στην αγορά της Μεγάλης Βρετανίας, όσο και της Δανίας μέσω Αγγλίας. Τη διανομή του εμπορεύματος αναλάμβανε η εταιρεία *Olympic Tooth Company Ltd* στο Λονδίνο.⁵⁴ Το προϊόν του εργοστασίου φαίνεται ότι εξαγόταν σε 56 χώρες εκ των οποίων η Ινδία και η Ταϊλάνδη (Siam).⁵⁵ Η εταιρεία έκλεισε το 1960⁵⁶ και οι Ισραηλινοί ιδιοκτήτες πώλησαν το μετοχικό τους κεφάλαιο σε Ελληνοκύπριους επιχειρηματίες το 1961.⁵⁷

Δυο χρόνια μετά τη λειτουργία της *Empire*, ιδρύθηκε η *Dominion Manufacturing Company Ltd* με κεφάλαιο £3.000 για την κατασκευή και εξαγωγή κουμπιών. Η *Dominion* παρουσιαζόταν ως η μητρική εταιρεία ενός δικτύου είκοσι συνεργαζόμενων εταιρειών σε διάφορα σημεία του κόσμου, στο Λονδίνο, το Χαρτούμ, την Ερυθραία, το Τελ-Αβίβ, την Ιαμαϊκή, οι οποίες προμήθευαν την εταιρεία με πρώτες ύλες ή αναλάμβαναν την προώθηση των προϊόντων της στις αγορές του εξωτερικού. Η εταιρεία αξιοποιούσε το πλεονέκτημα της σχεδόν πλήρους απουσίας εργοστασίων παραγωγής ανδρικών κουμπιών στη βρετανική αυτοκρατορία, η αγορά της οποίας καλυπτόταν με εισαγωγές από την Ιταλία και την Ιαπωνία όπου η συγκεκριμένη βιομηχανία ήταν ανεπτυγμένη.⁵⁸ Ακόμα, εκμεταλλευόταν το γεγονός ότι η εισαγωγή των κουμπιών στη Βρετανία από μέρη της αυτοκρατορίας

ευνοείτο με μειωμένους δασμούς, ενώ στις εισαγωγές κουμπιών από τρίτες χώρες επιβαλλόταν δασμός που ξεπερνούσε το 33%.⁵⁹

Επιπλέον, η αδασμολόγητη εισαγωγή της πρώτης ύλης,⁶⁰ της καρύδας, από το βρετανικό Σουδάν, την Ερυθραία (dom nut) και τις βρετανικές νήσους του Σολόμωντος στον Ειρηνικό Ωκεανό (apple nuts) καθώς και το Εκουαδόρ στη Νότιο Αμερική (corozo ivory nut),⁶¹ συνέβαλλε στο χαμηλό κόστος για την παραγωγή του εργοστασίου. Με την εισαγωγή των μηχανημάτων και την εξειδίκευση του ντόπιου εργατικού δυναμικού, η εταιρεία πέτυχε να κατασκευάζει κουμπιά, η ποιότητα των οποίων έφτασε σε επίπεδα που της επέτρεπαν να ανταγωνιστεί στη βρετανική αγορά τα κουμπιά ιταλικής και ιαπωνικής προέλευσης.⁶²

Η παραγωγή του εργοστασίου ξεκίνησε τον Ιανουάριο του 1938 εξάγοντας το προϊόν στην αγορά της Μεγάλης Βρετανίας. Για σκοπούς προώθησης και καλύτερης πώλησης του προϊόντος η εταιρεία ίδρυσε τη θυγατρική *Overseas Supplies Limited* στο Λονδίνο το 1938 με κεφάλαιο £1000.⁶³ Παράλληλα, το μετοχικό της κεφάλαιο αυξήθηκε σε £7.500 με την έκδοση 250 προνομιούχων μετοχών, σημαντικό μερίδιο των οποίων αγόρασε η οικογένεια του οικονομικού παράγοντα της Λάρνακας και συμβούλου της Ιονικής Τράπεζας, Νίκου Δημητρίου, ο οποίος και διορίστηκε Διευθυντής της εταιρείας τον Ιανουάριο του 1939. Μετοχές επίσης αγόρασε και ο Μιχαήλ Σταυρινίδης, Διευθυντής της Ιονικής Τράπεζας. Από τον Ιούνιο του 1941 ο Σταυρινίδης εκτελούσε και χρέη Αναπληρωτή Διευθυντή της εταιρείας στη θέση ενός από τα αδέρφια Feinstein, αφού η οικογένεια αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την Κύπρο όταν αποφασίστηκε η εκκένωση του εβραϊκού πληθυσμού υπό το φόβο γερμανικής εισβολής.⁶⁴ Παρόλες τις καλές επιδόσεις στην παραγωγή και το κέρδος από το 1937 μέχρι το 1947, εντούτοις η εταιρεία κήρυξε πτώχευση το 1949 εξαιτίας των μεταπολεμικών επιπτώσεων στο παγκόσμιο εμπόριο την περίοδο 1946–1949. Η Τράπεζα Κύπρου στην οποία ήταν υποθηκευμένα τα κτήρια και μηχανήματα της εταιρείας για £44.800, αγόρασε σε δημόσιο πλειστηριασμό στις 29 Ιανουαρίου του 1950 περιουσιακά στοιχεία της εταιρείας⁶⁵ έναντι μόλις £5.000 ιδρύοντας τη νέα εταιρεία *Dominion Button Company Ltd*.⁶⁶

Μέσα από τη μελέτη των εβραϊκών επιχειρήσεων, εντοπίστηκε άλλη μια περίπτωση λειτουργίας εργοστασίου κατασκευής κουμπιών, το οποίο ιδρύθηκε στα πλαίσια των ευνοϊκών συνθηκών της ατέλειας του 1932. Η *Cyprus Button Company*, ιδρύθηκε το 1937 στη Λεμεσό, με κεφάλαιο Κυπρίων και Ελλαδιτών από το Λονδίνο, το Χαρτούμ και τη Λεμεσό.⁶⁷ Οι βασικοί μέτοχοι ήταν οι έμποροι Καραπαναγιώτης και Τσακίρογλου. Η εταιρεία Καραπαναγιώτη δραστηριοποιείτο στο Λονδίνο με μικρό κεφάλαιο και εμπορευόταν πρώτες ύλες από το Σουδάν.⁶⁸ Μαζί με τη *Dominion* στη Λάρνακα αποτέλεσαν δυο από τις πιο κερδοφόρες επιχειρήσεις στο νησί στην εξαγωγή των προϊόντων τους κατά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, ενώ μεταπολεμικά εργοδοτούσαν από κοινού 910 Κύπριους εξειδικευμένους εργάτες (βλ. πίνακα 5).

Πίνακας 5. Οι εργασίες των εργοστασίων κουμπιών *Dominion* στη Λάρνακα και *Cyprus Button Company* στη Λεμεσό, 1937–1946

ΕΤΟΣ	ΕΤΗΣΙΑ ΠΑΡΑΓΩΓΗ				
	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΟΣΤΑΣΙΩΝ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΕΡΓΑΤΩΝ ΗΜΕΡΗΣΙΩΣ	ΚΟΣΤΟΣ ΠΡΩΤΩΝ ΥΛΩΝ €	ΠΟΣΟΤΗΤΑ (ΤΕΜΑΧΙΑ)	ΚΑΘΑΡΟ ΚΕΡΑΟΣ ΠΩΛΗΣΕΩΝ €
1937	1	75	500	—	—
1938	2	260	6.053	53.280.000	12.500
1946	2	910	60.647	319.634.032	234.044

Πηγή: *Cyprus Blue Books 1937–1946*.

Επαληθεύοντας τις εκτιμήσεις του Υπουργείου Αποικιών σύμφωνα με τις οποίες οι βιομηχανίες που συστήνονταν στο πλαίσιο της δασμολογικής προστασίας ήταν μακροπρόθεσμα μη οικονομικές,⁶⁹ οι εταιρείες εβραϊκών συμφερόντων σημείωσαν βραχύβια επιτυχία στον τομέα του εξαγωγικού εμπορίου, με εξαίρεση την κερδοφόρα επιχείρηση στο Φασούρι, η οποία βρισκόταν υπό εβραϊκή ιδιοκτησία μέχρι και το 1974.

Συμπερασματικά, η παρούσα έρευνα προσπάθησε να επαναξιολογήσει τον αντίκτυπο του δασμολογικού προστατευτισμού της Οττάβα στην οικονομία της Κύπρου. Καθώς δεν έχει υπάρξει μέχρι σήμερα εμπειριστατωμένη και συνολική καταγραφή της εξέλιξης του εργοστασιακού τομέα στην Κύπρο κατά το Μεσοπόλεμο και γενικότερα καθ' όλη την περίοδο της αγγλοκρατίας, η εισήγηση προσπάθησε να προσεγγίσει το ζήτημα από το ειδικό στο γενικό, υπό το πρίσμα δηλαδή των επιχειρήσεων οι οποίες συστάθηκαν στο πλαίσιο των δασμολογικών ρυθμίσεων της Οττάβα.

Αυτό που απορρέει από την παρούσα μελέτη είναι το γεγονός ότι η Οττάβα αποτέλεσε ένα από τους παράγοντες προσέλκυσης ξένου κεφαλαίου στη βιομηχανία και δημιουργίας των πρώτων σύγχρονων βιομηχανιών της περιόδου. Χρειάζεται ακόμα ενδελεχέστερη έρευνα γύρω από τις βιομηχανίες οι οποίες συστάθηκαν μετά το 1932 προκειμένου να έχουμε μια σφαιρική εικόνα του αριθμού των επιχειρήσεων που λειτούργησαν στο νησί λόγω ακριβώς του πλαισίου του προστατευτισμού.

Όπως διαφάνηκε από την παρούσα έρευνα, υπάρχουν ενδείξεις ότι το σύστημα της Οττάβα δημιούργησε κάποιες προϋποθέσεις στο νησί για τη μετάβαση από το προβιομηχανικό στο βιομηχανικό στάδιο, στη συστηματική δηλαδή μεταποιητική δραστηριότητα, η οποία δεν περιοριζόταν στη συμπλήρωση της τοπικής εμπορικής δραστηριότητας του πρωτογενή τομέα.⁷⁰ Όχι μόνο γιατί λει-

τούργησαν σύγχρονα εργοστάσια στις πόλεις, αλλά και για το λόγο ότι σημαντική μερίδα του εργατικού δυναμικού του νησιού, το οποίο μέχρι πρότινος απασχολείτο στη γεωργία, άρχισε να εξοικειώνεται με το εργοστασιακό σύστημα και την εργοστασιακή παραγωγή. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι και οι τρεις εβραϊκές βιομηχανίες εργοδοτούσαν μεγάλο αριθμό εργατών μέχρι το 1946 (πιθανότατα να ξεπερνούσαν και τους 1.000). Επιπλέον, η αύξηση της παραγωγικότητάς τους έδωσε νέα δυναμική στην κυπριακή οικονομία, ενθαρρύνοντας το τοπικό κεφάλαιο να επενδύσει στην εκβιομηχάνιση.

Τέλος, αξίζει να επισημανθεί ότι οι περιπτώσεις των τριών επιχειρήσεων αφορούσαν ως επί το πλείστον εξαγωγικές βιομηχανίες. Μια μάλιστα από αυτές, η Κυπρο-Παλαιστινιακή Εταιρεία Φυτειών, ήταν προσανατολισμένη στις εμπορευματικές εξαγωγικές καλλιέργειες, οι οποίες αποτελούσαν σημαντική προϋπόθεση για τον εκσυγχρονισμό και την εκβιομηχάνιση μιας οικονομίας.⁷¹ Τα τρία εβραϊκά εργοστάσια ανέλαβαν αυτό το ρόλο την στιγμή που τα τοπικά εργοστάσια δύσκολα διοχέτευαν ποσότητες από την παραγωγή τους στο εξαγωγικό εμπόριο.⁷² Στη δεκαετία του 1930, η εκβιομηχάνιση στην Κύπρο βρισκόταν ακόμα σε εμβρυακό στάδιο και ορισμένες προοδευτικές εκφάνσεις της, όπως η περίπτωση των εργοστασίων εβραϊκών συμφερόντων, προέκυψαν περισσότερο λόγω εξωγενών συνθηκών και όχι εξαιτίας του εκσυγχρονισμού προϋπάρχουσων βιομηχανιών. Ένα από τα πρώτα συμπεράσματα που προσφέρει η παρούσα έρευνα στην ιστορία του δευτερογενούς τομέα του νησιού είναι το γεγονός ότι η διαδικασία εξέλιξης του εργοστασιακού συστήματος στην αποικιακή οικονομία της Κύπρου φαίνεται ότι παρουσίαζε και κοινά στοιχεία με το πρότυπο της νοτιοανατολικής Ευρώπης, όπου η σταδιακή εκβιομηχάνιση προέκυψε από την εισαγωγή νέων βιομηχανιών.⁷³

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. David L. Glickman, 'The British Empire Preference System', *The Quarterly Journal of Economics*, 61 (1947), σ. 442.
2. Norman Miners, 'Industrial Development in the Colonial Empire and the Imperial Economic Conference at Ottawa 1932', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, XXX (2002), σ. 59.
3. Glickman, 'The British Empire...', σσ. 440-446. Επίσης, Tim Rooth, *British Protectionism and the International Economy: Overseas Commercial Policy in the 1930s* (Cambridge, 1993), σσ. 71-100.
4. David Meredith, 'The British Government and Colonial Economic Policy, 1919-1939', *The Economic History Review*, XXVIII (1975), σ. 485.

5. Glickman, 'The British Empire...', σ. 446.
6. Στο ίδιο, σ. 447.
7. Στο ίδιο, σ. 448.
8. Robert Boyce, 'The Significance of 1931 for British Imperial and International History', *Histoire@Politique. Politique, culture, société*, XI (2010), σ. 15.
9. Meredith, 'The British Government...', σ. 485.
10. Στο ίδιο, σ. 497.
11. *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus by Sir Ralph Oakden, the Financial Commissioner appointed by the Secretary of the State for the Colonies* (Λονδίνο, 1935), σ. 24.
12. Alexander Apostolides, *Economic Growth or Continuing Stagnation? Estimating the GDP of Cyprus and Malta, 1921–1938*, PhD in Economic History (LSE, 2010), σ. 147.
13. Glickman, 'The British Empire...', σ. 444.
14. *Report on the Finances*, σ. 48.
15. *Colonial Reports – Annual. Cyprus Report for 1929* (Λονδίνο, 1930), σ. 35.
16. Χαράλαμπος Κασκάνης, *Ευαγόρας Κ. Λανίτης*, Ίδρυμα Ευαγόρα και Κάθλην Λανίτη (Λεμεσός, 2008), σ. 44.
17. Ιδιαίτερα διαφωτιστικές για το είδος και τη λειτουργία των μύλων της Κύπρου είναι οι μελέτες της Ευφροσύνης Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, «Οι παραδοσιακοί προβιομηχανικοί μύλοι της Κύπρου», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 97 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 48–54 και «Οι αλεστικοί ανεμόμυλοι της Κύπρου (18ος–20ός αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, 2001, σσ. 397–423.
18. Apostolides, *Economic Growth...*, σ. 138.
19. Roza I. M. El-Eini, 'Trade Agreements and the Continuation of Tariff Protection Policy in Mandate Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, XXXIV (1998), σ. 183.
20. Στο ίδιο.
21. Κρατικό Αρχείο Κύπρου, Λευκωσία (στο εξής ΚΑΚ): SA1/622/1934/1, Διαχειριστικοί Διευθυντές CPP, Τελ-Αβίβ, προς Κυβερνήτη, 28.11.1934. Επίσης, *Ελευθερία*, 24 Οκτωβρίου 1934 και *The Palestine Post*, 7 Σεπτεμβρίου 1934, σ. 4.
22. Αρχείο Cyprus Phasouri Plantations Company, Φασούρι (στο εξής CPPC), Έγγραφο "Report of the Board of Directors of the Cyprus-Palestine Plantations Co. Ltd., submitted to the Annual General Meeting held at No. 50, Sharia Malaka Farida, on the 12th day of December 1938 at 4 p.m."
23. ΚΑΚ: SA1/622/1934/1, Παναγιώτης Κακογιάννης προς Εκτελεστικό Συμβούλιο, 9.12.1934. Οι Βρετανοί είχαν αγοράσει το κτήματα το 1926 για £3.000.
24. ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, Chelouche, Τελ-Αβίβ, προς Διοικητή Λάρνακας, 11.7.1934.
25. Την ομάδα των κεφαλαιούχων απάρτιζαν οι καταρτισμένοι για την επιλογή των κατάλληλων γαιών Chelouche και Hassidoff, οι οποίοι πλαισιώνονταν από τους Haim Nahmias, καλλιεργητή και ιδιοκτήτη πορτοκαλεώνων στην Κύπρο και τη Ness Ziona, τον Joel Eisenberg, ιδιοκτήτη πορτοκαλεώνων στη Magdiel της Παλαιστίνης και την Κύπρο με ειδίκευση στις μεθόδους καλλιέργειας, εμπορίου και μάρκετινγκ εσπεριδοειδών και τον Isaiah Rakower, ο οποίος διετέλεσε για χρόνια σύμβουλος καλλιεργητών εσπεριδοειδών στην Παλαιστίνη. Διευθυντής του τεχνικού τμήματος, διαχειριστής και ουσιαστικά ο αρχιτέκτονας του τσιφλικιού στο Φασούρι ήταν ο διπλωματούχος γεωπόνος David Slonim, βλ. ΚΑΚ: SA1/ 598/1934, Διαφημιστικό της CPP με τίτλο "Cyprus, A British Crown Colony. Orange Groves in Cyprus", [Tel-Aviv, 1935].
26. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 30 Μαρτίου 1932.
27. *Cyprus Blue Book* 1936, σ. 316. Επίσης, ΚΑΚ: SA1/1564/1939, Έκθεση για την παγκόσμια βιομηχανία των εσπεριδοειδών του Δρ. H. A. Tempary, Βοηθού Συμβούλου στη Γεωργία, προς τον Υπουργό Αποικιών, όπως απεστάλη σε εγκύκλιο του Υπουργού προς τις αποικίες στις 6.12.1939, σ. 3.
28. ΚΑΚ: SA1/1564/1939, Έκθεση για την παγκόσμια βιομηχανία των εσπεριδοειδών του Δρ. H. A. Tempary, Βοηθού Συμβούλου στη Γεωργία, προς τον Υπουργό Αποικιών, όπως απεστάλη σε εγκύκλιο του Υπουργού προς τις αποικίες στις 6.12.1939, σ. 3.

29. *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1938* (Λευκωσία, 1939), σ. 8.
30. *Εσπερινή*, 1η Ιουνίου 1939. Επίσημες αναφορές για τις εξαγωγές του 1939 δεν εντοπίστηκαν.
31. *The Palestine Post*, 13 Νοεμβρίου 1939.
32. *Εσπερινή*, 2 Ιουνίου 1939. Η σουλτανίνα εισήχθη στην Κύπρο από την Κρήτη το 1912. Δέκα χιλιάδες φυτά της ποικιλίας αυτής διανεμήθηκαν σε Κύπριους αμπελουργούς, βλ. *Annual Agriculture Report 1912–1913*.
33. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο Niall Ferguson, *Empire: How Britain Made the Modern World* (Λονδίνο, 2002), σ. 273, «με την αυτοκρατορία θα μπορούσε να υπάρξει χριστογεννηιάτικη πούτιγκα. Χωρίς αυτή θα υπήρχαν μόνο ψίχουλα, αλεύρι και παλιά μπίρα», υποδεικνύοντας ότι η Βρετανία είχε μεγάλη εξάρτηση από τα αποικιακά προϊόντα ιδιαίτερα στη δεκαετία του 1930.
34. Ο *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 14 Ιουλίου 1937, υποστήριζε ότι ο ειδικός ήταν ο Γεώργιος Τζουβελόπουλος, ενώ ο *Παρατηρητής*, 21 Σεπτεμβρίου 1938, ότι ήταν ο Άγγλος D. Whittall ο οποίος εργαζόταν σε μεγάλα εργοστάσια της Σμύρνης για τη συσκευασία σουλτανίνας.
35. Αρχείο CPPC, Έγγραφο "Report of the Board of Directors of the Cyprus-Palestine Plantations Co. Ltd., submitted to the Annual General Meeting held at No. 50, Sharia Malaka Farida, on the 12th day of December 1938 at 4 p.m.". Επίσης, εφημ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20 Αυγούστου 1938.
36. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20 Αυγούστου 1938.
37. *Παρατηρητής*, 21 Σεπτεμβρίου 1938.
38. *Εσπερινή*, 2 Ιουνίου 1939. Επίσης, *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1936* (Λευκωσία, 1937), σ. 12.
39. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 20 Αυγούστου 1938.
40. *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1936* (Λευκωσία, 1937), σ.12.
41. *Εσπερινή*, 2 Ιουνίου 1939.
42. «Λάρναξ, η πόλη των εργοστασίων», *Κυπριακός Τύπος*, 13 Φεβρουαρίου 1936.
43. *Annual Report on the Social and Economic Progress of the people of Cyprus for 1937*, (Λονδίνο, 1938), σ. 21.
44. «Λάρναξ ...», *Κυπριακός Τύπος*, 13 Φεβρουαρίου 1936. Για τη βιομηχανική δραστηριότητα στην πόλη βλ. Ανδρέας Ο. Ευριβιάδης, *Η Λάρνακα και ο κόσμος της* (Όσα φέρνει η μνήμη β.) (Λάρνακα, 1993), σσ. 89–95.
45. *Φωνή της Κύπρου*, 7 Μαρτίου 1936.
46. *Φωνή της Κύπρου*, 28 Ιουλίου 1934.
47. David De Vries, 'From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s–1950s', *Enterprise and Society*, XIV (2012), σσ. 144–181.
48. Στο ίδιο. Επίσης, Joseph B. Glass, 'American Olim and the Transfer of Innovation to Palestine, 1917–1939', στο Moshe Davis, Eli Lederhendler, Jonathan D. Sarna (επιμ.), *America and Zion: essays and papers in memory of Moshe Davis* (Michigan, 2002), σ. 215.
49. *Cyprus Annual Report of the Department of Agriculture for the year 1935* (Λευκωσία, 1936), σ. 22.
50. *Χρόνος*, 8 Οκτωβρίου 1934. Επίσης, *Κυπριακός Τύπος*, 13 Φεβρουαρίου 1936.
51. ΚΑΚ: SA1/863/1935, Leon Bloom, Λάρνακα, προς Διοικητή Λάρνακας, [1935].
52. ΚΑΚ: SA1/634/1944, Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 10.3.1950.
53. *Εσπερινή*, 16.4.1937.
54. ΚΑΚ: SA1/1399/1936, Raymond Feinstein, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 2.11.1936 και M.S. Schottlander, Διαχειριστικός Διευθυντής της Davis, Schottlander & Davis, Λονδίνο, προς Υφυπουργό Αποικιών, Λονδίνο, 2.10.1936.
55. De Vries, 'From Porcelain...', σ. 164.
56. *Cyprus Mail*, 15 Σεπτεμβρίου 1960.
57. *Cyprus Mail*, 15 Μαρτίου 1961.
58. ΚΑΚ: SA1/1327/1938, Feinstein προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 31.12.1938.

59. KAK: SA1/1659/1936, Καραπαναγιώτης, Λονδίνο, προς Υπουργό Αποικιών, 19.5.1937.
60. KAK: SA1/1659/36, Order in Council No. 1722 made under the Customs Law, 1936, 21.12.1936. Επίσης, *Φωνή της Κύπρου*, 25 Δεκεμβρίου 1936.
61. KAK: SA1/1659/1936, Πρακτικά Επιθεωρητή Τελωνείου προς Αποικιακό Γραμματέα, 3.8.1937. Επίσης, KAK: SA1/1327/1938, Επιθεωρητής Τελωνείου, Αμμόχωστος, προς Αποικιακό Γραμματέα, 9.4.1941 και Διοικητής Λάρνακας προς Αποικιακό Γραμματέα, 11.12.1945.
62. KAK: SA1/1327/1938, Feinstein, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 4.11.1938. Επίσης, SA1/699/39, Feinstein, Λάρνακα, προς Αποικιακό Γραμματέα, 17.4.1939.
63. KAK: SA1/871/1938, Wright προς MacDonald, 12.8.1938.
64. KAK: SA1/730/1941, Κατάλογος με τους Εβραίους που εγκατέλειψαν την Κύπρο στις 11 Ιουνίου 1941. Στη λίστα περιλαμβάνονται οι Raymond και Lena Bloom Feinstein και τα παιδιά τους Rivka και Vardah.
65. Αυτά αφορούσαν ακίνητα έκτασης 9 στρεμμάτων, τις κτηριακές εγκαταστάσεις, το εργοστάσιο και τα μηχανήματά του.
66. KAK: SA1/ 1436/1949, Επίσημος Έφορος και Παραλήπτης προς Αποικιακό Γραμματέα, 1.2.1950. Επίσης, *Έθνος*, 1.5.1957.
67. KAK: SA1/1659/1936, Γαλανίδης, Πλάτρες προς Αποικιακό Γραμματέα, Τρόδος, 6.8.1937 και Καραπαναγιώτης, Λονδίνο προς Υπουργό Αποικιών, 19.5.1937. Επίσης, KAK: SA1/476/42, Πρακτικά Αναστασιάδη, 13.10.1942.
68. KAK: SA1/1659/1936, Γραμματέας Γραφείου Πληροφοριών, Λονδίνο, προς Κυβερνήτη, 17.12.1936.
69. Meredith, 'The British Government...', σ. 497.
70. Βλ. Χριστίνα Αγριαντώνη, *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19^ο αιώνα* (Αθήνα, 1986), σ. 60.
71. Στο ίδιο, σσ. 61, 105.
72. Apostolides, *Economic Growth...*, σ. 147.
73. Βλ. Αγριαντώνη, *Οι απαρχές...*, σ. 105.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αγριαντώνη, Χ., *Οι απαρχές της εκβιομηχάνισης στην Ελλάδα τον 19ο αιώνα* (Αθήνα, 1986).
- Apostolides, A., *Economic Growth or Continuing Stagnation? Estimating the GDP of Cyprus and Malta, 1921–1938*, PhD in Economic History (LSE, 2010).
- Boyce, R., 'The Significance of 1931 for British Imperial and International History', *Histoire@Politique. Politique, culture, société*, XI (2010), σσ. 1–8.
- De Vries, D., 'From Porcelain to Plastic: Politics and Business in a Relocated False Teeth Company, 1880s–1950s', *Enterprise and Society*, XIV (2012), σσ. 144–181.
- El-Eini, R.I.M., 'Trade Agreements and the Continuation of Tariff Protection Policy in Mandate Palestine in the 1930s', *Middle Eastern Studies*, XXXIV (1998), σσ. 164–191.
- Ευριβιάδης, Α. Ο., *Η Λάρνακα και ο κόσμος της* (Όσα φέρνει η μνήμη β.) (Λάρνακα, 1993).
- Ferguson, N., *Empire: How Britain Made the Modern World* (Λονδίνο, 2002).
- Glass, J.B., 'American Olim and the Transfer of Innovation to Palestine, 1917–1939', στο Moshe Davis, Eli Lederhendler, Jonathan D. Sarna (επιμ.), *America and Zion: essays and papers in memory of Moshe Davis* (Michigan, 2002).
- Glickman, D.L., 'The British Empire Preference System', *The Quarterly Journal of Economics*, 61 (1947), σσ. 439–470.

- Κασκάνης, Χ., *Ευαγόρας Κ. Λανίτης*, Ίδρυμα Ευαγόρα και Κάθλην Λανίτη (Λεμεσός, 2008).
- Meredith, D., 'The British Government and Colonial Economic Policy, 1919–1939', *The Economic History Review*, XXVIII (1975), σσ. 484–499.
- Miners, N., 'Industrial Development in the Colonial Empire and the Imperial Economic Conference at Ottawa 1932', *The Journal of Imperial and Commonwealth History*, XXX (2002), σσ. 53–76.
- Ριζοπούλου-Ηγουμενίδου, Ε., «Οι παραδοσιακοί προβιομηχανικοί μύλοι της Κύπρου», *Αρχαιολογία και Τέχνες*, 97 (Δεκέμβριος 2005), σσ. 48–54.
- , «Οι αλεστικοί ανεμόμυλοι της Κύπρου (18ος–20ός αιώνας)», *Επιστημονική Επετηρίς του Τμήματος Αρχαιοτήτων Κύπρου*, 2001, σσ. 397–423.
- Rooth, T., *British Protectionism and the International Economy: Overseas Commercial Policy in the 1930s* (Cambridge, 1993).

Μια τομή στην Κυπριακή οικονομία της περιόδου 1960 – 1985*

Συμεών Μάτσης

* Το άρθρο αυτό αφιερώνεται στον Ανδρέα Πατσαλίδη, αρχικά Γενικό Διευθυντή του Γραφείου Προγραμματισμού (1963–1968) και αργότερα Υπουργό Οικονομικών (1968–1979), σαν τον αρχιτέκτονα της ευέλικτης δημοσιονομικής πολιτικής, που εφάρμοσε η Δημοκρατία την περίοδο αυτή.

Η δημοσιονομική και οικονομική πολιτική της Κυπριακής δημοκρατίας με την ανεξαρτησία και τα αποτελέσματα της. Ποια η φιλοσοφική προσέγγιση και πως εφαρμόστηκε. Ποια τα επιτεύγματα της οικονομίας την περίοδο 1960–1973. Ποιες οι οικονομικές και κοινωνικές επιπτώσεις της εισβολής. Η αναγκαία διαφοροποίηση της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής της Κυβέρνησης για αντιμετώπιση της κρίσης. Υπήρξε οικονομικό θαύμα όπως περιγράφηκαν τα επιτεύγματα της Κύπρου την περίοδο μετά την εισβολή και γιατί; Ποια συμπεράσματα μπορεί να βγάλει κάποιος

Εισαγωγή

Στο άρθρο αυτό σκιαγραφούνται σε συντομία τα οικονομικά επιτεύγματα της κυπριακής κοινωνίας από την Ανεξαρτησία της Κύπρου μέχρι το 1985. Η τομή αυτή στη σύγχρονη οικονομική ιστορία εντάσσεται στα πλαίσια μιας προσπάθειας επεξήγησης της οικονομικής και δημοσιονομικής πολιτικής της Δημοκρατίας μετά την Ανεξαρτησία, καθώς και των λόγων της ριζικής διαφοροποίησης της κατά τη δεύτερη περίοδο (1975–1985) που καλύπτει αυτή η ανασκόπηση.

Το άρθρο είναι χωρισμένο σε 5 μέρη. Στο πρώτο μέρος περιγράφονται οι συνθήκες και τα χαρακτηριστικά της οικονομίας, που κληρονόμησε η Κυπριακή Δημοκρατία και εξηγείται πώς οι συνθήκες αυτές, σε συνδυασμό με τις διεθνώς επικρατούσες θέσεις για την ανάπτυξη, οδήγησαν στην υιοθέτηση μιας συγκεκριμένης πολιτικής, με στόχο την οικονομική ανέλιξη. Στο δεύτερο μέρος περιγράφονται τα αποτελέσματα αυτής της πολιτικής κατά την περίοδο 1960–1973. Στο τρίτο μέρος αξιολογούνται τα προβλήματα που δημιουργήθηκαν το 1974 λόγω της τουρκικής εισβολής. Στο τέταρτο μέρος περιγράφονται οι εξελίξεις στα κύρια μακροοικονομικά μεγέθη κατά την περίοδο 1975–1985 και στο τελευταίο μέρος, εξετάζοντας τους παράγοντες που συνεισέφεραν στις εξελίξεις, παρατίθεται μια εκτίμηση κατά πόσο την περίοδο 1975–1985 έγινε πράγματι οικονομικό θαύμα.

1 Οι συνθήκες του 1960

Η κυπριακή κυβέρνηση, κληρονόμησε με την Ανεξαρτησία μια μικρή, ανοιχτή, γεωργική και φτωχή οικονομία με διαρθρωτικές αδυναμίες. Αυτή ήταν και η περιγραφή της από τους εμπειρογνώμονες του ΟΗΕ που επισκέφτηκαν την χώρα το 1961.¹ Πιο συγκεκριμένα, η Κυπριακή οικονομία χαρακτηριζόταν από τα ακόλουθα:

Χαμηλό κατά κεφαλήν Ακαθάριστο Εθνικό Εισόδημα (ΑΕΕ) το οποίο το 1960 ήταν £164 λίρες Κύπρου ή €280 (Πίνακας 1). Ο μέσος Κύπριος ήταν φτωχός, ασχολείτο κυρίως με τη γεωργία (44,4%² του επικερδώς απασχολούμενου πληθυσμού) και διέθετε χαμηλά εκπαιδευτικά προσόντα (1% του πληθυσμού είχε προσόντα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης³). Στη γεωργία επικρατούσε υποαπασχόληση ενώ υπήρχε μόνο ένας υποτυπώδης μεταποιητικός τομέας που συνεισέφερε γύρω στο 11,0% στο ΑΕΠ, ποσοστό που κατά την άποψη των εμπειρογνομένων του ΟΗΕ⁴ αποτελούσε πολύ χαμηλή συνεισφορά, ακόμα και για μια μη-βιομηχανοποιημένη γεωργική οικονομία.

Η οικονομική δραστηριότητα εξαρτιόταν από ασταθείς παράγοντες, όπως τις καιρικές συνθήκες για τη γεωργία και τις συχνά μεταβαλλόμενες διεθνείς τιμές των εξαγωγικών μεταλλευμάτων και γεωργικών προϊόντων. Το 1960 οι εγχώριες

εξαγωγές παρουσίαζαν χαρακτηριστικά υποανάπτυκτων χωρών, με τα μη επεξεργασμένα μεταλλεύματα να αποτελούν το 58% των εγχωρίων εξαγωγών,⁵ ενώ 28% ήταν γεωργικά προϊόντα. Πέρα, δηλαδή, από το 86% των εγχώριων εξαγωγών προερχόταν από τη γεωργία και τα μεταλλεία. Τη στιγμή όμως της Ανεξαρτησίας, τα μεταλλεία αποτελούν μάλλον παρελθόν, καθώς οι εκμεταλλεύσιμες ποσότητες είχαν ήδη αρχίσει να εξαντλούνται.⁶

Το χαμηλό βιοτικό επίπεδο του μέσου Κυπρίου το 1960 φαίνεται όχι μόνο από το κατά κεφαλήν εισόδημα, αλλά και από το ότι το 64,1% του πληθυσμού ζούσε στις αγροτικές περιοχές κάτω από πολύ μειονεκτικές στεγαστικές συνθήκες. Μόνο 7.1% των σπιτιών στις αγροτικές περιοχές και 65,6% στις αστικές περιοχές είχαν σύνδεση με κεντρικό σύστημα ύδρευσης. Η μεγάλη δηλαδή πλειοψηφία των κατοικιών δε διέθεταν σύγχρονα συστήματα μπάνιου και τουαλέτας, ούτε και τρεχούμενο νερό στην κουζίνα. Να σημειωθεί ότι ακόμα και αυτοί που ήταν ενωμένοι με το σύστημα διανομής οικιακού νερού, αντιμετώπιζαν προβλήματα παροχής. Σε ότι αφορά τον εξηλεκτρισμό, η απογραφή του 1960 καταγράφει ότι 91,7% των κατοικιών στις αστικές περιοχές είχαν άμεση ηλεκτρική σύνδεση. Για τα δυο τρίτα του πληθυσμού που κατοικούσαν στις αγροτικές περιοχές, η σύνδεση με το σύστημα διανομής ηλεκτρισμού ήταν περιορισμένη στο 27,7% των κατοικιών.⁷

Οι οικονομικές συνθήκες τη στιγμή της Ανεξαρτησίας επιδεινώνονταν, όπως διαπίστωναν οι ξένοι εμπειρογνώμονες, καθώς στο τέλος της δεκαετίας 1950 η οικονομία βρισκόταν σε ύφεση. Το 1960 το πραγματικό ΑΕΠ μειώθηκε κατά 3% και η ανεργία αυξήθηκε δημιουργώντας αβεβαιότητα, η οποία εκφράστηκε με φυγή κεφαλαίων⁸ και μετανάστευση ανθρώπινου δυναμικού.⁹ Την περίοδο 1960–1965 καταγράφηκε καθαρή μετανάστευση 42.400 ατόμων δηλαδή 7,3% του πληθυσμού.

Η οικονομία παρουσίαζε επίσης σημαντικές διαρθρωτικές αδυναμίες όπως έλλειψη προσοντούχου εργατικού δυναμικού, εξάρτηση από ξερικές καλλιέργειες, και περιορισμένους υδάτινους ή άλλους πλουτοπαραγωγικούς πόρους. Για μια γεωργική χώρα, η σπανής υδάτινων πόρων ήταν αποφασιστικής σημασίας, γι αυτό και οι ξένοι ειδικοί περιέλαβαν στην έκθεση τους και ένα κεφάλαιο με εισηγήσεις για μια μακροπρόθεσμη πολιτική για τη δημιουργία χώρων αποθήκευσης του νερού της βροχής¹⁰ τόσο για άρδευση όσο και για ύδρευση. Οι υποδομές σε σχέση με το οδικό δίκτυο, την παραγωγή και διανομή ηλεκτρισμού, καθώς και λιμενικές και αεροπορικές διευκολύνσεις παρουσίαζαν ουσιαστικές αδυναμίες. Ενώ η κατεύθυνση του διεθνούς τουρισμού ήταν προς την θάλασσα, η κυπριακή ξενοδοχειακή βιομηχανία ήταν συγκεντρωμένη στα ορεινά θέρετρα, με 45% της δυναμικότητας σε ξενοδοχειακές κλίνες, και ακόμα 26% στη Λευκωσία.¹¹

Μια πρόσθετη αδυναμία ήταν η απουσία εμπειρίας του κυπριακού λαού σε θέματα αυτοκυβέρνησης, παράγοντας που δημιουργούσε αβεβαιότητα. Δεν ήταν

όμως όλα αρνητικά, και πρέπει να παρατηρήσουμε ότι η κυπριακή κυβέρνηση κληρονόμησε κάποια υποδομή που αποτελούσε καλή βάση για το μέλλον, όπως:¹²

- 1.1 Σημειώθηκε οικονομική ανάπτυξη και βελτίωση του επιπέδου διαβίωσης κατά τη δεκαετία 1950–59. Ο ρυθμός ανάπτυξης για την περίοδο αυτή μετρήθηκε κατά μέσο όρο στο 4.7%,¹³ αρχικά λόγω της μεγάλης διόγκωσης των εγχώριων εξαγωγών μεταλλευμάτων και της επιτυχίας στις εξαγωγές γεωργικών προϊόντων, ενώ στο δεύτερο μέρος της δεκαετίας λόγω των πολύ μεγάλων δαπανών της αποικιακής διακυβέρνησης.¹⁴ Μεταξύ του 1955 και 1959 και παρά τις αρνητικές επιπτώσεις στην οικονομία από τον απελευθερωτικό αγώνα και την κατάσταση έκτακτης ανάγκης, η ελλειμματική δημοσιονομική πολιτική που εφάρμοσε το αποικιοκρατικό καθεστώς, φέρνοντας μεγάλες στρατιωτικές ενισχύσεις και πολιτικό προσωπικό, διατήρησαν την οικονομική δραστηριότητα σε ικανοποιητικό επίπεδο. Οι δημόσιες δαπάνες από 15% του ΑΕΠ που ήταν το 1950 φθάνουν στο 29% το 1959.¹⁵ Τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα που δημιουργήθηκαν, χρηματοδοτήθηκαν από την αποικιακή κυβέρνηση με ποσό Κε20 εκ¹⁶ μεταξύ 1956–1959, γεγονός πρωτόγνωρο για τη χώρα, αφού μέχρι τότε οι δαπάνες χρηματοδοτούντο από τοπική φορολογία.
- 1.2 Το αποικιακό καθεστώς άφησε πίσω του ένα καθολικό σχέδιο κοινωνικών ασφαλίσεων,¹⁷ το οποίο αποτέλεσε τη βάση πάνω στην οποία στηρίχτηκε το σύστημα κοινωνικής ασφάλισης της χώρας και το σύστημα επίλυσης εργατικών διαφορών, το λεγόμενο Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα, που δημιουργήθηκε το 1948.¹⁸
- 1.3 Μια πολύ σημαντική κληρονομιά του αποικιακού καθεστώτος ήταν το επίπεδο αλφαριθμητισμού του ανθρώπινου δυναμικού. Η απογραφή πληθυσμού του 1960 καταδεικνύει ότι το 82% του πληθυσμού¹⁹ 20 ετών και άνω διέθετε βασικά στοιχεία αλφαριθμητισμού (ανάγνωσης και γραφής). Ο αριθμός αυτός αποτελούσε μεγάλη πρόοδο σε σχέση με τα στοιχεία της απογραφής του 1946, που έδειχναν μόνο το 66% του πληθυσμού να μπορεί να διαβάσει και να γράψει. Η βελτίωση αυτή οφειλόταν στην προσφορά δωρεάν δημοτικής εκπαίδευσης που χρηματοδοτούνταν από το αποικιακό καθεστώς. Το 1960 λειτουργούσαν 540 δημοτικά σχολεία για τους Ελληνοκυπρίους και 220 για τους Τουρκοκυπρίους, καλύπτοντας σχεδόν το σύνολο του πληθυσμού κάτω των 12 χρόνων.²⁰
- 1.4 Τέλος, καλό υπόβαθρο για το μέλλον, θεωρούνταν η καλά στελεχωμένη δημόσια υπηρεσία και τα συστήματα της καταχώρησης ακίνητης ιδιοκτησίας και της απονομής δικαιοσύνης.²¹

Ας σημειωθεί ότι το ήπιο μεσογειακό κλίμα, οι φυσικές ομορφιές και οι αμμώδεις

ακτές της χώρας αποτέλεσαν σημαντικά στοιχεία για τη μελλοντική ανάπτυξη του τουρισμού. Επομένως, η κυπριακή κυβέρνηση ανέλαβε τη διακυβέρνηση της χώρας έχοντας να αντιμετωπίσει αντίξοες διαθρωτικές συνθήκες αλλά με κάποια θετικά δεδομένα, που μπορούσαν να αξιοποιηθούν. Γι αυτό και η ομάδα των εμπειρογνομόνων του ΟΗΕ σημείωνε την ανάγκη για μια νέα αρχή μέσω του προγραμματισμού²² και της δημιουργίας των απαραίτητων θεσμών και υποδομών. «Ο προγραμματισμός είναι απαραίτητο στοιχείο σε μια μικτή οικονομία γιατί συμπληρώνει τον μηχανισμό της αγοράς».²³

Προσέγγιση στην ανάπτυξη

Η Κύπρος κέρδισε την Ανεξαρτησία της την περίοδο που οι λαοί του Τρίτου Κόσμου απελευθερώνονταν ο ένας μετά τον άλλο και τα νέα κράτη προσδοκούσαν μια γρήγορη ανάπτυξη. Ήταν επίσης η περίοδος που η οικονομική ανάπτυξη των κουμμουνιστικών χωρών της Ευρώπης, όπου χρησιμοποιούνταν ο κεντρικός προγραμματισμός για την κινητοποίηση των πλουτοπαραγωγικών συντελεστών για την επιτάχυνση της οικονομικής ανάπτυξης, φάνταζε εντυπωσιακή.²⁴ Επίσης την περίοδο μετά τον Δεύτερο Παγκόσμιο Πόλεμο, με την επικράτηση της οικονομικής θεωρίας του Κέννς, παρατηρείται μια επανεκτίμηση του ρόλου της κυβέρνησης. Ενώ με την κλασική οικονομική θεωρία ο ρόλος της κυβέρνησης περιοριζόταν στη διατήρηση του νόμου και της τάξης και την παραχώρηση του ελάχιστου επιπέδου κοινωνικών υπηρεσιών, με την Κευνσιανή θεωρία αποδίδεται κεντρικός ρόλος στην κυβέρνηση για τη σταθεροποίηση της οικονομικής δραστηριότητας μέσω της ενεργού αντί-κυκλικής δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής. Γι αυτό και πολλά από τα νέα κράτη υιοθέτησαν την ιδέα του προγραμματισμού και της αυξημένης παρέμβασης στην οικονομία για τη γρήγορη υπερπήδηση αδυναμιών και την επίτευξη ανάπτυξης.

Η επιλογή της προσέγγισης για σχεδιασμό της ανάπτυξης αποτελούσε ένα απαραίτητο στοιχείο για μια μικρή και ανοικτή οικονομία, όπου μεγάλο μέρος των αναγκών ικανοποιείται με τις εισαγωγές αλλά και συγχρόνως εξαρτάται για ανάπτυξη από τις εξαγωγές. Το 1960 οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών αποτελούσαν το 32,6% του ΑΕΠ, ενώ οι αντίστοιχες εισαγωγές ξεπερνούσαν το 43,3%,²⁵ δεδομένα ενδεικτικά μιας πολύ ανοικτής και ευάλωτης οικονομίας. Μέσω του προγραμματισμού η κυβέρνηση στόχευε στον έλεγχο των εξωγενών δυνάμεων που μπορούσαν να αποπροσανατολίσουν την αναπτυξιακή προσπάθεια²⁶ της ανοικτής οικονομίας της Κύπρου.

Η κυβέρνηση υιοθέτησε τις κύριες εισηγήσεις της ομάδας των εμπειρογνομόνων του ΟΗΕ²⁷ για την εφαρμογή της αρχής του προγραμματισμού και τη δημιουργία του απαραίτητου μηχανισμού. Η υιοθέτηση του προγραμματισμού βα-

οίστηκε και στο γεγονός ότι η οικονομία αντιμετώπιζε σοβαρά διαρθρωτικά προβλήματα και ο μηχανισμός της ελεύθερης αγοράς δε θεωρούνταν ότι ήταν σε θέση να οδηγήσει στις απαραίτητες για την οικονομική ανάπτυξη διαρθρωτικές αλλαγές. Η κυβέρνηση ενστερνίστηκε τον ενδεικτικό προγραμματισμό τονίζοντας ότι τα Πενταετή Σχέδια Ανάπτυξης δεν έχουν δεσμευτικό χαρακτήρα.²⁸ Πια να επηρεάσει τις εξελίξεις χρησιμοποίησε έμμεσα εργαλεία μέσω της δημοσιονομικής πολιτικής, όπως τις επενδύσεις σε έργα υποδομής, τη δημιουργία νέων θεσμών και την παροχή κινήτρων.

Δημιουργείται το Γραφείο Προγραμματισμού στο οποίο ανατέθηκαν η διαμόρφωση πολιτικής, ο συντονισμός των κυβερνητικών δραστηριοτήτων και η ετοιμασία και υλοποίηση των Πενταετών Σχεδίων Ανάπτυξης. Εφαρμόστηκε ενδεικτικός προγραμματισμός της οικονομίας, όπως εφαρμόζοταν στη Γαλλία, ο οποίος έδινε στρατηγικές κατευθύνσεις αλλά δεν υποκαθιστούσε τη λειτουργία της ελεύθερης αγοράς και του συστήματος των τιμών, με περιορισμένη κρατική παρέμβαση στην οικονομία.²⁹ Την περίοδο πριν την εισβολή εκπονήθηκαν τρία Πενταετή Σχέδια Ανάπτυξης και εφαρμόστηκαν πλήρως τα δυο με ψηλό βαθμό επιτυχίας.³⁰ Η εφαρμογή του τρίτου σχεδίου εγκαταλείφθηκε, καθώς οι συνθήκες που επικράτησαν μετά το 1974 απαιτούσαν νέα προσέγγιση και αναπροσαρμογή της στρατηγικής και των στόχων. Τα Πενταετή Σχέδια Ανάπτυξης έθεσαν ως βασικό στόχο τη δημιουργία από το κράτος των απαραίτητων θεσμών και των υποδομών με την υλοποίηση των έργων μέσω των ετησίων Προϋπολογισμών Αναπτύξεως.³¹ Τα Πενταετή Σχέδια περιείχαν τη στρατηγική και τους αντικειμενικούς στόχους σ' ότι αφορά τα κύρια οικονομικά μεγέθη καθώς και τις αναμενόμενες δράσεις του ιδιωτικού τομέα. Ο ιδιωτικός τομέας συμμετείχε στην εκπόνησή τους μέσω των Συμβουλευτικών Επιτροπών.³²

2 Τα οικονομικά επιτεύγματα της περιόδου 1960–1973

Τα μακροοικονομικά δεδομένα της περιόδου 1960–1973 αποδεικνύουν μια πορεία ανάπτυξης, που μεταφράστηκε σε σημαντικά επιτεύγματα και χαρακτηριστικές τάσεις:

Η πιο καθοριστική οικονομική τάση της περιόδου ήταν η ραγδαία αύξηση της παραγωγής και του εθνικού εισοδήματος της χώρας. Μεταξύ 1960 και 1973, σημειώθηκε μέσος ρυθμός πραγματικής διόγκωσης του ΑΕΠ κατά 7,2% το χρόνο (Πίνακας 1). Σαν αποτέλεσμα, η συνολική παραγωγή (σε σταθερές τιμές του 2005) υπερδιπλασιάστηκε από €1469εκ το 1960 σε €3607 εκ το 1973.

Ο ψηλός ρυθμός διόγκωσης του ΑΕΠ αύξησε την επικερδή απασχόληση ενώ σημειώθηκαν τομεακές ανακατατάξεις, με διακίνηση εργατικού δυναμικού από την γεωργία και τα μεταλλεία προς τους υπόλοιπους τομείς. Ως αποτέλεσμα ση-

μειώθηκε μεγάλη ετήσια βελτίωση της παραγωγικότητας κατά 5.8%. Επιτεύχθηκαν και διατηρήθηκαν σε ολόκληρη την περίοδο συνθήκες πλήρους απασχόλησης και μεταξύ 1965 και 1973 η ανεργία περιορίστηκε κάτω του 1.5% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού.³³

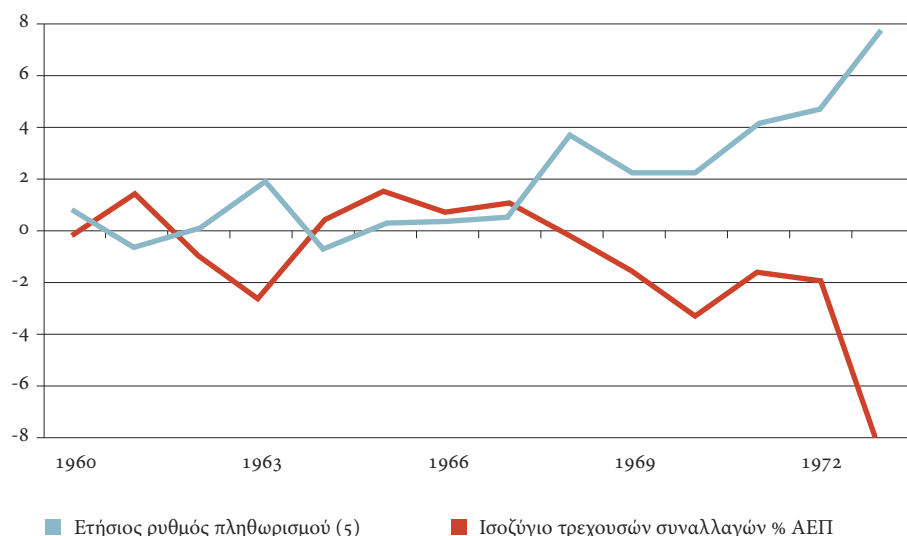
Οι εξελίξεις του ΑΕΠ και η αύξηση της απασχόλησης και της παραγωγικότητας, μεταφράστηκαν σε βελτίωση του κατά κεφαλήν ΑΕ Εισοδήματος κατά 6.4%

Πίνακας 1. Κύρια μακροοικονομικά μεγέθη 1960–1973

	1960	1973	Μέσος ετήσιος ρυθμός (%) αύξησης 1960–1973
ΑΕΠ (Τρέχουσες τιμές)			10.4
Λίρες Κύπρου (Κ£ εκ)	92	330	
Ευρώ (€ εκ)	157	564	
ΑΕΠ (Σταθερές τιμές –2005)			
Ευρώ (€ εκ)	1469	3607	7.2
Κατά κεφαλή ΑΕΕ Σταθερές τιμές 2005 (€)	2547	5695	6.4
Κύριοι τομείς ανάπτυξης			
Μεταποίηση			10.1
Κατασκευές			8.9
Τουρισμός			10.2
Εμπόριο			9.4
Παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας			11.7
Εξελίξεις Ζήτησης			
Ιδιωτική κατανάλωση			7.1
Δημόσια κατανάλωση			1.3
Πάγιες επενδύσεις			8.2
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών			9.6
Δείκτης τιμών καταναλωτού (1960=100)	100,0	131,2	2.1
Δείκτης πραγματικών απολαβών (1960=100)	100,0	192,0	5.1
Επικερδής απασχόληση (000ς)	213,9	252,7	1.3
Δείκτης Παραγωγικότητας (1960=100)	100,0	322,4	5.8
Πληθυσμός	574	634	0.8

Πηγές: Historical data, Διάφοροι πίνακες, Τμήμα Στατιστικής, Λευκωσία 1993

Σε Ευρώ: Στατιστική Επετηρίδα 2011, ΠίνΑ.1.1. Προσωπική επεξεργασία δεδομένων.

Διάγραμμα 1. Πληθωρισμός και ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών ως % ΑΕΠ 1960–1973

Πηγή: Historical data ..., Πίν. 2, σελ. 194 και Πίν. 1, σελ. 103. Προσωπική επεξεργασία δεδομένων.

το χρόνο (Πίνακας 1) και σε μεγάλη βελτίωση του βιοτικού επιπέδου, μέσω της μεγάλης πραγματικής μέσης ετήσιας αύξησης στις απόλαβες των εργοδοτούμενων κατά 5.1%.

Ενώ η συγκρατημένη δημοσιονομική πολιτική συνεισέφερε στη διατήρηση γενικών συνθηκών νομισματικής σταθερότητας, προς το τέλος της περιόδου διάφοροι παράγοντες δημιουργούν πληθωριστικές πιέσεις. Ο μέσος ρυθμός πληθωρισμού για ολόκληρη την περίοδο δεν ξεπέρασε το 2.1% το χρόνο, μετά το 1968 όμως, ο πληθωρισμός επιταχύνεται και το 1973 φθάνει στο 7.8%.³⁴ Παρόμοιες συνθήκες χαρακτηρίζουν το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών, που αρχικά παρουσιάζει εναλλασσόμενα πλεονάσματα /ελλείμματα λόγω των επιτυχιών στις εξαγωγές αγαθών, τον τουρισμό και την εισροή συναλλάγματος από τις Βρετανικές Βάσεις. Προς το τέλος της περιόδου, από τη μια οι επικρατούσες συνθήκες πλήρους απασχόλησης και η αύξηση των απολαβών των εργοδοτούμενων, και από την άλλη η απότομη αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου σε συνδυασμό με τα μεγάλα δημοσιονομικά ελλείμματα οδηγούν σε επιτάχυνση του πληθωρισμού και αποσταθεροποίηση του Ισοζυγίου Τρεχουσών Συναλλαγών, όπως ξεκάθαρα συνάγεται από το Διάγραμμα 1.

Οι κύριοι τομείς ανάπτυξης ήταν η μεταποίηση και ο τουρισμός με το χονδρικό και λιανικό εμπόριο και τις κατασκευές να ακολουθούν (Πίνακας 1). Ενδεικτικό της εντατικής προσπάθειας εξηλεκτρισμού αποτελεί ο πολύ γρήγορος ρυθμός της ετήσιας διόγκωσης του τομέα, που είναι όμως σχετικά πολύ μικρός και έχει περιορισμένη επίπτωση στη ανάπτυξη της οικονομίας.

Συντελεστές ανάπτυξης 1960–1973: Η ραγδαία ανάπτυξη της οικονομίας την περίοδο αυτή στηρίχτηκε σε 4 βασικούς παράγοντες:

2.1 *Μεγάλη επιτυχία στις εξαγωγές αγαθών και τουρισμού*

Ο πρώτος παράγοντας ήταν η μεγάλη επιτυχία στις εξαγωγές. Οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών αυξήθηκαν με εντυπωσιακά γρήγορους ρυθμούς (μέσος ετήσιος ρυθμός 9% σε σταθερές τιμές – Πίνακας 1) και αποτέλεσαν τον κύριο μοχλό ανάπτυξης. Ως αποτέλεσμα, οι συνολικές εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών ως ποσοστό του ΑΕΠ αυξήθηκαν σε τρέχουσες τιμές από 32.3% το 1960 σε 38.9% το 1973,³⁵ διευρύνοντας ακόμα περισσότερο τον ανοικτό χαρακτήρα της οικονομίας. Ταυτόχρονα, παρατηρείται αναδιάρθρωση της δομής των εγχώριων εξαγωγών καθώς τα γεωργικά προϊόντα αποκτούν ηγετικό ρόλο — το 1973 αποτελούσαν το 51% των εξαγωγών αγαθών σε σύγκριση με μόνο 28% το 1960. Πολύ καλή επίδοση είχαν και οι εξαγωγές μεταποιητικής βιομηχανίας, με τη συνεισφορά τους να ανεβαίνει από 14% το 1960 σε σχεδόν 30% το 1973.³⁶ Πιο εντυπωσιακή είναι η μεγέθυνση του τουρισμού μεταξύ 1960 και 1973, αφού ο αριθμός των τουριστών που επισκέφτηκε την Κύπρο δεκαπλασιάστηκε από 24.300 το 1960 στις 264.100 το 1973.³⁷ Η αύξηση στις αφίξεις αντικατοπτρίστηκε και στις εισπράξεις ξένου συναλλάγματος και στις μεγάλες επενδύσεις σε ξενοδοχειακή υποδομή, κυρίως στις πόλεις της Αμμοχώστου και της Κερύνειας, όπου το 1974 βρισκόταν το 66% της ξενοδοχειακής δυναμικότητας.³⁸

2.2 *Συγκρατημένη και ποιοτική δημοσιονομική πολιτική – συνθήκες σταθερότητας*

Ο δεύτερος παράγοντας ήταν η συντηρητική αλλά ποιοτική δημοσιονομική πολιτική, που αντικατόπτριζε την γενικά ορθολογιστική κυβερνητική παρέμβαση.³⁹ Η κυπριακή κυβέρνηση στόχευσε στην ανάπτυξη χωρίς να προσφύγει σε ελλειμματική δημοσιονομική πολιτική και δανεισμό. Με τη συντηρητική πολιτική δημιουργούσε συνθήκες βεβαιότητας που ενέπνεαν σταθερότητα και κινητοποιούσαν τον ιδιωτικό τομέα στην ανάληψη επενδύσεων. Τα χαρακτηριστικά της δημοσιονομικής πολιτικής συνοψίζονται στα ακόλουθα:

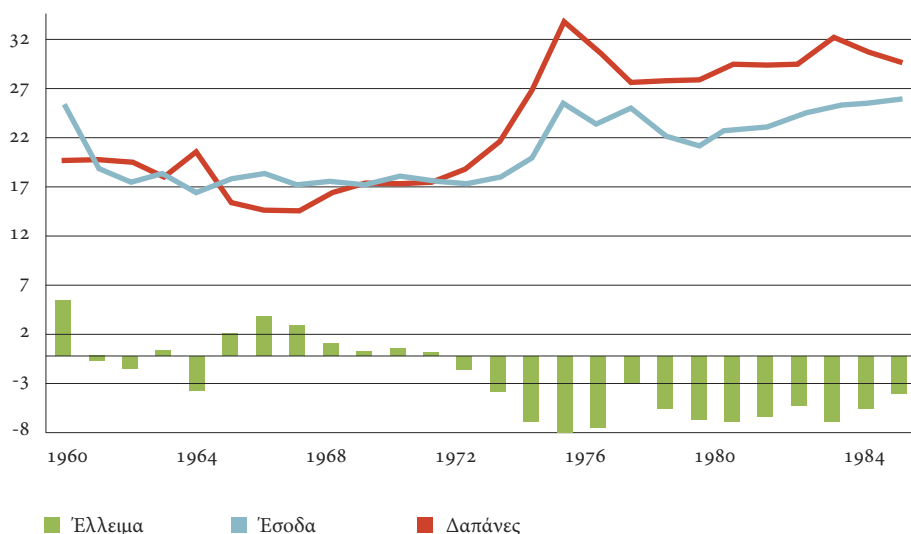
- 2.2.1 Τα μεγέθη παρέμεναν μικρά, με τα έσοδα και τα έξοδα να περιορίζονται κάτω του 20% του ΑΕΠ (Διάγραμμα 2).
- 2.2.2 Για 9 από τα 14 χρόνια (1960–1973), η κυβέρνηση διατήρησε δημοσιονομικά πλεονάσματα. Σ' αυτό, συνεισέφερε τα πρώτα χρόνια και η οικονομική βοήθεια της

Κυβέρνησης του Ηνωμένου Βασιλείου έναντι της διατήρησης των Βρετανικών Βάσεων στο έδαφος της χώρας.

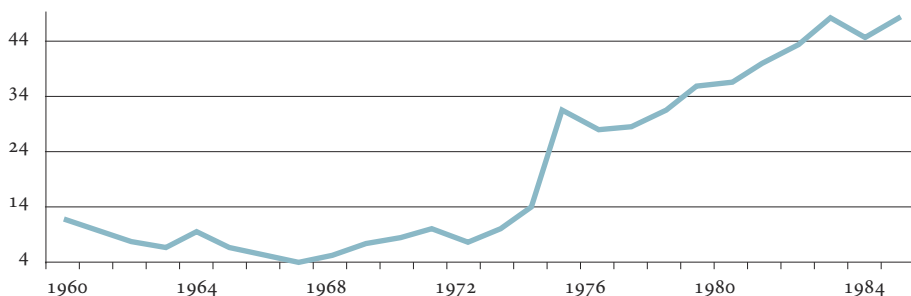
2.2.3 Η κυπριακή κυβέρνηση προσέφυγε πολύ περιορισμένα σε εξωτερικό δανεισμό για συγκεκριμένα αναπτυξιακά έργα Προσέφυγε σε Διεθνείς Οργανισμούς όπως τη Διεθνή Τράπεζα, το Διεθνή Οργανισμό Εργασίας, το Διεθνή Οργανισμό Τροφίμων και το Πρόγραμμα Ανάπτυξης των Ηνωμένων Εθνών (UNDP για τη δημιουργία του Ινστιτούτου Γεωργικών Ερευνών, του Κέντρου Παραγωγικότητας και άλλων παρόμοιων θεσμών.⁴⁰ Αποτέλεσμα της πολιτικής περιορισμένης δανειοδότησης ήταν να καταλήξει το 1973 σε χαμηλότερο επίπεδο δημόσιου χρέους ως ποσοστού του ΑΕΠ σε σχέση με το 1960 (Διάγραμμα 3).

2.2.4 Οι ετήσιοι προϋπολογισμοί της περιόδου περιείχαν πρόνοιες για θεσμούς και αναπτυξιακά έργα όπως:

- Τη δημιουργία της Κεντρικής Τράπεζας Κύπρου⁴¹ (1963) και της Κυπριακής Τράπεζας Αναπτύξεως⁴² (1966), θεσμοί που συντέλεσαν αποφασιστικά στη χρηματοδότηση της αναπτυξιακής προσπάθειας.
- Τη δημιουργία Ιδρυμάτων εκπαίδευσης και κατάρτισης όπως το Ανώτερο Τεχνολογικό Ινστιτούτο (ανώτεροι τεχνικοί για βιομηχανία και κατασκευές⁴³ 1968), Ινστιτούτο Ξενοδοχειακών και Επισιτιστικών Τεχνών (1969)⁴⁴ (προσωπικό ξενοδοχειακής βιομηχανίας), Κέντρο Παραγωγικότητας (διεύθυνση επιχειρήσεων και τεχνικά επαγγέλματα–1963) και το Σύστημα Μαθητείας⁴⁵ για το βιομηχανικό και κατασκευαστικό τομέα.
- Τη δημιουργία του Ινστιτούτου Γεωργικών Ερευνών (1963) και των Συμβουλίων Εμπορίας για γεωργικά προϊόντα (πατάτες, καρότα και ελαιοκομικά προϊόντα).⁴⁶
- Προστέθηκαν 2.630 χιλιόμετρα ασφαλτοστρωμένων δρόμων.⁴⁷
- Υλοποιήθηκαν έργα για την αναβάθμιση του λιμανιού της Αμμοχώστου ενώ άρχισαν να κατασκευάζονται δυο νέα λιμάνια στη Λάρνακα και Λεμεσό⁴⁸
- Αναβαθμίστηκε το Αεροδρόμιο Λευκωσίας⁴⁹ με την επέκταση του διαύλου και την ανέγερση νέων τερματικών κτιρίων.
- Δημιουργήθηκε νέα δυναμικότητα στην παραγωγή ηλεκτρικής ενέργειας και επεκτάθηκε το ηλεκτρικό δίκτυο στις αγροτικές περιοχές, συνδέοντας 440 νέα χωριά και βελτιώνοντας τις συνθήκες διαβίωσης.⁵⁰
- Κατασκευάστηκαν 50 μικροί και μεγάλοι υδατοφράκτες συνολικής αποθηκευτικής ικανότητας 57,4 εκ. κυβικών μέτρων νερού⁵¹ για άρδευση και ύδρευση.
- Δημιουργήθηκαν βιομηχανικές⁵² και βιοτεχνικές περιοχές και εφαρμόστηκε πολιτική προστασίας της βιομηχανίας, με την εισαγωγή δασμών και φορολογικών κινήτρων αρχικά, με στόχο την υποκατάσταση των εισαγωγών και αργότερα με εξαγωγική κατεύθυνση.⁵³

Διάγραμμα 2. Δημόσια έσοδα, δαπάνες και ελλείματα ως % ΑΕΠ 1960–1985

Πηγή: Historical Data, Πίνακες. 1, 7 και 1, σελ. 71, 141 και 187.

Διάγραμμα 3. Δημόσιο χρέος ως % ΑΕΠ 1960–1985

Πηγή: Historical Data, Πίνακες. 1, 7 και 1, σελ. 71, 141 και 187.

Με λίγα λόγια η δημοσιονομική πολιτική και ο προγραμματισμός απέβλεπαν στην εμπέδωση σταθερότητας και τη δημιουργία κατάλληλου επιχειρηματικού κλίματος. Εφαρμόζοντας μια συντηρητική προσέγγιση, με έμφαση στη δημιουργία θεσμών και υλοποίηση αναπτυξιακών έργων, βοηθήθηκε ο ιδιωτικός τομέας να δραστηριοποιηθεί και να επενδύσει. Η συντηρητική δημοσιονομική πολιτική μπορεί γενικά να χαρακτηριστεί ως καλή διακυβέρνηση.⁵⁴

2.3 *Ιδιωτικές επενδύσεις σε παραγωγικές δραστηριότητες*

Ο τρίτος συντελεστής του ψηλού ρυθμού αύξησης του ΑΕΠ ήταν η ανάληψη πάγιων επενδύσεων από τις επιχειρήσεις και τα νοικοκυριά. Οι πάγιες επενδύσεις σημείωσαν μέση ετήσια διόγκωση κατά 8.2%, με αποτέλεσμα το 1973 να αποτελούν το 28.4% του ΑΕΠ σε τρέχουσες τιμές, σε σχέση με το 16–17% τα πρώτα χρόνια της Ανεξαρτησίας. Σημαντικές επενδύσεις από τον ιδιωτικό τομέα αναλήφθηκαν α) για την αρδευόμενη γεωργία, της οποίας η συνεισφορά στη γεωργική παραγωγή πολλαπλασιάστηκε με χαρακτηριστικό τη μεγάλη αύξηση των εξαγωγών εσπεριδοειδών, πατατών και λαχανικών. Επίσης, μεγάλη αύξηση παρατηρήθηκε στην παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων όπως το γάλα, αυγά, κοτόπουλα και χοιρινό κρέας, β) για τη βιομηχανία, που αντικατοπτρίστηκε στην αύξηση της παραγωγής και αργότερα των εξαγωγών βιομηχανικών προϊόντων, γ) για τη δημιουργία τουριστικής υποδομής με ανέγερση σημαντικού αριθμού νέων ξενοδοχειακών μονάδων και δ) για την ανέγερση κατοικιών με στόχο την οικιστική αναβάθμιση και την αντιμετώπιση της μετακίνησης πληθυσμού από τις αγροτικές στις αστικές περιοχές.

2.4 *Καλή ποιότητα εργατικού δυναμικού και δημιουργική επιχειρηματική τάξη*

Τέλος, ένας πολύ βασικός παράγοντας για την ανάπτυξη ήταν η ποιότητα του εργατικού δυναμικού της Κύπρου, που επέδειξε εργατικότητα και προσαρμοστικότητα. Ιδιαίτερα εμφανής ήταν η επιχειρηματικότητα, που εκδηλώνεται με την ανάληψη επενδύσεων σε όλους τους παραγωγικούς τομείς και ιδιαίτερα στη μεταποίηση, τον τουρισμό και τη γεωργία. Η υψηλή ποιότητα της επιχειρηματικής δημιουργικότητας αντικατοπτρίστηκε και στην επιτυχία στις εξαγωγές, τη δημιουργία ευκαιριών απασχόλησης και τη δημιουργία επιχειρηματικών μονάδων.

3 *Επιπτώσεις της τουρκικής εισβολής*

Η πρόοδος της οικονομίας μεταξύ του 1960 και 1973 ανακόπηκε το 1974 από την τουρκική εισβολή, με σοβαρότατες αρνητικές επιπτώσεις. Η εισβολή συρρίκνωσε μια ήδη μικρή οικονομία, προκαλώντας ταυτόχρονα σοβαρότατες ελλείψεις σε κατοικίες, σχολεία, κοινωνική και παραγωγική υποδομή, καθώς και μαζική ανεργία, φτώχεια και μεγάλη εξάρτηση από το κράτος. Η οικονομία απαιτούσε νέα προσέγγιση και ανάγκασε την ηγεσία να διαφοροποιήσει την οικονομική πολιτική σε σχέση με αυτήν της περιόδου 1960–1973. Η αντιμετώπιση των πιο πάνω προβλημάτων αποτέλεσε ένα εφιαλτικό σενάριο για τους υπεύθυνους διαμόρφωσης της πολιτικής, καθώς οι επιπτώσεις της εισβολής θεωρήθηκαν εξαρθρωτικές αφού διατάραζαν τις δια-τομεακές και διαπεριφερειακές σχέσεις και αναστάτωναν την παραγωγική διαδικασία.⁵⁵ Οι κύριες μακρό-οικονομικές επιπτώσεις ήταν:

- 3.1 Η μεγάλη καθίζηση της οικονομικής δραστηριότητας καθώς το ΑΕΠ υπέστη δραματική συρρίκνωση και το 1975 ήταν 33% πιο κάτω του επιπέδου του 1973.⁵⁶ Όλοι οι παραγωγικοί τομείς (τουρισμός, εμπόριο, γεωργία, μεταποίηση, κατασκευές, τράπεζες, μεταφορές κλπ.)⁵⁷ υποχώρησαν δραστικά. Εξαίρεση αποτέλεσαν οι τομείς της δημόσιας διοίκησης και των κρατικών κοινωνικών υπηρεσιών, επειδή η Κυβέρνηση διατήρησε το σύνολο των απασχολουμένων στο Δημόσιο. Να σημειωθεί ότι μέρος της μείωσης της οικονομικής δραστηριότητας οφείλεται στην πλήρη αποχώρηση των Τουρκοκύπριων από κάθε οικονομική δραστηριότητα, λόγω της φυγής τους στις κατεχόμενες περιοχές. Η μείωση της οικονομικής δραστηριότητας είχε ως αποτέλεσμα μεγαλύτερη συρρίκνωση της απασχόλησης και μαζική ανεργία το δεύτερο εξάμηνο του 1974. Η επικερδής απασχόληση μειώθηκε κατά 46.6%, ή κατά 118 χιλιάδες απασχολουμένους⁵⁸ μεταξύ του 1973–1975. Η ανεργία τους μήνες Αύγουστο–Δεκέμβριο του 1974 έφθασε κατά μέσο όρο τα 59.200 άτομα ή 29.6%⁵⁹ του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, σε σύγκριση με μόνο 4.120 άτομα (ή 1.5% του ΟΕΠ) τους μήνες Ιανουάριο–Ιούλιο του 1974. Η ανεργία θα ήταν ακόμα μεγαλύτερη αν στο μεταξύ πολλοί Κύπριοι δεν επέλεγαν να μεταναστεύσουν. Μόνο το 1974 η καθαρή μετανάστευση από τις περιοχές που ήλεγχε το κράτος ήταν 15.400 άτομα.⁶⁰
- 3.2 Με την αδυναμία πρόσβασης στις κατεχόμενες περιοχές, η εισβολή προκάλεσε δραστικές ελλείψεις στέγασης και κοινωνικής υποδομής, όπως σχολεία και νοσοκομεία.⁶¹ 160.000 άτομα εκτοπίστηκαν βίαια από τα σπίτια τους, προκαλώντας φτώχεια και αυξάνοντας τον αριθμό των ατόμων που εξαρτώνταν οικονομικά από το κράτος για τις καθημερινές τους ανάγκες. Οι συνθήκες αυτές υπήρξαν βραχνάς για την κυβέρνηση, που έπρεπε να εξασφαλίσει τα μέσα διαβίωσης για χιλιάδες εκτοπισμένους και ανέργους, και μάλιστα σε μια περίοδο που υπήρξε δραματική μείωση των διαθέσιμων πόρων
- 3.3 Ένα χαρακτηριστικό της οικονομίας μετά την Ανεξαρτησία ήταν οι δια-τομεακές και διαπεριφερειακές σχέσεις οι οποίες το 1974 διαταράχθηκαν και σε πολλές περιπτώσεις εξαρθρώθηκαν. Η ενοποιημένη κυπριακή οικονομία κατακερματίστηκε και απώλεσε μεγάλο μέρος του φυσικού και συσσωρευμένου κεφαλαίου της, όπως:
- το μόνο διεθνές αεροδρόμιο στη Λευκωσία, με πλήρη διακοπή των αεροπορικών συνδέσεων μεταξύ Ιουλίου 1974 και Φεβρουαρίου 1975,
 - το λιμάνι της Αμμοχώστου μέσω του οποίου διαμετακομιζόταν πάνω από το 80% του συνολικού εμπορίου της χώρας,
 - τα $\frac{2}{3}$ της ξενοδοχειακής δυναμικότητας, που ήταν συγκεντρωμένη στις περιοχές Αμμοχώστου και Κερύνειας,
 - τις περιοχές αρδευόμενων καλλιεργειών εσπεριδοειδών (Αμμόχωστου, Μόρφου και Κερύνειας),

- τις σιτοπαραγωγικές περιοχές της Μεσαορίας,
- την οικιστική υποδομή, τα σχολικά κτίρια και την υπόλοιπη κοινωνική υποδομή

3.4 Αρνητική εξέλιξη ήταν και η εξάρτηση της χώρας από εξωτερική χρηματοδότηση, λόγω της απώλειας των παραγωγικών πόρων, των πρώτων υλών και του συσσωρευμένου κεφαλαίου καθώς και της δραστηκής μείωσης των εισοδημάτων. Δημιουργήθηκαν τεράστια ελλείμματα στο εμπορικό ισοζύγιο και στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και οι ανάγκες για χρηματοδότηση των επενδύσεων πολλαπλασιάστηκαν. Στην προσπάθεια αντιμετώπισης της φτώχειας και της ανεργίας, που ήταν αδύνατο να χρηματοδοτηθούν από εσωτερικούς πόρους, δημιουργήθηκαν ψηλά δημοσιονομικά ελλείμματα. Αυτές τις πολύ δυσμενείς συνθήκες κλήθηκαν να αντιμετωπίσουν οι αρχές της Κυπριακής Δημοκρατίας.

4 Περίοδος 1975–1985. Η επαναδραστηριοποίηση

Παρά τις βαρύτατες επιπτώσεις της τουρκικής εισβολής, που συνέπεσε με την ενεργειακή κρίση, η περίοδος 1975–1985 μπορεί να χαρακτηριστεί ως η πιο δυναμική περίοδος της Κυπριακής οικονομίας, όπως δείχνουν τα ακόλουθα δεδομένα (Πίνακας 2):

- 4.1 Η παραγωγή σημείωσε πολύ ραγδαία αύξηση κατά 8.5% κάθε χρόνο. Σαν αποτέλεσμα, μέσα σε 10 χρόνια υπερδιπλασιάζεται τόσο η συνολική παραγωγή όσο και το κατά κεφαλή ΑΕΕ, σε τιμές του 2005.
- 4.2 Οι εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών σημείωσαν την περίοδο 1976–1985 εντυπωσιακή μέση ετήσια διόγκωση (14.4%). Απαιτήθηκε παράλληλα μεγάλη επενδυτική δραστηριότητα, με τις πάγιες επενδύσεις να αυξάνονται με πολύ γρήγορο ρυθμό, να ανεβαίνουν σε πρωτόγνωρο επίπεδο και να αποτελούν για ολόκληρη τη δεκαετία 1976–1985, το 30%⁶² του ΑΕΠ, αποδεικνύοντας τη διάθεση του κυπριακού λαού να κάνει θυσίες για το μέλλον.
- 4.3 Ηγετικοί τομείς της ανάπτυξης ήταν ο τουρισμός, με μέσο ετήσιο ρυθμό διόγκωσης κατά 17.8% τα χρόνια 1975–1985, το εμπόριο, οι μεταφορές και οι χρηματοοικονομικές δραστηριότητες. Καθώς υπήρχαν μεγάλες ανάγκες για στέγαση και νέα παραγωγική υποδομή (ξενοδοχεία, βιομηχανίες, δρόμοι, υδατοφράκτες, σχολεία, νοσοκομεία κλπ), η τεράστια επέκταση του κατασκευαστικού τομέα ήταν φυσικό επακόλουθο. Οι επενδύσεις σε στεγαστικά και άλλα κατασκευαστικά έργα αποτέλεσαν, τα χρόνια 1976–1985, το 70% των συνολικών πάγιων επενδύσεων. Παρατηρείται παράλληλα μια δραστηκή διαφοροποίηση της δομής της οικονομίας, με τους τριτογενείς τομείς να αποκτούν δεσπόζουσα θέση — με 62.4% συ-

νεισφορά στο ΑΕΠ το 1985 σε σύγκριση με 56.4% το 1975 — ενώ η γεωργία συρρικνώνεται δραστικά.

- 4.4 Η ανάπτυξη μεταφράζεται σε δημιουργία εντυπωσιακού αριθμού ευκαιριών απασχόλησης, βοηθούμενη από την επέκταση τομέων έντασης εργασίας όπως ο τουρισμός, το εμπόριο, οι κατασκευές, οι χρηματοοικονομικές δραστηριότητες και οι κοινωνικές υπηρεσίες. Μεταξύ του 1975 και 1985 η επικερδής απασχόληση αυξάνεται κατά 82.800 άτομα ή κατά 61%. Τον τρίτο χρόνο μετά την εισβολή (1977) επιτυγχάνονται συνθήκες πλήρους απασχόλησης. Το επίπεδο ανεργίας μειώνεται στο 3,1% και παρατηρούνται έντονες ελλείψεις εργατικού δυναμικού.⁶³
- 4.5 Η ραγδαία αύξηση του ΑΕΠ, η βελτίωση της παραγωγικότητας και η έντονη ζήτηση εργατικού δυναμικού, οδήγησαν σε πραγματική μέση ετήσια αύξηση στις απόλαβες κατά 8,6% το χρόνο, στοιχείο που προκάλεσε μεγάλη βελτίωση του κατά κεφαλήν ΑΕΕ κατά 7,3% τον χρόνο. Το επίπεδο διαβίωσης σημείωνε τεράστια άλματα βελτίωσης.
- 4.6 Όπως ήταν φυσικό οι ψηλοί ρυθμοί ανάπτυξης και η εντατική ζήτηση εργατικού δυναμικού οδήγησαν σε έντονες πληθωριστικές πιέσεις. Ο μέσος ρυθμός πληθωρισμού μεταξύ του 1975–1985 διαμορφώθηκε στο 7.4% το χρόνο και σε συνδυασμό με το σύστημα της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής των απολαβών των εργαζομένων κατάληξε σε ραγδαίες αυξήσεις των ονομαστικών απολαβών κατά 16.7% το χρόνο. Έντονα πληθωριστικά κινήθηκε και το Ισοζύγιο Τρεχουσών Συναλλαγών, αντικατοπτρίζοντας τη μεγάλη ζήτηση για καταναλωτικά αγαθά, το ψηλό επίπεδο επενδύσεων και τα δημοσιονομικά ελλείμματα. Το μέσο επίπεδο του ετησίου ελλείμματος διαμορφώθηκε στο -6.7% του ΑΕΠ.
- 4.7 Η εισβολή διαφοροποίησε την κατανομή του πληθυσμού, οδηγώντας έτσι σε αστικοποίηση. Η απώλεια των γεωργικών περιοχών περιόρισε τη δυνατότητα των Κυπρίων να παραμείνουν στη γεωργία. Παρατηρείται λοιπόν μια μαζική μετακίνηση προς τις αστικές περιοχές που ενισχύεται και από τη συγκέντρωση εκεί της οικονομικής δραστηριότητας. Το 1973 η πλειοψηφία του πληθυσμού (57,5%) εξακολουθούσε να διαμένει στις αγροτικές περιοχές, ενώ μετά την εισβολή, το 1976, η πλειοψηφία (52,5%) διαμένει πλέον στις αστικές περιοχές. Η αστικοποίηση του κυπριακού πληθυσμού εντατικοποιείται την περίοδο μετά την εισβολή και η απογραφή του πληθυσμού το 1982 δείχνει τα δυο τρίτα του πληθυσμού (66,3%)⁶⁴ να κατοικούν στις αστικές περιοχές.

Πίνακας 2: Κύρια μακροοικονομικά μεγέθη 1975–1985

	1975	1985	Μέσος ετήσιος ρυθμός (%) αύξησης 1975–85
ΑΕΠ (Τρέχουσες τιμές)			19,2
Λίρες Κύπρου (Κε εκ)	257	1482	
Ευρώ (€ εκ)	439	2532	
ΑΕΠ (Σταθερές τιμές -2005)			
Ευρώ (€εκ)	2428	5479	8,5
Κατά κεφαλή ΑΕΕ Σταθερές τιμές 2005 (€)	4944	9970	7,3
Κύριοι τομείς ανάπτυξης			
Κατασκευές			9,6
Τουρισμός			17,8
Εμπόριο			13,6
Μεταφορές			10,7
Χρηματοοικονομικές			8,7
Εξελίξεις Ζήτησης			
Ιδιωτική κατανάλωση			8,7
Δημόσια κατανάλωση			5,5
Πάγιες επενδύσεις			12,1
Εξαγωγές αγαθών και υπηρεσιών			14,4
Δομή παραγωγής			
Πρωτογενείς	15,9		7,8
Δευτερογενείς	28,5		29,8
Τριτογενείς	55,6		62,4
Δείκτης τιμών καταναλωτού(1975=100)	100,0	204,8	7,4
Δείκτης πραγματικών απολαβών μισθωτών(1975=100)	100,0	228,8	8,6
Επικερδής απασχόληση(000ς)	135,0	217,8	4,9
Προσωρινά απασχολούμενοι στο εξωτερικό(000ς)	12.300(76)	9.600	
Δείκτης Παραγωγικότητας(1975=100)	100,0	139,9	3,4
Πληθυσμός	502	541	0,8

Πηγές : Historical, Τμήμα Στατιστικής, διάφοροι Πινάκες. Σε Ευρώ, Επετηρίδα 2011 ιστοσελίδα Τμήματος. Προσωπική επεξεργασία των δεδομένων.

5 Οικονομικό θαύμα;

Ο ρυθμός οικονομικής ανάπτυξης και οι σημαντικές αλλαγές που έχει υποστεί η οικονομία την περίοδο μετά την εισβολή εντυπωσίασαν ιδιαίτερα τους ξένους παρατηρητές. Υπήρχε η εκτίμηση ότι τα τεράστια προβλήματα της εισβολής και η μεγάλη σημασία των κατεχόμενων εδαφών θα δυσκόλευαν πολύ την ανάκαμψη, εντούτοις, η κυπριακή οικονομία επανα-δραστηριοποιήθηκε πολύ γρήγορα με τη βοήθεια εξωγενών παραγόντων, αλλά και ως αποτέλεσμα τόσο της μεγάλης προσπάθειας των πολιτών όσο και των πολιτικών που εφαρμόστηκαν. Επομένως, προκύπτει το ερώτημα αν η επίδοση που καταγράφηκε μπορεί να ονομαστεί «οικονομικό θαύμα» και αν ναι, σε ποιους παράγοντες οφείλεται;

Η λέξη «θαύμα» προϋποθέτει κάτι το ανεξήγητο που γίνεται με την παρεμβολή μιας ανώτερης δύναμης. Επομένως η χρήση του όρου οικονομικό θαύμα παραπέμπει σε έξωθεν παρεμβολή, που αν δεν συνέβαινε πιθανόν το αποτέλεσμα να ήταν πολύ διαφορετικό. Θα πρέπει λοιπόν να αποδεχτούμε ότι η εξήγηση των επιτευγμάτων ήταν δύσκολη και η ταχύτητα της εξέλιξης τους απρόσμενη. Η χρήση του όρου «οικονομικό θαύμα», υιοθετήθηκε από ξένους δημοσιογράφους για να περιγράψει τα επιτεύγματα της Κύπρου μετά την εισβολή.⁶⁵ και προέκυψε μάλλον από το γεγονός ότι τα προβλήματα που αντιμετώπιζε η Κύπρος φάνταζαν ανυπέρβλητα και δεν αναμενόταν να ξεπεραστούν τόσο εύκολα. Δημοσιογράφος (το άρθρο δεν υπογράφεται) έγραφε σε άρθρο του στην γαλλική εφημερίδα *Aurore*⁶⁶ «Η απότομη άνοδος, το «μπουμ» της νότιας ζώνης, σε αντίθεση με τις δυσκολίες που αντιμετωπίζει ο βορράς, εκπλήττει τον ξένο...». Ιδιαίτερα εντυπωσίαζαν οι ψηλοί ρυθμοί διόγκωσης της παραγωγής (11,4% μέση αύξηση του ΑΕΠ 1975–1980), η γρήγορη απορρόφηση των ανέργων (το 1977 το ποσοστό ανεργίας κατέβηκε στο 3,1% του ΟΕΠ), αλλά και η έγκαιρη ανταπόκριση στις ανάγκες των εκτοπισμένων με πολλά σχέδια κοινωνικών παροχών όπως η ανέγερση 28,000 κατοικιών μεταξύ 1975–1985⁶⁷ που μείωσαν σε πολύ μεγάλο βαθμό το στεγαστικό πρόβλημα, η δημιουργία νέων σχολείων και κοινωνικών υπηρεσιών, επενδύσεις ρεκόρ σε νέα παραγωγική υποδομή (ανέγερση 25.000 ξενοδοχειακών κλινών μεταξύ 1976–1985 και άλλους τομείς), η ανέγερση νέου διεθνούς αεροδρομίου στη Λάρνακα μέσα σε 9 μήνες (λειτουργήσε τον Φεβρουάριο του 1975) και η συμπλήρωση των νέων λιμενικών εγκαταστάσεων στη Λεμεσό και Λάρνακα.

Τα πιο πάνω επιτεύγματα προκαλούν πραγματική εντύπωση και δίκαια, πιστεύω, ονομάστηκαν «οικονομικό θαύμα». Αποκτούν ακόμα μεγαλύτερη σημασία επειδή πραγματοποιήθηκαν μέσα στο χάος που επεκράτησε μετά την εισβολή. Επομένως, είναι σημαντικό να απαντηθεί το ερώτημα: ποιοι ήταν οι παράγοντες που βοήθησαν στη γρήγορη και εντυπωσιακή ανάπτυξη μετά την εισβολή.

Πιστεύω ότι η απάντηση είναι σύνθετη. Μια συγκυρία από παράγοντες βοήθησαν να υπερπηδηθούν τα τεράστια προβλήματα μέσα σε τόσο λίγο χρονικό

διάστημα, με πιο σημαντικό παράγοντα τους ίδιους τους Κυπρίους που μπόρεσαν να αξιοποιήσουν τις ευκαιρίες που τους παρουσιάστηκαν. Κατά την άποψη μου, πέντε είναι οι βασικοί παράγοντες (3 εξωγενείς και 2 ενδογενείς) που επέτρεψαν την πραγματοποίηση αυτού του οικονομικού θαύματος. Να σημειωθεί ότι η ανάπτυξη διάρκεσε πέρα από τη δεκαετία 1976–1985 για μια πρόσθετη περίοδο 24 χρόνων μέχρι την κρίση του 2009.

Οι συντελεστές ανάκαμψης διαιρούνται σε ενδογενείς και εξωγενείς, είναι όμως ο συνδυασμός όλων μαζί που επέτρεψε το εντυπωσιακό αυτό αποτέλεσμα. Ιδιαίτερα πιστεύω ότι χωρίς τους εξωγενείς παράγοντες οι δυνατότητες ανάκαμψης θα ήταν περιορισμένες. Από την άλλη, οι ενδογενείς συντελεστές βοήθησαν στην αξιοποίηση των ευκαιριών που ξεπήδησαν από τους εξωγενείς. Είναι δύσκολο να προσδιορίσει κανείς κατά πόσον υπερέτησαν οι εξωγενείς ή οι ενδογενείς παράγοντες και ποιοι θα πρέπει να θεωρούνται οι πιο αποφασιστικοί για το τελικό αποτέλεσμα. Σίγουρα οι εξωγενείς συντελεστές αποτέλεσαν το τυχαίο για την Κύπρο. Πιστεύω όμως ότι οι ενδογενείς είναι αυτοί που αποτέλεσαν τον καταλύτη για το επίτευγμα. Οι εξωγενείς παράγοντες ήταν απλώς οι ευκαιρίες. Χωρίς τη δημιουργική αντίδραση των Κυπρίων και την προσαρμογή της πολιτικής, εύκολα μπορούσαν να χαθούν. Ποιοι όμως, ήταν αυτοί οι παράγοντες;

- 5.1 *Η ανάκαμψη στηρίχθηκε στους πιο κάτω τέσσερις εξωγενείς παράγοντες*
- 5.1.1 *Λιβανική κρίση – μετατροπή του Λιβάνου σε κύρια αγορά για την Κύπρο:* Η λιβανική κρίση που εκδηλώθηκε προς το τέλος του 1975 συντέλεσε στη γρήγορη ανάκαμψη, καθώς από αυτήν προέκυψαν διάφορα ωφέληματα. Πρώτον, έφερε μεγάλο αριθμό επισκεπτών που για την Κύπρο καταχωρήθηκαν ως τουρίστες, ενώ στην πραγματικότητα ήταν πρόσφυγες που εγκατέλειπαν την πατρίδα τους. Ο αριθμός των ξένων επισκεπτών πολλαπλασιάστηκε από 47.000 το 1975 σε 180.000 το 1976, αριθμός που περιλάμβανε 78.000 Λιβάνιους.⁶⁸ Οι Λιβάνιοι έφεραν ξένο συνάλλαγμα, δημιούργησαν ζήτηση για προσωρινή στέγαση, αγαθά και υπηρεσίες και αποτέλεσαν το έναυσμα που ενέπνευσε τους Κυπρίους στην επίτευξη καλών αποτελεσμάτων. Ο Λίβανος μετατρέπεται για ολόκληρη την περίοδο 1976–1985 στη δεύτερη πιο σημαντική τουριστική αγορά μετά την Αγγλία⁶⁹ και βοηθά στην άμεση ανάκαμψη του τουρισμού ωθώντας τους επιχειρηματίες σε ξενοδοχειακές επενδύσεις. Δεύτερο, ο Λίβανος μετατράπηκε σε κύρια εξαγωγική αγορά, καθώς μικρά μόνο πλοία μπορούσαν να ελλιμενιστούν στα λίγα ανοικτά λιμάνια της χώρας. Αυτά τα μικρά πλοία μπορούσαν πιο εύκολα να ξεκινήσουν από την Κύπρο, γι' αυτό και από το 1976 μέχρι το 1985 ο Λίβανος κατέχει σταθερά μια από τις ψηλές θέσεις (δεύτερη έως τέταρτη) μεταξύ των χωρών προορισμού των εγχώριων εξαγωγών και ειδικά των επανεξαγωγών.⁷⁰ Τρίτο, η κρίση στο Λίβανο οδήγησε τις Κυπριακές Αρχές στην υιοθέτηση ειδικής φορολογικής νομοθεσίας⁷¹ για τις Εταιρείες Διεθνών Δραστηριοτήτων (γνωστές

ως «υπεράκτιες εταιρείες») και τη δημιουργία κατάλληλης υποδομής για την προσέλκυσή τους. Μεταξύ του 1976 και 1985 δημιουργήθηκαν 3.598⁷² τέτοιες εταιρείες, αριθμός που περιλαμβάνει και 14 ξένα υπεράκτια τραπεζικά ιδρύματα που προσέφεραν πρόσθετη απασχόληση και φορολογικά έσοδα. Οι πτυχές των εξαγωγών και των υπεράκτιων εταιρειών αποτελούν ένδειξη ότι η λιβανική κρίση ως εξωγενής παράγοντας μετατράπηκε σε μοχλό ανάπτυξης, αφού η κυβέρνηση και ο επιχειρηματικός κόσμος αξιοποίησαν την ευκαιρία με τις κατάλληλες πολιτικές και τα ανάλογα έργα.

5.1.2 *Η μεγάλη αραβική αγορά της Μέσης Ανατολής*: Ο δεύτερος σημαντικός εξωγενής παράγοντας για την κυπριακή οικονομία ήταν η μεγάλη αραβική αγορά που δημιουργήθηκε μετά την πετρελαϊκή κρίση του 1973, ως αποτέλεσμα της αύξησης της τιμής του αργού πετρελαίου. Για την Κύπρο η αύξηση της τιμής του αργού πετρελαίου αποτέλεσε πρόβλημα λόγω της εξάρτησής της από το αργό πετρέλαιο για τις ενεργειακές της ανάγκες. Όμως αποδείχθηκε πιο σημαντική η μετατροπή των αραβικών χώρων της περιοχής σε μια τεράστια αγορά, από την οποία επωφελήθηκε και η Κύπρος. Η ευκαιρία αυτή αξιοποιήθηκε από την επιχειρηματική τάξη της Κύπρου που κέρδισε συμβόλαια εκτέλεσης έργων, εξασφάλισε απασχόληση σε χιλιάδες Κύπριους εργάτες και διείσδυσε στην αγορά αυτή με βιομηχανικές εξαγωγές. Την περίοδο 1975–1985 οι συνολικές εγχώριες εξαγωγές και επανεξαγωγές προς τις πετρέλαιοπαραγωγικές και άλλες αραβικές χώρες της Μέσης Ανατολής⁷³ ανεβαίνουν σε επίπεδα που ξεπερνούν το σύνολο των εξαγωγών προς την Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα. Πρόσθετα η διείσδυση στις αραβικές χώρες της περιοχής συνδυάστηκε με την πολιτική προσέλκυσης υπεράκτιων εταιρειών με στόχο τη δραστηριοποίηση τους στην αγορά της Μέσης Ανατολής. Αυτές οι πτυχές αποτελούν και πάλι ένδειξη της αξιοποίησης της ευκαιρίας που αναδείχτηκε από τις αραβικές χώρες.

5.1.3 *Η ξένη οικονομική βοήθεια*: Όπως ήταν φυσικό, ο τρίτος εξωγενής παράγοντας που συνέβαλε αποφασιστικά στα πρώτα στάδια της επαναδραστηριοποίησης ήταν η ξένη οικονομική βοήθεια που δόθηκε στην Κυπριακή Δημοκρατία. Η χρηματική βοήθεια αναπλήρωσε τα χρηματοδοτικά κενά για την ικανοποίηση των αναγκών των προσφύγων και υποστήριξε την επεκτατική ελλειμματική δημοσιονομική πολιτική. Η βοήθεια σε χρήμα, κυρίως από την Ελλάδα (Κε126εκ.⁷⁴ μεταξύ 1974–1985) και τις ΗΠΑ (€45εκ.⁷⁵), περιόρισε σε μεγάλο βαθμό τα ελλείμματα στο ισοζύγιο τρεχουσών συναλλαγών και των δημοσιοοικονομικών. Χωρίς τη ξένη βοήθεια η χρηματοδότηση των δημοσιονομικών ελλειμμάτων θα ήταν ακόμα πιο δύσκολη. Να τονιστεί και πάλι ότι η ξένη βοήθεια αξιοποιήθηκε σωστά και αποτελεσματικά για την παροχή βοηθημάτων, την υλοποίηση στεγαστικών προγραμμάτων και τη χρηματοδότηση έργων υποδομής που τόνωσαν την ανάπτυξη.

5.1.4 *Ευνοϊκές καιρικές συνθήκες και ψηλές διεθνείς τιμές αγροτικών προϊόντων:* Εκτός όμως από τους κύριους εξωγενείς παράγοντες, την οικονομική ανέλιξη αμέσως μετά την εισβολή επηρέασαν θετικά οι ευνοϊκές καιρικές συνθήκες και οι ψηλές διεθνείς τιμές γεωργικών προϊόντων. Οι καιρικές συνθήκες επέτρεψαν πολύ καλή γεωργική παραγωγή σε πολύ λιγότερη έκταση γεωργικής γης, καθώς η παραγωγή του 1976 (£61.2εκ) σε σταθερές τιμές του 1973, υστέρησε μόνο κατά 9% αυτής του 1973.⁷⁶ Ταυτόχρονα, οι πολύ ψηλές διεθνείς τιμές, λόγω της χαμηλής ευρωπαϊκής παραγωγής, επέτρεψαν στην Κύπρο να πραγματοποιήσει εξαγωγές γεωργικών προϊόντων, οι οποίες το 1976 ξεπέρασαν σε αξία (£42,1εκ.⁷⁷) τα προ της εισβολής επίπεδα (£36.6εκ. το 1973), προσθέτοντας σε αυτή την κρίσιμη περίοδο πολύτιμο ξένο συνάλλαγμα.

5.2 *Ενδογενείς παράγοντες που βοήθησαν την ανάκαμψη*

Όπως ήδη τονίστηκε, αποφασιστικούς παράγοντες για την ανάπτυξη αποτέλεσαν δυο βασικοί ενδογενείς συντελεστές που επέτρεψαν στη χώρα να αξιοποιήσει τις ευκαιρίες που δημιουργήθηκαν. Οι συντελεστές αυτοί δείχνουν την προσαρμοστικότητα της κυπριακής κυβέρνησης και της κοινωνίας και συντέλεσαν στην αξιοποίηση των ευκαιριών που αναδείχθηκαν. Χωρίς όμως αμφιβολία, το μείγμα των ενδογενών παραγόντων ενδυνάμωσε η αποφασιστικότητα της κυπριακής κοινωνίας, η οποία τη στιγμή της συμφοράς επικεντρώθηκε στην ανατροπή των αρνητικών επιπτώσεων της εισβολής.

5.2.1 Ο πρώτος ενδογενής παράγοντας ήταν η ριζική διαφοροποίηση της δημοσιονομικής και νομισματικής πολιτικής, χωρίς όμως να εγκαταλειφθεί ο ενδεικτικός προγραμματισμός και η ποιοτική αναπτυξιακή πολιτική. Η κυβέρνηση εγκαταλείπει την πλεονασματική πολιτική της περιόδου πριν το 1974 και υιοθετεί μια επιθετική επεκτατική δημοσιονομική και νομισματική πολιτική. Υιοθετεί λοιπόν τη μόνη αρμόζουσα υπό τις περιστάσεις επεκτατική κενσινιανή πολιτική. Επιδεικνύει προσαρμοστικότητα και εφαρμόζει αποτελεσματική διακυβέρνηση. Να σημειωθεί επίσης πως, η αναπροσαρμογή της δημοσιονομικής πολιτικής θεωρήθηκε ορθή και δε δημιούργησε ανησυχίες, γιατί το δημόσιο χρέος, ήταν πολύ χαμηλό πριν το 1974. Παράλληλα, ο ιδιωτικός τομέας παρουσιάζεται να εμπνέεται από την δραστική αλλαγή της κυβερνητικής πολιτικής, που περιλαμβάνει τα ακόλουθα:

5.2.1.1 Διαφοροποίηση του σχεδιασμού της οικονομίας: Ενώ η κυβέρνηση συνεχίζει την ετοιμασία και εφαρμογή σχεδίων ανάπτυξης, εγκαταλείπει τον μεσοπρόθεσμο προγραμματισμό πενταετούς διάρκειας. Στη θέση του Τρίτου Πενταετούς Σχεδίου Ανάπτυξης υιοθετεί πρόγραμμα διετούς διάρκειας, που μετονομάζεται Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1975–1976.⁷⁸ Η μικρότερη χρονική διάρκεια των σχεδίων συνεχίζεται στο δεύτερο και τρίτο Έκτακτο Σχέδιο. Στο τρίτο σχέδιο όμως,

η χρονική διάρκεια του, μετά την ραγδαία επαναδραστηριοποίηση, επεκτείνεται σε τρία χρόνια. Χωρίς να αλλάξει η έκτακτη φύση των Σχεδίων, η διάρκεια του τέταρτου Σχεδίου επεκτείνεται σε πέντε χρόνια, γιατί θεωρήθηκε ότι η οικονομία επανήλθε σε σχετική ομαλότητα. Η έκτακτη φύση των Αναπτυξιακών Σχεδίων στηρίχτηκε στο ότι «επιτρέπουν την ταχεία αναπροσαρμογή και αναμόρφωση των κρατικών επί μέρους στόχων και αναπτυξιακών προγραμμάτων και σχεδίων εάν τούτο καταστεί αναγκαίο υπό το φως πολιτικών εξελίξεων». ⁷⁹ Η συνέχιση του ενδεικτικού προγραμματισμού με την πλήρη εμπλοκή του ιδιωτικού τομέα ενίσχυσε την όλη προσπάθεια.

- 5.2.1.2 Μεγαλύτερος κρατικός ρόλος στην οικονομική δραστηριότητα: Όπως ήταν φυσικό, με την μείωση του ΑΕΠ ο δημόσιος τομέας αυξάνει το ρόλο του σημαντικά. Η αύξηση αυτή εκφράζεται πρώτον μέσω της δημόσιας απασχόλησης, που φτάνει στο 17,4% της επικερδούς απασχόλησης το 1975 σε σύγκριση με μόνο 9,7% το 1973. Παράλληλα, τα δημόσια έσοδα από το 18–20% του ΑΕΠ, ανεβαίνουν στο 23–25%, ενώ οι δαπάνες από το 20% του ΑΕΠ, ανεβαίνουν στο 29% με 33% τα χρόνια 1975–1985 (Διάγραμμα 2).
- 5.2.1.3 Εφαρμογή ελλειμματικής δημοσιονομικής πολιτικής και δανεισμός: Η δραστική διαφοροποίηση της δημοσιονομικής πολιτικής και η παράλληλη προσφυγή στον δανεισμό εύκολα συνάγεται από τα Διαγράμματα 2 και 3. Σε ολόκληρη την περίοδο (1975–1985) το μέσο ποσοστό του ελλείμματος διαμορφώνεται στο -5,7% του ΑΕΠ, ενώ για τη χρηματοδότησή του η Κυβέρνηση προσφεύγει στον διεθνή δανεισμό. ⁸⁰ Αυτός εξασφαλίζεται άνετα, χάρη στην καλή διεθνή φήμη που απολάμβανε η κυπριακή κυβέρνηση πριν την εισβολή για αποτελεσματική αξιοποίηση της ξένης χρηματοδότησης και βοήθειας.
- 5.2.1.4 Ενίσχυση της κοινωνικής διάστασης της δημοσιονομικής πολιτικής: Εξαιτίας των πολλών και δύσκολων κοινωνικών προβλημάτων η κυβέρνηση υιοθετεί ενεργή κοινωνική πολιτική με:
- Νομοθέτηση και κατακόρυφη αύξηση των κοινωνικών παροχών: Ενώ μέχρι το 1973 η παροχή οικονομικής βοήθειας προς τους απόρους στηριζόταν σε διοικητικές αποφάσεις, το 1975 ψηφίζεται ο νόμος Περί Δημόσιων Βοηθημάτων που εξασφαλίζει το δικαίωμα για ελάχιστο επίπεδο διαβίωσης. ⁸¹ Οι δαπάνες για κοινωνικές υπηρεσίες και βοηθήματα αυξάνονται κατακόρυφα ως ποσοστό των συνολικών δημοσίων δαπανών. ⁸² Για την προστασία του Ταμείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων το επίπεδο των συντάξεων μειώθηκε και ανεστάλη καταβολή ανεργιακού επιδόματος. ⁸³
 - Εφαρμόζεται πολυδιάστατη στεγαστική πολιτική. ⁸⁴ Η κυβέρνηση προώθησε μέτρα για τη γρήγορη αντιμετώπιση του προβλήματος έλλειψης στέγης μέσω δραστηριοποίησης του τομέα των κατασκευών, με:
 - σχέδιο ανέγερσης κατοικιών χαμηλού κόστους.

- σχέδια αυτοστέγασης σε κυβερνητική γη, ιδιόκτητα οικόπεδα και τουρκοκυπριακή γη,
- δημιουργία του Οργανισμού Χρηματοδότησης Στέγης για την παροχή χαμηλότοκων και μακροχρόνιων δανείων στα φτωχά νοικοκυριά και του Οργανισμού Ανάπτυξης Γης για την προσφορά φτηνών οικοπέδων.
- σχέδιο επιδιόρθωσης των τουρκοκυπριακών κατοικιών για χρήση από τους εκτοπισμένους,
- συνολικά μεταξύ 1975 και 1985 ανεγέρθηκαν γύρω στις 28.000 νέες κατοικίες για τις ανάγκες των εκτοπισμένων μέσω όλων των σχεδίων, ενώ 7.000 εκτοπισμένων νοικοκυριών στεγάστηκαν σε επιδιορθωμένα ΤΚ σπίτια.⁸⁵
- Ενισχύονται οι εκπαιδευτικές και ιατρικές υπηρεσίες για στις ανάγκες των απόρων και εκτοπισμένων.⁸⁶

5.2.1.5 Αναπτυξιακή διάσταση: Παρά την πίεση των κοινωνικών δαπανών το κράτος δεν εγκαταλείπει την αναπτυξιακή διάσταση της δημοσιονομικής πολιτικής. Κάθε χρόνο περιλαμβάνονται πολλά έργα στον ετήσιο προϋπολογισμό ανάπτυξης.

- Ανεγείρεται νέο Διεθνές Αεροδρόμιο στη Λάρνακα⁸⁷ σε αντικατάσταση του Αερολιμένα Λευκωσίας. Λειτουργεί τον Φεβρουάριο του 1975. Εξοπλίζεται και αναβαθμίζεται σταδιακά.
- Επεκτείνεται το οδικό δίκτυο με 890 χιλιόμετρα⁸⁸ νέων ασφαλτοστρωμένων δρόμων, και κατασκευάζονται οι πρώτοι αυτοκινητόδρομοι Λευκωσίας-Λεμεσού-Λάρνακας.
- Συμπληρώνονται τα έργα εκβάθυνσης και εξοπλισμού των λιμανιών Λεμεσού και Λάρνακας⁸⁹ Που είχαν ξεκινήσει το 1969 (Λάρνακα) και 1970 (Λεμεσού).
- Ανεγείρονται 28 νέοι υδατοφράκτες συνολικής χωρητικότητας 88.9 εκ κυβικών μέτρων νερού.⁹⁰
- Ανεγείρονται νέα νοσοκομεία (Αρχιεπισκόπου Μακαρίου ΙΙΙ, Λευκωσία, ΓΝ Λάρνακας) και πολλά νέα σχολικά κτίρια σε όλα τα επίπεδα εκπαίδευσης.

5.2.1.6 Εφαρμόζεται επεκτατική αλλά ευέλικτη νομισματική πολιτική. Αρχικά οι συνθήκες υπαγόρευαν την εφαρμογή επεκτατικής νομισματικής πολιτικής. Οι συνθήκες όμως γρήγορα διαφοροποιήθηκαν και κρίθηκε αναγκαία η αλλαγή της νομισματικής πολιτικής και ο συνεχής επαναπροσδιορισμός της.⁹¹ Δημιουργήθηκε Ειδικό Ταμείο Χρηματοδότησης Τομέων Προτεραιότητας (ΕΤΧΤΠ), το οποίο χρηματοδοτήθηκε με υποχρεωτικές συνεισφορές των τραπεζών, με 3% της ρευστότητας τους. Η νομισματική πολιτική υπέστη συνεχείς προσαρμογές με βάση τις μεταβαλλόμενες συνθήκες οικονομικής έντασης. Εισήχθη σύστημα ποινών για όσες τράπεζες δεν αξιοποιούσαν ρευστότητα πέραν του 25%. Μειώθηκαν τα δανειστικά επιτόκια ενώ η κυβέρνηση παρείχε εγγυήσεις προς τις επιχειρήσεις που δεν διέθεταν περιουσία ως εξασφάλιση για δανειοδότηση από τις τράπεζες.

- 5.2.2 Ευέλικτο εργατικό δυναμικό και δημιουργική επιχειρηματική τάξη: Ο δυναμισμός και η ευελιξία του ανθρώπινου δυναμικού της Κύπρου εκδηλώθηκε ποικιλοτρόπως. Παρατηρείται συνεχής ανύψωση των προσόντων των Κυπρίων, καθώς το ποσοστό των ατόμων που διαθέτουν προσόντα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης αυξάνει από 1% το 1960 σε 9% το 1976 και 13% το 1984.⁹²
- 5.2.2.1 Επιχειρηματικότητα: Μια ένδειξη της δυναμικότητας των κυπρίων επιχειρηματιών είναι η συνεχής αύξηση του αριθμού των επιχειρηματικών μονάδων, οι πολύ μεγάλες επενδύσεις και οι επιτυχίες στις εξαγωγές και τον τουρισμό. Οι απογραφές επιχειρήσεων δίνουν μια εικόνα του δυναμισμού της οικονομίας στους μη γεωργικούς τομείς. Σημειώθηκε έκρηξη στον αριθμό των επιχειρήσεων από 28,000 το 1976 σε 44,800 το 1985,⁹³ μια εντυπωσιακή εξέλιξη. Πρόσθετη απόδειξη για τη δημιουργικότητα των επιχειρηματιών είναι και η επιτυχής δραστηριοποίηση τους στο εξωτερικό: ιδιαίτερα σημαντική ήταν η εξασφάλιση συμβολαίων για κατασκευαστικά έργα στις πετρελαιο-εξαγωγικές χώρες της Μέσης Ανατολής, από κυπριακές εταιρείες που δραστηριοποιήθηκαν στην περιοχή και προσέφεραν απασχόληση σε πολλούς Κύπριους. Τα εργατικά συνδικάτα αποδέχονται τη νομοθετική μείωση κατά 25%⁹⁴ των απολαβών των εργαζομένων και την προσωρινή αναστολή της Αυτόματης Τιμαριθμικής Αναπροσαρμογής.
- 5.2.2.2 Προσωρινή απασχόληση στο εξωτερικό: Η προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού φανερώνεται με την αναζήτηση και εξασφάλιση προσωρινής απασχόλησης στο εξωτερικό. Τα χρόνια 1976 μέχρι 1985 εργοδοτήθηκαν στο εξωτερικό κατά μέσο όρο 12.400 άτομα ή 5% του Οικονομικά Ενεργού Πληθυσμού,⁹⁵ με αποτέλεσμα μεγάλη εισροή ξένου συναλλάγματος. Τα εμβάσματα των προσωρινά απασχολούμενων εργατών στο εξωτερικό τα χρόνια 1976-1985 ανήλθαν σε £255 εκ. ξεπερνώντας τη συνολική οικονομική βοήθεια για την ίδια περίοδο (£226 εκ.).⁹⁶
- 5.2.2.3 Ένταξη των γυναικών στο εργατικό δυναμικό: Οι μεγάλες ελλείψεις εργατικού δυναμικού οδηγούν στη ένταξη των γυναικών στην απασχόληση γεγονός που σταδιακά διαφοροποιεί τη δομή του εργατικού δυναμικού. Παρατηρείται ραγδαία αύξηση του ποσοστού συμμετοχής των γυναικών στο εργατικό δυναμικό, από 28,8% του συνολικού πληθυσμού γυναικών ηλικίας 15 χρόνων και άνω, το 1976 σε 40,8% το 1985.⁹⁷
- 5.2.2.4 Τριμερής συνεργασία: Τέλος η ευελιξία και προσαρμοστικότητα του εργατικού δυναμικού εκδηλώθηκε με την τριμερή συνεργασία μεταξύ της Κυβέρνησης, των εργοδοτικών φορέων και των εργατικών συνδικάτων. Η τριμερής συνεργασία ξεκίνησε από το αποικιοκρατικό καθεστώς όταν το 1948 εγκαθίδρυσε το Εργατικό Συμβουλευτικό Σώμα.⁹⁸ Ο θεσμός ανασυστάθηκε από το Υπουργείο Εργασίας τον Αύγουστο του 1961. Η τριμερής συνεργασία εφαρμόστηκε και στην προετοιμασία των Πενταετών Σχεδίων ανάπτυξης. Εφαρμόστηκε σε πολλούς θεσμούς όπως, στη διαχείριση Ταμείου Κοινωνικών Ασφαλίσεων, στην Αρχή Ανάπτυξης Ανθρώ-

πινου Δυναμικού, στο ΚΕΠΑ, στην Οικονομική Συμβουλευτική Επιτροπή κλπ. Ο Μίκης Σπαρσής τονίζει «...η Κύπρος θεωρείται διεθνώς πρότυπο τριμερούς συνεργασίας και ο Διεθνής Οργανισμός Εργασίας μαζί με την Κυβέρνηση διοργανώνει περιφερειακά συνέδρια και εργαστήρια για ανώτερους αξιωματούχους άλλων χωρών πάνω στο θέμα». Είναι γενικά αποδεκτό ότι η τριμερής συνεργασία έχει συμβάλει στη διατήρηση ειρήνης στις εργατικές σχέσεις καθώς μέσω των διαφόρων σωμάτων τριμερούς συνεργασίας υπήρχε συνεχής διάλογος μεταξύ κυβέρνησης, εργοδοτών και εργαζομένων, και εξασφαλιζόταν η συνεργασία.

Η προηγούμενη ανάλυση έχει δείξει, πιστεύω, ότι πράγματι υπήρξε στην Κύπρο ένα «οικονομικό θαύμα», λόγω του γρήγορου ρυθμού επαναδραστηριοποίησης, που συνδυάστηκε με την άμεση παροχή ανακουφιστικών μέτρων για τους εκτοπισμένους, την εφαρμογή μιας φιλόδοξης κοινωνικής πολιτικής που βοήθησε να αντιμετωπιστούν τα προβλήματα των εκτοπισμένων και ένα πρόγραμμα αναπτυξιακών έργων και προγραμμάτων. Αυτό ήταν και το στοιχείο που εντυπώσισε τους ξένους παρατηρητές. Η οικονομική ανάπτυξη της Κύπρου στην περίοδο μετά την εισβολή στηρίχτηκε τόσο σε εξωγενείς όσο και ενδογενείς παράγοντες. Οι εξωγενείς, διευκόλυναν την επίτευξη υψηλής οικονομικής ανάπτυξης και πρέπει να θεωρηθούν σαν δυνητικοί, γιατί χωρίς την εργατικότητα και ευελιξία του Κυπριακού εργατικού δυναμικού και την εφαρμογή κατάλληλης δημοσιονομικής και αναπτυξιακής πολιτικής, η επιτυχία θα ήταν πιο δύσκολη. Εύκολα θα μπορούσαν να παρουσιαστούν οι ευκαιρίες και να χαθούν.

Από την άλλη θεωρείται ότι η ανάπτυξη θα ήταν περιορισμένη αν οι εξωγενείς αυτοί παράγοντες δεν λειτουργούσαν τόσο αποφασιστικά. Επομένως, η Κύπρος επηρεάστηκε σε μεγάλο βαθμό από τις εξωγενείς αυτές συνθήκες, που μετατράπηκαν σε αξιοποιήσιμες ευκαιρίες επειδή οι Κύπριοι τις εκμεταλλεύτηκαν με την εργατικότητα, το δημιουργικό επιχειρηματικό πνεύμα, την κατάλληλη δημοσιονομική και νομισματική / πιστωτική πολιτική και την τριμερή συνεργασία.

Πρόσθετα, θα πρέπει να παραδεχτούμε ότι η αξιολόγηση μιας ευρύτερης περιόδου, του 1960–1985 αποδεικνύει την προσαρμοστικότητα τόσο της κυβερνητικής πολιτικής, όσο και του επιχειρηματικού κόσμου και του εργατικού δυναμικού. Η άσκηση εντελώς διαφορετικών πολιτικών στις δυο υπό ανασκόπηση περιόδους έχει πολλά να διδάξει. Είναι πιθανό βέβαια να είναι ανεπανάληπτη, γιατί τα πολλά χρόνια ανάπτυξης και συνεχούς βελτίωσης του βιοτικού επιπέδου οδήγησαν σε υπόσκαψη της ευελιξίας και προσαρμοστικότητας της κυπριακής κοινωνίας και της πολιτικής ζωής, που δεν μπορεί πια να ανταποκριθεί αποτελεσματικά στις σημερινές προκλήσεις. Η δυνατότητα για εφαρμογή μιας επεκτατικής δημοσιονομικής πολιτικής έχει στο μεταξύ υποσκαφτεί λόγω του υπερβολικού δανεισμού της Κυβέρνησης που έχει περιορίσει δραστικά τις δυνατότητες εύκολης και γρήγορης προσαρμογής σε διαφοροποιούμενες οικονομικές συνθήκες.

Καταλήγοντας πιστεύω ότι η επιτυχία της περιόδου έθεσε τις βάσεις για τη μελλοντική οικονομική κρίση. Η ανάπτυξη συνεχίστηκε για 32 χρόνια, γεγονός που καθυσάχασε τους πάντες. Δυστυχώς αυτός ο εφησυχασμός κατέληξε σε αδυναμία προσαρμογής στις νέες πιο ανταγωνιστικές συνθήκες που δημιουργήθηκαν μετά την τελωνειακή ένωση και την πλήρη ένταξη στην ΕΕ το 2004. Αποτέλεσμα η οικονομική κατάρρευση του 2009 με πλήρη ανατροπή των επιτευγμάτων δεκαετιών και τη δημιουργία σοβαρού προβλήματος ανεργίας.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. United Nations (UN), "Cyprus – Suggestions for a development Programme" New York, 1961, σελ 5.
2. Historical data on the Economy of Cyprus 1960–1991, Τμήμα Στατιστικής, Λευκωσία 1993, Πίν. 5, σελ. 184,
3. Στατιστική Επετηρίδα 1998, πίν. Ε5, σελ.78, Τμήμα Στατιστικής .
4. UN "Cyprus- ...σελ3.
5. Επεξεργασία στοιχείων εισαγωγών εξαγωγών από Γραφείο Προγραμματισμού.
6. UN "Cyprus- σελ 39
7. Απογραφή Πίν. 11 & 12, Δεύτερος τόμος
8. UN "Cyprus- σελ 5 και Α. J .Meyer & S. Vasiliou "The economy of Cyprus" HUP, Cambridge 1962, σελ 72.
9. Δημογραφική Έκθεση 1970, Τμήμα Στατιστικής, Πίν. 15 σελ 36 και Συμεών Μάτσης «International Migration» Κεφάλαιο 5, «Population and Human Resources Development in Cyprus: Research and policy issues" Edited by E. Demetriades κλπ, Τμήμα Στατιστικής, Λευκωσία 1993.
10. UN "Cyprus- σελ 6–18
11. Ανάλυση στοιχείων από το Γραφείο Προγραμματισμού
12. Α. J .Meyer etc "The economy σελ 12, και UN "Cyprus σελ 62–68 και 90.
13. Statistical Pocketbook no2, Table1a, page18, Department of Statistics, Nicosia 1980
14. UN "Cyprus- σελ 5
15. Δημοσιονομικές Εκθέσεις 1956–1959, Γενικό Λογιστήριο, Υπουργείο Οικονομικών.
16. Δημοσιονομικές 1956–1959, σελ 4.
17. Νόμος 31, Περί Κοινωνικών Ασφαλίσεων (1956).
18. Μ. Σπαρσής «Το Κυπριακό σύστημα εργατικών σχέσεων», σελ.58
19. Στατ. Επετηρίδα 2008....., Πίν. Γ5.5.
20. Απογραφή 1960..... Πίν. 5 Δεύτερος τόμος.
21. UN "Cyprus- σελ 95.
22. UN "Cyprus- σελ 96.
23. S. Matsis & A. Charalambous "Development planning in Cyprus. An evaluation of its contribution to Economic development" in The Cyprus Review, Intercollege, Nicosia 1989, σελ.16.
24. Michael P. Todaro "Economic Development" p.599, 6th Edition , Longman, New York 1997.

25. Historical, Προσωπική επεξεργασία δεδομένων πίν. 6, σελ.51.
26. Δεύτερο Πενταετές Σχέδιο Ανάπτυξης 1967–1971, Εισαγωγή, Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1968
27. UN “Cyprus-.....σελ.96
28. «Οικονομικός Προγραμματισμός στην Ευρώπη», σελ 3, Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία, 1995. Η υιοθέτηση του ενδεικτικού προγραμματισμού ήταν καινοτομία που εισήγαγε ο τότε Υπουργός Οικονομικών Ρένος Σολωμίδης, που είχε σπουδάσει στη Γαλλία και ήταν γνώστης του Οικονομικού προγραμματισμού που εφαρμόζε η Γαλλική κυβέρνηση
29. Δεύτερο Πενταετές σελ.1.
30. A. Charalambous “Developmentσελ.28.
31. A. Charalambous “Developmentσελ.16
32. «Προγραμματισμός και ανάπτυξη», σελ. 4–7 σημείωμα Γραφείου Προγραμματισμού, Λευκωσία, 1990.
33. HistoricalΠίν.7, σελ187
34. HistoricalΠίν.2, σελ194
35. Historical Πίν. 6, σελ. 51.
36. Ανάλυση στοιχείων Γραφείου Προγραμματισμού.
37. Στατιστική Επετηρίδα 1961, Πίν. VII και 1981 Πίν. 3, Μετανάστευση και τουρισμός,
38. Στοιχεία ΚΟΤ και επεξεργασία Γραφείου Προγραμματισμού
39. S. Matsis “ Economic growth and Development: Lessons from the experience of Cyprus – a small island economy” in «Small State in the Global Economy” edited by D. Peeretz, R. Faruqi and E.J. Kisanga, Commonwealth Secretariat London, 2001 σελ.422–428
40. «Δεύτεροσελ.5–18.
41. «Δεύτερο, σελ.8
42. «Δεύτερο, σελ.13
43. «Δεύτερο, σελ.13
44. Τρίτο Πενταετές Σχέδιο Ανάπτυξης 1972–1976, Γραφείο προγραμματισμού, Λευκωσία 1972, σελ 326.
45. «Δεύτερο, σελ.13
46. «Δεύτερο, σελ.19
47. Στατιστική Επ.2013, Πίν. G.1.10, σελ. Τμήμα Στατιστικής, Λευκωσία 2014.
48. Τρίτο, σελ 10
49. Τρίτο Πενταετές, σελ 10
50. Ετήσιες εκθέσεις 1960–1974, Αρχής Ηλεκτρισμού.
51. Ιστοσελίδα Τμήματος Αναπτύξεως Υδάτων
http://www.moa.gov.cy/moa/wdd/wdd.nsf/index_en/index_en?OpenDocument
52. Δεύτερο Πενταετέςσελ. 146.
53. E. I. Demetriades “The process of industrialization in Cyprus” σελ. 21, Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Λευκωσία 1984.
54. S. Matsis “ Economic growth” pages 427–429
55. Economic Consequences of the Turkish Invasion , Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία, 1975
56. Historical Data Πίν.20, σελ.79
57. Historical Data Πίν.20, σελ.79.
58. Historical Data Πίν.3, σελ.181
59. Historical Data Πίν.7, σελ.187
60. Δημογραφική Έκθεση 2013, πίν.20, σελ.54, Τμήμα Στατιστικής, Λευκωσία 2014.
61. Economic Consequencesσελ.7.

62. Historical Πιν.6 σελ.52-53
63. Historical Πιν.7 σελ.187
64. Δημογραφική Έκθεση 2013, Πίν.2 σελ.30 και Πιν.9 σελ.39
65. Το 1977 διεθνή άρθρα χαρακτήρισαν τις Κυπριακές οικονομικές επιδόσεις, ως οικονομικό θαύμα, όπως: Ελβετική Neue Zürcher Zeitung 8/01/1977 «Το μικρό οικονομικό θαύμα της Κύπρου». Γαλλικό Journal 9/02/1977 «Οικονομικό θαύμα στην Κύπρο» και The Economist 27/08/1977 «Cyprus – miracle in half an island», Βελγικό La libre Belgique «Το οικονομικό θαύμα στο Νότο» 5/08/1977, αρχείο ΓΤΠ, ξένος τύπος.
66. Γαλλική Aurore «Ο νότος αναδημιουργείται» 1/08/1977 αρχείο ΓΤΠ ξένος τύπος.
67. Τέταρτο Έκτακτο Πίνακας σελ.345
68. Στατιστική Επετηρίδα 1985/86 Πίν1 σελ.53, Τμήμα Στατιστικής, 1987
69. Στατιστική .. 1985/86 Πίν. 3, σελ.53.
70. Στατιστική Επετηρίδα 1981, Πίν.10 σελ.296 και 1985/86 Πιν.11 σελ.477.
71. Μέσω της τροποποίησης του Νόμου περί Φορολογίας του εισοδήματος (1975 και 1977) δημιουργήθηκε το καθεστώς Εταιρειών Διεθνών Δραστηριοτήτων με προνομιακή φορολογική μεταχείριση.
72. Ετήσια έκθεση 1985 Κεντρική Τράπεζα Κύπρου σελ 20..
73. Περιλαμβάνονται Σαουδική Αραβία, Ιορδανία, Λιβύη, Κουβέιτ, Λίβανος Συρία, Αίγυπτος, Υεμένη, Ντουμπάι, Ιράκ, Στατιστική Επετηρίδα 1981, Πίν.10 σελ.296.
74. Ετήσιες δημοσιονομικές εκθέσεις, Γενικό Λογιστήριο, Υπουργείο Οικονομικών.
75. Υπάτη Αρμοστέια των ΗΕ για τους πρόσφυγες που διαχειριζόταν την Αμερικανική βοήθεια. Τα ποσά που παραχωρούσε η Αμερικανική κυβέρνηση για ετήσια βοήθεια προς την Κύπρο ήταν \$15εκ. Μέρος 19% παραχωρείτο προς την ΤΚ κοινότητα και ποσό \$5εκ. χρησιμοποιείτο για υποτροφίες μέσω του Προγράμματος Fulbright σε αποφοίτους μέσης των δυο κοινοτήτων. Το ποσό των £45.1 αποτελεί το ποσό που παραχωρήθηκε προς την Κυβέρνηση.
76. «Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1977-1978», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1977, σελ.49.
77. «Δεύτερο Έκτακτο», σελ 50
78. Το Σχέδιο χαρακτηρίζεται «Αναθεώρηση του τρίτου πενταετούς σχεδίου Ανάπτυξης»
79. «Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1977-1978», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1977, σελ 1.
80. «Δεύτερο Έκτακτοσελ. 14., Τέταρτοσελ. 49.
81. «Δεύτερο Έκτακτο, Νόμος για παροχή Δημοσίων Βοηθημάτων 10/75 σελ 170-171.
82. «Δεύτερο Έκτακτο, σελ 16-19.
83. «Δεύτερο Έκτακτο, σελ 170.
84. «Δεύτερο Έκτακτο, σελ 172-179, Τρίτο Έκτακτο σελ. Τέταρτο Έκτακτοσελ 344-353.
85. Τέταρτο Έκτακτο..... Πίν.1&2 σελ.345-346
86. Δεύτερο Έκτακτο, σελ 172-179..
87. Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1975-1976, Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1975 σελ.58.
88. Στατιστική Επετ....., Πίν. G.1.10, σελ.
89. Τρίτο Σχέδιο σελ.273, Πρώτον Έκτακτοσελ.57
90. Ιστοσελίδα ΤΑΥ http://www.moa.gov.cy/moa/wdd/wdd.nsf/index_en/index_en?OpenDocument
91. Δεύτερο Έκτακτο, σελ 172-179, Τρίτο Έκτακτο σελ.368-372, Τέταρτο Έκτακτοσελ 344-353

92. Στατιστική Επετ..... πίν.46, σελ.78
93. Στατιστική Επετ..... πίν.4, σελ.153
94. Νόμος περί αμοιβών (προσωρινή μείωση) του 1974
95. Συμειών Μάτσης «Διεθνής μετανάστευση» Κεφάλαιο 5, «Population and Human Resources Development in Cyprus: Research and policy issues” Edited by E. Demetriades και άλλοι, Λευκωσία, 1992, Πίν.6 σελ.114, του ιδίου άρθρου για προσωρινή απασχόληση Κυπρίων στο εξωτερικό. Πίνακας 2 σελίδα 107
96. Historical Πιν.2 σελ.106–113
97. Social Indicators, Πιν.4 σελ.40–41, Τμήμα στατιστικής, Λευκωσία 1991.
98. Μίκης Σπαρσής «Το Κυπριακό Σύστημα Εργατικών Σχέσεων» Λευκωσία Δεκέμβριος 1995, σελ.60

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αγγλικά

- A. Charalambous & S. Matsis: “Development planning in Cyprus. An evaluation of its contribution to Economic development”, The Cyprus Review, Intercollege, Nicosia Fall 1989.
- E. Demetriades «The process of industrialization in Cyprus”, Social Research Center , Nicosia, 1984
- J .Meyer & S. Vasilou “The economy of Cyprus” Harvard University Press, Cambridge 1962.
- United Nations “Cyprus – Suggestions for a development Programme”, United Nations, New York, 1961
- Planning Bureau “The economic consequences of the Turkish invasion” Nicosia, April 1975.
- S. Matsis “ International Migration” in «Population and Human Resources Development in Cyprus: research and policy issues” edited by E. I. Demetriades, W.J. House, N.F. Khoury, S. Matsis, Department of Statistics, Nicosia 1992.
- S. Matsis “ Economic growth and Development: Lessons from the experience of Cyprus – a small island economy” pages 417–455 in «Small State in the Global Economy” edited by D. Peeretz, R. Faruqi and E.J. Kisanga, Commonwealth Secretariat, London, 2001.
- Michael P. Todaro “Economic Development” 6th Edition , Longman, New York 1997

Statistical sources (Statistics Department)

- «Historical data on the Economy of Cyprus 1960–1991» 1993.
- «Statistical pocketbook no2» 1980.
- «Social indicators” Nicosia 1991.

Ελληνικά

- «Πρώτο Πενταετές Σχέδιο Ανάπτυξης 1961–1966», Γραφείου Προγραμματισμού, Λευκωσία, 1961.
- «Δεύτερο Πενταετές Σχέδιο Ανάπτυξης 1967–1971», Γραφείου Προγραμματισμού, Λευκωσία 1968
- «Τρίτο Πενταετές Σχέδιο Ανάπτυξης 1972–1976», Γραφείου Προγραμματισμού, Λευκωσία 1972.
- «Έκτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1975–1976» (Αναθεώρηση Τρίτου Πενταετούς Σχεδίου Ανάπτυξης), Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1975.

- «Δεύτερο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1977–1978», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1977.
- «Τρίτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1979–1981», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1979.
- «Τέταρτο Έκτακτο Σχέδιο Οικονομικής Δράσης 1982–1986», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1982.
- «Προγραμματισμός και ανάπτυξη» Γραφείο Προγραμματισμού Λευκωσία, 1990.
- Σ. Μάτσης «Η Κυπριακή Οικονομία 1960–1986. Ανάπτυξη και διαφοροποίησης» Μη δημοσιευθείσα μελέτη, 1989
- «Οικονομικός Προγραμματισμός στην Ευρώπη», Γραφείο Προγραμματισμού, Λευκωσία 1995.
- Μίκης Σπαρσής «Το Κυπριακό Σύστημα Εργατικών Σχέσεων» Λευκωσία, Δεκέμβρης 1995.

Δημοσιονομική διαχείριση της Κύπρου, 1878–1927: η περίπτωση των δημοσίων επενδύσεων*

Μαρία Παναγιώτου

* Το άρθρο βασίζεται σε υλικό που συγκεντρώθηκε στο πλαίσιο του έργου ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΕΣ/ΑΝΘΡΩ/0609(BE)/15 που χρηματοδοτήθηκε από την Κυπριακή Δημοκρατία μέσω του ΙΠΕ.

Η ανακοίνωση στοχεύει στην παρουσίαση των δημοσίων επενδύσεων της Βρετανικής διοίκησης Κύπρου στο διάστημα 1878–1927. Ειδικότερα, θα παρουσιαστεί η υποδομή της Κυπριακής οικονομίας (έσοδα, έξοδα) και οι περιορισμοί στην υλοποίηση δημοσίων επενδύσεων υποδομής και ανάπτυξης. Η έμφαση θα δοθεί στην Βρετανική πολιτική και στο βαθμό που οι επιλογές και οι αποφάσεις της επηρέασαν τις δημόσιες επενδύσεις και κατ' επέκταση το ρυθμό ανάπτυξης του νησιού. Τα χρονικά όρια της παρουσίας, 1878–1927, δεν είναι τυχαία: σηματοδοτούν την έναρξη της Αγγλοκρατίας στο νησί και τον τερματισμό της καταβολής του λεγόμενου Φόρου Υποτελείας, του σημαντικότερου, όπως έχει χαρακτηριστεί, «βάρους» στον οικονομικό προϋπολογισμό του νησιού.

Η ΔΗΜΟΣΙΕΥΣΗ ΣΤΟΧΕΥΕΙ ΣΤΗΝ ΠΑΡΟΥΣΙΑΣΗ των δημοσίων επενδύσεων της Βρετανικής Κυβέρνησης της Κύπρου στο διάστημα 1878-1927. Παρουσιάζει τόσο τα έσοδα και έξοδα του νησιού όσο και τους περιορισμούς στην υλοποίηση δημοσίων επενδύσεων υποδομής και ανάπτυξης. Η έμφαση θα δοθεί στη βρετανική πολιτική και στο βαθμό που οι επιλογές και οι αποφάσεις της επηρέασαν τις δημόσιες επενδύσεις και κατ' επέκταση το ρυθμό ανάπτυξης του νησιού. Τα χρονικά όρια (1878-1927) που τέθηκαν δεν είναι τυχαία. Το 1878 σηματοδοτεί την έναρξη της Αγγλοκρατίας στο νησί ενώ το 1927 τον τερματισμό της καταβολής του λεγόμενου «Φόρου Υποτελείας» ο οποίος περιόριζε τις οικονομικές δυνατότητες της αποικίας.¹ Η οικονομική διάσταση της Αγγλοκρατίας στο διάστημα 1878-1927 έχει μελετηθεί ελάχιστα από τους ερευνητές. Ανάμεσα σε άλλα αυτό οφείλεται στα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία που μας άφησαν οι Βρετανοί τα οποία είναι λιγότερο λεπτομερή από εκείνα των δεκαετιών 1930-1950. Έτσι, για το υπό μελέτη διάστημα οι γνώσεις μας είναι πολύ λιγότερες και συνεπώς κάθε μελέτη της οικονομικής διάστασης της περιόδου προσφέρει νέα στοιχεία.²

Οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν είναι το σχετικό αρχειακό υλικό στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου και στα Βρετανικά Αρχεία (National Archives), οι εφημερίδες της εποχής, το δημοσιευμένο πρωτογενές υλικό και η βιβλιογραφία. Τα στατιστικά στοιχεία που αναφέρονται έχουν αντληθεί από τις Κυανές Βίβλους (*Cyprus Blue Books*).

Κυπριακή οικονομία: έσοδα, έξοδα και περιορισμοί

Το 1878 η οικονομία της Κύπρου βασιζόταν στη γεωργική παραγωγή ενώ η βιομηχανική ανάπτυξη ήταν ανύπαρκτη. Στο σύνολο της υπό μελέτη περιόδου η εικόνα αυτή δεν άλλαξε παρά ελάχιστα με τη λειτουργία των καπνοβιομηχανιών και σαπωνοποιείων.³ Οι υποδομές του νησιού ήταν ανύπαρκτες. Εξαίρεση αποτελεί ο μοναδικός αμαξιτός δρόμος Λάρνακας – Λευκωσίας που κατασκευάστηκε το 1871.⁴ Παρά την υπάρχουσα κατάσταση η Βρετανική Κυβέρνηση δεν προχώρησε άμεσα σε μεγάλες επενδύσεις υποδομής. Μια σειρά από πολιτικοοικονομικά και στρατιωτικά γεγονότα λειτούργησαν ανασταλτικά σε αυτό. Η βρετανική αποικιακή οικονομική πολιτική, οι πολιτικές συμφωνίες της Βρετανίας με την Οθωμανική Αυτοκρατορία και οι στρατιωτικές εξελίξεις στην περιοχή επηρέασαν αρνητικά τα έσοδα και έξοδα του νησιού. Όλα αυτά διαμόρφωσαν ανάλογα την επενδυτική πολιτική των Βρετανών και απέτρεψαν την άμεση υλοποίηση δαπανηρών έργων υποδομής.

Αναλυτικότερα, η κατάκτηση της Αιγύπτου από τους Βρετανούς το 1882 η οποία επέτρεψε την προστασία του Σουέζ (του Μεσογειακού δρόμου προς τις Ινδίες) περιόρισε τη στρατιωτική χρήση της Κύπρου. Οποιαδήποτε στρατιωτικά έργα

θα γίνονταν στο νησί από βρετανικά κονδύλια (το πιο μεγαλεπήβολο ήταν η κατασκευή του λιμανιού της Αμμοχώστου) παγοποιήθηκαν.⁵ Στο εξής τα έργα που θα υλοποιούνταν θα αφορούσαν την ευημερία της αποικίας. Υπό αυτή την εξέλιξη τα έργα θα γίνονταν με χρήματα που θα προέρχονταν από τα έσοδα της Κύπρου ή από δάνειο που θα πλήρωνε το νησί. Με άλλα λόγια, θα εφαρμοζόταν και στην Κύπρο η ίδια οικονομική πολιτική που εφαρμοζόταν σε όλες τις αποικίες: αυτή της αυτοσυντηρούμενης οικονομίας.⁶

Η άλλη εξέλιξη που επηρέασε άμεσα την επενδυτική πολιτική των Βρετανών στην Κύπρο ήταν η αγγλοτουρκική συμφωνία που είχε γίνει για το πλεόνασμα του νησιού. Με βάση τη συμφωνία η Βρετανία υποχρεωνόταν να πληρώνει προς τους Οθωμανούς το πλεόνασμα από τα έσοδα της Κύπρου. Το ποσό αυτό, που έμεινε γνωστό ως ο «Φόρος Υποτελείας» (στο εξής Φόρος), καθορίστηκε στις £92800 (£92799 11s 2cp) και καταβαλλόταν για την αποπληρωμή των Αγγλογάλλων τραπεζιτών για το δάνειο που έκαναν στην Τουρκία το 1855.⁷

Η παραπάνω συμφωνία σε συνδυασμό με τις παραγωγικές δομές του νησιού, διαμόρφωσε τα έσοδα και έξοδα της Κύπρου ως εξής:

Τα έσοδα περιλάμβαναν κυρίως τις προσόδους από τη δεκάτη, την έμμεση φορολογία και τους τελωνειακούς φόρους. Λόγω της απουσίας υποδομών και επενδύσεων, τόσο από το δημόσιο όσο και τον ιδιωτικό τομέα (οι επενδύσεις από την Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία θα γίνονταν στα μέσα της δεκαετίας του 1910⁸), τα έσοδα του νησιού ήταν περιορισμένα. Ταυτόχρονα επηρεάζονταν άμεσα από τη γεωργική παράγωγή και τους αστάθμητους παράγοντες (ανομβρία, πλημμύρες, ασθένειες κ.ά) που επιδρούσαν θετικά ή αρνητικά σε αυτήν.⁹ Καθώς λοιπόν τα έσοδα του νησιού δεν ήταν σχεδόν ποτέ αρκετά για να καλύψουν το Φόρο και τα λειτουργικά έξοδα,¹⁰ από το 1880 το Βρετανικό Αυτοκρατορικό Ταμείο έδινε στην Κύπρο μία οικονομική ενίσχυση (grant in aid). Το 1907 αυτό το βοήθημα σταθεροποιήθηκε στις £50000 και ουσιαστικά ο Φόρος μειώθηκε περίπου στο 50%.¹¹

Τα έξοδα της αποικίας πήγαιναν κυρίως στις λειτουργικές δαπάνες και στο Φόρο. Για να αντιληφθούμε το βαθμό που ο Φόρος επιβάρυνε τον προϋπολογισμό της αποικίας αξίζει να αναφέρουμε πως στο διάστημα 1878-1927 το συνολικό ποσό του Φόρου που είχε καταβληθεί αντιστοιχούσε στο 24,45% των συνολικών εξόδων του νησιού.¹²

Δημοσιονομική διαχείριση και δημόσιες επενδύσεις: επιλογή επενδύσεων

Οι περιορισμοί που δημιουργούνταν από την καταβολή του Φόρου και των μισθών ήταν ένα μόνιμο σημείο προστριβής ανάμεσα στους Κυπρίους και τους Βρετανούς.¹³ Μάλιστα το θέμα του Φόρου προκαλούσε τις διαμαρτυρίες και ορισμένων Βρετανών. Ανάμεσα σε εκείνους που αντιλήφθηκαν τις δυσκολίες που

προκαλούσε ο Φόρος ήταν ο Αρμοστής Sir Walter Sendall (1891-1898). Ο Sendall είχε κατανοήσει πως ο Φόρος ήταν η αιτία που τα διαθέσιμα κονδύλια για δημόσια έργα ήταν τόσο περιορισμένα. Τα τελευταία ήταν αρκετά μόνο για τη συντήρηση των υφιστάμενων υποδομών. Οποιαδήποτε δαπάνη για έργα υποδομής που μακροπρόθεσμα θα έφερναν περισσότερα κέρδη και ανάπτυξη ήταν αδύνατο να πραγματοποιηθεί λόγω του περιορισμένου προϋπολογισμού.¹⁴ Από την άλλη, οι Κύπριοι θεωρούσαν πως οι μισθοί των Βρετανών αξιωματούχων ήταν υπερβολικά ψηλοί για τα έσοδα της Κύπρου. Παρόλα αυτά, σε ένα νησί στο οποίο απουσίαζαν εντελώς οι υποδομές, η συγκέντρωση των καλύτερων βρετανών αξιωματούχων (γι' αυτό και η αμοιβή τους ήταν υψηλή) ήταν απαραίτητη για την οργάνωση της δημόσιας διοίκησης, των νοσοκομείων, της δικαιοσύνης και της αστυνόμευσης.¹⁵ Αυτό εξάλλου είναι μία πρώτη μορφή επένδυσης των Βρετανών στο νησί.¹⁶ Πέρα από την οργάνωση της διοίκησης, η Βρετανική Κυβέρνηση στο νησί έπρεπε να υλοποιήσει μια σειρά από δημόσια έργα υποδομής και ανάπτυξης. Σε αυτό τον τομέα ακολούθησαν τη λογική της φειδούς η οποία επιβλήθηκε από το Υπουργείο Αποικιών. Την κατευθυντήρια γραμμή για τις επιλέξιμες δαπάνες την έδωσε το 1882 ο υπάλληλος του Υπουργείου Αποικιών, Edward Fairfield. Ο τελευταίος έφτασε στο νησί με εντολή να προτείνει λύσεις για την άμβλυνση των οικονομικών και διοικητικών προβλημάτων. Στην πραγματικότητα ο Fairfield είχε έρθει στην Κύπρο για να περιορίσει όσο το δυνατόν περισσότερο τις δαπάνες και κυρίως εκείνες των δημοσίων έργων. Ο τελικός στόχος ήταν να ελαχιστοποιηθεί η οικονομική ενίσχυση του νησιού από το Βρετανικό Αυτοκρατορικό Ταμείο.¹⁷ Όπως οι περισσότεροι αξιωματούχοι του Υπουργείου Αποικιών, έτσι και ο Fairfield, ήταν υποστηρικτής της γλαστωνικής φιλοσοφίας: *«τίποτα δεν είναι χειρότερο από το να ξοδεύεις περισσότερα από όσα λαμβάνεις. Και όσο λιγότερα ξοδεύεις τόσο καλύτερα ξοδεύεις»*.¹⁸ Αυτή ήταν και η φιλοσοφία που προσπάθησε - και σε μεγάλο βαθμό κατάφερε - να την εφαρμόσει και στην Κύπρο.

Ο Fairfield υποστήριζε πως το νησί θα έπρεπε να διακυβερνηθεί *«αποτελεσματικά αλλά με φειδώ»* επειδή δεν ανήκε επίσημα στη Βρετανική Αυτοκρατορία.¹⁹ Επιπλέον πρότεινε το κονδύλι για τα δημόσια έργα να κυμαίνεται γύρω στις £13000 για να μην αναγκαστεί το Βρετανικό Αυτοκρατορικό Ταμείο να καταβάλει οποιαδήποτε ποσά για υλοποίηση αναγκαίων έργων στο νησί. Εισηγήθηκε το μεγαλύτερο μέρος του ποσού αυτού να σχετίζεται με την κατασκευή δρόμων και γεφυρών (5000) και το υπόλοιπο ποσό με τις αμοιβές του προσωπικού (2500), κατασκευή αποθηκών (1000), επιδιορθώσεις και αλλαγές (2000) και άλλες εργασίες (2500). Τέλος, τα έργα που θα εγκρίνονταν θα έπρεπε να είχαν ευρύτερο όφελος και να μην περιορίζονταν μόνο στη βελτίωση ορισμένων περιοχών.²⁰

Πράγματι, έως το 1927 το μεγαλύτερο δηλαδή μέρος των εξόδων για δημόσια έργα (51,35%) δαπανήθηκε για την κατασκευή, επιδιόρθωση και συντήρηση δρόμων και γεφυρών.²¹ Το 21,95% των εξόδων για δημόσια έργα δόθηκε για κα-

τασκευή και επιδιόρθωση κτιρίων (και σε έργα που δεν σχετίζονται με το οδικό δίκτυο), το 13,33%, δόθηκε για λιμενικά έργα, το 10,28% ξοδεύτηκε για την κατασκευή του σιδηρόδρομου και το 3,09% σε αρδευτικά έργα (βλ. Διάγραμμα 1).

Οι λόγοι που οι Βρετανοί επέλεξαν να επενδύσουν το μεγαλύτερο μέρος του κονδυλίου για δημόσια έργα στο οδικό δίκτυο δεν μας προκαλούν εντύπωση. Ο πρώτος λόγος ήταν ταυτόχρονα λειτουργικός και οικονομικός. Το 1878 υπήρχαν μόνο δίκτυα μονοπατιών που συνέδεαν τις πόλεις και τα χωριά καθώς επίσης και ο δρόμος Λάρνακας – Λευκωσίας. Συνεπώς η παντελής απουσία δρόμων αύξανε τα έξοδα αλλά ταυτόχρονα και την ανάγκη κατασκευής τους.²² Οι δρόμοι ήταν απαραίτητοι γιατί ένωναν τα χωριά με τις κεντρικές αγορές, επέτρεπαν στους χωρικούς να μεταφέρουν τα προϊόντα τους και βοηθούσαν στον καλύτερο έλεγχο των περιοχών από την κεντρική διοίκηση.

Ο δεύτερος λόγος σχετιζόταν με το κοινωνικό πρόσωπο της Βρετανικής Κυβέρνησης. Στο πλαίσιο αυτής της κοινωνικής πολιτικής κατασκευάστηκαν σταδιακά αλλά σταθερά οι δρόμοι του νησιού. Αν και σε αυτούς εργάζονταν και οι ίδιοι οι κάτοικοι, η απόφαση και πρωτοβουλία κατασκευής τους από τη διοίκηση έφερνε ένα άμεσο όφελος στο χωριό ή στην πόλη: μείωνε το χρόνο μετακίνησης και αποδείκνυε την έμπρακτη ανάπτυξη και βελτίωση του περιβάλλοντα χώρου.

Ο τρίτος λόγος συνδεόταν με τη γενικότερη τάση για ανάπτυξη που επικρατούσε ανάμεσα στις αποικίες. Μέχρι και τη δεκαετία του 1920 η πλειοψηφία των αποικιών ζητούσε από τη Βρετανία έγκριση για ανάπτυξη των χερσαίων δρόμων. Οι επιλογές της Βρετανικής Κυβέρνησης στο νησί δε διέφεραν από εκείνες που είχαν άλλες αποικίες. Εξάλλου πέρα από τη λειτουργική χρησιμότητα του οδικού δικτύου, φαίνεται πως ήταν μια τάση της εποχής η οποία αργότερα ενισχύθηκε και από τη χρήση του αυτοκινήτου.²³

Όσον αφορά τις επενδύσεις για λιμενικά έργα, η Βρετανική Κυβέρνηση στην Κύπρο και το Υπουργείο Αποικιών είχαν θέσει ως προτεραιότητα τη βελτίωση του λιμανιού της Αμμοχώστου. Αυτό θα τους χρησίμευε σε εμπορικούς και στρατιωτικούς σκοπούς ενώ όλα τα υπόλοιπα λιμάνια του νησιού θα δέχονταν μικρότερης έκτασης επιδιορθώσεις.²⁴ Τα έσοδα όμως της Κύπρου δεν επέτρεψαν δαπανηρά λιμενικά έργα ενώ οι πολιτικές και στρατιωτικές συνθήκες δεν υποχρέωσαν τους Βρετανούς να προβούν οι ίδιοι με δικά τους έξοδα σε έργα που θα ικανοποιούσαν τις στρατιωτικές τους ανάγκες. Έτσι υλοποιήθηκαν μόνο εκείνα τα λιμενικά έργα που χρειαζόντουσαν για να ικανοποιηθούν βασικές εμπορικές και λιμενικές ανάγκες. Ως εκ τούτου, οι συνολικές δαπάνες για λιμενικά έργα ήταν πολύ μικρότερες από εκείνες για τους δρόμους.

Σχετικά με τα αρδευτικά έργα, παρά την τεράστια ανάγκη που είχε η Κύπρος για αυτά δεν έγιναν σοβαρές επενδύσεις στο υπό μελέτη διάστημα. Η έμφαση στα αρδευτικά θα ξεκινήσει αργότερα, μετά το 1928, σε μια προσπάθεια γενικότερης βελτίωσης της γεωργικής παραγωγής.²⁵

Οι σημαντικότερες δημόσιες επενδύσεις

Στις αρχές του 20ου αιώνα εξαιτίας της αλλαγής στη βρετανική πολιτική και όχι της διαφοροποίησης των οικονομικών δυνατοτήτων του νησιού, υλοποιήθηκαν οι σημαντικότερες και πιο δαπανηρές δημόσιες επενδύσεις στην Κύπρο. Η αλλαγή προέκυψε όταν το 1895 το Υπουργείο Αποικιών πέρασε στα χέρια του ιμπεριαλιστή πολιτικού Joseph Chamberlain, υπερασπιστή της ιδέας της *Μείζονας Βρετανίας* (Greater Britain). Ο Chamberlain θεωρούσε πως η σχέση της Βρετανίας με τις αποικίες έπρεπε να βασιζόταν σε μακροπρόθεσμες αρχές που θα έκαναν το σύνολο της Αυτοκρατορίας ενιαίο, αποδοτικό και ενδυναμωμένο. Αυτή η ενδυνάμωση και η επέκταση της Αυτοκρατορίας θεμελιώνει και την επιβίωσή της ως μεγάλη δύναμη. Τόσο ο ίδιος όσο και οι συνεχιστές του εργάστηκαν για την οικονομική ενδυνάμωση των αποικιών. Αντιλαμβάνονταν πως όλο αυτό θα είχε θετικό αντίκτυπο στην ίδια τη Βρετανία και σε ολόκληρη την Αυτοκρατορία. Το άμεσο αποτέλεσμα της πολιτικής του Joseph Chamberlain ήταν ο νόμος Colonial Loan Act του 1899. Σύμφωνα με το νόμο, για πρώτη φορά οι αποικίες δικαιούνταν να δανειοδοτηθούν από το Αυτοκρατορικό Ταμείο για αναπτυξιακά έργα με τους ίδιους όρους που αυτά δίνονταν στις τοπικές αρχές στη Βρετανία.²⁶

Εξαιτίας αυτής της πολιτικής και της δυνατότητας δανειοδότησης των αποικιών, η Κύπρος κατάφερε να προσπεράσει τις δυσκολίες που της δημιουργούσε στον κρατικό προϋπολογισμό η καταβολή του Φόρου. Το δάνειο είχε γίνει το 1899 και ήταν £314000, αστρονομικό ποσό για τα κυπριακά δεδομένα της εποχής αφού αντιστοιχούσε στο σύνολο των εσόδων του νησιού για 1,5 περίπου χρόνια. Ως εγγύηση είχαν τεθεί τα έσοδα του νησιού. Από αυτό το ποσό οι £129000 δόθηκαν για το λιμάνι της Αμμοχώστου, οι £125000 για το σιδηρόδρομο και οι £60000 για αρδευτικά έργα.²⁷ Αυτά ήταν τα πιο σημαντικά αλλά και τα μοναδικά δαπανηρά δημόσια έργα που έγιναν στο υπό μελέτη διάστημα. Όπως ήταν αναμενόμενο, η δανειοδότηση προκάλεσε εισροή χρημάτων στο νησί βοηθώντας έτσι στην απασχόληση του ντόπιου πληθυσμού στα δημόσια έργα που υλοποιήθηκαν στο διάστημα 1903–1906.²⁸

Βραδύς ρυθμός ανάπτυξης και λόγοι

Μέχρι το τέλος του διαστήματος που εξετάζουμε, η αγοραστική δύναμη του πληθυσμού είχε εμφανώς βελτιωθεί. Ο πενταπλασιασμός της αξίας των εισαγωγών,²⁹ ο σχεδόν διπλασιασμός του πληθυσμού,³⁰ η καλύτερευση των συνθηκών υγιεινής είναι ορισμένα από τα στοιχεία που επιβεβαιώνουν τη βελτίωση αυτή.³¹ Τα έσοδα της Κύπρου είχαν επίσης αυξηθεί από το 1907 και έπειτα λόγω της αυξημένης φορολογίας στις εισαγωγές αλλά και του βοηθήματος από τη Βρετανία το οποίο

σταθεροποιήθηκε στις £50000. Μαζί με αυτά, τις χρονιές που η σοδιά ήταν καλή, τα έσοδα ήταν ακόμη πιο αυξημένα.³² Το διαθέσιμο ποσό για δημόσια έργα παρουσίασε και αυτό μικρή αύξηση η οποία όμως οφειλόταν στην γενικότερη αύξηση των πιο πάνω εσόδων.

Παρατηρώντας το ποσοστό των δημοσίων δαπανών για δημόσια έργα στο σύνολο των εξόδων της αποικίας (βλ. Διάγραμμα 2) αντιλαμβανόμαστε πως αυτό είχε σημαντικές αυξομειώσεις. Αναζητώντας χάριν σύγκρισης άλλες έρευνες για το ποσοστό των δημοσίων έργων στο σύνολο του προϋπολογισμού των βρετανικών αποικιών, εντοπίσαμε μόνο μια ανάλογη μελέτη για τη Νότια Νιγηρία. Σύμφωνα με αυτήν την έρευνα, στο διάστημα 1906–1909 που γίνονταν σημαντικές δημόσιες επενδύσεις σε έργα υποδομής και ανάπτυξης της Νότιας Νιγηρίας, το χαμηλότερο ποσοστό των δημοσίων έργων στο σύνολο των εξόδων της αποικίας ήταν 16,2% και το υψηλότερο 21,7%. Αντίθετα, στο διάστημα 1910–1912, όπου δεν γίνονταν μεγάλης έκτασης επενδύσεις, το χαμηλότερο ποσοστό ήταν 11,7% και το υψηλότερο 13,3%.³³ Στην Κύπρο τις χρονιές όπου γινόταν συντήρηση υφιστάμενων υποδομών και μικρού κόστους δημόσια έργα, το χαμηλότερο ποσοστό δημοσίων έργων στο σύνολο των δαπανών ήταν γύρω στο 2,25% και το υψηλότερο γύρω στο 10,46%. Κατά τα έτη όπου γίνονταν δημόσιες επενδύσεις με αυξημένο κόστος (πρόκειται κυρίως για τις επενδύσεις που έγιναν στο διάστημα 1896–1906 μετά από το δάνειο), το χαμηλότερο ποσοστό ήταν 13,30% και το υψηλότερο 19,26%.³⁴

Αναμφισβήτητη η σύγκριση με μία μόνο αποικία που διαφέρει τόσο πολύ από την κυπριακή πραγματικότητα μόνο ενδεικτικά στοιχεία μπορεί να δώσει. Αυτό ενδεχομένως που τεκμηριώνει ακόμα περισσότερο το πόσο μειωμένο ήταν το κονδύλι για δημόσια έργα σε σχέση με τι ανάγκες της αποικίας, είναι η συχνή ενίσχυσή του από άλλα δημόσια ταμεία όπως το Ακριδικό.³⁵ Η ενίσχυση από το Ακριδικό ήταν απαραίτητη καθώς το κονδύλι δημοσίων έργων δεν ήταν από μόνο του αρκετό για να καλύψει τις ανάγκες σε έργα υποδομής και ανάπτυξης.

Με το μέσο όρο των δαπανών για δημόσια έργα στην Κύπρο να μην ξεπερνά το 10,89%, ο ρυθμός ανάπτυξης του νησιού έως το 1927, ήταν μεν ανοδικός αλλά ιδιαίτερα βραδύς. Ανάμεσα σε άλλα (Φόρο, τοκογλυφία, γεωργικό χρέος, καιρικές συνθήκες, έλλειψη γνώσεων του ντόπιου πληθυσμού για βελτίωση του γεωργικού προϊόντος κ.ά.) αυτό οφειλόταν στη βρετανική αποικιακή οικονομική πολιτική.³⁶ Η προτεραιότητα του Λονδίνου στην Κύπρο και στις άλλες αποικίες, ήταν η υλοποίηση τόσων δημοσίων έργων όσων ακριβώς μπορούσε να καλύψει ο προϋπολογισμός της αποικίας χωρίς την επιβάρυνση του Αυτοκρατορικού Ταμείου. Για το σκοπό αυτό ασκούσε αυστηρότατο έλεγχο στις δημόσιες επενδύσεις του νησιού αφού οποιαδήποτε δαπάνη, ανεξαρτήτως μεγέθους, έπρεπε να λάβει την έγκριση του αρμόδιου Υπουργείου. Στην περίπτωση της Κύπρου, τόσο ο αυστηρός έλεγχος από το Λονδίνο όσο και τα επισφαλή έσοδα της αποικίας (τα

οποία επηρεάζονταν αστάθμητους παράγοντες), εμπόδιζαν τους Αρμοστές και Κυβερνήτες να προγραμματίσουν ή έστω να οραματιστούν τη μελλοντική ανάπτυξη του νησιού.³⁷ Μαζί με όλα αυτά, η αναγκαιότητα για την εξασφάλιση της ετήσιας αποπληρωμής του Φόρου οδήγησε στην υλοποίηση μόνο των απολύτως απαραίτητων έργων.

Το Υπουργείο Αποικιών στην προσπάθειά του να περιορίσει το ρίσκο και να εξασφαλίσει ότι οι επιλέξιμες επενδύσεις ήταν οι απολύτως απαραίτητες, εφάρμοσε μια ορθολογική πολιτική για την υλοποίησή τους. Μέσα από την ογκωδέστατη αλληλογραφία ανάμεσα στη βρετανική διοίκηση Κύπρου και το Υπουργείο Αποικιών εντοπίστηκαν τα μη θεσμοθετημένα κριτήρια τα οποία είχαν τεθεί πριν από την έγκριση των επενδύσεων.³⁸ Συγκεκριμένα απαιτείτο:

- 1 Η επένδυση να γινόταν για έργο το οποίο ήταν απαραίτητο να κατασκευαστεί.
- 2 Η δαπάνη να γινόταν από τα έσοδα της αποικίας ή από δάνειο που θα αποπληρώνε η Κύπρος.
- 3 Να γινόταν απόσβεση της επένδυσης από τα κέρδη που θα προέκυπταν μετά την ολοκλήρωσή του έργου.
- 4 Η επένδυση να γινόταν για κατασκευή έργου του οποίου η χρήση θα αυξανόταν προοδευτικά.

Συμπεράσματα

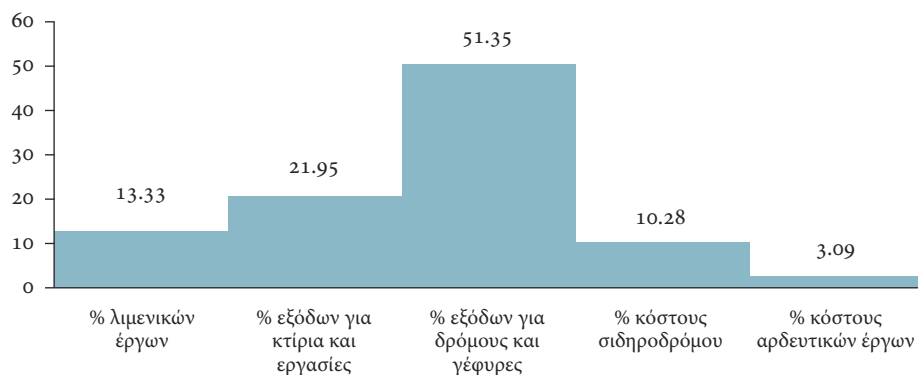
Ο Φόρος δεν ήταν το μόνο εμπόδιο στην υλοποίηση δημοσίων επενδύσεων. Το Υπουργείο Αποικιών παραμένοντας προσηλωμένο στην πολιτική των αυτοσυντηρούμενων αποικιών ήταν διστακτικό απέναντι στα αιτήματα τόσο της Κύπρου όσο και των υπόλοιπων αποικιών για δημόσια έργα. Το εν λόγω Υπουργείο ζητούσε αδιάσειστη επιχειρηματολογία για την αναγκαιότητα των έργων και για τον τρόπο αποπληρωμής τους. Όλα αυτά μαζί με τα επισφαλή έσοδα του νησιού καθυστέρουσαν και συχνά οδηγούσαν σε απόρριψη των αιτήσεων για έργα.³⁹ Στην περίπτωση της Κύπρου η στάση του Υπουργείου δεν άλλαξε μετά την κατάργηση του Φόρου. Μπροστά στην αποφυγή της οικονομικής επιβάρυνσης των βρετανών φορολογούμενων για οτιδήποτε αφορούσε την ανάπτυξη των αποικιών, το Λονδίνο συνέχισε την ορθολογική στάση για την επιλογή των δημοσίων επενδύσεων. Ο στόχος ήταν πάντα ο ίδιος: να υπάρχει χαμηλό ρίσκο στη βιωσιμότητα και αυτοχρηματοδότηση του έργου. Η αδυναμία άμεσης υλοποίησης έργων υποδομής μακροπρόθεσμα εμπόδιζε και άλλες επενδύσεις πάνω στις οποίες θα μπορούσε να οικοδομηθεί μια ευρύτερη ανάπτυξη.⁴⁰

Η στάση του Λονδίνου αποδείκνυε το περιορισμένο ενδιαφέρον που είχε για την αποικία. Καθώς στο υπό μελέτη διάστημα η Μάλτα και η Αίγυπτος εξασφά-

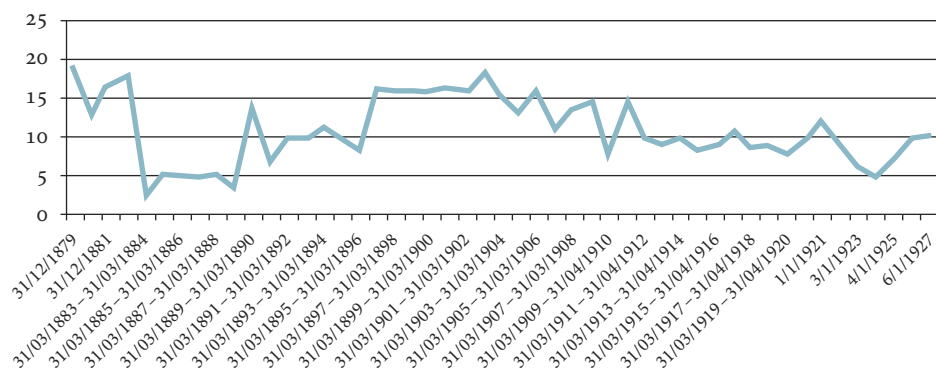
λιζαν στη Βρετανία τις στρατιωτικές της ανάγκες και συμφέροντα στην περιοχή, το ενδιαφέρον της για την Κύπρο περιοριζόταν σε δύο μόνο σημεία: στην εξασφάλιση της αποπληρωμής του οθωμανικού δανείου του 1855 και στην αποτροπή οποιασδήποτε χρήσης της Κύπρου από άλλη εχθρική δύναμη εναντίον των βρετανικών συμφερόντων.⁴¹ Επιτυγχάνοντας και τα δύο, η Βρετανία τουλάχιστον έως τον ΒΠΠ δεν είχε οποιοδήποτε ενδιαφέρον για περαιτέρω ανάπτυξη της αποικίας. Έτσι η Βρετανία προχώρησε στην υλοποίηση των έργων εκείνων που πληρούσαν τα παραπάνω κριτήρια. Σε καμία όμως περίπτωση τα έργα αυτά δεν αντικατόπτριζαν το μέγεθος και τον αριθμό των έργων που οι Κύπριοι θεωρούσαν πως έπρεπε να υλοποιηθούν. Οι επαναλαμβανόμενες αιτήσεις προς τη Βρετανική Κυβέρνηση στο νησί για δημόσια έργα τα οποία δεν υλοποιήθηκαν τεκμηριώνουν ακριβώς αυτό.⁴² Μάλιστα αυτή η στάση των Βρετανών έχει χαρακτηριστεί ως «πολιτική της αδράνειας» (*“do nothing policy”*).⁴³ Είναι μια πολιτική που αποφεύγει τη δανειοδότηση για έργα υποδομής και ανάπτυξης όταν υπάρχει έστω και το ελάχιστο ρίσκο αποτυχημένης επένδυσης ή όταν η αποπληρωμή του δανείου είναι επισφαλής.

Το ερώτημα είναι εάν αυτή η αποικιακή οικονομική πολιτική έφερε περισσότερα κέρδη στο νησί από εκείνα που θα είχε εάν δεν περνούσε κάτω από τη βρετανική επικυριαρχία. Τα περιορισμένα έσοδα, η ορθολογική κατανομή των κονδυλίων και η ωφελιμιστική χρήση των επιλέξιμων προς υλοποίηση έργων, σίγουρα δεν επέτρεψαν την υλοποίηση όλων των δημοσίων έργων που οι Κύπριοι θεωρούσαν αναγκαία. Η μεταφορά όμως της Κύπρου υπό βρετανική διοίκηση και η μετέπειτα ένταξή της στις αποικίες έφερε θετικά στοιχεία στο νησί. Για την Κύπρο η συγκρότηση της διοίκησης, το οδικό δίκτυο, η ένταξή της στο γενικότερο εμπορικό δίκτυο των αποικιών, η κατασκευή του σιδηρόδρομου και του λιμανιού της Αμμοχώστου, τα πρώτα αρδευτικά έργα κ.ά, είναι σίγουρα ορισμένα από τα κέρδη που συμβάλουν στην οικονομική βελτίωση της αποικίας. Παράλληλα, η δυνατότητα της Κύπρου μετά το 1899 να δανειοδοτείται από το Βρετανικό Αυτοκρατορικό Ταμείο (όποτε και όταν οι συνθήκες ήταν ευνοϊκές) ήταν επίσης σημαντικό κέρδος. Σε μια εποχή που ο ιδιωτικός τομέας στο νησί αδυνατούσε λόγω έλλειψης κεφαλαίων να δανείσει την αποικία, η εξωτερική δανειοδότηση έφερε ρευστότητα αλλά και τα πρώτα σημαντικά δημόσια έργα. Η υλοποίηση μόνο εκείνων των έργων που πληρούσαν τα βρετανικά κριτήρια, αν και δεν αντικατόπτριζε το σύνολο των έργων που είχε ανάγκη το νησί, οδήγησε στην κατασκευή σημαντικών έργων υποδομής που μακροπρόθεσμα έφεραν μία σταδιακή οικονομική ανάπτυξη.

1. Ποσοστό κόστους έργων στο σύνολο των δαπανών για δημόσια έργα, 1878-1927⁴⁴

2. Ποσοστό δημοσίων έργων στο σύνολο των εξόδων της αποικίας⁴⁴

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. G. S. Georgiallides, *A Political and Administrative History of Cyprus, 1818–1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*, (Nicosia, 1979), σ. 21.
2. A. J. Meyer, S. Vassiliou, *The Economy of Cyprus*, (Cambridge, 1962), σ. 9.
3. D. A. Percival, *Census of Population and Agriculture, 1946, report*, (Nicosia, 1949), σσ. v–vii.
4. Για το οδικό σύστημα της Κύπρου κατά τα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας βλ.: C. V. Bellamy, *A Monograph of the Main Roads of Cyprus*, (Nicosia, 1903).
5. Για τη χρήση της Κύπρου κατά την κατάκτηση της Αιγύπτου και το βαθμό που η τελευταία επηρέασε τη στρατιωτική χρήση του νησιού βλ.: Maria Panayiotou, “The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882”, *European History Quarterly*, vol. 40 (2) (2010), σσ. 266–287.
6. Για τη βρετανική πολιτική για αυτοσυντηρούμενες οικονομίες βλ.: Ewout Frankema, “Raising revenue in the British Empire, 1878–1940: how “extractive” were colonial taxes?”, *Journal of Global History*, vol. 5, issue 3, (2010), σσ. 447–477. Paul Kennedy, *The realities behind diplomacy, background influences on British external policy, 1865–1980*, (London, 1983).
7. Περισσότερες πληροφορίες για το «Φόρο Υποτελείας» βλ.: C. W. J. Orr, *Cyprus under British Rule*, (London, 1918), σσ. 46–64. Sir George Hill, *A History of Cyprus*, vol. IV, (Cambridge, 1952), σσ. 463–487.
8. Για την Κυπριακή Μεταλλευτική Εταιρεία βλ.: David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, (California, 1962).
9. Diana Markides, *Sendall in Cyprus, 1882–1898, A governor in bondage*, (Nicosia, 2014), σ. 45.
10. Με τον όρο λειτουργικά έξοδα της αποικίας εννοούμε τους μισθούς των δημοσίων υπαλλήλων.
11. Περισσότερες πληροφορίες για το θέμα αυτό βλ.: The National Archives (TNA), FCO 141/2341 Cyprus: grant-in-aid from British Government.
12. Σύμφωνα με: Markides, *Sendall...*, σσ. 58–59: Αφού καταβάλλονταν όλες οι απαραίτητες δαπάνες, τις χρονιές που υπήρχε περίσσειμα, έστω και μικρό, αυτό το διαχειριζόταν το Βρετανικό Υπουργείο Οικονομικών για το τοκοχρεολύσιο του δανείου του 1855.
13. Οι Κύπριοι θεωρούσαν πως η μείωση των μισθών των βρετανών αξιωματούχων και η καταβολή του Φόρου αποκλειστικά από το Βρετανικό Ταμείο θα αύξανε το περίσσειμα του κράτους. Έτσι θα υπήρχε το διαθέσιμο κεφάλαιο για τα απαραίτητα δημόσια έργα. Ενδεικτικά βλ.: *Εναγόρας*, «Και πάλιν η οικονομική κατάσταση», 16 Σεπτεμβρίου 1894. Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου, από της Αγγλικής Κατοχής μέχρι σήμερα*, τόμος Β', (Λάρνακα, 1911), σσ. 497–503, 826. Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, *Υπόμνημα του Ελληνικού της Κύπρου πληθυσμού προς τον εντιμότατο κ. Chamberlain Υπουργό Αποικιών το 1903*, (Λευκωσία, 2009), σ. 46.
14. Markides, *Sendall...*, σ. 130.
15. Σύμφωνα με: Anne Cavendish (ed.), *Cyprus 1878, The journal of Sir Garnet Wolseley*, (Nicosia, 1992), σσ. 90–91: Ο πρώτος Ύπατος Αρμοστής της Κύπρου, Sir Garner Wolseley (1878–1879), στις διαμαρτυρίες των Κυπρίων για τους μισθούς των Βρετανών υπαλλήλων δικαιολογήθηκε αναφέροντας πως οι μισθοί των υπαλλήλων του κράτους επιβαλλόταν να ήταν αυξημένοι (σε σχέση με εκείνους της περιόδου της Τουρκοκρατίας). Αυτό θα επιτύγχανε την πάταξη της διαφθοράς και της ασχροκέρδειας.
16. Το ίδιο συνέβη και στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος. Για περισσότερες πληροφορίες βλ.: Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους, 1830–1920*, τόμος Β', (Αθήνα, 2010), σ. 670.
17. TNA, CO 883/2/8, Finances and Administration of Cyprus. Sir R. Biddulph's reply to Mr Fairfields Memorandum, May 1883. From Major General Sir R. Biddulph K.C.M.G., C. B., to the Right Hon. The Earl of Kimberley, received 18 December 1882. Markides, *Sendall...*, σσ. 20–21.

18. John M. Carland, "Public Expenditure and Development in a Crown Colony: The Colonial Office, Sir Walter Egerton, and Southern Nigeria, 1900-1912", *Albion: A Quarterly Journal Concerned with British Studies*, Vol. 12, No. 4 (1980), σ. 371.
19. TNA, CO 883/3. Memorandum on the Finances and Administration of Cyprus, Colonial Office, June 1882, by E.Fairfield.
20. Στο ίδιο.
21. Σύμφωνα με: TNA, FO 78/3373, From Sir G. Wolseley to the Marquis of Salisbury (received October 21), 29 September 1878. *The Cyprus Gazette Supplement, Friday June 8th 1900*, no. 4217. Ζαννέτος, *Ιστορία...*, σσ. 107-109: Στην περίπτωση των δρόμων που ένωναν τα χωριά, ο τοπικός πληθυσμός ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται κάποιες μέρες το χρόνο για την κατασκευή και συντήρησή τους. Συγκεκριμένα, κάθε ικανός κάτοικος χωριού ήταν υποχρεωμένος να εργάζεται έξι μέρες το χρόνο στην κατασκευή δρόμων ή σε άλλου είδους εργασία δημόσιας ωφέλειας. Το μεγαλύτερο μέρος των εξόδων για δημόσια έργα είχε δαπανηθεί για δρόμους και στο νεοσύστατο Ελληνικό κράτος. Σύμφωνα με: Δερτιλής, *Ιστορία...*, σ. 674: Στην Ελλάδα, στο διάστημα 1833-1880, ο μισός περίπου προϋπολογισμός για δημόσια έργα ξοδεύτηκε στην οδοποιία επειδή και εκεί το υπάρχον οδικό δίκτυο ήταν ανεπαρκές.
22. TNA, FO 78/3373, From Sir G. Wolseley to the Marquis of Salisbury, 29 September 1878. TNA, FO 881/4004, From Sir G. Wolseley to the Marquis of Salisbury, 26 December 1878.
23. Meredith David, «The British government and Colonial economic Policy, 1919-1939», *Economic History Review*, New Series, Vol. 28, No. 3, (1975), σσ. 492-493.
24. Ενδεικτικά βλ.: <http://hansard.millbanksystems.com/>, House of Lords, 21 March 1879, vol. 244, cc1412-1416. Διαθέσιμο: Μάιος 2014.
25. TNA, CO 67/225/6, The General Development of the Colony Committee, 1928. Sir Ralph Oaken, *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus*, (London, 1935), σσ. 85-91. Σύμφωνα με: Markides, *Sendall...*, σ. 144: Από το 1878 που έφτασαν οι Βρετανοί στο νησί έως το 1896 κανένα ποσό από τα έσοδα της αποικίας δεν είχε δαπανηθεί για αγροτική ανάπτυξη.
26. Περισσότερες πληροφορίες βλ. Robert V. Kubicek, *The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain at the Colonial Office*, (Durham 1969).
27. Αναλυτικά για όλες τις λεπτομέρειες για το δάνειο του 1899 βλ.: CAOG 9/15. Για το λιμάνι της Αμμοχώστου δόθηκαν επιπλέον £2500 από το Ακριδικό ταμείο. Το Ακριδικό Ταμείο συμπεριλαμβανόταν στα έσοδα του κράτους και αφορούσε φορολογία για την καταπολέμηση της ακρίδας. Παρόλο που η ακρίδα είχε καταπολεμηθεί σχετικά νωρίς, η Βρετανική διοίκηση εξακολουθούσε να εισπράττει τη σχετική φορολογία. Αυτό συνέβαινε επειδή χρειαζόταν το εν λόγω ταμείο για σκοπούς πέρα από αυτούς της ίδρυσής του. Μια τέτοια περίπτωση ήταν και τα λιμενικά έργα στην Αμμόχωστο. Περισσότερες λεπτομέρειες για το Ακριδικό ταμείο και για τη χρήση του στα λιμενικά βλ.: TNA, GAOG 10/11, From Edward Wingfield, Downing str., to The Secretry of the Treasury, 17 February 1898. Cavendish (ed.), *Cyprus...*, σσ. 177-183. Rodney Wilson, *Cyprus and the International economy*, St. Martin's Press, New York 1992, σ. 24.
28. Georgallides, *A political...*, σσ. 29-30. Naill Ferguson, *Empire, How Britain Made the Modern World*, (London, 2004), σσ. 240-267. James Lawrence, *The rise and fall of the British Empire*, (London, 1994), σσ. 205-206.
29. Σύμφωνα με τα στατιστικά στοιχεία στα *Cyprus Blue Book, 1880-1927*, (Nicosia, 1881-1928): Η αξία των εισαγωγών το 1880 ήταν £272663 ενώ το 1927 ήταν £1585306.
30. Σύμφωνα με τις απογραφές πληθυσμού: Frederick W. Barry, *Report on the Census of Cyprus, 1881*, (London, 1884). C. H. Hart-Davis, *Report of the Census of Cyprus*, (Nicosia, 1932): ο πληθυσμός της Κύπρου το 1881 ήταν 186173 άτομα ενώ το 1931, 347959.
31. TNA, CO 67/230/4, Note by H. Llewelyn Jones, 25.3.1929, Manager of the Ottoman Bank in Cyprus.

32. TNA, FCO 141/2341, Minutes, 1906–1910 Major General John Eugene Clauson, Chief Secretary of Government. C. W. J. Orr, *Cyprus...*, σ. 93. Georgallides, *A political...*, σσ. 35–36.
33. John M. Carland, “Public...”, σσ. 381–384.
34. Για τις αυξομειώσεις στο Διάγραμμα 2: Τα αυξημένα ποσοστά δημοσίων έργων στο σύνολο των εξόδων της αποικίας κατά τα έτη 1878–1881 οφείλονται στα αυξημένα έργα εγκατάστασης των Βρετανών στο νησί. Του 1891 οφείλονται στις επιδιορθώσεις στο λιμάνι Κερύνειας. Εκείνα του 1896–1906 στα έργα που προέκυψαν κατόπιν δανειοδότησης. Του 1909–1910 στις δαπανηρές επιδιορθώσεις στο λιμάνι Λάρνακας ενώ τα αυξημένα ποσοστά του 1921 οφείλονται σε οδικά έργα.
35. Για το Ακριδικό Ταμείο βλ. υποσημείωση 27. Ενδεικτικά παραδείγματα περιπτώσεων όπου το κονδύλι για δημόσια έργα ενισχύεται από το Ακριδικό ταμείο για να υλοποιηθούν έργα υποδομής και ανάπτυξης βλ.: TNA, CO 69/19, Legislative council Cyprus minutes of the session of 1905, Address in reply to his Excellency’s opening speech, 6 March 1905. TNA, CO 69/20, Legislative Council, Cyprus, minutes of the session of 1906, 2–3 April 1906. *Φωνή της Κύπρου*, «Βουλή. Αι λιμενικαί βελτιώσεις Λάρνακος. Θορυβώδεις συζητήσεις», 5/18 Ιουνίου 1904.
36. Markides, *Sendall...*, σ. 43.
37. Markides, *Sendall...*, σ. 29.
38. Ενδεικτικά αναφέρονται οι φάκελοι στους οποίους εξετάζονταν δημόσια έργα με βάση τα κριτήρια που αναφέρθηκαν: Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ) SA1 871/1884, ΚΑΚ SA1 77/1885, ΚΑΚ SA1 1932/1899, ΚΑΚ SA1 1521/1903, ΚΑΚ SA1 1601/1907, ΚΑΚ SA1 627/1907/1, ΚΑΚ SA1 1927/1911, ΚΑΚ SA1 1872/1911, ΚΑΚ SA1 1662/1911, ΚΑΚ SA1 1827/1911, ΚΑΚ SA1 1282/1912, ΚΑΚ SA1 718/1913, ΚΑΚ SA1 1457/1914, ΚΑΚ SA1 1175/1914, ΚΑΚ SA1 878/1915, ΚΑΚ SA1 1445/1923, ΚΑΚ SA1 1059/1925, ΚΑΚ SA1 470/1926, ΚΑΚ SA1 466/1926, ΚΑΚ SA1 469/1926, ΚΑΚ SA1 467/1926, TNA, CO 67/282/2.
39. John M. Carland, “Public...”, σσ. 385, 369–370, 371–372.
40. Αυτό συνέβηκε και στην περίπτωση του νεοσύστατου Ελληνικού κράτους: Δερτιλής, *Ιστορία...*, σσ. 672–673.
41. Για τη στρατιωτική ικανοποίηση των βρετανικών συμφερόντων στην περιοχή βλ.: Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Βρετανική ναυτική ισχύς στη Μεσόγειο, 1882–1945: μία βιβλιογραφική αναζήτηση στο ζήτημα της στρατηγικής αξίας της Κύπρου», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών σπουδών*, 8 (2008), σσ. 187–209.
42. Ενδεικτικά παραδείγματα με αιτήματα Κυπρίων για δημόσια έργα τα οποία δεν υλοποιήθηκαν βλ.: TNA, CO 69/2, Minutes of the proceedings of the Legislative Council, fourth session of the second Legislative Council, 6 Μαΐου 1890. TNA, CO 69/7, Minutes of Proceedings of the Legislation Council. Second Session of the Third Legislation council, 10 May 1893. TNA, CO 69/11, Second Session of the fourth legislative council of Cyprus, 7 April 1898. *Εναγόρας*, «Κυπριακά», 2 Ιουνίου 1898. *Νέον Έθνος*, «Περί λιμενικών έργων εν Λαρνάκι», 6/18 Ιουνίου 1898. *Αλήθεια*, «Υπόμνημα επιδοθέν υπό της επαρχιακής επιτροπής Λεμησσού εις τον βουλευτήν Sir Albert Rollit», 11 Μαρτίου 1899. *Φωνή της Κύπρου*, «Εν Λεμησσώ», 6/19 Οκτωβρίου 1907. *Αλήθεια*, «Το προς τον Υφυπουργόν Υπόμνημα της πόλεως», 11 Οκτωβρίου 1907. *Αλήθεια*, «Λιμνήν και προκυμαία», 30 Σεπτεμβρίου 1911. *Αλήθεια*, «Ο Λόγος του κ. Κυριακίδου», 26 Απριλίου 1912. *Νέον Έθνος*, «Υπόμνημα περί σιδηροδρ. Συνδέσεως Λάρνακος-Λευκωσίας», 19/1 Φεβρουαρίου 1913. *Νέον Έθνος*, «Δημαρχείον Λάρνακος», 19/2 Οκτωβρίου 1915. Οι διπλές ημερομηνίες αφορούν Ιουλιανό και Γρηγοριανό ημερολόγιο.
43. Markides, *Sendall...*, σ. 14.
44. Τα στατιστικά στοιχεία που παρουσιάζονται στα σχεδιαγράμματα είναι από τα *Cyprus Blue Book 1880–1927*, (Nicosia, 1881–1928).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αρχαιακό υλικό από το Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ)

ΚΑΚ SA₁ 871/1884.
 ΚΑΚ SA₁ 77/1885.
 ΚΑΚ SA₁ 1932/1899.
 ΚΑΚ SA₁ 1521/1903.
 ΚΑΚ SA₁ 1601/1907.
 ΚΑΚ SA₁ 627/1907/1.
 ΚΑΚ SA₁ 1927/1911.
 ΚΑΚ SA₁ 1872/1911.
 ΚΑΚ SA₁ 1662/1911.
 ΚΑΚ SA₁ 1827/1911.
 ΚΑΚ SA₁ 1282/1912.
 ΚΑΚ SA₁ 718/1913.
 ΚΑΚ SA₁ 1457/1914.
 ΚΑΚ SA₁ 1175/1914.
 ΚΑΚ SA₁ 878/1915.
 ΚΑΚ SA₁ 1445/1923.
 ΚΑΚ SA₁ 1059/1925.
 ΚΑΚ SA₁ 470/1926.
 ΚΑΚ SA₁ 466/1926.
 ΚΑΚ SA₁ 469/1926.
 ΚΑΚ SA₁ 467/1926.

Αρχαιακό υλικό από The National Archives (TNA), Kew Gardens

TNA, CO 67/225/6.
 TNA, CO 67/230/4.
 TNA, CO 67/282/2.
 TNA, CO 69/2.
 TNA, CO 69/7.
 TNA, CO 69/11.
 TNA, CO 69/19.
 TNA, CO 69/20.
 TNA CO 883/3.
 TNA, CO 883/2/8.
 TNA, FCO 141/2341.
 TNA, FO 78/3373.
 TNA, FO 881/4004.
 TNA, CAOG 9/15.
 TNA, GAOG 10/11.

Πρωτογενές δημοσιευμένο υλικό

Frederick W. Barry, *Report on the Census of Cyprus, 1881*, (London, 1884).
 C. V. Bellamy, *A Monograph of the Main Roads of Cyprus*, (Nicosia, 1903).
 Anne Cavendish (ed.), *Cyprus 1878, The journal of Sir Garnet Wolseley*, (Nicosia, 1992).
Cyprus Blue Book, 1880–1927, (Nicosia, 1881–1928).
 C. H. Hart-Davis, *Report of the Census of Cyprus*, (Nicosia, 1932).

<http://hansard.millbanksystems.com/>, House of Lords, 21 March 1879, vol. 244, cc1412–1416.

Ημ. πρόσβαση 2 Μαΐου 2014.

Sir Ralph Oakden, *Report on the Finances and Economic Resources of Cyprus*, (London, 1935).

C. W. J. Orr, *Cyprus under British Rule*, (London, 1918).

D. A. Percival, *Census of Population and Agriculture, 1946, report*, (Nicosia, 1949).

Φίλιος Ζαννέτος, *Ιστορία της Νήσου Κύπρου, από της Αγγλικής Κατοχής μέχρι σήμερα*, τόμος Β', (Λάρνακα, 1911).

Εφημερίδες

Ευαγόρας, «Και πάλιν η οικονομική κατάσταση», 16 Σεπτεμβρίου 1894.

Ευαγόρας, «Κυπριακά», 2 Ιουνίου 1898.

Νέον Έθνος, «Περί λιμενικών έργων εν Λαρνάκι», 6/18 Ιουνίου 1898.

Αλήθεια, «Υπόμνημα επιδοθέν υπό της επαρχιακής επιτροπής Λεμεσσοῦ εἰς τον βουλευτήν Sir Albert Rollit», 11 Μαρτίου 1899.

Φωνή της Κύπρου, «Βουλή. Αἱ λιμενικαὶ βελτιώσεις Λάρνακος. Θορυβώδεις συζητήσεις», 5/18 Ιουνίου 1904.

Φωνή της Κύπρου, «Εν Λεμεσῶ», 6/19 Οκτωβρίου 1907.

Αλήθεια, «Το πρὸς τον Υφπουργόν Υπόμνημα της πόλεως», 11 Οκτωβρίου 1907.

Αλήθεια, «Λιμὴν και προκυμαία», 30 Σεπτεμβρίου 1911.

Αλήθεια, «Ο Λόγος του κ. Κυριακίδου», 26 Απριλίου 1912.

Νέον Έθνος, «Υπόμνημα περί σιδηροδρ. Συνδέσεως Λάρνακος-Λευκωσίας» 19/1 Φεβρουαρίου 1913.

Νέον Έθνος, «Δημαρχεῖον Λάρνακος», 19/2 Οκτωβρίου 1915.

Δευτερογενές υλικό

Naill Ferguson, *Empire, How Britain Made the Modern World*, (London, 2004).

Ewout Frankema, "Raising revenue in the British Empire, 1878–1940: how "extractive" were colonial taxes?", *Journal of Global History*, vol. 5, issue 3, (2010), σσ. 447–477.

G. S. Georgiallides, *A Political and Administrative History of Cyprus, 1818–1926, with a Survey of the Foundations of British Rule*, (Nicosia, 1979).

Sir George Hill, *A History of Cyprus*, vol. IV, (Cambridge, 1952).

Paul Kennedy, *The realities behind diplomacy, background influences on British external policy, 1865–1980*, (London, 1983).

Robert V. Kubicek, *The Administration of Imperialism: Joseph Chamberlain at the Colonial Office*, (Durham 1969).

David Lavender, *The Story of Cyprus Mines Corporation*, (California, 1962).

James Lawrence, *The rise and fall of the British Empire*, (London, 1994).

Diana Markides, *Sendall in Cyprus, 1882–1898, A governor in bondage*, (Nicosia, 2014).

David Meredith, «The British government and Colonial economic Policy, 1919–1939», *Economic History Review*, New Series, Vol. 28, No. 3, (1975), σσ. 484–499.

A. J. Meyer, S. Vassiliou, *The Economy of Cyprus*, (Cambridge, 1962).

Maria Panayiotou, "The Role of Cyprus in the Arabi Revolt and the Resulting Egyptian Campaign of 1882", *European History Quarterly*, vol. 40 (2) (2010), σσ. 266–287.

Wilson Rodney, *Cyprus and the International economy*, (New York, 1992).

Αχιλλέας Αιμιλιανίδης, *Υπόμνημα του Ελληνικού της Κύπρου πληθυσμού προς τον εντιμότατο κ. Chamberlain Υπουργό Αποικιών το 1903*, (Λευκωσία, 2009).

Γ. Β. Δερτιλής, *Ιστορία του Ελληνικού κράτους, 1830–1920*, τόμος Β', (Αθήνα, 2010).

Ευάνθης Χατζηβασιλείου, «Βρετανική ναυτική ισχύς στη Μεσόγειο, 1882–1945: μία βιβλιογραφική αναζήτηση στο ζήτημα της στρατηγικής αξίας της Κύπρου», *Επιστημονική Επετηρίς της Κυπριακής Εταιρείας Ιστορικών σπουδών*, 8 (2008), σσ. 187–209.

Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Χαράλαμπος Χαραλάμπους

Το ξέσπασμα του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, αρχές Σεπτεμβρίου του 1939, οδήγησε τους κατοίκους του νησιού στα διάφορα παντοπωλεία για να προμηθευτούν με διάφορα είδη πρώτης ανάγκης. Αυτοί που ωστόσο επωφελήθηκαν της εμπόλεμης κατάστασης ήταν οι μεγαλέμποροι. Αφού προμηθεύτηκαν με μεγάλες ποσότητες ειδών πρώτης ανάγκης, διέθεταν στην αγορά τόσα εμπορεύματα όσα χρειαζόταν για να αυξηθεί η ζήτηση και ταυτοχρόνως οι τιμές. Μαζί με «μερικούς ερασιτέχνες επιχειρηματίες, μεταπράττες και μεσεμπόρους ειδών τροφίμων», αποτέλεσαν, σύμφωνα με τους όσα τους καταλογίζει ο τοπικός Τύπος της περιόδου, την «Πέμπτη Φάλαγγα» της Κύπρου κατά τη διάρκεια του πολέμου. Παρά τα μέτρα που εξήγγειλαν οι βρετανικές αρχές και τις αυστηρές ποινές που προνοούσαν αυτά, το φαινόμενο της μαύρης αγοράς άνθισε κατά τη διάρκεια του πολέμου, ειδικότερα την περίοδο Μαΐου-Οκτωβρίου του 1941, όταν ο αστικός πληθυσμός, μπροστά στο φάσμα της εισβολής και των αεροπορικών βομβαρδισμών των δυνάμεων του Άξονα, εγκατέλειψε τις πόλεις και εγκαταστάθηκε στα διάφορα χωριά του νησιού.

Το μυστικό της κερδοσκοπίας είναι να αγοράζεις όταν το αίμα κυλάει στους δρόμους.

BARON ROTHSCHILD (1840–1915)

Η επίθεση της Γερμανίας εναντίον της Πολωνίας την 1η Σεπτεμβρίου 1939 και η κήρυξη του πολέμου από τη Μεγάλη Βρετανία δύο μέρες αργότερα έφερε την Κύπρο, ως βρετανική αποικία, εντός εμπόλεμης ζώνης.¹ Στα έξι χρόνια που διήρκεσε η μεγαλύτερη πολεμική σύρραξη του αιώνα (1939-1945), η καθημερινότητα του τοπικού πληθυσμού ήταν άμεσα συνυφασμένη με τις εξελίξεις στα διάφορα μέτωπα του πόλεμου. Εκτός από τους δεκάδες βομβαρδισμούς που υπέστη το νησί από την ιταλική και τη γερμανική αεροπορία, μια από τις πιο οδυνηρές επιπτώσεις που είχε η καθημερινότητα των Κυπρίων ήταν και η εμφάνιση του φαινομένου της «μαύρης αγοράς».

Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς ξεκίνησε ήδη πριν την έκρηξη του πολέμου, οπότε οι διαδόσεις για την έναρξη μιας νέας μεγάλης σύρραξης έσπρωξε το τρομοκρατημένο κοινό στα διάφορα παντοπωλεία του νησιού για να προμηθευτεί όσο το δυνατό περισσότερα αγαθά.² Σχεδόν ταυτόχρονα, οι τιμές των ειδών πρώτης ανάγκης άρχισαν να ανεβαίνουν απότομα -ειδικότερα των εισαγωγικών προϊόντων όπως η ζάχαρη, το αλεύρι και η βενζίνη-, λόγω των ανησυχιακών ειδήσεων που έρχονταν από το εξωτερικό.³

Η προσφορά και η ζήτηση των εμπορευμάτων είναι στην ουσία αυτή που καθορίζει και τις τιμές τους. Αν η ζήτηση ενός προϊόντος είναι φυσιολογική τότε και η αύξηση στην τιμή του δεν είναι μεγάλη. Αντίθετα, η «μαύρη αγορά» είναι ένα σύστημα διακίνησης προϊόντων και αγαθών, μη ελεγχόμενο από το Κράτος, το οποίο στηρίζεται στο νόμο της προσφοράς και της ζήτησης. Συνδέεται, ακόμη, με την πώληση εμπορευμάτων που είναι απαγορευμένα ή σπανίζουν, σε υπέρογκες τιμές.⁴

Από την αρχή του πολέμου ο Τύπος της εποχής, προσπαθώντας να προλάβει την έξαρση του φαινομένου, εξέδιδε εκκλήσεις προς τις αρχές προκειμένου οι τελευταίες να λάβουν προληπτικά μέτρα κατά της αισχροκέρδειας.⁵ Οι συντάκτες και οι αρθρογράφοι των τοπικών εφημερίδων καθώς και οργανωμένα σύνολα και φορείς τόνιζαν συνεχώς την ανάγκη προστασίας των φτωχότερων κυρίως τάξεων με αυστηρότερα μέτρα και ελέγχους.⁶

Η βρετανική διοίκηση του νησιού ανταποκρίθηκε άμεσα στις εκκλήσεις αυτές. Προσπάθησε να διαφυλάξει τον κυπριακό λαό από τον «εσωτερικό εχθρό»,⁷ όπως χαρακτηρίστηκε από τον τοπικό Τύπο της εποχής, αυτόν της αισχροκέρδειας και του μαυραγοριτισμού, ο οποίος σε περίπτωση πολέμου «δεν αναμένει

πορίσματα των συνδιασκέψεων και υπογραφές συμφωνιών, αλλά απροειδοποίητα εξορμά κεραυνοβόλως κατά του πληθυσμού», όπως προειδοποιούσαν το κοινό οι εφημερίδες της περιόδου.⁸ Αρχικά εξέδωσε επίσημη ανακοίνωση, με την οποία συμβούλευε τον πληθυσμό του νησιού να μην αγοράζει τα εμπορεύματα που είχαν εξογκωμένες τιμές, μέχρις ότου τεθούν σε εφαρμογή τα κυβερνητικά μέτρα.⁹ Τα μέτρα αυτά εξαγγέλθηκαν από τον κυβερνήτη του νησιού William Battershill, λίγα εικοσιτετράωρα μετά την είσοδο της Μ. Βρετανίας στον πόλεμο, στις 3 Σεπτεμβρίου του 1939. Αποσκοπούσαν τόσο στην πρόληψη όσο και στην πάταξη του φαινομένου της μαύρης αγοράς.

Μια από τις σημαντικότερες ενέργειες των βρετανικών αρχών ήταν η διατίμηση των τιμών στα βασικότερα είδη πρώτης ανάγκης. Βάσει επίσημου διατάγματος, καθορίστηκαν λιανικές και χονδρικές τιμές πώλησης στο πετρέλαιο, στο σιτάρι, στο κριθάρι, στη ζάχαρη, στον καφέ.¹⁰ Επίσης, τιμές ορίστηκαν και σε άλλα βασικά προϊόντα όπως το ρύζι, το αλεύρι, τα σπύρτα,¹¹ το λάδι σόγιας, τα τοπικά μακαρόνια, το συμπυκνωμένο γάλα, τα κουκιά,¹² το βαμβάκελαιο¹³ και σε πολλά άλλα είδη. Υποχρέωναν ακόμη, βάσει διατάγματος, τους διάφορους πωλητές όπως σημειώνουν τόσο τις πωλήσεις τους όσο και τα ονόματα των αγοραστών.¹⁴

Πέραν τούτου, εισήχθη και το μέτρο της διανομής με δελτίο, τροφίμων και άλλων βασικών αγαθών, όπως καύσιμα, ελαστικά, χαρτί κ.ά.,¹⁵ ενώ ειδοποιήθηκαν, μέσω των κυβερνητικών υπαλλήλων, οι διάφοροι παντοπώληδες και οι έμποροι τροφίμων να μην υπερβαίνουν την καθορισμένη ποσότητα των διαφόρων ειδών που είχε οριστεί. Να παραχωρούν δηλαδή μόνο όση ποσότητα χρειαζόταν μια οικογένεια για την κάλυψη των άμεσων αναγκών της.¹⁶ Ήταν για παράδειγμα παράνομο να αγοράσει κάποιος 20 οκάδες ζάχαρη, από τη στιγμή που οι ανάγκες μιας οικογένειας καθορίστηκαν από τις αρχές σε μια ή το πολύ δύο οκάδες, και αυτό σε περίπτωση πολυμελούς οικογένειας. Το μέτρο αυτό αποσκοπούσε στη διατήρηση αρκετού αποθέματος πρώτων ειδών στην αγορά, τουλάχιστον, για τους πρώτους μήνες του πολέμου, μέχρις ότου προσαρμοστεί ο κυπριακός λαός στα νέα δεδομένα.¹⁷

Η βρετανική διοίκηση του νησιού προχώρησε ακόμη στη δημιουργία μιας ειδικής επιτροπής, στην οποία κλήθηκαν να συμμετέχουν και Κύπριοι και που βασική αρμοδιότητά της ήταν η προμήθεια και ο έλεγχος των τροφίμων.¹⁸ Επιπρόσθετα, οι Διοικητές των πόλεων εξουσιοδοτήθηκαν να διορίσουν επιθεωρητές για την εξακρίβωση των υπαρχόντων αποθεμάτων. Σύμφωνα με τη σχετική διάταξη, οι κάτοχοι των καθορισθέντων ειδών ήταν υποχρεωμένοι να δηλώνουν στους επιθεωρητές τα ακριβή αποθέματα που είχαν στις αποθήκες και τα καταστήματά τους. Οι επιθεωρητές, οι οποίοι έφεραν μαζί τους γραπτή εξουσιοδότηση από τους διοικητές των πόλεων, είχαν το δικαίωμα να εισέρχονται στις αποθήκες και τα καταστήματα και να διενεργούν αιφνιδιαστικές έρευνες για να εξακριβώσουν εάν οι δηλωθείσες ποσότητες ήταν αληθείς.¹⁹ Σε περίπτωση όπου

τα ανευρεθέντα είδη ήταν περισσότερα από τα επιτρεπόμενα -εκτός από την ποινή που επιβαλλόταν στον ιδιοκτήτη τους- κατάσχονταν και προσφέρονταν προς πώληση για το κοινό στις τιμές που είχαν οριστεί από τις αρχές.²⁰ Οι παραβάτες όλων των πιο πάνω διατάξεων καθώς και όσοι έκαναν ψευδείς δηλώσεις για τα υπάρχοντα αποθέματά τους, αντιμετώπιζαν ποινή φυλάκισης (με ανώτερη αυτή των τριών ετών), πρόστιμο μέχρι 100 λίρες ή και τα δύο.²¹

Τα προαναφερθέντα μέτρα χαιρετίστηκαν από τον τοπικό Τύπο της εποχής. «Ο αγροτικός κόσμος ησθάνθη μεγάλην ανακούφισιν από την διατίμησιν διαφόρων πραγμάτων και τη διαβεβαίωσιν ότι θα κτυπηθή η αισχροκέρδεια πολύ γρήγορα», ανέφερε η εφημερίδα *Πάφος*.²² «Ευτυχώς από τους αρπακτικούς και γαμψούς ονύχας [σσ. των εμπόρων] έσωσαν τα θύματα των αι διατιμήσεις διά τας οποίας εκφράζομεν την ευγνωμοσύνην της κοινής γνώμης προς την Κυβέρνησιν...», σημείωνε η ίδια εφημερίδα σε επόμενη έκδοσή της.²³

Ο λαός με συγκίνησιν και ενθουσιασμόν επληροφορήθη τας σκέψεις αυτάς της Α.Ε. Καθημερινώς άνθρωποι εξ όλων των κοινωνικών τάξεων μας προσεγγίζουν και μας ικετεύουν όπως διαδηλώσωμεν την εμπιστοσύνην των προς τον Κυβερνήτην επί του οποίου βασίζονται και προσδοκούν ότι θα υψώση φραγμόν κατά της αισχροκέρδειας,

ανέφερε ο *Παρατηρητής* της Λεμεσού, σχετικά με τις αντιδράσεις των Κυπριών για τα πρώτα μέτρα που εξήγγελλε ο Κυβερνήτης.²⁴

Ο κυπριακός πληθυσμός από την πλευρά του όφειλε:

- α) Να αρνείται να αγοράζει σε τιμές πιο ψηλές από αυτές που όριζαν οι αρχές
- β) Να καταγγέλλει αμέσως οιαδήποτε προσφορά πωλήσεων πέραν της οριζόμενης τιμής και να παρουσιάζει εάν ήταν δυνατό μαρτυρία, δύναμει της οποίας ο παραβάτης μπορούσε να οδηγηθεί στο δικαστήριο.²⁵

Οι καταγγελίες μπορούσαν να γίνονται στους επιθεωρητές, στους επαρχιακούς επόπτες, αλλά και στους διοικητές των πόλεων.²⁶

Τα πιο πάνω μέτρα, παρόλο που έγιναν δεκτά με μεγάλη χαρά και ικανοποίηση από την πλειοψηφία του πληθυσμού, στην ουσία δεν επέφεραν τα επιθυμητά αποτελέσματα, αφενός γιατί αυτοί που αισχροκερδούσαν κατάφεραν με μεγάλη ευκολία να τα παρακάμψουν και αφετέρου επειδή στα εισαγόμενα είδη η προσφορά μειώθηκε σημαντικά. Πολλοί ήταν εκείνοι που εκμεταλλεύτηκαν τις περιστάσεις των καιρών για να πλουτίσουν ή για να γίνουν ακόμα πλουσιότεροι. Η διατίμηση που επιβλήθηκε σε βασικά είδη βοήθησε μεν το φτωχό οικογενει-

άρχη να τα εξασφαλίζει τις πρώτες βδομάδες του πολέμου, βοήθησε ωστόσο περισσότερο όλους εκείνους που διέθεταν το χρήμα, να επωφεληθούν της κατάστασης και να αγοράσουν μεγάλες ποσότητες εμπορευμάτων σε πολύ χαμηλές τιμές, με σκοπό να τα διαθέσουν αργότερα στις αγορές στις τιμές τις οποίες οι ίδιοι ήθελαν.²⁷

Τα πρόσωπα αυτά, αναφέρει ο λεμεσιανός δημοσιογράφος και συνεργάτης του *Νέου Κυπριακού Φύλλα* Κωστάκης Στυλιανού, ήταν ευχαριστημένα με την εμπόλεμη κατάσταση. Εύχονταν και αδημονούσαν για ένα δεύτερο μεγάλο πόλεμο, σημειώνει, γιατί πίστευαν πως θα ξεδιπλωνόταν μπροστά τους μια χρυσή ευκαιρία για να προωθήσουν τα «καλώς νοούμενα» συμφέροντά τους. Επί του προκειμένου, με εμφανή τη διάθεση ειρωνείας και σαρκασμού, καταγράφει τον Σεπτέμβριο του 1941 ένα περιστατικό που διαδραματίστηκε εν τη παρουσία του δύο χρόνια νωρίτερα:

...Λίγες μέρες πριν εκραγεί ο πόλεμος, ήμουν σ' ένα καφενείο μιας κοσμικής εξοχής, όπου γινότανε συζήτηση πάνω στις προσπάθειες του μακαρίτη Chamberlain να σώσει την ειρήνη. Ένας καλοθρεμμένος έμπορος, διέκοψε ξαφνικά τη συζήτηση, εφώναξε δυνατά «εν δεχούμαστιν σιόρ» και εσυνέχισε το τάβλι του. Εγελάσαμε βέβαια, κι' η ιστορία ξεχάστηκε. Είδα φέτος το καλοκαίρι, τον ίδιο έμπορα, στην ίδια κοσμική εξοχή. Το κατάστημα του «κάπου στην Κύπρο» από μήνες κλειστό και αυτός μακριά από τις επικίνδυνες περιοχές για να σώσει την πολύτιμη ύπαρξή του. Τα στοκ του με την ανατίμηση της αξίας τους, αύξησαν την περιουσία του, πράγμα που του επιτρέπει να είναι πιο πολιτισμένος και γοητευτικός. Είχε δίκαιο ο άνθρωπος που δεν δεχότανε να σωθεί η ειρήνη.²⁸

Αυτοί λοιπόν που εκτίμησαν την υπάρχουσα κατάσταση και επωφελήθηκαν περισσότερο απ' όλους τους άλλους ήταν οι έμποροι και οι καταστηματάρχες που έλεγχαν τις τελικές τιμές της αγοράς. Από την αρχή του πολέμου αντιλήφθηκαν τον τρόπο αποκόμισης εύκολου κέρδους και φρόντισαν να το πράξουν. Μαζί με «μερικούς ερασιτέχνες επιχειρηματίες, μεταπράττες και μεσεμπόρους ειδών τροφίμων», αποτελούσαν, σύμφωνα με όσα τους καταλογίζει ο Τύπος, την «Πέμπτη Φάλαγγα» της Κύπρου, τον εχθρό εκ των έσω, δηλαδή, την περίοδο του πολέμου.²⁹

Το 1941 υπήρξε η πιο δύσκολη περίοδος του πολέμου για τον τοπικό πληθυσμό του νησιού. Εκτός από το φάσμα της γερμανικής εισβολής που πλανιόταν στην ατμόσφαιρα και τις συχνές αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου από τις δυνάμεις του Άξονα,³⁰ τα μέτρα της Κυβέρνησης κατά της μαύρης αγοράς δεν απέδιδαν τα επιθυμητά αποτελέσματα. Σε αρκετές περιπτώσεις μάλιστα διόγκωναν το πρόβλημα ακόμη περισσότερο. Η πιο κάτω επιστολή που απέστειλε

ένας παντοπώλης της Λεμεσού τον Μάιο του 1941, είναι ενδεικτική τόσο της επικρατούσας κατάστασης όσο και της αδυναμίας των αρχών να ελέγξουν τη μάλιστα αυτή. Μεταξύ άλλων αναφέρει:

...Σας φέρνω δε ένα παράδειγμα που συνέβη σ' εμένα τον ίδιον και από το οποίο η Κυβέρνησις και ο κόσμος θα μπορέσουν να κρίνουν σε ποια χάλια βρισκόμεθα και πόσα χειρότερα κινδυνεύουμε, μ' αυτούς τους αισχροκερδείς να πάθουμε. Από ημερών προσπαθούσα να προμηθευτώ ένα σάκκο ρυζόνι για το κατάστημα μου και δεν το κατόρθωνα, γιατί οι έμποροι προφασίζοντο πως δεν είχαν. Την στιγμήν που άκουσα χθες την σειρήνα να ηχή, έκαμα την σκέψη να στείλω σε κάποιον που ξεύρω πως έχει ολόκληρην αποθήκην ρυζιού να του ζητήσω. Είπα, ότι ο ήχος αυτός που μας θυμίζει τον κίνδυνο, τον θάνατο και όλην την ματαιότητα, θα μπορούσε, ίσως, να κάμη και τον σκληρόκαρδον, να παραμερίση την ιδέα του παράνομου κέρδους και να σκεφθή ως άνθρωπος με καρδιάν και όχι ως άσπλαχνο ναζικόν κτήνος. Έστειλα λοιπόν μετά το πέρας του συναγερμού και ζήτησα ένα σάκκον. Η απάντησις ήτανε ότι δεν έχω. Κατήγγειλα το γεγονός εις όλας τας αρμόδια αρχάς της πόλεως, εις τας οποίας εδήλωσα ότι δύναμαι ν' αποδείξω ότι έχει μεγάλα μάλιστα αποθέματα του είδους αυτού, αλλά κανένα αποτέλεσμα αι ικεσίαι και δίκαιαι μου αξιώσεις δεν είχαν. Πήγα προσωπικώς ό ίδιος. Τότε ο χονδροπώλης αυτός, μου μίλησε ως πανίσχυρος δικτάτωρ και μου είπε: «Είσαι ο μόνος μπακάλης που εξακολουθείς να κλωτσάς ακόμη και δεν υποκύπτεις. Κατάλαβέ το πως δεν σου περνά να κάμης τίποτε. Μας κατήγγειλες τόσες φορές, τί επέτυχες; Αν θέλης νάχης στο μαγαζί σου πράγμα σαν τους άλλους και να μην κλείσης, γιατί η δύναμι εν κοντά μας και σε κανέναν άλλον, νάρκεσε κρυφά να πλερώνης όσα σου ζητούμεν και να παίρνης το πράμα». Αναγκάσθηκα λοιπόν να του δώσω 2 λίρες και να πάρω ένα σάκκον ρυζόνι...³¹

Ήταν η ίδια εποχή που και άλλα βασικά προϊόντα όπως η πατάτα και το τυρί εξαφανίστηκαν από την κυπριακή αγορά, παρόλο που φαίνεται πως υπήρχαν εν αφθονία στα περισσότερα εστιατόρια των πόλεων και των εξοχικών κέντρων και για όσους, διά της παράνομης οδού, πλήρωναν πολύ περισσότερα χρήματα από τις τιμές που είχαν ορίσει οι αρχές για να τα αποκτήσουν.³²

Στις δύσκολες αυτές στιγμές ο αγροτικός πληθυσμός του νησιού στράφηκε στις συνεργατικές εταιρείες, πιστωτικές και μη, που δραστηριοποιούνταν στο νησί και δη στα συνεργατικά παντοπωλεία.³³ Παρόλο που σύσταση συνεργατικών παντοπωλείων δεν ενθαρρύνθηκε από τη βρετανική διοίκηση του νησιού κατά τη διάρκεια του πολέμου -την περίοδο 1939-1945 λειτουργούσαν στην Κύπρο λιγότερα από 20 συνεργατικά παντοπωλεία-, εντούτοις στο διάστημα

αυτό η συντριπτική πλειοψηφία των συγκεκριμένων ιδρυμάτων παρουσίασε αξιοσημείωτη αύξηση των κερδών τους, η οποία κυμάνθηκε μεταξύ του 5%-20%.³⁴ Η εμπιστοσύνη που επέδειξε ο τοπικός πληθυσμός στις συνεργατικές εταιρείες κατά τη διάρκεια του Β Παγκοσμίου Πολέμου έγκειται στον αυστηρό οικονομικό έλεγχο που υπόκειντο οι τελευταίες από τον SurrIDGE και τους συνεργάτες του καθώς και στο κύρος και την αξιοπιστία που απέκτησαν την εποχή αυτή.³⁵

Μέχρι και τον Νοέμβριο του 1941, την εποχή δηλαδή που έλαβε τέλος η εκκένωση των αστικών κέντρων του νησιού προς την ύπαιθρο, το φαινόμενο της μαύρης αγοράς οξύνθηκε ακόμη περισσότερο. Η εκκένωση των πόλεων της Κύπρου, δηλαδή η απομάκρυνση των γυναικών και των παιδιών από τα αστικά κέντρα του νησιού αποσκοπούσε στην προστασία τους από τις αεροπορικές επιδρομές που άρχισαν τον Μάιο του 1941.³⁶ Βασική αρχή του σχεδίου ήταν η αποχώρηση του μεγαλύτερου δυνατού αριθμού κατοίκων από τις πόλεις προς την ύπαιθρο και η μεγαλύτερη δυνατή μείωση του πληθυσμού από τις πιο επικίνδυνες -σε περίπτωση βομβαρδισμού- περιοχές.³⁷

Η περίοδος, λοιπόν αυτή, φαίνεται πως υπήρξε η χειρότερη όσον αφορά την έξαρση του φαινομένου της μαύρης αγοράς. Από τη μια ήσαν οι εύποροι κάτοικοι των αστικών κέντρων, οι οποίοι με το πρόσχημα της ασφαλέστερης φύλαξης των εμπορευμάτων τους, έσπευσαν να προμηθευτούν μεγάλες ποσότητες τροφίμων³⁸ μεταφέροντάς τα σε διάφορα σπίτια και αποθήκες των χωριών.³⁹ Από την άλλη ήσαν οι «μουκταρομπακάλληδες» των χωριών, όπως χαρακτηριστικά τους αποκαλεί ο Τύπος της εποχής,⁴⁰ οι οποίοι πωλούσαν σε εξωφρενικές τιμές όλα τα είδη πρώτης ανάγκης. «Οι αισχροκερδείς των χωριών καταλήστευαν τους δυστυχείς πολίτες»,⁴¹ τη στιγμή που οι διατιμήσεις σε βασικά προϊόντα που επέβαλλαν οι αρχές για να πατάξουν το φαινόμενο αυτό έμεναν «κενές λέξεις άνευ σημασίας» και στην ουσία διόγκωναν το πρόβλημα αντί να το περιορίσουν, κατήγγειλαν στις αρχές οι τοπικές εφημερίδες, χωρίς και πάλι κανένα ουσιαστικό αποτέλεσμα. Όχι μόνο οι τιμές τροφίμων ήταν ψηλότερες απ' ό,τι στις πόλεις,⁴² αλλά καταγράφηκαν και περιπτώσεις κατά τις οποίες συγκεκριμένο αγαθό είχε δύο τιμές. Για παράδειγμα η τιμή του κρέατος που ενώ για τους κάτοικους κάποιων χωριών της υπαίθρου ορίστηκε στα 10 γρόσια την οκά, για τους «ξένους» έφτανε τα 14 γρόσια.⁴³

Απάντηση στο ερώτημα που τίθεται γιατί το καταναλωτικό κοινό δεν κατήγγελλε στις αρμόδιες αρχές τους εμπόρους και τους μπακάληδες που τον έκλεβαν τόσο φανερά και απροκάλυπτα, επιχειρεί να δώσει ένας αρθρογράφος της εφημερίδας *Ανεξάρτητος*, ο οποίος καταγράφει τα στερεότυπα λόγια ενός συνηθισμένου κάτοικου του νησιού, ο οποίος στη σχετική ερώτηση απάντησε:

«Τι λέτε καλέ; Να καταγγείλω τον κουμπάρο τον Χρίστο, τον ξάδελφο τον Κώστα, τον συμπέθερο τον Γιωργή που μου βρίσκεται στενή μου πε-

ρίσταση ας είναι και με τα λεφτά μου; Έπειτα σαν τους καταγγείλω, θα μου κόψουν την πώληση και θα πεθάνω από την πείνα κι εγώ και τα παιδιά μου. Αν κάμνουν αδικία ας τους δώσει ο Θεός».⁴⁴

Τον Νοέμβριο του 1942, σαν μια ύστατη προσπάθεια των Βρετανών για «κατασύντριψιν της μαύρης αγοράς»,⁴⁵ όπως διαφημίστηκε χαρακτηριστικά στον Τύπο της εποχής, συστάθηκαν στις πόλεις του νησιού ειδικά γραφεία παραπόνων, τα επονομαζόμενα «Γραφεία Παραπόνων κατά της Μαύρης Αγοράς». Τα Γραφεία αυτά βρισκόταν υπό την εποπτεία της Αστυνομίας και ασχολούνταν με παράπονα κατά των εμπόρων και των καταστηματαρχών, οι οποίοι επιχειρούσαν να αποσπάσουν τιμές μεγαλύτερες από τις κανονικές για τα εμπορεύματά τους ή είχαν στην κατοχή τους περισσότερο στοκ εμπορευμάτων από αυτό που είχαν ορίσει οι αρχές. Το γεγονός ότι τα ονόματα αυτών που προέβαιναν σε καταγγελίες μπορούσαν να παραμείνουν κρυφά, διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην ορθή αντιμετώπιση του προβλήματος. Αντίθετα, τα παράπονα όσων δεν ήθελαν να δηλώσουν τα στοιχεία τους στον ειδικό λειτουργό που βρισκόταν στο κυβερνητικό γραφείο δεν λαμβάνονταν υπόψη.⁴⁶

Στη Λευκωσία το Γραφείο Παραπόνων στεγαζόταν στην οδό Μουφτή Ρατζή Εφένδη αρ. 17 και ήταν ανοικτό όλες τις μέρες της εβδομάδας, εκτός Κυριακής, από τις 7 το πρωί μέχρι τις 6 το απόγευμα.⁴⁷ Στη Λεμεσό, το αντίστοιχο Γραφείο, βρισκόταν στα Ακίνητα Κίρζη, αρ. 13 και λειτουργούσε καθημερινά μόνο για δύο ώρες, μεταξύ 8–9 το πρωί και 3–4 το απόγευμα,⁴⁸ προφανώς γιατί το πρόβλημα στην εν λόγω πόλη ήταν σαφώς μικρότερο, συγκριτικά με την πρωτεύουσα.

Για την πρώτη περίοδο, το μέτρο αυτό κρίθηκε πετυχημένο. Μόνο στο γεωγραφικό διαμέρισμα της πρωτεύουσας το πρώτο δίμηνο λειτουργίας του τοπικού Γραφείου καταγγέλθηκαν συνολικά 100 υποθέσεις. Από αυτές οι 42 προήλθαν από το κοινό, 57 από εντεταλμένους αστυνομικούς και μια υπόθεση από διοικητικούς υπαλλήλους. Από τις υποθέσεις αυτές, 58 παρουσιάστηκαν στο δικαστήριο και οι κατηγορούμενοι καταδικάστηκαν σε φυλακίσεις που ανέρχονταν συνολικά στους 30 μήνες και στην πληρωμή προστίμων 626 λιρών συνολικά. Επτά από τους κατηγορούμενους των πιο πάνω υποθέσεων αθώωθηκαν, ενώ μια υπόθεση απεσύρθη. Οι υπόλοιπες υποθέσεις, όπως ανακοίνωσαν οι αρχές, θα εξετάζονταν σε μεταγενέστερο στάδιο.⁴⁹

Οι ποινές που επέβαλαν οι βρετανικές αρχές σε περιπτώσεις παραβάσεων των αγορανομικών διατάξεων ήταν πολύ αυστηρές. Αυτό, ωστόσο, δεν φαίνεται να πτοούσε τους μαυραγορίτες, αφού προφανώς το κέρδος τους ήταν πολύ μεγαλύτερο.

Κατά τη διάρκεια του πολέμου τόσο συχνές ήταν οι αγορανομικές παραβάσεις ώστε αποτελούσαν μέρος της ημερήσιας και της εβδομαδιαίας ειδησιογραφίας. Παρατίθεται ενδεικτικά ένα άρθρο από την εφημερίδα *Ελευθερία* με τίτλο

«Επί παραβάσει αγορανομικών διατάξεων», το οποίο δημοσιεύτηκε στις 19 Μαρτίου 1943.

Κατεδικάσθησαν χθες εν Λευκωσία επί παραβάσει αγορανομικών διατάξεων οι ακόλουθοι: Ο εκ Συσκλήπου Χρ. Στ. Χαραλαμπίδης και η εκ Λαπήθου Κυριακού Ξενοφώντος κατηγορούμενοι ότι επώλησαν 100 δρ. χαλλουμιών προς 2 σελ., αντί $7\frac{1}{2}$ γρόσια, εις φυλάκισιν μιας ημέρας και εις πρόστιμον 2. λιρ. Η εκ Λευκωσίας Θεοδώρα Γεωργίου επί τω ότι επώλησε 3 οκ. ξυλανθράκων προς 5 γρ. την οκάν αντί $3\frac{1}{2}$ γρ. εις φυλάκισιν μιας ημέρας και εις πρόστιμον 2. λιρ. Ο εκ Κατωκοπιάς Γεώργιος Βασίλη επί τω ότι παρέλειψε ν' αποστείλῃ δήλωσιν εις την Αρμόδιαν Αρχήν σχετικώς με την ποσότητα λινού την οποίαν είχαν εις την κατοχήν του, και ότι επώλησε λινόν άνευ αδείας εις πρόστιμον 2. λιρ. Ο εκ Λευκωσίας Σοφοκλής Τσιγαρού επί τω ότι επώλησε δύο γυαλιά διά λάμπες προς 4 σελ. αντί $3\frac{1}{2}$ γρ. εις πρόστιμον 1. λιρ. Ο εκ Λευκωσίας Γ. Γεωργιάδης και ο εκ Καραβά Νικολ. Τσάκκας κατηγορούμενοι ότι επώλησαν μίαν οκάν αναρής προς 4 σελ. αντί 24 γρ. θα δικασθούν την 15ην Απριλίου.⁵⁰

Οι πιο συχνές κατηγορίες υπήρξαν η πώληση εμπορευμάτων σε υψηλότερη από την τιμή της διατιμήσεως, η μη ανάρτηση τιμοκαταλόγου στα καταστήματα, η ύπαρξη στις αποθήκες των εμπορών και των καταστηματαρχών περισσότερης ποσότητας από την επιτρεπόμενη και η άρνηση πώλησης προϊόντων και εμπορευμάτων στο κοινό.

Το 1944 η ανυπαρξία εμπορευμάτων στην αγορά της Κύπρου οδήγησε σε άνθιση της μαύρης αγοράς. Η μεταφορά του πεδίου των μαχών στην ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου οδήγησε στη μεγάλη ζήτηση προϊόντων από τα συμμαχικά στρατεύματα, με αποτέλεσμα η ποσότητα που παρέμενε για τον τοπικό πληθυσμό να είναι περιορισμένη. Η αύξηση των τιμών ήταν οργιώδης καθώς συνδυάζονταν με την ραγδαία αύξηση του πληθωρισμού. Φυσικό επακόλουθο όλων αυτών ήταν η αύξηση των κλοπών. Υποθέσεις για ζωοκλοπές,⁵¹ για κλοπές ειδών ρουχισμού,⁵² ζάχαρης και βενζίνης,⁵³ καθώς και στρατιωτικού υλικού από στρατόπεδα στην Κύπρο όπως τρόφιμα, φασόλια,⁵⁴ τσάι, τυρί, τσιγάρα κ.ά. ήταν στην ημερήσια διάταξη και καταγράφονταν σχεδόν καθημερινά στον Τύπο της εποχής.⁵⁵ Μέχρι και το τέλος του πολέμου, ωστόσο, την άνοιξη δηλαδή του 1945, ο μαυραγοριτισμός αποτελούσε τον υπ' αριθμό ένα δημόσιο κίνδυνο.

Φωνές διαμαρτυρίας υπήρξαν αρκετές. Είτε από μεμονωμένα άτομα είτε από οργανωμένα σύνολα, που με διάφορους τρόπους και ενέργειες προσπάθησαν να πατάξουν ή να περιορίσουν τα φαινόμενα αυτά. Ενδεικτικά σημειώνονται τα υπομνήματα που απέστειλαν στον κυβερνήτη του νησιού οι Συντεχνίες Λεμεσού,⁵⁶ η Ένωση Καταστηματαρχών και οι Εργατικές Συντεχνίες Αμμοχώστου,⁵⁷ οι πολί-

τες Βαρωσίους,⁵⁸ ο Μορφωτικός Σύλλογος Αγλαντζιάς⁵⁹ και το ΑΚΕΛ,⁶⁰ μέσα από τα οποία εισηγούνταν μέτρα κατά της αισχροκέρδειας και κυρίως του φαινομένου της μαύρης αγοράς.

Η πλειοψηφία των κατοίκων, τουλάχιστον όπως αυτή προκύπτει μέσα από τις πηγές που έχουν μελετηθεί, δεν φαίνεται να αντέδρασε αποφασιστικά για την αποτροπή ή έστω τον περιορισμό του φαινομένου. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί οι κάτοικοι του νησιού δεν αποτάθηκαν μαζικά στα ειδικά γραφεία κατά της Μαύρης Αγοράς προκειμένου να καταγγείλουν τους μαυραγορίτες;

Η απάντηση στο πιο πάνω ερώτημα δίνεται χαρακτηριστικά μέσα από μια επιστολή κατοίκου της Λευκωσίας, με ημερομηνία 31 Μαρτίου 1944: «Διατί να είμαι εγώ εκείνος, που θα πρέπει να χάσω ώρες ολόκληρες, ίσως και μέρες, μεταξύ της Αστυνομίας και των Δικαστηρίων διά να καταγγείλω μιαν μεμονωμένην περίπτωση»;⁶¹ Αυτή σημειώνει, υπήρξε η «στερεότυπη» απάντηση που έδιναν οι Κύπριοι στο ερώτημα γιατί δεν κατήγγειλλαν όλους αυτούς που παραβίαζαν τόσο απροκάλυπτα τα κυβερνητικά διατάγματα.

Την ίδια άποψη ενστερνίζεται και αρθρογράφος της *Ελευθερίας*, ο οποίος καταλογίζει και αυτός ευθύνες στον τοπικό πληθυσμό για την ανάπτυξη του φαινομένου, εξαιτίας ακριβώς της απαθούς στάσης που επιδείκνυε και κυρίως λόγω της έλλειψης ανεπτυγμένου δημοσίου φρονήματος. Είναι αναμφισβήτητο, σημειώνει, ότι:

εις την ανάπτυξιν της μαύρης αγοράς συντελεί εν μικρώ ή μεγάλω μέτρω και η έναντι αυτής «άψογος» στάσις του καταναλωτικού κοινού. Διά τον ένα ή τον άλλον λόγον ελάχιστοι είναι εκείνοι, οίτινες αποφασίζουν να υποβληθούν εις απώλειαν χρόνου και να εκθέσουν εαυτούς εις την μήνιν του μαυραγοριτισμού και των περί αυτών, ουχί σπανιώς διακινδυνεύοντες να χαρακτηρισθούν και ως κακεντρεχείς και συκοφάνται, διά να καταγγείλουν εις τας Αρχάς μεμονωμένην τινά περίπτωσιν μαυραγοριτισμού, την οποίαν αντελήφθησαν διαπραττομένην εις βάρος συνανθρώπου των ή της οποίας εγένοντον οι ίδιοι θύματα...⁶²

Είναι η ίδια νοοτροπία στην οποία έγινε αναφορά και προηγουμένως. Η ίδια δηλαδή μοιρολατρική συμπεριφορά με την οποία αντιμετώπιζε και, συχνά ακόμη και σήμερα, αντιμετωπίζει ο τοπικός πληθυσμός τα προβλήματα και τις σοβαρές καταστάσεις που προκύπτουν κατά καιρούς. Όπως το ίδιο παραμένει και το υψηλό αίσθημα του χιούμορ που επιδεικνύει ως αντίδραση σε όλα αυτά τα προβλήματα που τον απασχολούν. Επί του προκειμένου, χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί ένα ποίημα που δημοσιεύτηκε στην εφημερίδα *Ελευθερία* τον Αύγουστο του 1941 στη στήλη «Η Σάτιρα της ημέρας» και έχει τον τίτλο «Αισχροκερδείς».⁶³

«Ο φόβος φέρνει κόλαση»,
μα ειν' τόσο κολασμένοι
κάποιοι μας μπακαλόγατοι,
που τώρα πειστωμένοι
τα μαγαζιά σφαλούνε
και λεν πως δεν πουλούνε!
Θα τους παρακαλούσαμεν
όλοι γονυκλινείς
ν' ανοίξουν, αν ομολογούν
πως ειν'... αισχροκερδείς!

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Γενικά για το Β' Παγκόσμιο Πόλεμο βλ. Λίντελ Χάρτ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α'-Β', (Αθήνα, 1977)· Ουίνστον Τσώρτσιλ, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμ. Α'-Δ', (Αθήνα, χ.χ.)· Κάρολος Ντε Κωλ, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος 1940-1946*, (Αθήνα, 1967)· Ρεμόν Καρτιέ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α'-Β', (Αθήνα, 1965).
2. *Χρόνος* (Λεμεσός), 31 Αυγούστου 1939 και *Πάφος* (Πάφος), 31 Αυγούστου 1939.
3. *Χρόνος*, 27 Αυγούστου 1939 και *Πάφος*, 31 Αυγούστου 1939.
4. Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, (Αθήνα, 2002), σ. 1058.
5. *Χρόνος*, 31 Αυγούστου 1939.
6. Βλ. ενδεικτικά *Παρατηρητής* (Λεμεσός), 3 Σεπτεμβρίου 1939 και *Πάφος*, 7 Σεπτεμβρίου 1939. Οι τοπικές εφημερίδες της εποχής παρέχουν στον ερευνητή μια αρκετά καλή εικόνα για το φαινόμενο της μαύρης αγοράς που εμφανίστηκε και άκμασε στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Η λογοκρισία που επιβλήθηκε στον Τύπο, συνεπεία του πολέμου, δεν φαίνεται να αγγίζει το θέμα αυτό, προφανώς λόγω και της βούλησης της βρετανικής διοίκησης του νησιού να το περιορίσει. Οι πληροφορίες που παρατίθενται στις κυπριακές εφημερίδες της εποχής είναι πολλές και ποικίλες και καλύπτουν σε μεγάλο βαθμό αρκετές από τις πτυχές του συγκεκριμένου φαινομένου: από τα πρόσωπα που διακινούσαν τα αγαθά στη μαύρη αγορά μέχρι τις τιμές των διαφορών αγαθών και τις προσπάθειες του κοινού να τα εξασφαλίσει. Καταγράφονται ακόμη τα ονόματα των προσώπων που καταδικάζονταν από τα τοπικά δικαστήρια για παραβάσεις αισχροκέρδειας, αν και σε αρκετές περιπτώσεις οι δημοσιογράφοι της περιόδου απέφυγαν επιμελώς, για ευνόητους λόγους, να αποκαλύψουν την ταυτότητα αυτών που αισχροκερδούσαν.
7. *Παρατηρητής*, 3 Σεπτεμβρίου 1939.
8. Στο ίδιο.
9. *Χρόνος*, 10 Σεπτεμβρίου 1939.
10. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ* (Λευκωσία), 7 Σεπτεμβρίου 1939.
11. *Παρατηρητής*, 10 Σεπτεμβρίου 1939.
12. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 10 Σεπτεμβρίου 1939.
13. *Ελευθερία* (Λευκωσία), 7 Σεπτεμβρίου 1939.
14. *Φωνή της Κύπρου* (Λευκωσία), 9 Σεπτεμβρίου 1939.
15. Πέτρος Παπαπολυβίου (Εισαγωγή-Επιμέλεια), *Αναζητώντας την ελευθερία, Ένας Κύπριος στρατιώτης του βρετανικού στρατού στην κατοχική Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική, 1941-1942*, (Θεσσαλονίκη, 2009), σ. 42. Βλ. επίσης *Ανεξάρτητος* (Λευκωσία), 11 και 14 Οκτωβρίου 1941.
16. *Παρατηρητής*, 3 Σεπτεμβρίου 1939.
17. Στο ίδιο. Καταγράφηκαν, ωστόσο, παράπονα από παντοπώληδες διάφορων χωριών ότι η διανομή με δελτίο που γινόταν στις περιοχές τους δεν αρκούσε για τις ανάγκες των χωρικών. Βλ. ενδεικτικά την εφημερίδα *Χρόνος*, 5 Νοεμβρίου 1939.
18. *Φωνή της Κύπρου*, 9 Σεπτεμβρίου 1939.
19. *Παρατηρητής*, 7 Σεπτεμβρίου 1939. Στη Λεμεσό για παράδειγμα, διορίστηκε 8μελής επιτροπή επιθεωρητών αποτελούμενη από τους Μόρις Γκρήγγουντ, Γ. Ω. Μπέρις, Ρ. Τ. Ρις, Μάρτιν Ουίλλιαμσον, Ντάγκλας Ουίλλιαμσον, Παύλο Παυλίδη, Λεύκιο Ζήνων και Χρ. Ταβελλούδη. Βλ. *Παρατηρητής*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.
20. Ενδεικτικά βλ. το άρθρο «Ανακοίνωσις», *Παρατηρητής*, 3 Οκτωβρίου 1940.
21. *Φωνή της Κύπρου*, 9 Σεπτεμβρίου 1939.
22. *Πάφος*, 7 Σεπτεμβρίου 1939.
23. *Πάφος*, 28 Σεπτεμβρίου 1939.
24. *Παρατηρητής*, 14 Σεπτεμβρίου 1939.

25. Στο ίδιο.
26. Στο ίδιο.
27. *Χρόνος*, 12 Οκτωβρίου 1939. Οι εφημερίδες της εποχής εντοπίζουν και καταγράφουν αρκετές τέτοιες περιπτώσεις κατά τις οποίες πρόσωπα που είχαν την οικονομική ευχέρεια φρόντισαν να εξασφαλίσουν προμήθειες όχι ημερών αλλά μηνών. Εντοπίζουν ακόμη περιπτώσεις κατά τις οποίες πρόσωπα πωλούν τα προϊόντα σε τιμές πολύ υψηλότερες από αυτές που όριζαν οι αρχές μέσω του μέτρου της διατίμησης. Βλ. ενδεικτικά *Παρατηρητής*, 3 Σεπτεμβρίου 1939 και *Πάφος*, 18 Ιανουαρίου 1940.
28. Κωστάκης Στυλιανού, «Λόγια... Η Κύπρος στον πόλεμο», *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 26 Σεπτεμβρίου 1941.
29. *Παρατηρητής*, 21 Αυγούστου 1941.
30. Για τις αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. την ανέκδοτη διπλωματική εργασία του Χαράλαμπου Χαράλαμπος, *Οι αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι συνέπειές τους στην τοπική κοινωνία*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου, (Λευκωσία, 2014). Για τις αεροπορικές επιθέσεις εναντίον της Λάρνακας και της Λεμεσού βλ. επίσης ενδεικτικά στα άρθρα του ιδίου «Η Λάρνακα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου», *Πρακτικά Συμποσίου, Λάρνακα: Αναβιώνοντας τις αναμνήσεις, Λάρνακα, Σάββατο 5 Δεκεμβρίου 2009*, (χ.χ.), σ. 164–175 και «Η καθημερινή ζωή στη Λεμεσό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1939–1945)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10, (Λευκωσία, 2013), σ. 275–292.
31. *Παρατηρητής*, 18 Μαΐου 1941.
32. Βλ. χαρακτηριστικά το άρθρο «Πατάτες και τυρί», στην εφημερίδα *Ανεξάρτητος*, 28 Σεπτεμβρίου 1941.
33. B. J. Surridge, *Department of Co-operation, Annual report for the year 1940*, Λευκωσία 6 Ιουνίου 1941, σ. 1. Παράτιθεται στο Κρατικό Αρχείο Κύπρου (στο εξής ΚΑΚ): SA1:279/1941.
34. Περισσότερες πληροφορίες που αφορούν τις οικονομικές καταστάσεις των συνεργατικών εταιρειών που λειτουργούσαν στο νησί την περίοδο αυτή (1939–1945) βλ. τις ετήσιες εκθέσεις του Εφόρου Συνεργατικών Εταιρειών στο ΚΑΚ: SA1:279/1940, SA1:279/1941, SA1:279/1944 και SA1:279/1946.
35. Για το κίνημα του Συνεργατισμού στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου βλ. Χαράλαμπος Χαράλαμπος, «Ο Συνεργατισμός στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1939–1945», στο Γιώργος Γεωργής – Χρίστος Κυριακίδης – Χαράλαμπος Χαράλαμπος (επιμ.), *Ιστορία του Κυπριακού Συνεργατικού Κινήματος, Τόμος Β'*, (υπό έκδοση).
36. ΚΑΚ:SA1:693/1941. J. A. C. Cruikshank (για Αποικιακό Γραμματέα) προς Επαρχιακούς Διοικητές, 2 Ιουλίου 1941.
37. Στο ίδιο. Περισσότερα για το «Σχέδιο Εκκενώσεως» των αστικών κέντρων του νησιού την περίοδο του πολέμου βλ. Χαράλαμπος Χαράλαμπος, «Οι εκκενώσεις των κυπριακών πόλεων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 11, (υπό έκδοση).
38. *Χρόνος*, 8 Μαΐου 1941.
39. Παναγιώτης Σ. Μαχλουζαρίδης, *Κύπρος 1940–1960: Ημερολόγιο των εξελίξεων*, (Λευκωσία, 1985), σ. 64. Βλ. επίσης *Ανεξάρτητος*, Λευκωσία 29 Αυγούστου 1941. Γίνονταν, ωστόσο, τακτικοί έλεγχοι σε αποθήκες εμπορών από τους κυβερνητικούς επόπτες. Σε όσες περιπτώσεις εντοπίζονται εμπορεύματα πέρα της επιτρεπόμενης ποσότητας τότε κατάσχονταν και πωλούνταν προς το κοινό σε τιμές διατιμήσεως. Βλ. ενδεικτικά *Ανεξάρτητος*, 31 Αυγούστου, 13 Σεπτεμβρίου, 10 και 12 Οκτωβρίου 1941.
40. *Παρατηρητής*, 31 Ιουλίου 1941.

41. *Κυπριακός Τύπος* (Λευκωσία), 6 Οκτωβρίου 1941.
42. *Ελευθερία*, 23 Ιουλίου 1941.
43. *Ανεξάρτητος*, 2 Ιουλίου 1941.
44. *Ανεξάρτητος*, 2 Σεπτεμβρίου 1941.
45. *Ανεξάρτητος*, 4 Νοεμβρίου 1942.
46. Για τα Γραφεία Παραπόνων και τις αρμοδιότητές τους βλ. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 4 Νοεμβρίου 1942, *Ανεξάρτητος*, 4 Νοεμβρίου 1942, *Παρατηρητής*, 26 Νοεμβρίου 1942 και *Χρόνος*, 25 Νοεμβρίου 1942.
47. *Ανεξάρτητος*, 4 Νοεμβρίου 1942.
48. *Χρόνος*, 25 Νοεμβρίου 1942.
49. *Ανεξάρτητος*, 3 Ιανουαρίου 1943.
50. *Ελευθερία*, 19 Μαρτίου 1943. Για τις καταδίκες «επί παραβάσει αγορανομικών διατάξεων» βλ. ενδεικτικά *Πάφος*, 12 Οκτωβρίου 1939 και 29 Φεβρουαρίου 1940, *Ανεξάρτητος*, 23, 26, 28 Αυγούστου, 20, 21 Σεπτεμβρίου, 7, 8, 9, 23 Οκτωβρίου, 21, 27 Νοεμβρίου, 2, 3 και 6 Δεκεμβρίου 1941, 13 Φεβρουαρίου 1943 και *Ελευθερία*, 17 Μαρτίου 1943.
51. *Ελευθερία*, 10 Σεπτεμβρίου 1941.
52. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 21 Οκτωβρίου 1941.
53. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 2 Δεκεμβρίου 1941.
54. *Νέος Κυπριακός Φύλαξ*, 3 Δεκεμβρίου 1941.
55. *Ελευθερία*, 2 Σεπτεμβρίου 1941.
56. *Χρόνος*, 31 Αυγούστου 1939 και *Παρατηρητής*, 31 Αυγούστου 1939.
57. *Ανεξάρτητος*, 23 Σεπτεμβρίου 1941.
58. *Ανεξάρτητος*, 25 Οκτωβρίου 1941.
59. *Ανεξάρτητος*, 9 Νοεμβρίου 1941.
60. *Ανεξάρτητος*, 26 Σεπτεμβρίου 1941.
61. *Ελευθερία*, 3 Απριλίου 1944.
62. Στο ίδιο.
63. *Ελευθερία*, 30 Αυγούστου 1941.

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Αδημοσίευτες Πηγές

1. Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ)

Secretariat Archives 1 (SA1)

SA1:279/1940, SA1:279/1941, SA1:693/1941, SA1:279/1944, SA1:279/1946

Κυπριακός Τύπος

ΕΦΗΜΕΡΙΔΕΣ

Ανεξάρτητος, Λευκωσία 1939–1945

Ελευθερία, Λευκωσία 1939–1945

Κυπριακός Τύπος, Λευκωσία 1941

Κυπριακός Φύλαξ, Λευκωσία 1939–1945

Παρατηρητής, Λεμεσός 1939–1945

Φωνή της Κύπρου, Λευκωσία 1939–1945

Χρόνος, Λεμεσός 1939–1945

Δημοσιευμένες Πηγές και Βοηθήματα

- Ρεμόν Καρτιέ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α' – Β', (Αθήνα, 1965).
- Παναγιώτης Σ. Μαχλουζαρίδης, *Κύπρος 1940–1960: Ημερολόγιο των εξελίξεων*, (Λευκωσία, 1985).
- Γεώργιος Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας*, (Αθήνα, 2002).
- Κάρολος Ντε Κωλ, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος 1940–1946*, (Αθήνα, 1967).
- Πέτρος Παπαπολυβίου (Εισαγωγή-Επιμέλεια), *Αναζητώντας την ελευθερία, Ένας Κύπριος στρατιώτης του βρετανικού στρατού στην κατοχική Θεσσαλονίκη και Χαλκιδική, 1941-1942*, (Θεσσαλονίκη, 2009).
- Ουίνστον Τσώρτσιλ, *Δεύτερος Παγκόσμιος Πόλεμος*, τόμ. Α' – Δ', (Αθήνα, χ.χ.).
- Χαράλαμπος Χαραλάμπους, *Οι αεροπορικές επιδρομές εναντίον της Κύπρου κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και οι συνέπειές τους στην τοπική κοινωνία*, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Πανεπιστήμιο Κύπρου, (Λευκωσία, 2014).
- _____, «Η Λάρνακα στη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου», *Πρακτικά Συμποσίου, Λάρνακα: Αναβιώνοντας τις αναμνήσεις, Λάρνακα, Σάββατο 5 Δεκεμβρίου 2009*, (χ.χ.), σ. 164–175.
- _____, «Η καθημερινή ζωή στη Λεμεσό του Β' Παγκοσμίου Πολέμου (1939–1945)», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 10, (Λευκωσία, 2013), σ. 275–292.
- _____, «Ο Συνεργατισμός στα χρόνια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, 1939–1945», στο Γιώργος Γεωργής – Χρίστος Κυριακίδης – Χαράλαμπος Χαραλάμπους (επιμ.), *Ιστορία του Κυπριακού Συνεργατικού Κινήματος, Τόμος Β'*, (υπό έκδοση).
- _____, «Οι εκκενώσεις των κυπριακών πόλεων κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου πολέμου», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου*, 11, (υπό έκδοση).
- Λίντελ Χάρτ, *Ιστορία του Δευτέρου Παγκοσμίου Πολέμου*, τόμ. Α' – Β', (Αθήνα, 1977)

Η Σπογγαλιεία στην Κύπρο. Συμβολή στην οικονομική ιστορία της μεγαλονήσου στην περίοδο της Αγγλοκρατίας.¹

Κυριάκος Στ. Χατζηκυριακίδης

Ευχαριστίες εκφράζονται στους Κωστή Κοκκινόφτα, Μιχάλη και Κούλα Σταυρή, Παντελίτσα Παπαδοπούλου και Μαρίνο Παπαϊωακείμ, για την υπόδειξη σημαντικών πληροφοριών και υλικού κατά τη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

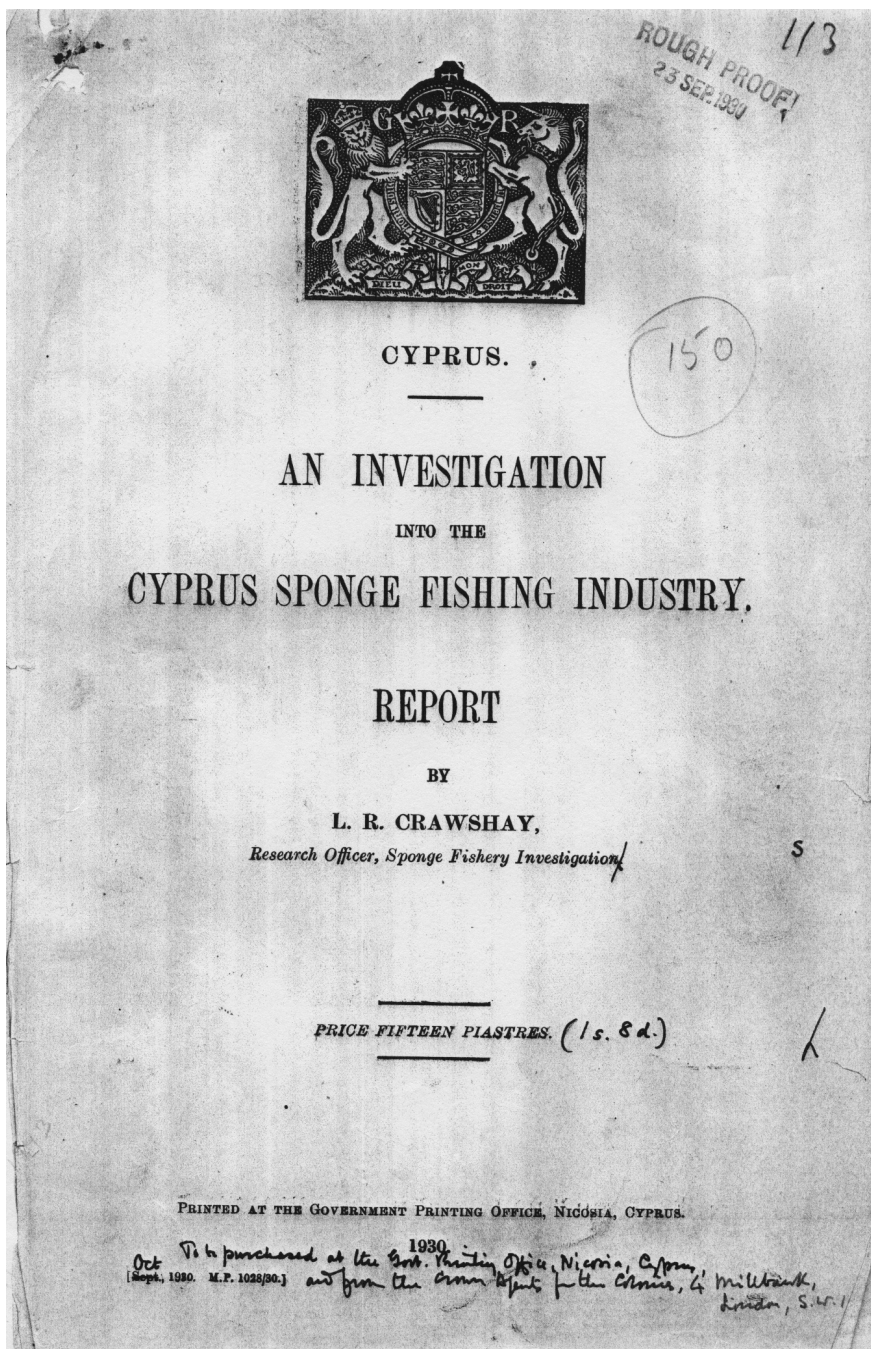
Η ανακοίνωση παρουσιάζει τη σπογγαλιεία, μια άγνωστη πτυχή της οικονομικής ιστορίας της Κύπρου, μέσα από βρετανικά έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Κύπρου και δημοσιεύματα του Τύπου της μεγαλονήσου. Παρά τις μεγάλες ποσότητες σφουγγαριών εξαιρετικής ποιότητας κατά μήκος των ακτών της Κύπρου, οι κάτοικοί της δεν ασχολήθηκαν ποτέ με την αλίευσή τους. Η αποκλειστική εκμετάλλευση αυτού του ενάλιου πλούτου ανήκε στους δεινούς σφουγγαράδες των νησιών του Αιγαίου Πελάγους, κυρίως των Δωδεκανήσων. Όπως προκύπτει από την αρχαιακή έρευνα που είναι σε εξέλιξη, η βρετανική διοίκηση κατέβαλλε, ήδη από τις πρώτες δεκαετίες κατοχής του νησιού, προσπάθειες ελέγχου, προστασίας και ενίσχυσης της συγκεκριμένης επαγγελματικής δραστηριότητας (λ.χ. νομικό πλαίσιο μεθόδων και αδειών αλίευσης, συνθηκών εργασίας κ.λπ.), με στόχο την αύξηση της παραγωγής και την εξασφάλιση του μέγιστου δυνατού οικονομικού οφέλους.

Εισαγωγικά στοιχεία για τα σφουγγάρια και τις μεθόδους αλιεύσής τους

Τα σφουγγάρια, η χρήση και η χρησιμότητα των οποίων ήταν γνωστή ήδη από την αρχαιότητα,² ταξινομήθηκαν στα Μετάζωα, σύμφωνα με τις μελέτες των ειδικών επισημόνων της εφαρμοσμένης Ζωολογίας, βάσει της δομής και του τρόπου της ανάπτυξής τους. Η επιφάνειά τους είναι γεμάτη πόρους, και, ως υδρόβιοι οργανισμοί, ζουν αποκλειστικά από την άντληση μεγάλων ποσοτήτων νερού που μπορούν να φθάσουν ανά ώρα τρεις φορές το συνολικό όγκο τους.³ Διακρίνονται σε «άγρια» και «ήμερα» ή σε εμπορικά και μη εμπορικά. Τα βασικότερα εμπορικά είδη σπόγγων με τις ποικίλες τοπικές ονομασίες τους, τα οποία συναντώνται στο Αιγαίο και στη Μεσόγειο, και επομένως και στην Κύπρο, είναι: το *καπάδικο*, ο *ματαπάς* (ή *φίνο* ή *ελληνικός σπόγγος μπάνιου*), η *μελάθη* (ή *τουρκικό φλιτζάνι* ή *λεπτός σπόγγος της Συρίας*), το *λαγόφυτο* (ή *ψαθούρι* ή *αυτί του ελέφαντα*) και η *τσιμούχα* (ή *δερματώδης σπόγγος*).⁴

Η αναμφισβήτητη ποιότητα⁵ των σφουγγαριών τόσο από πλευράς υφής όσο και από πλευράς ανθεκτικότητας κατέστησε τα σπογγοφόρα πεδία της ανατολικής λεκάνης της Μεσογείου, κυρίως του κεντροανατολικού τμήματός της τα καλύτερα παγκοσμίως, ξεπερνώντας εκείνα της Καραϊβικής (ακτές της Φλόριντα και της Κούβας) και της Μαδαγασκάρης ή των Φιλιππίνων.⁶ Αυτό σε συνδυασμό με το άγονο των μικρών νησιών του Αιγαίου,⁷ του γνωστού και ως «Ελληνικού Αρχιπελάγους», ήταν οι βασικές αιτίες της αποκλειστικής ενασχόλησης με τη σπογγαλιεία πολλών Ελλαδικών νησιωτών, κυρίως των λεγόμενων «Νοτίων Σποράδων»,⁸ ειδικότερα της Σύμης, της Χάλκης και της Καλύμνου καθώς και άλλων νησιών — μη συνδυασμένων στη συνείδησή μας με τη σπογγαλιεία, μολονότι επιδόθηκαν με μεγάλη επιτυχία σ' αυτήν — όπως του Αργοσαρωνικού, δηλαδή της Ύδρας, της Αίγινας, της Σαλαμίνας, των Σπετσών, αλλά και του υπόλοιπου Αιγαίου όπως της Αστυπάλαιας, της Νέας Κούταλης Λήμνου κ.ά. Υπήρχαν, επιπλέον, και κάτοικοι φτωχών παράκτιων περιοχών που ασχολήθηκαν με επιτυχία με τη σπογγαλιεία όπως της Ερμιόνης (Ν. Αργολίδας), του Τρίκερι (Ν. Μαγνησίας) κ.λπ.⁹ Αξίζει μάλιστα να σημειωθεί ότι σε αυτή τη μεγάλη ανάπτυξη της σπογγαλιείας και των αναφερομένων σπογγαλιευτικών κέντρων, ιδιαίτερα της Σύμης και της Καλύμνου, από τα μέσα του 19ου αιώνα είχε συμβάλει ο έλεγχος της πειρατείας στη Μεσόγειο (από τα τέλη 18ου αιώνα).¹⁰

Η σχετική ελληνική βιβλιογραφία-αρθρογραφία¹¹ βρίθει πληροφοριών για τους «πειρατές των βυθών». ¹² Είναι πραγματικά πολύ ενδιαφέροντα — κάποιες φορές ομολογουμένως συναρπαστικά — τα στοιχεία για τη ζωή τους, το «έπος της σφουγγαροδουλείας»: η συγκινητική αναχώρησή τους (πένθος μεταφορικό, κάποτε και κυριολεκτικό),¹³ η πολύμηνη, από Απρίλιο-Μάιο μέχρι Οκτώβριο, απουσία τους,¹⁴ η έκθεσή τους σε πλήθος φυσικών και ψυχικών κινδύνων,¹⁵ ο θάνασιμος κίνδυνος και τα σοβαρά ατυχήματα-παραπληγίες¹⁶ που εγκυμονούσε κάθε βουτιά στη Μεσόγειο (από το Νότιο Αιγαίο και την Κύπρο μέχρι και τις ακτές της Μάλτας της Αλγερίας και του Μάρκου)¹⁷ για τη συλλογή του «χρυσαφιού του βυθού».

Η έκθεση για τη σπογγαλιεία της Κύπρου, του βιολόγου Lionell Rutledge Crawshay
(*An Investigation into the Cyprus Sponge Fishing Industry*, Λευκωσία, 1930).

Τρόποι-μέθοδοι σπογγαλιείας¹⁸ και Σπογγαλιευτικό Ζήτημα¹⁹

Η δύσκολη εργασία της συλλογής των σφουγγαριών πραγματοποιούνταν κυρίως με καταδύσεις καθώς και με διάφορα όργανα-εργαλεία πάνω από το σκάφος: το καμάκι με τη γυάλα (καθρέφτης στην επιφάνεια της θάλασσας για τον εντοπισμό των σπόγγων) και τη λεγόμενη καγκάβα ή γαγγάβα (αρχ. *γάγγαμον*), ένα μεταλλικό πλαίσιο με δίχτυ που συρόταν στην επιφάνεια του βυθού ξεριζώνοντας τα σφουγγάρια, καταστρέφοντας όμως ταυτόχρονα τόσο την αναπαραγωγή τους όσο και την υπόλοιπη πολύτιμη θαλάσσια χλωρίδα.

Οι θρυλικοί «γυμνοί» δύτες βουτούσαν στα νερά χωρίς τη βοήθεια κάποιου μηχανισμού, εξασκημένοι από πολύ μικρή ηλικία να παραμένουν σε μεγάλα βάθη χωρίς αναπνευστική υποστήριξη ή βοήθεια. Κρατώντας τη λεγόμενη «σκανδαλόπετρα» ή «καμπανέλλι» εξασφάλιζαν ταχύτητα και ακρίβεια στην κατάδυση για την προσέγγιση συγκεκριμένων πλούσιων σε σφουγγάρια σημείων του βυθού. Δεινοί στην ελεύθερη κατάδυση, την παλαιότερη και πλέον διαδεδομένη μέθοδο αλίευσης σφουγγαριών, ήταν κυρίως οι «βουτηχτάδες» της Σύμης και της Καλύμνου και η φήμη τους ήταν τέτοια που Έλληνες αλλά και ξένοι ιδιοκτήτες ναυαγισμένων πλοίων ζητούσαν τις υπηρεσίες τους για την ανάσυρση πολύτιμων αντικειμένων.

Στα μέσα της δεκαετίας του 1860 κάνει την εμφάνισή του, αρχικά στη Σύμη και έπειτα σε όλον τον κόσμο των σφουγγαράδων του Αιγαίου, το σκάφανδρο ή «η μηχανή»· μια καινοτόμα, επαναστατική για τα δεδομένα της εποχής μέθοδος κατάδυσης, που επέτεινε κατά πολύ τον χρόνο παραμονής του δύτη στο βυθό και επομένως αύξανε την παραγωγικότητά του. Η γνωστή αδιάβροχη στολή και η ορειχάλκινη περικεφαλαία διαδόθηκαν ταχύτατα σε όλους τους σπογγαλιευτικούς ελληνικούς τόπους στις τελευταίες δεκαετίες του 19ου και στις αρχές του 20ού αιώνα, αφού η ζήτηση σφουγγαριών από τις βιομηχανίες της Δύσης ήταν ιδιαίτερα αυξημένη.²⁰ Γρήγορα όμως διαπιστώθηκε ότι αυτή η αύξηση της παραγωγής, το πέρασμα ουσιαστικά από την προβιομηχανική εποχή στην «εκβιομηχάνιση» της σπογγαλιείας,²¹ από την εποχική δραστηριότητα στην εντατική επαγγελματική απασχόληση και την οργανωμένη επιχείρηση, είχε πολύ βαρύ τίμημα σε ανθρώπινες ζωές²² και παραπληγίες (νόσος των δυτών ή της αποσυμπίεσης). Παρά τις αντιδράσεις, κυρίως στη Σύμη και την Κάλυμνο,²³ η χρήση της «λαιμητόμου μηχανής» συνέχισε να υφίσταται ευρέως διαδεδομένη, παρά τον σχετικό νόμο απαγόρευσής του (1902), ο οποίος αποτέλεσε «νεκρό γράμμα» σε χώρες της Μεσογείου άμεσα εμπλεκόμενες με το ζήτημα.²⁴

Ωστόσο, σταδιακά καταβλήθηκαν προσπάθειες για βελτιώσεις στη χρήση του σκαφάνδρου, με κυριότερη αυτή του ονομαζόμενου «μηχανισμού Φερνέζ», ενός νέου αναπνευστικού μηχανισμού, συνδυασμού στην ουσία των πλεονεκτημάτων της ελεύθερης κατάδυσης και του σκαφάνδρου αντίστοιχα. Το «Φερνέζ» δοκι-

μάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1920 και πολύ γρήγορα υιοθετήθηκε κατά κύριο λόγο από τους Συμιακούς και τους Καλύμνιους σφουγγαράδες.²⁵

Η σπογγαλιεία στα πρώτα χρόνια της Αγγλοκρατίας (1878–1904)

«Η σπογγαλιεία δι’ ημάς είναι τεθαμμένη» έγραφε η εφημερίδα «Σάλπιγξ» στις 3 Σεπτεμβρίου 1888,²⁶ καταδεικνύοντας με απογοήτευση και ίσως με υπερβολικό, είναι η αλήθεια, τρόπο την προβληματική κατάσταση του συγκεκριμένου κλάδου της κυπριακής οικονομίας εκείνη την περίοδο. Συνόψιζε μάλιστα μέσα σε λίγες γραμμές τις σημαντικότερες πτυχές του ζητήματος: ύπαρξη μεγάλων ποσοτήτων εξαιρετικής ποιότητας σφουγγαριών στις θάλασσες της Κύπρου, εκμετάλλευση αυτού του ενάλιου πλούτου από άλλους και όχι από το εγχώριο ανθρώπινο δυναμικό, το οποίο δυναμικό το έκρινε με αυστηρότητα, και επιβολή υψηλών δασμών από τη βρετανική διοίκηση του νησιού στους ασχολούμενους με τη σπογγαλιεία. Σημείωνε χαρακτηριστικά μεταξύ άλλων:

«δεν είναι τούτο μία προσβολή εκ μέρους των ξένων τούτων προς ημάς τους Κυπρίους, ότι ενώ έχομεν εντός της οικίας μας ένα τοιούτον μικρόν ή μεγάλον θησαυρόν, δεν είμεθα ικανοί να τον επωφεληθώμεν ημείς και έρχονται εκείνοι και τον αρπάζουν από των χειρών μας; ... Διατί, ενώ άλλαι νήσοι συντηρούνται διά της σπογγαλιείας, ημείς αφίνομεν να μας διαφεύγη των χειρών μία τοιαύτη ωφέλεια;»²⁷

Στο ίδιο «μήκος κύματος» και την ίδια μάλιστα χρονιά με το δημοσίευμα της «Σάλπιγγος» κινούνταν και ο διευθυντής του Τελωνείου W. T. Taylor. Συγκεκριμένα, ο βρετανός υπηρεσιακός παράγοντας ενημέρωνε τον Μέγα Αρμοστή της Κύπρου Henry Bulwer ότι η σπογγαλιεία ήταν στα χέρια των Υδραίων, των Καλύμνιων και άλλων Ελλαδιτών νησιωτών. Από την Κύπρο, αντίθετα, συμμετείχε μόνο μία μικρή βάρκα με τριμελές πλήρωμα από τη Λάρνακα, «η μοναδική», όπως ο Taylor σημείωνε, «περίπτωση Κύπριων σφουγγαράδων», με βάση τα αρχεία του από το 1879 και μετά.²⁸ Ο Taylor αναφερόταν, ακόμη, στις μεθόδους αλίευσης των σπόγγων, στον αριθμό των εργαζομένων (περίπου 400) και στον αριθμό και το είδος των πλοιαρίων που βρίσκονταν εκείνη τη σπογγαλιευτική περίοδο στα νερά της Κύπρου. Στόχος του μέσα από την πλήρη περιγραφή της κατάστασης, ήταν να καταδείξει τη σημαντική υστέρηση εσόδων της βρετανικής διοίκησης σε σύγκριση με τα μεγάλα κέρδη που είχαν οι σφουγγαράδες από την εκμετάλλευση των κυπριακών σπογγοφόρων θαλάσσιων πεδίων και την ανάγκη αλλαγής στο καθεστώς εκμετάλλευσης του ενάλιου πλούτου.

Οι χαμηλοί δασμοί που οι ξένοι (νησιώτες του Αιγαίου) πλήρωναν για να εξασφαλίσουν την άδεια σπογγαλιείας ήταν αντιστρόφως ανάλογοι του οικονομικού οφέλους²⁹ που αποκόμιζαν από την εμπορία³⁰ των εξαιρετικά μεγάλων σε ποσότητα και άριστων σε ποιότητα σφουγγαριών.³¹ Τη δυσaráσκεια του Taylor και όλων των υπευθύνων του εισπρακτικού μηχανισμού στην Κύπρο επέτεινε το γεγονός ότι οι σφουγγαράδες του ελληνικού Αρχιπελάγους εξασφάλιζαν όλες τις προμήθειές τους από τον τόπο τους και όχι από την κυπριακή αγορά και δε συνέβαλλαν επομένως, ούτε στο ελάχιστο στην ενίσχυση της κυπριακής οικονομίας.³²

Αναζητούνταν λοιπόν λύσεις στο ζήτημα για να αυξηθούν τα έσοδα. Ο Taylor θεωρούσε ότι η ίδια η κυβέρνηση όφειλε να πάρει υπό τον έλεγχο και την αποκλειστική εκμετάλλευσή της τα σφουγγάρια,³³ πρακτική που είχε ακολουθήσει η αποικιακή κυβέρνηση της Κεϋλάνης (σημερινή Σρι Λάνκα) για την αλιεία και την εμπορία των μαργαριταριών. Κάτι τέτοιο όμως θα σήμαινε δαπάνες για τη δημιουργία στόλου, την παροχή προνομίων στα πληρώματα, την εξασφάλιση κονδυλίων για τις προμήθειες των πληρωμάτων, τη συντήρηση των πλοιαρίων και την προστασία της σπογγαλιείας. Πίστευε, επομένως, ότι η ενδεδειγμένη λύση για την αύξηση των κυβερνητικών εσόδων ήταν η ετήσια ή πολυετής εκμίσθωση της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας σε έναν επιχειρηματία ή σε ένα συνδικάτο, που θα αναλάμβανε την ευθύνη όλων των δαπανών της σπογγαλιείας (συμφωνία εκμετάλλευσης, καταβολή ασφάλειας-εγγύησης, προμήθειες πληρωμάτων κ.ά.) κατά μήκος των κυπριακών ακτών. Απαραίτητες όμως για τέτοιους χειρισμούς κρίνονταν αλλαγές στις ισχύουσες από το 1879 διατάξεις, όπως λ.χ. τον περιορισμό στο εξής των αδειών εκμετάλλευσης μόνο σε εκείνους που θα επέλεγε η βρετανική διοίκηση και όχι σε όλους όσους αιτούνταν κάτι τέτοιο καθώς και την επιβολή προστίμων και την κατάσχεση των πλοιαρίων όσων βουτούσαν στα νερά της Κύπρου χωρίς άδεια. Γι' αυτό το λόγο μάλιστα συντάχθηκε και σχετικό νομοσχέδιο (1889),³⁴ το οποίο ψηφίσθηκε, μετά από εισήγηση του Taylor,³⁵ ως νόμος από το Νομοθετικό Συμβούλιο, με τον τίτλο «Περί λήψεως προνοίας δια την καλλιτέραν διακανόνισιν της Σπογγαλιείας» (1890).³⁶

Οι συνεχείς παραινήσεις του Taylor³⁷ είχαν ως αποτέλεσμα τη σύνταξη και αποστολή μιας κυβερνητικής αγγελίας (1890)³⁸ σε όλα τα βρετανικά προξενεία και υποπροξενεία της Μεσογείου, με έμφαση όμως στα ελληνικά νησιά και τις ελληνικές παράκτιες πόλεις (Ρόδος, Σάμος, Λέσβος, Σύρος, Πειραιάς, Βόλος κ.ά.).³⁹ Η συγκεκριμένη αγγελία δημοσιεύθηκε επίσης σε όλες τις εφημερίδες της μεγαλονήσου,⁴⁰ καθιστώντας σαφές ότι η εκχώρηση άδειας σπογγαλιείας, διάρκειας μέχρι 10 έτη, θα ήταν αρμοδιότητα του Αρχιγραμματέα Κύπρου και θα αποτελούσε αποκλειστικό προνόμιο εκείνου ή εκείνων που θα κατέθεταν την οικονομικά πιο συμφέρουσα, για τη βρετανική διοίκηση, προσφορά-πρόταση.

Παρόμοια τακτική δημοσιοποίησης ακολουθήθηκε και την επόμενη χρονιά (1891), σε ελληνικές εφημερίδες της Κύπρου⁴¹ και της Σμύρνης,⁴² καθώς και σε

ΚΟΙΝΟΤΗΣ
 ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ
 ΣΥΜΗΣ

Προς τὸν Σεβαστὸν
 Νομοθετικὸν Συμβούλιον
 τῆς ῥήτου Κύπρου.

Αριθ. 143. -

Δαν. late
 16.7.94

Ἐννομὴ Κύριε Πρόεδρε,

Δι' ἀφροσύνην βεβαίως ὅτι οἱ κλέπταις
 τῆς νημερίας ρέου δέχονται εἰσεῖν αὐτὸν
 τὸν οὐκ ὀρθὸν ποταμὸν, ἐξασματῶν τὴν
 ποταμίστην ἐπὶ διαφόρων ἔρδων, με-
 τὰ τὴν αὐτὴν εἶναι, ἢ οὐδὲν παρὰ τὰς.
 Ἐν τούτοις ἐνῶ καὶ ἐγὼ τὰ παρὰ τὴν
 Κύπρον ἀνέκαθεν ἦσαν ἐπὶ τὴν ἀρρε-
 ροὶ πάντες οἱ ἔρδων τῆς ποταμίστης,
 ἐσχάτως ἐπὶ τὴν ὅτι ἀπονεύειν τὴν
 ἀ' παρὰ τὰς ποταμίστης ἐν τῇ δα-
 γόσῳ τῆς Κύπρου.

Οἰκιστοὶ, Ἐννομὴ Κύριε Πρόε-
 δρε ὅτι γινώσκοντες ἐν μακρὰν ὥ-
 ραν καὶ ἰσχύοντες ἐκείθεν τὴν ἔρ-
 δων τῆς ποταμίστης, δεῖ ἐδυνάμην
 αὐτὴν τὴν ἐκπαρμένην ἐπὶ τὴν ἀπο-
 νεύειν τῆς δὲ παρὰ τὰς ποταμί-
 στης ἐν Κύπρῳ.

Ὅθεν παρακαλοῦμεν εἰσεβάλλειν καὶ

Ἐγγραφοῦ τῆς Κοινότητος Σύμης πρὸς τὸ Νομοθετικὸν Συμβούλιον Κύπρου σχετικὰ μετὰ τὴν παρα-
 χώρησιν ἀδείας σπογγαλιείας σε Συμιακοὺς σφουγγαράδες (ΚΑΚ, ΣΑ1/1195/1894/24.03.1894).

όλα τα προξενεία και τα υποπροξενεία της Μ. Βρετανίας στην ανατολική Μεσόγειο.⁴³ Ιδιαίτερα για την ενημέρωση των κατοίκων των Δωδεκανήσων, τα πληρώματα των οποίων επισκέπτονταν συχνότατα την Κύπρο, ουσιαστική ήταν η συνδρομή του Βρετανού υποπροξένου στη Ρόδο Α. Biliotti.⁴⁴

Όπως όμως προκύπτει από τις πηγές, φαίνεται ότι η συγκεκριμένη πολιτική άρνησε όχι μόνο να εφαρμοστεί αλλά και να αποδώσει τα αναμενόμενα. Κατ' αρχάς, μέχρι την εφαρμογή των νέων δεδομένων, αρκετοί συμιακοί σφουγγαράδες (40 πλοιάρια το 1890 στις ακτές της Κυρήνειας και της Πάφου) είχαν ήδη εξασφαλίσει άδεια για σπογγαλιεία στις ακτές της Κύπρου, με τη χρήση μάλιστα σιδερένιας σβάρνας μήκους περίπου 5,5 μ. και βάθους περίπου 0,5 μ. — επρόκειτο ουσιαστικά για μια από τις μορφές της γνωστής «καγκάβας» —,⁴⁵ οι καταστροφικές συνέπειες της οποίας απασχολούσαν τον Taylor που εισηγούνταν την απαγόρευσή της, τουλάχιστον τους πρώτους μήνες της σπογγαλιευτικής περιόδου.⁴⁶ Έσπευσε, έτσι, την επόμενη χρονιά να επιβάλει την απαγόρευση του «διά δικτύων και αποξυστικών μηχανημάτων σπογγαλιεύειν» (1891), παρά το γεγονός ότι κάτι τέτοιο δεν προβλεπόταν από τον ισχύοντα τότε νόμο,⁴⁷ και ότι οι έμπειροι σφουγγαράδες της Σύμης πάσχιζαν, μάταια, να ακυρώσουν την απόφαση της βρετανικής διοίκησης υποστηρίζοντας ότι η καγκάβα δεν αποτελούσε απειλή για τα σφουγγάρια και γι' αυτό χρησιμοποιούταν χωρίς απαγορεύσεις σε άλλες περιοχές της Μεσογείου (Ιταλία, Τύνιδα κ.λπ.) και στις εκτενείς ακτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας.⁴⁸

Η προβληματική αυτή κατάσταση ήταν επόμενο να εκμηδενίσει και τις προοπτικές προσέλευσης επιχειρηματιών που θα αναλάμβαναν την αποκλειστική άδεια εκμετάλλευσης. Για την ακρίβεια, μετά από τις αγγελίες των ετών 1890–1891 ανταποκρίθηκαν μόνο δύο εταιρείες: ο W. Williamson, για λογαριασμό της μεγάλης λονδρέζικης εμπορικής εταιρείας Knowles και Foster,⁴⁹ και οι, επίσης με έδρα το Λονδίνο, Cresswell Brothers που ασχολούνταν με την εισαγωγή και εμπορία σπόγγων στην Ελλάδα, την Τουρκία, τις Μπαχάμες, τη Φλόριντα και την Κούβα.⁵⁰ Για τη δεύτερη, που ουσιαστικά είχε το μονοπώλιο των σπόγγων στη Μεσόγειο, η βρετανική διοίκηση πίστευε βάσιμα ότι το ενδιαφέρον της δεν ήταν πραγματικό, αλλά απλώς ήθελε να γνωρίζει αν υπήρχε κάποια άλλη εταιρεία που επιθυμούσε να «μπει» στο χώρο απειλώντας τα συμφέροντά της.⁵¹ Αντίθετα, η πρώτη περίπτωση ήταν πραγματικά πολλά υποσχόμενη, αλλά, μολονότι οι συζητήσεις προχώρησαν και καταρτίστηκαν αναλυτικά οι όροι της συμφωνίας, αυτή ματαιώθηκε.⁵² Οι περιοριστικοί όροι για τη χρήση οποιασδήποτε αποξυστικής μηχανής, παρά την πρόθεση της ενδιαφερόμενης εταιρείας να εφαρμόσει ένα αντίστοιχο βελτιωμένο είδος, οδήγησαν τις διαπραγματεύσεις σε ναυάγιο.⁵³

Οι προσπάθειες των Βρετανών να προστατεύσουν και να αναπτύξουν στη Κύπρο τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα αντιμετώπισαν εμπόδια και αντιδράσεις. Φαίνεται ότι τουλάχιστον μέχρι και το 1898, εξαιτίας παρερμηνειών, εξακολούθησε να εκχωρείται ένας μικρός έστω αριθμός αδειών για χρήση απο-

ξυστικών μηχανών, που όχι μόνο αποδείκνυε την αναποτελεσματικότητα τού νομικώς επιχειρούμενου κυβερνητικού ελέγχου, αλλά και συντελούσε στην πράξη στην ανεξέλεγκτη και μη αναστρέψιμη καταστροφή του βυθού.⁵⁴

Το 1898 το ζήτημα της «καγκάβας» έλαβε διαστάσεις ανοιχτής σύγκρουσης μεταξύ των βρετανικών αρχών και των σφουγγαράδων με αποξυστικές μηχανές, οι οποίοι επιχείρησαν παράνομη αλιεία κυρίως στην επαρχία Αμμοχώστου, στο Ακρωτήριο Κάβο Γκρέκο και στον Κόλπο της Γαστριάς. Χωρίς να διαθέτει ικανά μέσα για την αναχαίτισή τους η βρετανική διοίκηση ζήτησε τη συνδρομή της τορπιλάκατου/κανονιοφόρου H. M. S. Hussar.⁵⁵ Σύμφωνα με το Τελωνείο της Κύπρου, μολονότι δεν ήταν γνωστή η χρονική διάρκεια παραμονής των λαθροθήρων στις κυπριακές ακτές, η ζημιά ήταν μεγάλη, τόσο για όσους κατείχαν νόμιμες άδειες όσο και για την ίδια τη βρετανική διοίκηση και τη σπογγαλιεία της Κύπρου.⁵⁶

Τα αναφερόμενα προβλήματα και η ισχυρή πεποίθηση ότι η «καγκάβα» και κάθε παρόμοιο αποξυστικό όργανο απειλούσαν το παρόν και το μέλλον της σπογγαλιείας στην Κύπρο κατέστησαν αναγκαία την ψήφιση ενός νέου τροποποιημένου σπογγαλιευτικού νόμου που ρητά θα απαγόρευε στο εξής τη συγκεκριμένη μέθοδο. Έτσι, μετά από πολλές συζητήσεις και αναβολές⁵⁷ ψηφίσθηκε τον Ιούλιο του 1899 ο νέος νόμος,⁵⁸ που έδινε ωστόσο τη δυνατότητα στον Μέγα Αρμοστή να επιτρέπει «χάριν δοκιμής» τη χρήση οποιουδήποτε σπογγαλιευτικού οργάνου (συμπεριλαμβανομένης και της καγκάβας).⁵⁹ Επιπλέον, ο νέος νόμος εξουσιοδοτούσε τον Μέγα Αρμοστή να ορίζει συγκεκριμένες περιοχές αλιείας (άρθρο 4), καθιστούσε υποχρεωτική τη δήλωση όλων των αλιευμένων σπόγγων στο πλησιέστερο τελωνείο (άρθρο 9), εξουσιοδοτούσε την Υπηρεσία Προσόδων να σταματά και να υποβάλει σε ελέγχους σπογγαλιευτικά πλοία (άρθρο 10). Τα δύο τελευταία άρθρα αποτέλεσαν τη βάση, μερικά χρόνια αργότερα, ενός πιο λεπτομερούς και χρήσιμου συστήματος, για τον όσο το δυνατόν ακριβέστερο υπολογισμό των προς αλίευση σπόγγων στις θάλασσες της Κύπρου.⁶⁰

Η αποτελεσματικότητα των μέτρων κατά της «καγκάβας» και το κατά πόσο αυτά ενίσχυσαν τον αριθμό αδειών των άλλων σπογγαλιευτικών μεθόδων δεν είναι ξεκάθαρο από τα υπάρχοντα στοιχεία. Πάντως, το συνολικό ποσό των προσόδων το 1899 ήταν το μεγαλύτερο των προηγούμενων δέκα χρόνων (582 αγγλ. λίρες), και μετά από μια παροδική μείωση τη διετία 1900–1901, το 1902 ήταν ακόμη πιο υψηλό (603 αγγλ. λίρες)⁶¹ και προερχόταν αποκλειστικά και μόνο από 57 άδειες πλοιαρίων με καμάκι και 41 (άδειες) πλοιαρίων με γυμνούς δύτες.⁶² Ελάχιστες άδειες είχαν εκχωρηθεί σε βάρκες με σκάφανδρο, μια μέθοδος που πιθανόν είχε «εισαχθεί» στην Κύπρο από την πρώτη στιγμή της εμφάνισής της στη Μεσόγειο (1866) και είχε συμπεριληφθεί κι αυτή στον πρώτο βρετανικό νόμο «περί σπογγαλιείας» (1879).⁶³ Η χρήση μάλιστα του σκαφάνδρου δε διακόπηκε στη μεγαλόνησο, παρά την απαγόρευση που η Υψηλή Πύλη είχε επιβάλει με ρηματική διακοίνωση στις ακτές της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας από το 1881,

λόγω των αναμφισβήτητων επιζήμιων αποτελεσμάτων του στα σπογγοφόρα πεδία από την υπεραλίευση και τη συνεχή «επιβάρυνσή» τους χωρίς περιθώρια ανάκαμψης και αναπλήρωσης.⁶⁴

Ο δραστικά πια μειωμένος αριθμός των αδειών σκαφάνδρου στις αρχές του 20ού αιώνα (δεν ξεπερνούσε τα δάχτυλα του ενός χεριού το 1900–1901) οφειλόταν σίγουρα και στη «λυσσαλέα» επίθεση του Ch. Flegel, το κίνημα του οποίου για το περίφημο «σπογγαλιευτικό ζήτημα» είχε λάβει από το 1900 και στην Κύπρο, όπως νωρίτερα στη Σάμο και την Κάλυμνο, μεγάλες διαστάσεις.⁶⁵ Παράλληλα με την ανθρωπιστική οπτική του απέναντι στη θανατηφόρα μέθοδο, ο Flegel τόνιζε και την παγιωμένη πια αντίληψη για τις επιβλαβείς για τα σφουγγάρια συνέπειες.⁶⁶ Πιο συγκεκριμένα, 110 Ελλαδίτες σφουγγαράδες δήλωναν το Νοέμβριο του 1900 ότι δεν σκόπευαν να «βουτήξουν» σύντομα στα νερά της Κύπρου εξαιτίας της σημαντικής μείωσης που είχαν υποστεί τα σφουγγάρια από την αλόγιστη χρήση του σκαφάνδρου.⁶⁷

Αναφορικά με την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα και τις αρχές του 20ού αιώνα, μπορεί τελικά να υποστηριχθεί ότι η σπογγαλιεία ακολούθησε μια εμφανώς συνεχή πορεία ύφεσης. Στη διάρκεια αυτής της ύφεσης οι προσπάθειες της βρετανικής διοίκησης είχαν στόχο τη λήψη προληπτικών μέτρων ενάντια στις θεωρούμενες αιτίες της καταστροφικής αποψίλωσης των σπογγοφόρων πυθμένων, τις αποξυστικές και καταδυτικές μηχανές με ανεξέλεγκτη χρήση. Η συλλογή σφουγγαριών ήταν εφικτή όσο διατηρούνταν τα αποθέματα του βυθού, αλλά καθώς αυτά σταθερά μειώνονταν, η διαφαινόμενη έλλειψη θα αυξανόταν ολοένα από τη σταδιακή απώλεια των «απογόνων» των σπόγγων.

Στην ουσία οι συνθήκες που επικρατούσαν στη σπογγαλιεία στην περίοδο 1890–1904 ήταν το αποτέλεσμα των 35 και πλέον χρόνων που είχαν προηγηθεί. Ακόμη και με τις πιο ευοίωνες προβλέψεις, μόνον ο χρόνος μπορούσε να επαναφέρει τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα στους πρότερους ρυθμούς ανάπτυξης.⁶⁸

Υπαγωγή της σπογγαλιείας στο «Γεωργικό Συμβούλιο» (1904–1910)

Το 1904 η σπογγαλιεία παραχωρήθηκε στο Γεωργικό Συμβούλιο της βρετανικής διοίκησης της Κύπρου με στόχο τη συγκρότηση ενός συστήματος ελέγχου της σπογγαλιείας.⁶⁹ Ο ελεγκτικός αυτός μηχανισμός, το περιεχόμενο του οποίου περιγράφηκε στις διατάξεις «περί σπογγαλιείας με καμάκι» (1904), προέβλεπε την πραγματοποίηση από εξουσιοδοτημένους επιθεωρητές ελέγχων όλων των σπογγαλιευτικών σκαφών που βρίσκονταν στα νερά της Κύπρου. Παράλληλα, οι επιθεωρητές ήταν υποχρεωμένοι να τηρούν ημερολόγιο εργασιών, καταγραφής πλοιαρίων, καιρικών συνθηκών και κατάστασης της θάλασσας, ποσότητας σφουγγαριών

και του βάθους αλιεύσής τους καθώς και ό,τι άλλο έκριναν ότι είχε σημασία να καταγράψουν. Αποτέλεσμα αυτού του συνολικού και ενδεδειγμένου ελέγχου ήταν η συγκέντρωση πολύτιμων στοιχείων για τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα, που όμως δεν καταγράφηκαν ποτέ σε πίνακες στην περίοδο 1904-1910.⁷⁰

Επιπρόσθετες υποχρεώσεις των αδειούχων σπογγαλιέων ήταν: η περίοδος αλιείας περιοριζόταν σε συγκεκριμένους μήνες το χρόνο και δεν είχε πια διάρκεια ενός ημερολογιακού έτους από την εκχώρηση της άδειας· ο ορισμός των προς εκμετάλλευση πεδίων ύστερα από συνεννόηση, ανά εβδομάδα, μεταξύ του επιθεωρητή και των αδειούχων σφουγγαράδων· ο καθορισμός από το Γεωργικό Συμβούλιο του μικρότερου επιτρεπόμενου μεγέθους αλιεύσιμων σπόγγων με διάμετρο περ. 13 εκατοστών (στη συνέχεια περ. 10 εκ.) και τέλος εφαρμογή ενός συστήματος υπολογισμού της πληρωμής της βρετανικής διοίκησης στη λήξη κάθε αλιευτικής περιόδου. Το ύψος του δικαιώματος που εισέπραττε το δημόσιο ταμείο έφθανε στο ένα τρίτο της αξίας της συνολικής ποσότητας των αλιευμένων σφουγγαριών, προκαλώντας τις διαμαρτυρίες των αδειούχων σπογγαλιέων.⁷¹ Τα συγκεκριμένα μέτρα, με εξαίρεση το δεύτερο (ορισμός των προς εκμετάλλευση πεδίων) που η οικονομική του απόδοση ήταν αμφισβητήσιμη και μάλιστα ακυρώθηκε γρήγορα, χαρακτηρίστηκαν από τον Crawshay αρκετά χρόνια αργότερα ως χρήσιμα για τη συμφέρουσα εκμετάλλευση της σπογγαλιείας.⁷²

Η γενική πολιτική του Συμβουλίου ήταν ουσιαστικά να αναπτύξει και να αναδείξει τη σπογγαλιεία στον μέγιστο δυνατό βαθμό με στόχο να την εκμισθώσει σε εταιρεία, παραχωρώντας στην τελευταία το αποκλειστικό δικαίωμα εκμετάλλευσης. Δεν λαμβανόταν όμως υπόψη η σημαντικότερη παράμετρος: η απόδοση των σπόγγων δεν μπορούσε να είναι το ίδιο μεγάλη, παρά μόνο εάν θέτονταν περιορισμοί στην υπεραλίευση και στη συνεχιζόμενη, μολονότι περιορισμένη, χρήση του σκαφάνδρου.⁷³ Όλα, λοιπόν, εξαρτιόνταν από την αναπαραγωγική ικανότητα των σφουγγαριών, τα οποία όμως υφίσταντο υπερβολικές πιέσεις ήδη από τα πρώιμα χρόνια εκμετάλλευσής τους.⁷⁴

Επιπλέον, σχετικά με το Γεωργικό Συμβούλιο αξίζει να αναφερθεί ότι η παραχώρηση σε αυτό του προνομίου ελέγχου αποτελούσε επίσης μια προσπάθεια παρότρυνσης του εγχώριου πληθυσμού, που ασχολιόταν με τη θάλασσα, να στραφεί στη σπογγαλιεία, καθώς ο εν λόγω τομέας εξακολουθούσε να παραμένει στα χέρια των Ελλαδιτών νησιωτών.⁷⁵ Με βάση την προκήρυξη, όποιος Κύπριος έδειχνε ενδιαφέρον, όφειλε να απευθυνθεί στο τελωνείο της επαρχίας διαμονής του και να δηλώσει το επάγγελμά του, την ηλικία του και το χρονικό διάστημα που επιθυμούσε να εργασθεί.⁷⁶ Η προσπάθεια όμως «έπεσε στο κενό», παρά το γεγονός μάλιστα ότι η βρετανική διοίκηση υποχρέωσε τα ξένα πληρώματα να δέχονται στα πλοιάριά τους Κυπρίους.⁷⁷

Γενικότερα πάντως, αναφορικά με τη σπογγαλιεία στη μεγαλόνησο τη συγκεκριμένη περίοδο οι ίδιοι οι Κύπριοι εξακολουθούσαν να διαπιστώνουν ότι η

συγκεκριμένη «βιομηχανία δεν είλκυσε ουδέ φαίνεται να ελκύση την προσοχήν των κατοίκων...», μολοντί γνώριζαν πολύ καλά ότι η σπογγαλιεία δεν ήταν «μη-δαμινή και αναξία» και ότι οι παραλίες της «σπογγοφόρου χώρας» τους τόσο με σκάφανδρο από τη Λεμεσό, όπου κατέπλεαν τα περισσότερα πλοίαφια, δια μέσου του Αποστόλου Ανδρέα μέχρι την Κυρήνεια⁷⁸ όσο και με καμάκι από τη Λεμεσό με δυτική κατεύθυνση μέχρι την Κυρήνεια⁷⁹ προμήθευαν «το διεθνές εμπόριον δι' εξαιρέτου και αφθόνου συγκομιδής Κυπριακών σπόγγων», ανώτερων σε ποιότητα και επομένως ακριβότερων από εκείνους που αλιεύονταν στις ακτές της Κρήτης και της Αιγύπτου.⁸⁰ Ο κυπριακός Τύπος παροτρύνοντας τους κατοίκους του νησιού σημείωνε με νόημα: «Αλλά αφού δεν εδείχθημεν μέχρι τούδε Προμηθείς, ας φανώμεν τουλάχιστον Επιμηθείς δια το μέλλον».

Το 1910 η βρετανική διοίκηση τερμάτισε τη συμφωνία με το Γεωργικό Συμβούλιο. Στην περίοδο αυτή των 6–7 ετών (1904–1910) δεν υπήρξε, σύμφωνα με τις εκθέσεις των πλοιαρίων, καμία ένδειξη βελτίωσης της απόδοσης των σπογγοφόρων πυθμένων. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, η εντατικοποίηση των σπογγαλιευτικών δραστηριοτήτων θα ήταν ανώφελη, ακόμη και αν αυτές παροδικά θα αύξαναν τα έσοδα — που πράγματι συνέβη —,⁸¹ καθώς θα επιδείκνυνε το ήδη σοβαρό πρόβλημα και θα επηρέαζε αρνητικά τη σοδειά στα επόμενα χρόνια.⁸² Δίχως αμφιβολία είχε φθάσει η ώρα που ένα βιολογικό είδος απειλούνταν με εξαφάνιση—υπήρχαν μάλιστα και αναφορές «περί βεβλαμμένων σπόγγων»⁸³ — και άρα χρειαζόταν πλέον προστασία από εκείνους που με τη δύναμή τους είχαν επιβάλει τους δικούς τους όρους στην έρευνα και την εκμετάλλευσή του. Επιβεβλημένη κρινόταν, επομένως, η εξασφάλιση μιας ισορροπίας ανάμεσα στην προστασία του απειλούμενου είδους και την εντατική σπογγαλιεία και σπογγεμπορία. Το σφουγγάρι, ωστόσο, εξακολουθούσε να υπάρχει, σε πείσμα των πιέσεων που είχαν επιφέρει σημαντικές μειώσεις στην «παραγωγή».⁸⁴

Η σπογγαλιεία μετά το 1910

Το 1910 η σπογγαλιεία πέρασε και πάλι στις αρμοδιότητες του διευθυντή των Τελωνείων (Αρχιτελώνη) της Κύπρου,⁸⁵ ο οποίος ουσιαστικά δεν είχε πάψει να σχετίζεται με τη συγκεκριμένη οικονομική δραστηριότητα, ακόμη και στην περίοδο που η τελευταία είχε υπαχθεί στο Γεωργικό Συμβούλιο. Η επαναφορά όμως του συστήματος ελέγχου της σπογγαλιείας στο Τελωνείο έγινε ακόμη πιο επιτακτική μετά από τις αναφορές του διευθυντή των Τελωνείων, με την ιδιότητα του επιθεωρητή αλιείας (Ιούνιος 1910), για λαθροθηρία στο Ακρωτήρι του Αποστόλου Ανδρέα και στις παρακείμενες ακτές που κατέληξε στην επιβεβλημένη σύλληψη και κατάσχεση πλοιαρίου.

Κατά το 1911, εισήχθη μία επιπλέον αλλαγή: η επιβολή κατ' αρχάς ειδικών

τελών (χορήγησης) άδειας, που όφειλαν να καταβάλουν οι βάρκες, εκτός από το ποσοστό μερίσματος της βρετανικής διοίκησης στο φορτίο (το οποίο μέρος κατέβαλαν) σε είδος. Το σύστημα του δικαιώματος μερίσματος το οποίο καθιερώθηκε με το σχέδιο της χορήγησης «αποκλειστικών» δικαιωμάτων αλιείας, αποδείχθηκε μη εφαρμόσιμο. Κατά συνέπεια, τη συγκεκριμένη χρονιά παρά τις επανειλημμένες εκθέσεις του επιθεωρητή αλιείας Α. Κ. Bovill στις οποίες πρότεινε ως λύση τη χορήγηση ενός συνόλου αδειών «αντί μιας αποκλειστικής άδειας», λήφθηκε η τελική απόφαση για να επιβάλει τα τέλη της ίδιας ονομαστικής άδειας για βάρκες σπογγαλιείας, όπως τα τέλη που όφειλαν να καταβάλουν αυτές κατά τον τρέχοντα χρόνο.

Επιπρόσθετα, σύμφωνα με τον επιθεωρητή αλιείας, η εκχώρηση αποκλειστικού δικαιώματος σπογγαλιείας στους ενδιαφερόμενους θα ήταν εφικτή με τους ακόλουθους όρους:⁸⁶ απαγόρευση γαγγάμων και κάθε είδους αποξυστικών οργάνων, άδεια μόνο σε 5 πλοίαρια εξοπλισμένα με σκάφανδρο, άδεια χρήσης αποθηκευτικών πλοιαρίων (ντεπόζιτων), αναγκαία η συντήρηση και η καλή εικόνα των σπογγαλιευτικών πλοιαρίων, συντήρηση των καταδυτικών μηχανών και απαγόρευση χρήσης τους σε βάθη μεγαλύτερα από την πιστοποίησή τους, απαραίτητη εκπαίδευση και εμπειρία του εργολάβου σπογγαλιείας και όλων των μελών του πληρώματός του, απαγόρευση συλλογής σπόγγων με διάμετρο μικρότερη των 13 περίπου εκατοστών, και δυνατότητα πρόσληψης από το ταμείο του Γεωργικού Συμβουλίου προσωπικού για την εποπτεία της σπογγαλιείας.

Η σπογγαλιεία ήταν όμως, με βάση επαρκή στοιχεία,⁸⁷ σε πολύ χαμηλό επίπεδο. Οι Δωδεκανήσιοι σφουγγαράδες διαμαρτύρονταν για την έλλειψη σφουγγαριών στο δυτικό κομμάτι του νησιού, ζητώντας την άδεια να βουτήξουν με σκάφανδρα στις ανατολικές ακτές, από τη Λεμεσό μέχρι την Κυρήνεια. Απογοητευμένοι για τα έξοδα που είχαν ήδη κάνει και για τον χρόνο που είχαν μάταια διαθέσει, έφθασαν μέχρι τη Λευκωσία για να εκθέσουν το πρόβλημά τους και να ζητήσουν λύσεις από τη βρετανική διοίκηση. Εισέπραξαν όμως τη σταθερά αρνητική απάντηση του επόπτη αλιείας, παρά τις αντιδράσεις του κυπριακού Τύπου για στέρηση εσόδων στο δημόσιο ταμείο (περ. 1.000 λίρες Αγγλίας) και παρά την απογοήτευση των σφουγγαράδων· στόχος του Bovill ήταν να δώσει στα σφουγγάρια τον απαραίτητο χρόνο να αναπαραχθούν.⁸⁸ Αυτό είχε άλλωστε επιτευχθεί σε περιόδους που τα τουρκικά ύδατα ήταν ελεύθερα για τους Έλληνες σφουγγαράδες, και επομένως η πλειοψηφία τους δεν επέλεγε τις ακτές της Κύπρου. Αντίθετα, σε περιόδους που ίσχυε ο αποκλεισμός των τουρκικών θαλασσών, όπως λ.χ. τα έτη 1906–1907, 1907–1908) «εξαιρετικώς μεγάλα ποσά σπόγγων ηλιεύθησαν».⁸⁹

Όμως τα οφέλη της πολιτικής Bovill περί προστασίας των σπόγγων έγιναν πιο ξεκάθαρα στα μέσα της δεκαετίας του 1910, έστω και εξαιτίας μίας δυσάρεστης εμπειρίας παγκόσμιας κλίμακας: ο Μεγάλος Πόλεμος διέκοψε κάθε σπογγαλι-

ευτική δραστηριότητα μέχρι και τη λήξη του.⁹⁰ Αυτή η αναγκαστική καθολική παύση, μολονότι σύντομη, έδωσε «την ευκαιρίαν εις τους σπόγγους να εγκαθιδρυθώσι και πάλιν εις τας θέσεις εκείνας εκ των οποίων είναι εύλογον να θεωρή τις ότι ηλιεύθησαν πρότερον»,⁹¹ και απέδειξε ότι ο ενάλιος θησαυρός είχε τη δυνατότητα υπό προϋποθέσεις να ανακάμψει. Σύμφωνα με τον Crawshay, η σοδειά των λέμβων με καμάκι και σκάφανδρο ήταν, όντως, εξαιρετικά ικανοποιητική στα πρώτα μεταπολεμικά χρόνια.⁹²

Ωστόσο, η εντατικοποιημένη μετά τον πόλεμο σπογγαλιεία επανέφερε πολύ γρήγορα στο προσκήνιο τον έντονο προβληματισμό/φόβο για την εξάντληση των αποθεμάτων σπόγγων⁹³ ή/και την ανάγκη εξασφάλισης ικανού χρονικού διαστήματος (25–30 χρόνια) για την «ολική επαναφορά» του κυπριακού βυθού.⁹⁴ Δεν ήταν άλλωστε μόνο η σπογγαλιεία στην Κύπρο που αντιμετώπιζε σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό την ασφυκτική πίεση της υπεραλίευσης· πρόβλημα που θεωρητικά με σωστό προγραμματισμό και συντονισμένες κινήσεις και μέτρα μπορούσε να ξεπεραστεί, όπως είχαν προσπαθήσει να κάνουν σε άλλους σπογγοφόρους τόπους της Μεσογείου. Η αποψίλωση όμως του βυθού από τα σφουγγάρια, η οποία ήδη παρατηρούνταν στο Αιγαίο, ήταν αναμφισβήτητη και επομένως το ζήτημα δεν αφορούσε μόνο την Κύπρο.⁹⁵

Παρά ταύτα, τα λεπτομερώς καταγεγραμμένα στοιχεία επέτρεπαν την πλήρη κι ασφαλή διάγνωση των προβλημάτων και τη δυνατότητα «ανάταξης» των σπογγοφόρων πεδίων τόσο στα βαθύτερα όσο και στα πιο ρηχά νερά.⁹⁶ Απαραίτητες γι' αυτό θεωρούσε ο Crawshay, στα τέλη της δεκαετίας του 1920, τη συνέχιση της καθολικής απαγόρευσης της καγκάβας και την άμεση εφαρμογή της απαγόρευσης του σκαφάνδρου—με εξαίρεση ενός σκάφους το χρόνο—, καθώς και της εξελιγμένης μηχανής τύπου «Φερνέζ», που, εκτός από τις βλάβες στο οικοσύστημα των σπόγγων, εξακολουθούσαν να στοιχίζουν ακριβά και σε ανθρώπινες ζωές.⁹⁷ Οι σφουγγαράδες όμως συνέχιζαν με την ίδια υπομονή τη δύσκολη, αλλά και για πολλούς νέους συναρπαστική, εργασία τους χωρίς καμία στήριξη ή λήψη σχετικών μέτρων από τη βρετανική διοίκηση.⁹⁸

Επιπλέον, στο πλαίσιο της προσπάθειας βελτίωσης της σπογγαλιείας ο Crawshay έκρινε άστοχη και ανεδαφική την πλήρη διακοπή κάθε σπογγαλιευτικής δραστηριότητας για κάποια χρόνια. Κάτι τέτοιο από τη μια θα έπληττε ανεπανόρθωτα την ίδια την ύπαρξη της σπογγαλιείας, την εικόνα της απέναντι στους σφουγγαράδες του ελληνικού Αρχιπελάγους (κυρίως τους υπό ιταλική κατοχή Συμιακούς και τους Καλύμνιους που είχαν απομείνει) και τις εκτιμήσεις για τα πραγματικά διαθέσιμα αποθέματα των κυπριακών θαλασσών. Από την άλλη θα δημιουργούσε ευνοϊκές συνθήκες για παράνομη αλίευση, ενδεχομένως με επιζήμια αποτελέσματα για τα πεδία της Κύπρου, με αναγκαία επομένως σε αυτή την περίπτωση τη λήψη δαπανηρών μέτρων για την αποφυγή της.⁹⁹ Ο Crawshay πρότεινε επίσης την καλλιέργεια σφουγγαριών, μια επιχείρηση που θα μπορούσε να

ενισχύσει αφενός τη σπογγαλιεία και αφετέρου τη συμμετοχή Κυπρίων. Πειράματα μικρής διάρκειας για το λόγο αυτόν έγιναν στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ Λεμεσού και Ακρωτηρίου Γάτα, αλλά ήταν απαραίτητη η επανάληψή τους με μεθοδικό τρόπο σε μικρότερης έκτασης κατάλληλα πεδία.¹⁰⁰

Παρά τις προσπάθειες όμως τα σφουγγάρια «ήσαν λιγοστά πολύ» και οι καπετάνιοι και τα πληρώματά τους υφίσταντο σημαντικές οικονομικές απώλειες. Για να επιστρέψουν στον τόπο τους «πολλοί τούτων εξηναγκάσθησαν να πωλήσωσι τας φανέλας των “δια να κάμουν τα ναύλα των”», όπως σημειωνόταν χαρακτηριστικά στον κυπριακό Τύπο, καταδεικνύοντας με αυτόν τον τρόπο την καθόλου ικανοποιητική κατάσταση της σπογγαλιείας.¹⁰¹

Την απροθυμία των Ελλαδιτών σφουγγαράδων να βουτήξουν στα κυπριακά νερά επέτεινε επίσης η ασθένεια των σπόγγων, λ.χ. στη θαλάσσια περιοχή μεταξύ των ακρωτηρίων Κάβο Γκρέκο και Αποστόλου Ανδρέα. Η ασθένεια ενδεχομένως να οφειλόταν στα αποθέματα μεταλλευμάτων — κυρίως χαλκού — που κατέληγαν στη θάλασσα μέσω των ποταμών. Επιπρόσθετα, η συνεχιζόμενη — βαριά και επομένως ασύμφορη — φορολογία που είχε επιβάλει η βρετανική διοίκηση, ήταν ένας ακόμη ανασταλτικός παράγοντας για τους σφουγγαράδες. Η καταβολή από μέρους τους του μερίσματος της βρετανικής διοίκησης (25%) και του ποσού για την εκχώρηση κάθε άδειας θεωρούνταν άδικη από τους ίδιους: «Εμείς τρώμε γαλέττα μερόνυχτα βρεγμένη με θάλασσα, βουτούμε και χανούμαστε...»¹⁰²

Η έκθεση του Crawshaw αποτέλεσε έναν πολύτιμο απολογισμό και μια βάση για βελτιωτικές κινήσεις στο άμεσο μέλλον, αφού η σπογγοπαραγωγή είχε μειωθεί πλέον στο ένα τέταρτο της αντίστοιχης της περιόδου 1866–1899. Οι παρατηρήσεις και οι διαπιστώσεις του, και βέβαια οι προτάσεις του, λήφθηκαν σοβαρά υπόψη από τη βρετανική διοίκηση του νησιού. Αυτό προκύπτει από τις τροποποιήσεις στη σπογγαλιευτική νομοθεσία (Κανονισμοί 1931 και 1932) με βάση τις οποίες αποφασίσθηκαν: η απόλυτη τριετής απαγόρευση, χωρίς εξαιρέσεις, στη χρήση οποιασδήποτε καταδυτικής μηχανής, η υποχρεωτική τήρηση ημερολογίων εργασίας κάθε σπογγαλιευτικού σκάφους, η συσκευασία των σπόγγων σε σακιά και η σφράγισή τους με ευθύνη του επιθεωρητή Αλιείας.¹⁰³ Επιπρόσθετα, συλλέχθηκαν πληροφορίες από τους ίδιους τους σφουγγαράδες για την εικόνα της σπογγαλιείας (είδη και ποιότητα σπόγγων, σημεία των ακτών και βάθος εντοπισμού των σπόγγων κ.λπ.).¹⁰⁴ Όμως, παρά τις προσπάθειες της αποικιακής κυβέρνησης, η σπογγαλιεία στις θάλασσες της Κύπρου ακολούθησε μια συνεχή φθίνουσα πορεία από τη δεκαετία του 1930.

Τα πολιτικά και πολεμικά γεγονότα ήρθαν μάλιστα να ενισχύσουν την ασφυκτική πίεση που ήδη υφίστατο συνολικά η σπογγαλιεία της Μεσογείου, την ώρα που γνώριζε μεγάλη άνθιση στην αμερικανική ήπειρο (Τάρπον Σπρίνγκς).¹⁰⁵ Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος σταμάτησε ουσιαστικά κάθε σπογγαλιευτική δραστηριότητα και δημιούργησε πολλές καταστροφές και στα σπογγαλιευτικά σκάφη

των Συμιακών και των Καλυμνίων,¹⁰⁶ αυτών δηλαδή που, έστω και συνεχώς μειούμενοι, επισκέπτονταν τα νερά της Κύπρου. Οι Καλύμνιοι κατάφεραν να ανασυγκροτήσουν τον στόλο τους και να αποτελέσουν μεταπολεμικά τη μοναδική σπογγαλιευτική δύναμη στα νερά του Αιγαίου,¹⁰⁷ η οποία όμως έσβησε κι αυτή εξαιτίας της εθnikοποίησης των αφρικανικών παραλίων μετά το 1970, της αντικατάστασης του φυσικού σφουγγαριού σε όλες τις χρήσεις του από το αναβαθμισμένο ποιοτικά τεχνητό και της σοβαρής ασθένειας που εμφανίσθηκε από το 1986 και κατέστρεψε τα μεσογειακά σπογγαλιευτικά πεδία.¹⁰⁸

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για το ανθρώπινο δυναμικό που ασχολήθηκε με τη σπογγαλιεία και την προσπάθεια των Βρετανών να οργανώσουν τον συγκεκριμένο οικονομικό τομέα της Κύπρου, αντικείμενο του παρόντος άρθρου, σημαντικότερες πηγές πληροφόρησης αποτελούν τόσο ο κυπριακός Τύπος όσο κυρίως και τα βρετανικά έγγραφα του Κρατικού Αρχείου Κύπρου, οι Κυανές Βίβλοι (Blue Books) και οι Ετήσιες Εκθέσεις (Annual Reports). Η σημαντικότερη, πάντως, πηγή για το ζήτημα παραμένει μέχρι και σήμερα η έκθεση του βιολόγου Lionell Rutledge Crawshay, *An Investigation into the Cyprus Sponge Fishing Industry* (Nicosia, 1930), ο οποίος ως μέλος της National Marine Biological Society επισκέφθηκε την Κύπρο για ένα τετράμηνο (8 Μαΐου - 13 Σεπτεμβρίου 1929), μετά από σχετική πρόσκληση της βρετανικής διοίκησης της μεγαλονήσου ήδη από το 1927. Ο ειδικός επιστήμονας, έμπειρος σε ανάλογες έρευνες του λ.χ. στις Δυτικές Ινδίες, επιδίωξε αρχικά να ενημερωθεί για την ιστορία της σπογγαλιείας στην Κύπρο στις προηγούμενες δεκαετίες, προσπαθώντας για τον λόγο αυτό να εντοπίσει και να μελετήσει -παρά τον περιορισμένο χρόνο που είχε στη διάθεσή του και τις δυσκολίες που συνάντησε- σχετικά έγγραφα της βρετανικής διοίκησης ή αρχειακό υλικό που ίσως δεν είχε αρχειοθετηθεί, όπως θα αναμενόταν, στην Αρχιγραμματεία. Στη συνέχεια ο Crawshay πραγματοποίησε αυτοψία στις ακτές της μεγαλονήσου παρατηρώντας τις συνθήκες και τον τρόπο διεξαγωγής της σπογγαλιείας, επισημαίνοντας, για παράδειγμα, τους λόγους ύφeshς της και προτείνοντας ταυτόχρονα λύσεις για την ανάπτυξή της.
2. Γ. Θ. Πατέλλης, «Σφουγγάρι και σφουγγαράδες. Η σπογγαλιευτική δραστηριότητα στα νησιά του Αρχιπελάγους δια μέσου των αιώνων», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 2. Συγκεκριμένα, σχετικές πρώιμες αναφορές έχουμε στον Όμηρο, ο οποίος έκανε λόγο για τη χρήση των σφουγγαριών στην προσωπική υγιεινή (Ιλιάδα, Σ 414-415) και στον καθαρισμό των μαγειρικών σκευών και των τραπέζιών (Οδύσσεια, Α 111).
3. Ι. Καστρίτση-Καθαρίου, «Φυσιολογία των σπόγγων. Η ποικιλομορφία στα είδη και στα εμπορεύσιμα σφουγγάρια», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, «Φυσιολογία», (1998), σσ. 16-7. Βλ. επίσης Κλ. Rützler, "Spong Diving - Professional but not for Profit", στο *Methods and Techniques of Underwater Research*, M.A. Lang, C. C. Baldwin (επιμ.), (Washington, DC, 1996), σσ. 183-4.
4. Καστρίτση-Καθαρίου, «Φυσιολογία των σπόγγων», σσ. 16-7. Ειδικότερα για τα συναντώμενα στην Κύπρο είδη σπόγγων, βλ. Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ), Secretariat Archive (SA)1/1028/1930/30.04.1932, Υπουργείο Γεωργίας και Αλιείας Μ. Βρετανίας προς Γραφείο Αποικιών.

5. Η ποιότητα των σπόγγων είναι συνάρτηση της ποιότητας του βυθού, της ηλιοφάνειας και των θαλάσσιων ρευμάτων, βλ. σχετικά Γ. Μ. Σακελλαρίδης, «Το νησί των σφουγγαράδων. Οι κυριότεροι σταθμοί στην ιστορία της σπογγαλιείας», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1994), σ. 5.
6. Πατέλλης, «Σφουγγάρι και σφουγγαράδες», σ. 3.
7. Κ. Θεοδοσίου, «Σύμη: η ιστορία της νεοκλασικής πολιτείας. Το ακριτικό νησί που ζωντανεύει κάθε καλοκαίρι», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1994), σ. 2. Παρόμοια βλ. για την Κάλυμνο Ευδ. Ολυμπίτου, «Από την ορεινή χώρα στην παραλιακή σκάλα», στον Χαριστήριο Τόμο στον Δημ. Ζ. Σοφιανό, *Ιόνιος Λόγος, Τμήμα Ιστορίας-Ιόνιο Πανεπιστήμιο, τ. Α' (Κέρκυρα, 2007)*, σ. 166, και της ίδιας, «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Κάλυμνου, 19ος – 20ός αιώνας», *Μνήμων*, 31 (2010), σσ. 249–50.
8. Κυρ. Χατζηδράκης, «Η σπογγαλιεία στις Νότιες Σποράδες», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 6.
9. Κάρ. Φλέγγελ, *Το Σπογγαλιευτικόν Ζήτημα της Μεσογείου. Λόγος εκφωνηθείς εν Χανίοις Κρήτης τη 29 Ιουνίου 1903*, (Χανιά, 1903), σ. 10. Πρβλ. επίσης σχετικά Σακελλαρίδης, *ό.π.*, σ. 5, και Κ. Δαμιανίδης, «Μέθοδοι σπογγαλιείας», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 13, ο οποίος αναφέρει και την Κρήνη, την Αλικαρνασσό και τις Κυδωνίες στις μικρασιατικές ακτές, το Κρανίδι, τη Χαλκίδα, τον Ωρωπό, τη Λέρο, την Πάτμο κ.λπ.
10. Για την πειρατεία βλ. πρόχειρα Νικ. Α. Κεφαλληνιάδης, *Πειρατεία: Κουρσάροι στο Αιγαίο*, (Αθήνα, 1984).
11. Αναφέρουμε ενδεικτικά Ι. Καστρίτση-Καθαρίου, *Η Κάλυμνος και τα μυστικά της θάλασσας: συμβολή στη σπογγαλιεία*, (Αθήνα, 1998), Μ. Κολόζη, *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης Λήμνου: Πρόταση Εκπαιδευτικού Προγράμματος*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία κατατεθειμένη στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, (Αθήνα, 2009), Σ. Παπαδάκου, *Σφουγγαράδες. Οι θρύλοι του Αιγαίου*, (Αθήνα, 2006), Παρ. Δ. Σκορόνη, *Οι σφουγγαράδες της Ερμιόνης. Ρουφήξανε τη ζωή τους... με το σφουγγάρι*, (Ερμιόνη, 2012), Λ. Δρούλια κ.ά. (επιμ.), *Καταγραφή εγγράφων, χειρογράφων, εντύπων Ρόδου και Σύμης*, Τετράδια Εργασίας, (Αθήνα, 1982), όπου πολλές πληροφορίες για τη σπογγαλιεία από το Αρχείο Δήμου Σύμης, σσ. 18, 21 και 26.
12. Μ. Κομματά, «Ο ζωγράφος της Κάλυμνου. Η ζωή και το έργο του λαϊκού καλλιτέχνη Εμμανουήλ Σαρούκου», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1993), σ. 14.
13. Βλ. πρόχειρα Θεμ. Καπελλά, «Ποκινήματα, Αγιασμός, Αναχώρηση. Έθιμα της αναχώρησης και της επιστροφής από το πολύμοχθο ταξίδι των σφουγγαράδων», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 28–30, Ελ. Κρητικού, «Οι Συμιακοί σφουγγαράδες. Ο πυρετώδης ρυθμός της αναχώρησης το Πάσχα και της επιστροφής το φθινόπωρο», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 31, και Ανδρ. Καρκαβίτσας, *Τα λόγια της πλώρης*, (Αθήνα, 1991), σ. 85.
14. Αντ. Χειλάς, «Αρμενίζοντας με τους σφουγγαράδες», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 21–3.
15. R. Bernard, «Η Σπογγαλιεία της Κάλυμνου», Δημ. Χ. Πουρής (μτφρ.), *ανάτυπο περιοδικού Σπουδαί της Α.Β.Σ.Π.*, 20.1 (1970), σ. 2, Χαλκ. Σκυλλά, *Ή σφουγγάρι ή τομάρι: Η ζωή των σφουγγαράδων της Κάλυμνου μέσα από αληθινές μαρτυρίες*, (Κάλυμνος, 2009).
16. Θεμ. Καπελλά, «Ο χορός του Μηχανικού», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 30.
17. Έντονη παρουσία και εγκατάσταση Ελλήνων σφουγγαράδων στις κοινότητες της Β. Αφρικής, λ.χ. νήσο Τζέρμπα, Σφαξ και Τύνιδα της Τυνησίας, Τρίπολη και Βεγγάζ της Λιβύης, καθώς και στο Μαρόκο, υπήρχε μετά τα μέσα του 19ου αι. και μέχρι τη δεκαετία του 1940, βλ. σχετικά Μ. Αγαθαγγελίδου, «Ελληνικές Παροικίες-Κοινότητες της Β. Αφρικής (Λιβύης, Τυνησίας, Αλγερίας, Μαρόκου) από την ίδρυσή τους μέχρι σήμερα», στο *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο 4–6 Ιουλίου 2003*, Μ. Δαμανάκης κ.ά. (επιμ.), τ. Α', (Ρέθυμνο 2004), σσ. 153–6.
18. Δαμιανίδης, «Μέθοδοι», σ. 14, Rützler, «Spong Diving», σ. 183, Ευδ. Ολυμπίτου, «Η εισαγωγή του καταδυτικού σκάφανδρου στην σπογγαλιεία της Κάλυμνου», *Ελευθεροτυπία – Τα Ιστορικά*, 38 (2003), σσ. 163–86.

19. Φλέγελ, *Το Σπογγαλιευτικόν Ζήτημα*, σσ. 7–42.
20. Ολυμπίτου, «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα», σ. 249.
21. Ολυμπίτου, «Από την ορεινή χώρα», σ. 168.
22. Δεν υπάρχουν συστηματικά στοιχεία για το ζήτημα, ωστόσο ενδιαφέροντα είναι τα στοιχεία που παρέθεσε στα διαβήματα, στις διαλέξεις και τα υπομνήματά του προς τις κυβερνήσεις των μεσογειακών χωρών ο άνθρωπος που αφιέρωσε τη ζωή του στη μάχη κατά του σκαφάνδρου, ο Λιθουανός καθηγητής Κάρ. Φλέγελ, βλ. σχετικά *Η Α.Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Άνθιμος ο Ζ΄ εν Καλύμνω* (Σάμος, 1896), σσ. 17–20. Βλ. ακόμη Ολυμπίτου, «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα», σ. 252.
23. Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγρ. 88, 1 Μαΐου 1901, σ. 4.
24. Χατζηδάκης, «Η σπογγαλιεία», σ. 8.
25. Δαμιανίδης, *ό.π.*, σ. 15, Rützler, *ό.π.*, σ. 185. Μια παραλλαγή του Φερνέζ, μεταγενέστερή του για την ακρίβεια καθώς άρχισε να εφαρμόζεται μεταπολεμικά, ήταν η μέθοδος του «ναργιλέ», η οποία χρησιμοποιεί μηχανικό αεροσυμπιεστή και, τέλος η αυτόνομη κατάδυση με «μποτίλιες».
26. «Τα πάντα νεκρά. Η Σπογγαλιεία θεαμμένη», *Σάλπιγξ*, 3 Σεπτεμβρίου 1888.
27. «Τα πάντα νεκρά», *Σάλπιγξ*, 3 Σεπτεμβρίου 1888.
28. KAK, SA1/2587/1888/20.10.1888, W. T. Taylor προς Μέγα Αρμοστή Κύπρου Sir Henry Bulwer για εκμίσθωση της σπογγαλιείας σε ιδιώτες.
29. KAK, SA1/2081/1888/04.08.1888, Taylor προς Αρχιγραμματέα Falk. Waren. Βλ. επίσης KAK, SA1/2081/1888/20.07.1888, Αίτημα Βρετανού αναπληρωτή υποπροξένου Ρόδου Α. Biliotti προς Bulwer.
30. Συγκεντρωτικό πίνακα, βασισμένο στα Blue Books των ετών 1879–1903, των προσόδων της βρετανικής διοίκησης από τις άδειες εκμετάλλευσης που η τελευταία είχε εκχωρήσει, παραθέτει ο Crawshaw, *An Investigation*, σ. 29.
31. KAK, SA1/2587/1888/20.10.1888, Taylor προς Bulwer, *ό.π.*
32. «Νομοθετικόν Συμβούλιον», *Κύπρος*, 5 Απριλίου 1890. Πρβλ. επίσης ανάλογη πληροφορία άφιξης Υδραίων σφουγγαράδων από τη Σύρο στην παραλία της Λαπήθου, «Ειδήσεις εκ Κυρηνείας», *Κύπρος*, 13 Απριλίου 1889.
33. KAK, SA1/2587/1888/20.10.1888, Taylor προς Bulwer, *ό.π.*
34. *Cyprus Gazette*, 20.09.1889, αρ. φ. 296, σ. 1443. Το συγκεκριμένο νομοσχέδιο ήταν μάλιστα έτοιμο ήδη από το 1888, KA, SA1/2587/1888, χειρόγραφο του νομοσχεδίου.
35. Πληροφορίες για την εισήγηση του Taylor στη συζήτηση για την ψήφιση του νομοσχεδίου στο Νομοθετικό Συμβούλιο, στις 12/24 Μαρτίου 1890, έδινε η εφημερίδα *Κύπρος*, «Νομοθετικόν Συμβούλιον», 5 Απριλίου 1890.
36. *Cyprus Gazette*, 11.07.1890, αρ. φ. 319, σσ. 1635–6. Βλ. επίσης το κείμενο του «περί Σπογγαλιείας νόμου (1890)» στον φάκελο KAK, SA1/1307/1891.
37. KAK, SA1/1909/1890/11.07.1890, Taylor προς αρχιγραμματέα Waren.
38. KAK, SA1/1909/1890/31.07.1890, Κυβερνητική αγγελία περί Σπογγαλιείας.
39. KAK, SA1/1909/1890/25.08.1890, Αναπληρωτής Πρόξενος της Μ. Βρετανίας στον Πειραιά προς Αναπληρωτή Αρχιγραμματέα Α.Ε.Γ. Law. Πρβλ. επίσης στον ίδιο φάκελο, Αναπληρωτής Αρχιγραμματέας της Μ. Βρετανίας στη Μάλτα προς Law.
40. «Αγγελία περί Σπογγαλιείας», *Σάλπιγξ*, 4 Αυγούστου 1890, και στη *Φωνή της Κύπρου*, 8 Αυγούστου 1890. Πρβλ. ακόμη KAK, SA1/1909/31.07.1890, Αγγελία περί Σπογγαλιείας, αναρτημένη στην εφημερίδα *Ακρόπολις*, 19 Αυγούστου 1890.
41. Για τις συγκεκριμένες αγγελίες-διαφημίσεις και το κόστος τους, βλ. σχετική αλληλογραφία μεταξύ ιδιοκτητών-διευθυντών κυπριακών εφημερίδων, λ.χ. *Ενώσεως* και *Αληθείας*, με τον αρχιγραμματέα, KAK, SA1/2262/1891, SA1/2774/1891 και SA1/3271/1891. Πρβλ. επίσης «Ειδοποιήσεις. Σπογγαλιεία Κύπρου», *Σάλπιγξ*, 27 Ιουλίου 1891, και «Ειδοποιήσεις. Σπογγαλιεία Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, 9 Οκτωβρίου 1891.

42. KAK, SA1/2959/1891/30.09.1891, Γενικό Προξενείο της Μ. Βρετανίας στη Σμύρνη προς Αρχιγραμματέα Κύπρου G. T. M. O'Brien, σχετικά με τη δημοσίευση και το κόστος της στην εφημ. *Αμάλθεια*.
43. KAK, SA1/1307/1891/16.07.1891, Κατάλογος προξενείων και υποπροξενείων προώθησης της κυβερνητικής αγγελίας.
44. KAK, SA1/1307/1891/30.07.1891, Biliotti προς Law.
45. Περισσότερες διευκρινίσεις για τη συγκεκριμένη κατασκευή, ένα είδος καγκάβας, και τη δυνατότητα χρήσης της σε ομαλή επιφάνεια βυθού ή σε βυθό με έντονες γεωμορφολογικές αλλαγές έδωσε ο Crawshay, *An Investigation*, σ. 10.
46. KAK, SA1/2056/1890/26.07.1890, Taylor προς Waren.
47. KAK, SA1/1307/1891/06.07.1891, Σπογγαλιεία Κύπρου (αγγελία).
48. KAK, SA1/1195/1894/24.03.1894, Κοινότητα Σύμης προς Νομοθετικό Συμβούλιο Κύπρου. Παρομοίως βλ. KAK, SA1/881/1899/18.02. και 29.03.1899, Κοινότητα Σύμης προς Νομοθετικό Συμβούλιο Κύπρου.
49. KAK, SA1/1412/1892/10.05.1892, W. Williamson προς Αρχιγραμματέα Κύπρου G. T. M. O'Brien. Πρβλ. επίσης «Τοπικά. Σπογγαλιεία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, 19 Οκτωβρίου 1892.
50. KAK, SA1/2817/1890/20.09.1890 και 21.09.1890, Cresswell Brothers προς Warren. Πρβλ. και KAK, SA1/1195/1894/30.05.1894, Minute Paper Taylor προς Αρχιγραμματέα Κύπρου H. Thompson.
51. KAK, SA1/1412/1892/16.05.1892, Taylor προς O'Brien.
52. KAK, SA1/1412/1892/16.05.1892, ό.π. Πρβλ. επίσης στον ίδιο φάκελο Minute Papers Taylor προς τον Αρχιγραμματέα, με ημερομηνίες 11.07.1892 και 24.03.1893.
53. Crawshay, *An Investigation*, σ. 11.
54. Ό.π., σ. 11–2. Σημειώνει την περίπτωση σφουγγαράδων το έτος 1891 που βουτούσαν σε πολύ ρηχά νερά, εξαιτίας της εξάντλησης των σφουγγαριών σε μεγαλύτερα βάθη από πλοία με αποξυστικές μηχανές.
55. Το συγκεκριμένο πολεμικό πλοίο (κατασκευή 1893-απόσυρση/καταστροφή 1921) χρησιμοποιήθηκε και για την προστασία της αλιείας, http://en.wikipedia.org/wiki/HMS_Hussar_%281894%29, ημ. πρόσβασης 15 Μαρτ. 2015.
56. Crawshay, *An Investigation*, σ. 12.
57. «Τα εν τω Νομοθετικώ», *Αλήθεια*, 18 Μαρτίου 1899.
58. Crawshay, ό.π., σσ. 12–3. Βλ. επίσης KAK, SA1/1100/1899/09.04.1899, Χρήση της «καγκάβας» στη σπογγαλιεία της Κύπρου, SA1/2379/1901/26.08.1901, Πληροφορίες για το νομικό καθεστώς της σπογγαλιείας στην Κύπρο.
59. «Τα εν τω Νομοθετικώ», *Αλήθεια*, 1 Απριλίου 1899.
60. Crawshay, *An Investigation*, σ. 13.
61. Ό.π., σ. 29 (πίνακας υπ' αριθμ. 1).
62. Ό.π., σ. 13.
63. Ό.π., σ. 8.
64. Ό.π., σσ. 8–9. Σε περιπτώσεις εντατικής σπογγαλιείας σε συγκεκριμένα σπογγοφόρα πεδία μια ανθρώπινη γενιά δεν επαρκούσε για να γίνει αντιληπτή η έκταση της συντελεσμένης καταστροφής. Για τις βλάβες στα νεαρά κυρίως σφουγγάρια είχαν ενοχοποιηθεί, με μια δόση υπερβολής, ακόμη και οι βαριές μπότες των δυτών καθώς περπατούσαν στο βυθό την ώρα της συλλογής των σπόγγων. Πρβλ. επίσης R. Biddulph, *Report by H. Majesty's High Commissioner for 1881*, (London, 1882), σ. 49, όπου ο διευθυντής των Τελωνείων W. Corby εξέφραζε τους φόβους του για την πιθανή εξάντληση της σπογγοπαραγωγής της Κύπρου λόγω της αλόγιστης χρήσης του σκαφάνδρου.
65. «Η Εβδομάς», *Κύπρος*, 15 Δεκεμβρίου 1900. Βλ. επίσης KAK, SA1/1183/1907/06.03.1907, Το Ζήτημα των σπογγαλιείων στη Μεσόγειο.

66. «Ιταλία, Αίγυπτος και Κύπρος εν τω Σπογγαλιευτικῷ Ζητήματι», *Φωνή της Κύπρου*, 17 Αυγούστου 1900. Πρβλ. «Σάμος, Κρήτη, Κύπρος εν των Σπογγαλιευτικῷ Ζητήματι», *Ἔθνος*, 22 Σεπτεμβρίου 1900, «Το Σπογγαλιευτικόν Ζήτημα. Η περί της καταργήσεως τῆς διά σκαφάνδρων αλιείας ἐκθέσις του κ. Κ. Φούμη», *Κύπρος*, 15 Δεκεμβρίου 1900.
67. Crawshay, *An Investigation*, σ. 13.
68. *Ὁ.π.*, σ. 14.
69. KAK, SA1/3087/1906/21.08.1906, Αναφορά περί Σπογγαλίας (1904–1906).
70. Crawshay, *An Investigation*, σ. 16 και 18.
71. «Η Σπογγαλία. Παράπονα σπογγαλιέων», *Φωνή της Κύπρου*, 28 Δεκεμβρίου 1907.
72. Crawshay, *An Investigation*, σ. 17.
73. «Σπογγαλία», *Φωνή της Κύπρου*, 6 Μαρτίου 1909.
74. Crawshay, *An Investigation*, σ. 17.
75. Κάποιοι από τους Δωδεκανήσιους εγκαταστάθηκαν τελικά μόνιμα στην Κύπρο, όπως ο Στυλιανός Μόραρης από τη Σύμη, που είχε αρχίσει να βουτάει στις κυπριακές θάλασσες ήδη από τη δεκαετία του 1890, βλ. σχετικά <http://www.apacy.com/about-us>, ημ. πρόσβασης 18 Μαρτ. 2015. Έχει επίσης ενδιαφέρον να σημειωθεί ότι το πέραςμα αυτών των σφουγγαράδων από την Κύπρο το θυμίζει σήμερα το παλιό, μη χρησιμοποιούμενο, όνομα της Ακτής του Κυβερνήτη (Governor's Beach), η *Κάλυμνος* ή *Καλιμνό/Γαλιμνό*. Σύμφωνα με μία από τις εκδοχές προέλευσης του τοπωνυμίου, αυτό οφείλεται στον ελλιμενισμό εκεί των καλυμνιώτικων σφουγγαράδικων πριν αποπλεύσουν για τα σπογγαλιευτικά πεδία των αφρικανικών ακτών ή για να βουτήξουν στον βυθό της Κύπρου. Με βάση όμως άλλη εκδοχή, το τοπωνύμιο προέρχεται από τη συνηθισμένη στους αρχαίους Έλληνες ευχετική φράση «Καλοί Λιμένες». βλ. Σ. Παύλου, «Κάλυμνος εναντίον Governor's Beach», *Ακτή* 32 (1997), σσ. 468–9.
76. «Διάφορα. Κυπριακή Σπογγαλία», *Σάλπιγξ*, 5 Μαρτίου 1904.
77. «Επιμηθείς», *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1907.
78. «Σπογγαλία. Κατάπλους πλοιαρίων», *Φωνή της Κύπρου*, 20 Μαρτίου 1909. Βλ. επίσης «Αι επαρχίαι εν τω Τύπω. Εκ Λεμησού. Σπογγαλία», *Φωνή της Κύπρου*, 27 Μαρτίου 1909.
79. «Γνωστοποιήσις. Προσφοραί διά σπογγαλιάν», *Αγών*, 6 Φεβρουαρίου 1910.
80. «Επιμηθείς», *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1907. Για την απροθυμία αυτή των Κυπρίων να ασχοληθούν με τη σπογγαλία στο άρθρο σημειώνονται επίσης τα ακόλουθα: «...Μήπως η μακρά και στυγερά και βαρεία δουλεία, η διαδεχθείσα μίαν ιστορικώς βεβαιωμένην εύκλειαν της νήσου, μετάβαλε μοιραίας συνηθείας και έξεις, ώστε να θεωρώνται σήμερον αι ήρεμοι και πλουτοφόροι ακταί της νήσου ως άλλος τρικυμιώδης και ανθρωποφάγος Βόσπορος».
81. «Εκθεσις Μ. Αρμυστού περί της Κύπρου δια το έτος 1909–1910. Σπογγαλία», *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1910.
82. Crawshay, *An Investigation*, σ. 18.
83. «Εκθεσις Μ. Αρμυστού», *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1910.
84. «Αι επαρχίαι εν τω Τύπω. Εκ Λεμησού. Η σπογγαλία», *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1908.
85. Crawshay, *An Investigation*, σ. 19. Πρβλ. ακόμη «Συνέδρια Γεωργικού Συμβουλίου», *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1910.
86. «Γνωστοποιήσις», *Αγών*, 20 Αυγούστου 1910.
87. Crawshay, *An Investigation*, σ. 29.
88. «Σπογγαλία. Κωλύματα εκ μέρους της Κυβερνήσεως», *Ελευθερία*, 20 Ιουνίου 1914.
89. «Εκθεσις Μ. Αρμυστού», *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1910. Ενώ, για παράδειγμα, ο μέσος όρος των κερδών για το δημόσιο ταμείο της μεγαλονήσου στην περίοδο 1903–1910 ήταν 700 αγγλ. λίρες, στα έτη 1906–1908 τα κέρδη τετραπλασιάσθηκαν.
90. «Ετησία Έκθεσις περί Κύπρου δια το έτος 1917–1918. Σπογγαλία», *Ελευθερία*, 3 Μαΐου 1919.
91. «Εκθεσις Μ. Αρμυστού», *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1910.

92. Crawshay, *An Investigation*, σ. 20–21. Η πιο αξιοσημείωτη εικόνα βελτίωσης των σπογγοφόρων πεδίων και της απόδοσής τους (ποσότητα, βάρος και μέγεθος σπόγγων), που οφειλόταν στην τριετή διακοπή της σπογγαλιείας, ήταν το 1922. Πρβλ. ακόμη «Η περί Κύπρου Έκθεση της Κυπριακής Κυβερνήσεως δια το έτος 1923. Σπογγαλιεία», *Έθνος*, 8 Νοεμβρίου 1924.
93. Crawshay, *An Investigation*, σ. 21.
94. *Ο.π.*, σ. 22–23, όπου και ειδική αναφορά τόσο για την ανάπτυξη των σπόγγων όσο και για τη διάρκεια ζωής των αντίστοιχων εμπορεύσιμων ειδών τους.
95. Πατέλλης, «Σφουγγάρι και σφουγγαράδες», σ. 4.
96. Crawshay, *An Investigation*, σ. 23.
97. «Εκ Λάρνακος. Οι Σφουγγαράδες», *Ελευθερία*, 15 Σεπτεμβρίου 1928: «Κατά τας δηλώσεις των σφουγγαράδων από το 1921 μέχρι σήμερα αι καταδυτικά μηχαναί “Φερνέζ” έφαγαν είκοσι Καλυμνιώτες και ένα Συμιακόν... Άλλοι είκοσι εκούτσαναν από τες βουτιές... Καϋμένα παιδιά, με πόση τυραννία βγάξετε εν κομμάτι ξερό ψωμί». Πρβλ. ακόμη Crawshay, *An Investigation*, σ. 24.
98. Crawshay, *ό.π.*, σ. 26.
99. Crawshay, *ό.π.*, 24–25. Πρβλ. επίσης του ίδιου, “Studies in the Market of Sponges. Growth from the Planted Cutting”, *Journal of Marine Biology Association*, 23 (1939), σσ. 553–74.
100. Crawshay, *An Investigation*, σ. 27.
101. «Εκ Λάρνακος», *Ελευθερία*, 15 Σεπτεμβρίου 1928.
102. «Εκ Λάρνακος. Τα Σφουγγάρια», *Ελευθερία*, 18 Μαΐου 1929.
103. ΚΑΚ, SA1/1028/1930/12.05.1931, *Order of His Excellency the Governor in Council*, No 1417, όπου διατάξεις για προνυποθέσεις στην εκχώρηση αδειών: α) για καμάκι ή γυμνή κατάδυση και β) για σκάφανδρο και Φερνέζ μετά τη λήξη της τριετούς απαγόρευσής τους (1935). Πρβλ. επίσης στον ίδιο φάκελο *Order in Council*, No 1417, *made under the Sponge Fishery Law*, 1890. Επιπλέον, η νεότερη βρετανική νομοθεσία περί σπογγαλιείας (1949) συνέχισε να βασίζεται σε εκείνη του 1890. Ο ίδιος «περί Σπογγαλιείας» νόμος διατηρήθηκε μάλιστα και μετά την Ανεξαρτησία της Κύπρου, βλ. σχετικά *Ο περί Σπογγαλιείας Νόμος*, κεφ. 146/110, (Λευκωσία, 1968).
104. ΚΑΚ, SA1/1028/1930/12.1934, Ερωτηματολόγιο προς σφουγγαράδες το έτος 1934.
105. Αντ. Σ. Μαΐλλης, «Στο Τάρπον Σπρινγκς», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 26–7.
106. Ch. Clift-G. Johnston, *The Sponge Divers*, (London, 1956).
107. Πατέλλης, «Σφουγγάρι και σφουγγαράδες», σ. 4.
108. Λεπτομέρειες για τα συμπτώματα της ασθένειας που έπληξε τα σφουγγάρια και αποδόθηκε στη ρύπανση ή στο Τσερνομπίλ, βλ. Καστρίτση-Καθαρίου, «Φυσιολογία των σπόγγων...», σ. 17. Βλ. επίσης σχετικά J. M. Stevely, D. E. Sweat, “A Preliminary Evaluation of the Commercial Sponge Resources of Belize with Reference to the Location of the Turnefee Islands Sponge Farm”, *Atoll Research Bulletin*, 424 (1994), σσ. 2–3.

ΠΗΓΕΣ

Ανέκδοτες πηγές

Κρατικό Αρχείο Κύπρου (ΚΑΚ), SA1

2081/1888, 2587/1888, 1909/1890, 2056/1890, 1307/1891, 2262/1891, 2774/1891, 2959/1891, 3271/1891, 1412/1892, 1195/1894, 881/1899, 1100/1899, 2379/1901, 3087/1906, 1183/1907, 1028/1930

Αρχείο Δημογεροντίας Καλύμνου, έγγρ. 88, 1 Μαΐου 1901, σ. 4

Δημοσιευμένες πηγές

Cyprus Gazette, 1889, 1890.

Blue Books, 1879–1903.

Annual Reports.

R. Biddulph, *Report by H. Majesty's High Commissioner for 1881*, (London, 1882).

ΚΥΠΡΙΑΚΟΣ ΤΥΠΟΣ (ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΑ)

«Τα πάντα νεκρά. Η Σπογγαλιεία τεθαμμένη», *Σάλπιγξ*, 3 Σεπτεμβρίου 1888.

«Ειδήσεις εκ Κυρηνείας», *Κύπρος*, 13 Απριλίου 1889.

«Νομοθετικόν Συμβούλιον», *Κύπρος*, 5 Απριλίου 1890.

«Αγγελία περί Σπογγαλιείας», *Σάλπιγξ*, 4 Αυγούστου 1890.

«Αγγελία περί Σπογγαλιείας», *Φωνή της Κύπρου*, 8 Αυγούστου 1890.

«Ειδοποιήσεις. Σπογγαλιεία Κύπρου», *Σάλπιγξ*, 27 Ιουλίου 1891.

«Ειδοποιήσεις. Σπογγαλιεία Κύπρου», *Φωνή της Κύπρου*, 9 Οκτωβρίου 1891.

«Τοπικά. Σπογγαλιεία εν Κύπρω», *Φωνή της Κύπρου*, 19 Οκτωβρίου 1892.

«Τα εν τω Νομοθετικώ», *Αλήθεια*, 18 Μαρτίου 1899.

«Τα εν τω Νομοθετικώ», *Αλήθεια*, 1 Απριλίου 1899.

«Ιταλία, Αίγυπτος και Κύπρος εν τω Σπογγαλιευτικώ Ζητήματι», *Φωνή της Κύπρου*, 17 Αυγούστου 1900.

«Σάμος, Κρήτη, Κύπρος εν των Σπογγαλιευτικώ Ζητήματι», *Έθνος*, 22 Σεπτεμβρίου 1900. «Το Σπογγαλιευτικόν Ζήτημα. Η περί της καταργήσεως τής διά σκαφάνδρων αλιείας έκθεσις του κ. Κ. Φούμη», *Κύπρος*, 15 Δεκεμβρίου 1900.

«Η Εβδομάς», *Κύπρος*, 15 Δεκεμβρίου 1900.

«Διάφορα. Κυπριακή Σπογγαλιεία», *Σάλπιγξ*, 5 Μαρτίου 1904.

«Επιμηθείς», *Ελευθερία*, 21 Σεπτεμβρίου 1907.

«Η Σπογγαλιεία. Παράπονα σπογγαλιέων», *Φωνή της Κύπρου*, 28 Δεκεμβρίου 1907.

«Αι επαρχίαι εν τω Τύπω. Εκ Λεμψού. Η σπογγαλιεία», *Φωνή της Κύπρου*, 3 Οκτωβρίου 1908.

«Σπογγαλιεία», *Φωνή της Κύπρου*, 6 Μαρτίου 1909.

«Σπογγαλιεία. Κατάπλους πλοιαρίων», *Φωνή της Κύπρου*, 20 Μαρτίου 1909.

«Αι επαρχίαι εν τω Τύπω. Εκ Λεμψού. Σπογγαλιεία», *Φωνή της Κύπρου*, 27 Μαρτίου 1909.

«Γνωστοποιήσεις. Προσφοραί διά σπογγαλιείαν», *Αγών*, 6 Φεβρουαρίου 1910.

«Συνέδρια Γεωργικού Συμβουλίου», *Ελευθερία*, 20 Αυγούστου 1910.

«Έκθεσις Μ. Αρμοστού περί της Κύπρου δια το έτος 1909–1910. Σπογγαλιεία», *Ελευθερία*, 19 Νοεμβρίου 1910.

«Σπογγαλιεία. Κωλύματα εκ μέρους της Κυβερνήσεως», *Ελευθερία*, 20 Ιουνίου 1914

«Ετησία Έκθεσις περί Κύπρου δια το έτος 1917–1918. Σπογγαλιεία», *Ελευθερία*, 3 Μαΐου 1919.

- «Η περί Κύπρου Έκθεσις της Κυπριακής Κυβερνήσεως δια το έτος 1923. Σπογγαλιεία», *Έθνος*, 8 Νοεμβρίου 1924.
- «Εκ Λάρνακος. Οι Σφουγγαράδες», *Ελευθερία*, 15 Σεπτεμβρίου 1928.
- «Εκ Λάρνακος. Τα Σφουγγάρια», *Ελευθερία*, 18 Μαΐου 1929.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Αγαθαγγελίδου Μ., «Ελληνικές Παροικίες-Κοινότητες της Β. Αφρικής (Λιβύης, Τυνησίας, Αλγερίας, Μαρόκου) από την ίδρυσή τους μέχρι σήμερα», στο *Ιστορία της Νεοελληνικής Διασποράς. Έρευνα και Διδασκαλία, Πρακτικά Συνεδρίου, Ρέθυμνο 4-6 Ιουλίου 2003*, Μ. Δαμανάκης κ.ά. (επιμ.), τ. Α', (Ρέθυμνο, 2004), σσ. 153-57.
- Bernard R., «Η Σπογγαλιεία της Καλύμνου», Δημ. Χ. Πουρής (μτφρ.), ανάτυπο περιοδικού *Σπουδαί* της Α.Β.Σ.Π., 20.1 (1970), σ. 1-32.
- Δαμιανίδης Κ., «Μέθοδοι σπογγαλιείας», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 13-5.
- Δρούλια Λ. κ.ά. (επιμ.), *Καταγραφή εγγράφων, χειρογράφων, εντύπων Ρόδου και Σύμης*, Τετράδια Εργασίας, (Αθήνα, 1982).
- Θεοδοσίου Κ., «Σύμη: η ιστορία της νεοκλασικής πολιτείας. Το ακριτικό νησί που ζωντανεύει κάθε καλοκαίρι», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1994), σσ. 2-3.
- Καπελλά Θεμ., «Ποκινήματα, Αγιασμός, Αναχώρηση. Έθιμα της αναχώρησης και της επιστροφής από το πολύμοχθο ταξίδι των σφουγγαράδων», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 28-30.
- Καπελλά Θεμ., «Ο χορός του Μηχανικού», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 30.
- Καρκαβίτσας Ανδρ., *Τα λόγια της πλώρης*, (Αθήνα, 1991).
- Καστρίτση-Καθαρίου Ι., «Φυσιολογία των σπόγγων. Η ποικιλομορφία στα είδη και στα εμπορεύσιμα σφουγγάρια», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, «Φυσιολογία», (1998), σσ. 16-7.
- Καστρίτση-Καθαρίου Ι., *Η Κάλυμνος και τα μυστικά της θάλασσας: συμβολή στη σπογγαλιεία*, (Αθήνα, 1998).
- Κεφαλληνιάδης Νικ. Α., *Πειρατεία: Κουρσάροι στο Αιγαίο*, (Αθήνα, 1984).
- Κολόζη Μ., *Μουσείο Ναυτικής Παράδοσης και Σπογγαλιείας Νέας Κούταλης Λήμνου: Πρόταση Εκπαιδευτικού Προγράμματος*, ανέκδοτη μεταπτυχιακή εργασία κατατεθειμένη στο Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, (Αθήνα, 2009).
- Κομματά Μ., «Ο ζωγράφος της Καλύμνου. Η ζωή και το έργο του λαϊκού καλλιτέχνη Εμμανουήλ Σαρούκου», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1993), σσ. 14-7.
- Κρητικού Ελ., «Οι Συμιακοί σφουγγαράδες. Ο πυρετώδης ρυθμός της αναχώρησης το Πάσχα και της επιστροφής το φθινόπωρο», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σ. 31.
- Μαΐλλης Αντ. Σ., «Στο Τάρπον Σπρινγκς», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 26-7.
- Ολυμπίτου Ευδ., «Η εισαγωγή του καταδυτικού σκάφανδρου στην σπογγαλιεία της Καλύμνου», *Ελευθεροτυπία - Τα Ιστορικά*, 38 (2003), σσ. 163-86.
- Ολυμπίτου, «Από την ορεινή χώρα στην παραλιακή σκάλα», στον Χαριστήριο Τόμο στον Δημ. Ζ. Σοφιανό, *Ιόνιος Λόγος, Τμήμα Ιστορίας-Ιόνιο Πανεπιστήμιο*, τ. Α' (Κέρκυρα, 2007), σσ. 151-79.
- Ολυμπίτου Ευδ., «Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου, 19ος - 20ός αιώνας», *Μνήμων*, 31 (2010), σσ. 249-64.
- Παπαδάκου Σ., *Σφουγγαράδες. Οι θρύλοι του Αιγαίου*, (Αθήνα, 2006).

- Πατέλλης Γ. Θ., «Σφουγγάρι και σφουγγαράδες. Η σπογγαλιευτική δραστηριότητα στα νησιά του Αρχιπελάγους δια μέσου των αιώνων», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 2-5
- Παύλου Σ., «Κάλυμνος εναντίον Governor's Beach», *Ακτή* 32 (1997), σσ. 468-9.
- Σακελλαρίδης Γ. Μ., «Το νησί των σφουγγαράδων. Οι κυριότεροι σταθμοί στην ιστορία της σπογγαλιείας», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1994), σσ. 5-7.
- Σκούρτη Παρ. Δ., *Οι σφουγγαράδες της Ερμιόνης. Ρουφήξανε τη ζωή τους... με το σφουγγάρι*, (Ερμιόνη, 2012).
- Σκυλλά Χαλκ., *Η σφουγγάρι ή τομάρι: Η ζωή των σφουγγαράδων της Καλύμνου μέσα από αληθινές μαρτυρίες*, (Κάλυμνος, 2009).
- Φλέγελ Κάρ., βλ. σχετικά Η Α.Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ανθιμος ο Ζ' εν Καλύμνω (Σάμος, 1896).
- Φλέγελ Κάρ., *Το Σπογγαλιευτικόν Ζήτημα της Μεσογείου. Λόγος εκφωνηθείς εν Χανίοις Κρήτης τη 29 Ιουνίου 1903*, (Χανιά, 1903).
- Χατζηδάκης Κυρ., «Η σπογγαλιεία στις Νότιες Σποράδες», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 6-8.
- Χειλάς Αντ., «Αρμενίζοντας με τους σφουγγαράδες», *Καθημερινή-Επτά Ημέρες*, (1998), σσ. 21-3.

Ξενογλώσση

- Clift Ch.- Johnston G., *The Sponge Divers*, (London, 1956).
- Crawshay L. R., *An Investigation into the Cyprus Sponge Fishing Industry* (Nicosia, 1930).
- Crawshay L. R., «Studies in the Market of Sponges. Growth from the Planted Cutting», *Journal of Marine Biology Association*, 23 (1939), σσ. 553-74.
- Rützler Kl., «Spong Diving – Professional but not for Profit», στο *Methods and Techniques of Underwater Research*, Μ. Α. Lang, C. C. Baldwin (επιμ.), (Washington, DC, 1996), σσ. 183-205.
- Stevley J. M., Sweat D. E., «A Preliminary Evaluation of the Commercial Sponge Resources of Belize with Reference to the Location of the Turnefee Islands Sponge Farm», *Atoll Research Bulletin*, 424 (1994), σσ. 1-21.

Κυπριακά χαρτονομίσματα με «γκράφιτι»

Χριστόδουλος Α. Χατζηχριστοδούλου

Η συνήθεια παλιότερα να χρησιμοποιούν και στην Κύπρο τα χαρτονομίσματα ως καμβά ζωγραφικής και ως πίνακα για να εκφράσουν με σημειώσεις και σχέδια πόθους, ανησυχίες και προβληματισμούς φαίνεται ότι ήταν μια έμπνευση της στιγμής, που φάνταζε ως εύκολη λύση. Η πράξη αυτή αποτελούσε φαινόμενο βανδαλισμού και φανέρωνε την έλλειψη πολιτισμού. Όταν το χαρτονόμισμα μετατρέποταν σε πανό, καμβά, σημειωματάριο, τοίχο, πολλά μπορούν να προκύψουν. Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται χαρτονομίσματα της Κυπριακής Δημοκρατίας με γκράφιτι από τη συλλογή του Ανδρέα Γεωργιάδη.

ΤΑ ΧΑΡΤΟΝΟΜΙΣΜΑΤΑ ΠΟΥ ΠΑΡΟΥΣΙΑΖΟΝΤΑΙ στη συνέχεια προέρχονται από τη συλλογή του Ανδρέα Γεωργιάδη.¹ Πρόκειται για εννέα χαρτονομίσματα με «γκράφιτι» της μίας λίρας (σειρές 1994,² 1997,³ 1998⁴), τα οποία ο συλλέκτης ενδεικτικά κράτησε στη συλλογή του.

Ποιος άραγε θα φανταζόταν ότι τα χαρτονομίσματα (τραπεζογραμμάτια) με τα «γκράφιτι»⁵ θα αποτελούσαν σήμερα αντικείμενα συλλεκτικά και αντικείμενο μελέτης μιας συγκεκριμένης συνήθειας! Η συνήθεια παλαιότερα, να χρησιμοποιούν τα χαρτονομίσματα ως καμβά ζωγραφικής και ως πίνακα για να εκφράσουν με σημειώσεις και σχέδια πόθους, ανησυχίες και προβληματισμούς φαίνεται ότι ήταν μια έμπνευση της στιγμής, που φάνταζε ως εύκολη λύση.⁶

Το χαρτονόμισμα ως ένα εύχρηστο αντικείμενο, που κυκλοφορεί και το οποίο αλλάζει χέρια, ίσως και καθημερινά, και δεν είναι αναλώσιμο, προκαλεί και μετατρέπεται σε μέσο διάχυσης μηνυμάτων. Πολιτικές και θρησκευτικές πεποιθήσεις, συνθήματα, εκδηλώσεις, ευχές, ευσεβείς πόθοι, ανομολόγητα πάθη, πληροφορίες που γράφονται για να μην ξεχαστούν, μουντζούρες, απόπειρες καλλιτεχνικής έκφρασης, όλα αυτά μαζί συμπληρώνουν ένα ετερόκλητο αλλά ενδιαφέρον παζλ. Στη συγκεκριμένη περίπτωση γίνεται φανερό ότι η καλλιτεχνία δεν έχει θέση, αφού οι παραποιήσεις πάνω στο χαρτονόμισμα δεν αποτελούν δημιουργία, γιατί δεν έχουν το στοιχείο της νόμιμης περιφρούρησης. Είναι μια προσβολή! Σύμφωνα με τη Ναταλία Ανδρικοπούλου «ένα κακοποιημένο χαρτονόμισμα προκαλεί την ίδια αγανάκτηση και αποστροφή, όπως ένας κακοποιημένος τοίχος, ένα μνημείο, ένα άγαλμα. Αποτελεί φαινόμενο βανδαλισμού και δείχνει την έλλειψη πολιτισμού. Όταν το χαρτονόμισμα μετατρέπεται σε πανό, καμβά, σημειωματάριο, τοίχο, πολλά μπορούν να προκύψουν». Για παράδειγμα, για λόγους πολιτικούς και θρησκευτικούς στο χαρτονόμισμα των πέντε λιρών (σειρά 1997) στην κορυφή του μινιάρ του μουσουλμανικού τεμένους στην Περιστέρωνα ζωγραφιζόταν ένας σταυρός.

Οι πιο φιλόδοξοι αναγράφουν στα χαρτονομίσματα τα ονόματά τους, ενώ άλλοι επιλέγουν την ανωνυμία. Τα χαρτονομίσματα χρησιμοποιούνται ακόμη για την καταγραφή της πρώτης γνωριμίας των ερωτευμένων με τα απαραίτητα στοιχεία: αρχικά γράμματα μικρών ονομάτων ή ακόμη τα ίδια τα ονόματα βαπτιστικά ή υποκοριστικά, ενώ τα επώνυμα άλλοτε αναγράφονται και άλλοτε παραλείπονται. Συχνά σημειώνεται και η ημερομηνία γνωριμίας.⁷

Σε ορισμένα χαρτονομίσματα οι επιτήδριοι αναγράφουν τον τόπο καταγωγής ή διαμονής τους, όπως λ.χ. Ασώματος, Κ. Πολεμίδια, Λύμπια, Μοσφιλωτή, ή όταν πρόκειται για μαθητές και το σχολείο που φοιτούν, π.χ. Γυμνάσιο Φανερωμένης (εικ. 1).

Σε κάποια άλλα γράφονται ερωτικά ποιήματα : «Αν αν σε είχα αν / δεν θα με 'νοιαζε καν/ γιατί θα 'σουν πια η μόνη αγάπη. Αν αν σε είχα θα 'χα / κάνει το παν μη τυχόν/ ξανακοιλήσει δάκρυ/ (Χάρης Ριβέρας). Δεν παραλείπονται και τα υστερόγραφα: «I love me. Υ.Γ. and only ME».⁸

1

2

3

Υπάρχουν σημειώματα που αναφέρονται στην αγάπη: «Σ' αγαπώ. / Πανίκκος / + / Καλυψώ / Σ' αγαπώ». ⁹ Σε άλλα βρίσκονται στίχοι που αναφέρονται σε χαμένες αγάπες και αγκαλιές: «Αποψε που 'χει ολόκληρο / φεγγάρι, στην αγκαλία του ποια να σ' έχει πάρει / Απόψε κλείνει χρόνος μακριά σου και μου 'χει λείψει τοσο / η αγκαλία σου». ¹⁰

Άλλοτε το νόημα είναι διφορούμενο: «Δώρο από την Κικίτσα!!! Σε ευχαριστώ Κικίτσα / σ' ευχαριστώ / ΠΟΛΥ!!!». ¹¹ Ποιο άραγε είναι το δώρο; Η αναγραφή στα αριστερά τρεις φορές της λέξης αγάπη στα αγγλικά ή το ίδιο το χαρτονόμισμα;

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση κατά την οποία φέρεται να μιλά το ίδιο το χαρτονόμισμα της μίας λίρας (σειρά 1998): «Όταν μεγαλώσω / θα γίνω / πεντόληρο», θυμίζοντας το αυτοκόλλητο σε μικρά οχήματα τύπου μίνι, όπου αναγράφεται: «Όταν μεγαλώσω θα γίνω Ρολς Ρόυς». ¹²

Σε άλλο χαρτονόμισμα της μίας λίρας (σειρά 1997) είναι γραμμένα τα ακόλουθα: «ΕΣΥ ΠΟΥ ΚΡΑΤΑΣ ΑΥΤΗ ΤΗ ΛΙΡΟΥ ΣΗΜΕΝΕΙ ΚΡΑΤΑΣ ΤΗ ΛΙΡΑ ΜΟΥ». Χαμηλότερα άλλο χέρι σημειώνει με βέλος ότι η «ΑΠΑΝΤΗΣΗ» βρίσκεται στην πίσω πλευρά, όπου αναγράφεται «Πρωταπολλα» ¹³ / το σημειώνει δεν γράφετε / ετσι, αλλα ετσι «σημαινει» / Ανορθόγραφε! / Άλλη φορά / ας την εκρατούσες καλά να μεν σου φύει!» (εικ. 2).

Σε κάποια χαρτονομίσματα υπάρχει αναγραφή βρισιών και κοσμητικών επιθέτων σχετικών με το θέμα του χαρτονομίσματος, λ.χ. στο χαρτονόμισμα της μίας λίρας (σειράς 1994) με τη γυμνόστηθη νύμφη Ακμή από τα ψηφιδωτά της Πάφου. ¹⁴ Υπάρχουν ακόμα κάποιες παραινέσεις: «Σε περίπτωση σεισμού γύρισέ την από την άλλη» για να διαβάσει έκπληκτος: «ΟΧΙ ΤΩΡΑ ΡΕ ΜΑΛΑΚΑ / ΣΕ ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΣΕΙΣΜΟΥ».

Άλλο χαρτονόμισμα έχει χρησιμοποιηθεί ως σημειωματάριο παραγγελίας φαγητού: «Ι ΤΑΧΙΝΟΠΙΤΤΑ / ΙΙ ΤΥΡΟΠΙΤΤΑ (στρογγυλή) / Ι ΛΟΥΚΑΝΙΚΟΠΙΤΤΑ / Ι SENIOR / Ι ΚΟΚΑ ΚΟΛΑ / ΙΙΙΙΙ ΓΑΛΑΤΑ» ¹⁵ (εικ. 3).

Η παραποίηση και η αλλοίωση με οποιοδήποτε τρόπο του χαρτονομίσματος αποτελεί αδίκημα και διώκεται από τον νόμο. Το ίδιο το χαρτονόμισμα αποτελεί κρατικό έγγραφο και είναι σύμβολο του κράτους.

Τα «εφθαρμένα» λόγω κακοποίησης από το ανθρώπινο χέρι χαρτονομίσματα δεν μπορούν να κυκλοφορήσουν στην αγορά, άρα μόλις εντοπιστούν στα ταμεία των τραπεζών αποσύρονται, ανταλλάσσονται και καταστρέφονται σύμφωνα και με τον περί Ποινικού Κώδικα Νόμο (ΚΕΦ.154) 5.-(1, iii), καθώς και με σχετικές εγκυκλίους που αφορούν στα παραμορφωμένα τραπεζογραμμάτια «Σύμφωνα με το άρθρο 5 των οδηγιών ΚΔΠ 17/2003 που εκδόθηκε από την Κεντρική Τράπεζα δυνάμει του άρθρου 32 του περί της Κεντρικής Τράπεζας Νόμου 2002 και δημοσιεύτηκε στην επίσημη εφημερίδα της Δημοκρατίας στις 3.1.2003 η Κεντρική Τράπεζα μπορεί να αρνηθεί την ανταλλαγή και να κατακρατήσει τα παραμορφωμένα τραπεζογραμμάτια για να αποφευχθεί η εκ νέου κυκλοφορία τους».

Σε εγκύκλιο της εποχής του διοικητού της Κεντρικής Τράπεζας Κύπρου Χριστόδουλου Χριστοδούλου το άρθρο 8 περί νομίσματος (παραχάραξη και άλλα συναφή θέματα) Νόμου 2004 προνοεί πως οποιοσδήποτε παραμορφώνει νόμισμα γράφοντας, τυπώνοντας, ζωγραφίζοντας ή θέτοντας σφραγίδα σε αυτό είναι ένοχος πλημμελήματος και υπόκειται σε χρηματική ποινή που δεν υπερβαίνει τις χίλιες λίρες.

Να σημειώσουμε τέλος πως άλλες αιτίες φθοράς του χαρτονομίσματος είναι οι αλλοιώσεις που επιφέρουν ο χρόνος και η πολυχρησία.

Είναι αλήθεια ότι η αντικατάσταση του κρατικού νομίσματος με το ευρώ, η χρήση επιταγών και πιστωτικών καρτών έχουν προδιαγράψει μια νέα πραγματικότητα για τα χαρτονομίσματα. Στην Κύπρο δεν απαντούν πλέον χαρτονομίσματα με γκράφιτι. Πιθανοί λόγοι είναι ότι, η μονότονη εικονογραφία των ευρώ που δεν προσφέρεται για καμβάς, η συμμόρφωση των πολιτών προς τους σχετικούς νόμους και η προηγμένη τεχνολογία αποστολής μηνυμάτων με άλλους τρόπους.

Εξαίρεση αποτελούν τα σημαδεμένα χαρτονομίσματα ευρώ, που «πέρασαν» από τα παράνομα καζίνο του ψευδοκράτους, όπως λ.χ. χαρτονομίσματα της μίας λίρας (σειράς 2004), των 10 λιρών Κύπρου (σειρές 2003, 2005) και των 20 λιρών Κύπρου (σειράς 2004), των 50 και 500 ευρώ. Τα χαρτονομίσματα αυτά δεν έχουν καμιά ιδιαίτερη αξία εκτός από την αναγραφόμενη αξία πάνω στο χαρτονόμισμα.¹⁶

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Ευχαριστίες για τη βοήθειά τους οφείλονται στους Ανδρέα Γεωργιάδη, Ελένη Ζαπίτη, Παναγιώτη Παναγή και Στέλλα Σάντη.
2. Για την εικονογραφία των χαρτονομισμάτων πρβ. Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*, σσ.17, 22, 28–29.
3. Για την εικονογραφία των χαρτονομισμάτων πρβ. Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*, σσ. 20, 22–24, 32–33.
4. Για την εικονογραφία των χαρτονομισμάτων πρβ. Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*, σσ.20, 22–24, 32–33.
5. Ανδρικοπούλου, *Το χρήμα...*, σ.33.
6. Ανδρικοπούλου, *Το χρήμα...*, σ.33. Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*, σ.32. Ας σημειωθεί ότι παρόμοιου περιεχομένου γκράφιτι εικονογραφούνταν σε δημόσιους χώρους και κτήρια με σκοπό να ενημερώσουν ή και να προκαλέσουν ποικίλα συναισθήματα.
7. Χαρτονομίσματα μίας λίρας (σειρές 1994, 1997, 1998).
8. Κατά τη μεταγραφή διατηρείται η ορθογραφία του συντάκτη.
9. Χαρτονόμισμα μίας λίρας (σειράς 1998).
10. Χαρτονόμισμα μίας λίρας (σειράς 1997).

11. Χαρτονόμισμα μίας λίρας (σειράς 1998).
12. Πληροφορία από Ανδρέα Φούλια.
13. «Πρωταπολλα», διόρθωσε σε «Πρώτα από όλα».
14. Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*, σσ.17, 28.
15. Χαρτονόμισμα μίας λίρας (σειράς 1998).
16. Μάτζιαρης, Ιστορία..., σ. 202–204.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ανδρικοπούλου, *Το χρήμα...*: Ν. Ανδρικοπούλου, «Όταν το χρήμα γίνεται “γκράφιτι”», εφημ. *Καθημερινή*, Κυριακή 24 Οκτωβρίου 1999, σελ. 33.
- Ζαπίτη, Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα...*: Ε. Ζαπίτη, Χρ. Χατζηχριστοδούλου, *Κυπριακά χαρτονομίσματα. Περιβάλλον-Ιστορία-Λαϊκή Τέχνη. Η εικονογραφία τους μέσα από τις Συλλογές του Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου, Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου*, (Λευκωσία, 2014).
- Μάτζιαρης, *Ιστορία...*: Π. Μάτζιαρης, *Ιστορία κυπριακών τραπεζογραμματίων / History of Cyprus banknotes 1961-2005*, (Λάρνακα, 2010).

Πρόγραμμα Ημερίδας

08:30–09:00

Εγγραφή συνέδρων

09:00–09:30

Χαιρετισμοί

Καθηγ. Λίνα Κασσιανίδου, Πρόεδρος ΔΣ Πολιτιστικού Ιδρύματος Τραπέζης Κύπρου

Καθηγ. Κωνσταντίνος Χριστοφίδης, Πρύτανης Πανεπιστημίου Κύπρου

Εκπρόσωπος Πρύτανη Ευρωπαϊκού Πανεπιστημίου Κύπρου

09:30–10:30

Εναρκτήρια συνεδρία

Προεδρεύει: Σωφρόνης Κληρίδης

09:30–09:50

Βρετανική αποικιοκρατία στα Επτάνησα (1815–1864) και η σημασία της για την ιστοριογραφία των νησιών της Μεσογείου

Σάκης Γκέκας

09:50–10:10

Ο σχεδιασμός της οικονομίας, 1960–1974

Συμεών Μάτσης

10:10–10:30

Ερωτήσεις, Συζήτηση

10:50–11:15

1η Συνεδρία: Κυπριακή οικονομία: Στους ώμους Γιγάντων;

Προεδρεύει: Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου

10:30–10:45

Ιωάννης Οικονομίδης, 1864–1934, ο κοινωνικός παράγων και ο πρωτοπόρος τραπεζίτης

Γιώργος Γεωργής,

10:45–11:00

Νικόλαος Π. Λανίτης και Γαβριήλ Π. Κουδουνάρης

Αριστείδης Κουδουνάρης, Ερευνητής

11:00–11:15

Ερωτήσεις, Συζήτηση

11:15–12:00

Διάλειμμα για καφέ

12:00–13:20

2η Συνεδρία: Εκσυγχρονισμός της οικονομίας

Προεδρεύει: Γιώργος Γεωργής

12:00–12:15

Δημοσιονομική διαχείριση της Κύπρου, 1878–1927: η περίπτωση των δημοσίων επενδύσεων

Μαρία Παναγιώτου

12:15–12:30

Laying the Foundations of Modernisation in Cyprus 1878–1918

Diana Markides

12:30–12:45

Η επιβάρυνση της κυπριακής οικονομίας με το κυπριακό πλεόνασμα κατά τις πρώτες δύο δεκαετίες του 20ού αιώνα

Κύπρος Γιωργαλλής

12:45–13:00

Το φαινόμενο της μαύρης αγοράς στην Κύπρο κατά τη διάρκεια του

Β' Παγκοσμίου Πολέμου

Χαράλαμπος Χαράλαμπος,

13:00–13:20

Ερωτήσεις, Συζήτηση

13:20–15:30

Μεσημβρινή διακοπή

15:30–16:30

3η Συνεδρία: Η Κυπριακή οικονομία και παγκοσμιοποίηση

Προεδρεύει: Γιώργος Καζαμίας

15:30–15:45

Η Οθωμανική Τράπεζα στην Κύπρο

Αποστολίδης Αλέξανδρος & Lorans Tanatar Baruh,

15:45–16:00

Ο δασμολογικός προστατευτισμός της Οττάβα (1932) και η εκβιομηχάνιση της Κύπρου μέσα από τη μελέτη των εβραϊκών επιχειρήσεων
Ματθοπούλου Ευαγγελία

16:00–16:15

Το κλειστό χρηματοπιστωτικό σύστημα της Κύπρου, 1980–2000
Σωφρόνης Κληρίδης

16:15–16:30

Ερωτήσεις, Συζήτηση

16:30–16:50

Διάλειμμα

16:50–18:00

4η Συνεδρία: Σελίδες Ιστορίας της οικονομίας της Κύπρου
Προεδρεύει: Αλέξανδρος Αποστολίδης

16:50–17:05

Η σπογγαλιεία στην Κύπρο. Συμβολή στην οικονομική ιστορία της μεγαλονήσου στην περίοδο της Αγγλοκρατίας
Χατζηκυριακίδης Κυριάκος

17:05–17:20

Κυπριακά χαρτονομίσματα με γκράφιτι
Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου

17:20–17:35

Η έκθεση Κυπριακά Χαρτονομίσματα στο Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου
Ελένη Ζαπίτη

17:35–18:00

Ερωτήσεις, Συζήτηση και Κλείσιμο του συνεδρίου
(Γιώργος Καζαμίας)

Οι συγγραφείς

Αλέξανδρος Αποστολίδης, Επίκουρος Καθηγητής Οικονομικής Ιστορίας, Ευρωπαϊκό Πανεπιστήμιο Κύπρου.
alexapostolides@gmail.com

Lorans Tanatar Baruh, Associate Director of Research and Programs at SALT, Istanbul.
lorans.baruh@saltonline.org

Γιώργος Γεωργής, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
ggeorgis@ucy.ac.cy

Κύπρος Γιωργαλλής, Υποψ. Διδάκτ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
kgiorg01@ucy.ac.cy

Σάκης Γκέκας, Αναπλ. Καθηγητής, Πανεπιστήμιο York, Τορόντο, Καναδάς.
agekas@yorku.ca

Ελένη Ζαπίτη, Έφορος Πολιτιστικό Ίδρυμα Τραπέζης Κύπρου
eleni.z@boccf.org

Σωφρόνης Κληρίδης, Αναπληρωτής Καθηγητής, Πανεπιστήμιο Κύπρου.
s.clerides@ucy.ac.cy

Αριστείδης Κουδουνάρης, Ερευνητής.
τηλ. 22376635

Ματθοπούλου Ευαγγελία, Υποψ. Διδάκτ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
mathoroulou.evangelia@ucy.ac.cy

Συμεών Μάτσης, Οικονομολόγος, πρώην γενικός διευθυντής υπηρεσιών.
smatsis@mtnmail.com.cy

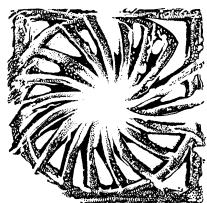
Μαρία Παναγιώτου, Υποψ. Διδάκτ., Πανεπιστήμιο Κύπρου.
happy1@cytanet.com.cy

Χαράλαμπος Χαραλάμπους, Συνεργάτης του Ιστορικού Αρχείου της Τράπεζας Κύπρου.
cchara40@ucy.ac.cy

Κυριάκος Χατζηκυριακίδης, Διδάκτωρ Ιστορίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.
Kyriakoschatz@gmail.com

Χριστόδουλος Χατζηχριστοδούλου, Διευθυντής, Ιστορικό Αρχείο Τράπεζας Κύπρου.
christodoulos.h@cy.bankofcyprus.com

ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ

ΤΡΑΠΕΖΗΣ ΚΥΠΡΟΥ